Slovensko

kultúrne tradície – geografia – jazyk – náboženstvo

Vydavateľstvo - Editura
Ivan Krasko
Nadlak

Názov publikácie: Slovensko – kultúrne tradície, geografia, jazyk, náboženstvo
Typ publikácie: vysokoškolská učebnica
Kategória publikácie: P1 (pedagogický výstup publikačnej činnosti ako celok, učebnica pre vysoké školy), ACA (vysokoškolské učebnice vydané v zahraničných vydavateľstvách)
Online: https://slovensko.ucm.sk

Autori:
prof. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD.
prof. RNDr. et Mgr. Peter Chrastina, PhD.
prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc.
prof. PhDr. Michal Valčo, PhD.
doc. PaedDr. Katarína Valčová, PhD.

Celkový rozsah: 464 NS, 23 AH
Autorský podiel: L. Lenovský (70 %, 16 AH), P. Chrastina (13 %, 3 AH), P. Žeňuch (13 %, 3 AH), M. Valčo (2 %, 0,5 AH), K. Valčová (2 %, 0,5 AH).

Recenzenti:
prof. Marian M. Stolarik, PhD.
prof. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.
doc. PhDr. Michal Babiak, CSc.
doc. PhDr. Martina Bocánová, PhD.
doc. RNDr. Alfred Krogmann, PhD.
doc. PaedDr. Bohuslava Hrončeková Gregorová, PhD.
Mgr. Marína Hríb, PhD.
Mgr. Pavel Hlásznik

Technická úprava: Ján Šušlák

Fotografia na obálke: „Čilejkárka“ z Čajkova (Tekov), Čajkov, 2021 Calendar Photographed by Martin Machaj, foto: Martin Machaj
Text neprešiel jazykovou korektúrou.

Vydavateľ: Kultúrna a vedecká spoločnosť Ivana Krasku, ul. Independeței č. 36, 315500 Nădlac, župa Arad, Rumunsko.

Výstup je súčasťou riešenia projektu APVV 20-0263:
Aktuálne kultúrotvorné, identifikačné a revitalizačné procesy v prostredí etnických minorít: Slováci v Argentíne a Kanade.
Bližšie o projekte na: http://ketno. ff. ucm. sk/sk/apvv-slovaci-v-amerike/.

ISBN: 978-973-107-219-7

Obsah:

Predslov **4**
Úvod **5**
I. KULTÚRNE TRADÍCIE **6**
1.1 Kultúra, kultúrne dedičstvo, kultúrna tradícia 7
1.2 Slovenské kultúrne tradície - kontexty 11
1.3 Folklór 42
1.4 Tradičná strava 59
1.5 Ľudový odev 106
1.6 Tradičné zamestnania 141
1.7 Tradičná ľudová architektúra a staviteľstvo 163
1.8 Kalendárne obyčaje 174
1.9 Rodinné obyčaje 207
II. GEOGRAFIA **244**
2.1 Fyzická geografia 249
2.2 Humánna geografia 271
2.3 Politická a regionálna geografia 291
III. O SLOVENČINE **300**
3.1 Slovenčina 298
3.2 Pravopisné princípy v spisovnej slovenčine 299
3.3 Jazyk, hodnota, identita 304
3.4 Rozvrstvenie a integrácia slovenčiny 306
3.5 Slovenčina v kontakte s inojazykovým prostredím 311
3.6 Slovenské nárečia 315
3.7 Kultúrne varianty slovenského jazyka v predspisovnom období 319
3.8 Slovenčina v konfesionálnom prostredí 322
3.9 Kodifikácia slovenského jazyka 328
IV. NÁBOŽENSTVO A VIERA **334**
4.1 Slovensko ako krajina náboženstva a viery 335
4.2 Religiozita Slovákov 336
4.3 Kresťanské cirkvi a náboženské spoločenstvá na Slovensku 338
4.4 Náboženské prejavy na Slovensku 340
4.5 Náboženstvo a kultúrne tradície Slovenska 342
4.6 Najvýznamnejšie náboženské špecifiká Slovenska 344
V. POUŽITÁ A ODPORÚČANÁ LITERATÚRA A PRAMENE **346**

PREDSLOV

Slovensko je krajina v srdci Európy s rozlohou necelých 50 tisíc kilometrov štvorcových a s 5,5 miliónom obyvateľov. Počas vyše štvrťmilióna rokov sa na území Slovenska prostredníctvom migrácií, bojov a spojenectiev vystriedalo mnoho kultúr, kmeňov, etník a štátnych útvarov.

Aktuálna štátnosť Slovenskej republiky je postavená na Slovákoch ako štátotvornom národe, slovenskom jazyku ako štátnom jazyku a slovenskej národnej kultúre ako historickom, integračnom, reprezentatívnom a identifikačnom fenoméne Slovenska a Slovákov.

Etnická história Slovákov a Slovenska pramení z príchodu slovanských kmeňov do priestoru Karpatskej kotliny, vrátane územia dnešného Slovenska, počas Veľkého sťahovania národov v 5. – 6. storočí.

Svoju štátnosť Slováci odvádzajú od Nitrianskeho kniežatstva a Veľkej Moravy z obdobia 9. storočia.

Slovenský jazyk je jednou z línií vývoja slovanskej staroslovienčiny, a to vo vlastných územných, politických, kultúrnych, etnických, náboženských a hospodárskych súvislostiach.

Slovenská kultúra stojí na pilieroch pohanského slovanstva, cyrilometodskej kultúrno-náboženskej misie, antickej filozofie a rímskeho práva.

Slovensko, ako vitálny politicko-ekonomický a kultúrno-historický organizmus, a Slováci, ako originálny a svojbytný národ, sú integrovanou súčasťou strednej Európy a európskej civilizácie, a súčasne entitou nezameniteľnou so žiadnou inou, s imanentnými a charakteristickými vlastnosťami, špecifickými črtami, aj povahou.

Ak chcete bližšie spoznať Slovensko a Slovákov,
ak sa chcete dozvedieť viac o tom, akí sú,
a ak chcete pochopiť, prečo sú takí,
Ste na správnom mieste.

Prajeme Vám príjemné, poučné a, dúfame, že i zábavné štúdium.

autori

ÚVOD

Kultúrne tradície, príroda a krajina, slovenský jazyk, náboženstvo a religiozita Slovenska a Slovákov sú jedinečným výsledkom kultúrneho a historického vývoja v priestore strednej Európy a zaujímavým príbehom jedného štátu a národa, ktorý stále trvá. V práci prítomné slovenské reálie slúžia nielen na oboznámenie sa čitateľa so Slovenskom a Slovákmi, ale aj na pochopenie vývojových príčin a súvislostí.

Táto publikácia je určená predovšetkým študentom prvého stupňa vysokoškolského stupňa štúdia v humanitných študijných odboroch zameraných na historické, etnické, náboženské, kultúrne, jazykové, ale aj geografické aspekty vývoja kultúry a spoločnosti. Učebnica jednoduchým deskriptívno-enumeratívnym spôsobom a zrozumiteľným jazykom prináša základné informácie o Slovensku a Slovákoch s akcentom na:

- piliere slovenskej kultúry a kultúry Slovenska, vrátane vysvetlení príčin ich podoby, obsahu a formy,
- geografické a kultúrnohistorické krajinné zaujímavosti a hodnoty územia Slovenska, vrátane vplyvu činnosti človeka v prírodnej krajine a jej premeny na krajinu kultúrnu,
- slovenský jazyk ako primárny etnoidentifikačný faktor Slovenska a Slovákov, vrátane jeho vývoja, charakteristík a špecifík,
- náboženstvo a religiozitu Slovákov a Slovenska, vrátane objasnenia ich vplyvu na slovenskú kultúru aj súčasnú podobu spôsobu života ľudí na Slovensku.

Cieľom autorov nie je priniesť komplexné, podrobné, ani vyčerpávajúce informácie, ale vytvoriť mozaiku relevantných tém a precízne vybratých prvkov a príkladov, na základe osvojenia ktorých študent nielen získa poznatky o reáliách samotných, ale pochopí príčiny a dôvody, prečo Slovensko a Slováci sú takí akí sú. Bude totiž schopný uvažovať o nich ako o prvkoch vyvíjajúcich sa historicky v integrovanom sociokultúrnom systéme.

Okrem toho je cieľom učebnice prostredníctvom ľahko čitateľného, ale odborného textu študenta zaujať a podnietiť jeho záujem k ďalšiemu, podrobnejšiemu, zložitejšiemu a náročnejšiemu štúdiu.

Autori predmetných textov, ako dlhoroční vysokoškolskí učitelia, využili svoje doterajšie skúsenosti tak, aby dosiahli u študenta – čitateľa vzdelávací cieľ vo viacerých jeho podobách: od memorovania, cez kritickú analýzu a selekciu, po zovšeobecnenie. Okrem vzdelávacieho cieľa sa potrebou argumentácie a tvorby osobných postojov napĺňa aj výchovný cieľ.

Nevyhnutnou súčasťou osobnostnej výbavy súčasného mladého človeka je schopnosť pluralitného myslenia. Tolerancia je totiž nevyhnutným predpokladom existencie každej spoločnosti, ktorá je rozmanitá kultúrne, etnicky, nábožensky, socioprofesijne, sociálne či akokoľvek inak. Skutočnej tolerancie je schopný len ten, kto nielen pozná odlišnosti „tých druhých", ale im aj rozumie (i keď s nimi nemusí súhlasiť).

I. KULTÚRNE TRADÍCIE

Kultúrne tradície vznikli na základe životných skúseností predchádzajúcich generácií. Ponúkajú riešenia rôznych životných situácií. Kultúrne tradície v sebe nesú síce špecifické odpovede, ale na všetky univerzálne otázky, ktoré človek počas života môže mať. To, nakoľko a ktoré z kultúrnych tradícií sú efektívne a relevantné v súčasnosti, je na posúdení ich nositeľov.

Zachovávaním a realizáciou kultúrnych tradícií človek do istej miery napodobňuje život svojich predkov. Sú to práve kultúrne tradície, prostredníctvom ktorých je človek v spojení s predkami.

Kultúrne tradície spájajú človeka nielen s anonymnými predkami, ktorí žili vo vzdialenej a zahmlenej minulosti, ale najmä so svojimi staršími príbuznými, ktorých poznal od narodenia, boli súčasťou jeho života a navždy odišli.

Prostredníctvom kultúrnych tradícií je človek z veľkej miery tým, kým je.

Betlehemský Kubo z Detvianskej Huty, Vianočný tanečný dom, Bratislava, Martin Kleibl.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/cyklus-tanecny-dom-zdruzenia-draguni/

1.1 Kultúra, kultúrne dedičstvo, kultúrna tradícia

Kultúra

Kultúra je súbor artefaktov (materiálna kultúra), pravidiel (sociálna kultúra) a ideí (duchovná kultúra). Kultúra určuje spôsob života a myslenia každého ľudského spoločenstva. Prostredníctvom spoznania kultúry možno pochopiť všetko to, čo každý človek a spoločenstvo robia, prečo to robia a prečo to robia práve tak.

Kultúra ľudstva

V najširšom (atributatívnom) chápaní kultúry predstavuje kultúra komplexný spôsob života a myslenia spoločnosti. Kultúra je v tomto zmysle základným atribútom, črtou, vlastnosťou každého človeka a každej ľudskej spoločnosti. A naopak, len to, čo má kultúru, je človek a len to, čo podľa nej funguje, je spoločnosť.

Kultúra spoločnosti

V užšom (distributívnom) chápaní kultúry, kultúra predstavuje komplexný spôsob života a myslenia členov konkrétneho typu spoločenstva. Napríklad kultúra národa, etnika, kmeňa, žien, mužov, detí, seniorov, občanov mesta, dediny, spolkov, či profesijných skupín, alebo aj politických strán, či spoločenských vrstiev (napríklad ľudová kultúra, alebo „vysoká kultúra“/kultúra elít).

Kultúra je všetko, čo vytvoril človek ako člen spoločnosti

Antropologické chápanie kultúry považuje za kultúru všetko to, čo vytvoril človek ako člen spoločnosti. Všetko to, čo nie je vrodené, prírodné, biologické, ale čo je naučené od iných ľudí. Kultúru predstavujú všetky takéto javy, ktoré sa v spoločenstve vyskytujú. Alebo naopak, za kultúrne javy sa považujú všetky neprírodné, nevrodené a nebiologické, ale v spoločnosti naučené činnosti a myšlienky.

Kultúra je to, čo robí (život) človeka lepším, krajším a ľudskejším

Axiologické chápanie kultúry (kultúra ako hodnota) považuje za kultúru nie všetko, čo je nevrodené, neprírodné, nebiologické a naučené, na len to, na základe čoho spoločenstvo žije a myslí lepšie, krajšie, správnejšie, hodnotnejšie a ľudskejšie. Vtedy kultúru predstavujú len tie javy, ktoré sa považujú za pekné, dobré, správne, reprezentatívne, hodnotné, „kultúrne“ (napríklad umenie, technológie, medicínske poznanie). Tie negatívne javy nie sú považované za kultúru, sú chápané ako „nekultúrne“, primitívne, barbarské, pozornosti nehodné a prezentácie nevhodné (napríklad kanibalizmus, alkoholizmus, prostitúcia, kriminalita, nedbanlivosť pri výchove detí a pod.).

Kultúrne dedičstvo

Kultúrne dedičstvo je tá časť kultúry, ktorá je zdedená po predkoch.

Ak kultúru vnímame antropologicky (všetko čo vytvoril človek ako člen spoločnosti), tak kultúrne dedičstvo v sebe zahŕňa všetky zdedené kultúrne javy, aj tie negatívne, škaredé, nekultúrne a zahanbujúce. Práve na takých sú často založené stereotypy o niektorých ľuďoch a spoločenstvách. Práve na takých sa vytvára negatívny obraz a negatívne hodnotenie „tými druhými". To niekedy núti členov spoločenstiev eliminovať vo svojej kultúre takto hodnotené kultúrne javy. Nezriedka však práve tieto sú základnými piliermi ich identity, spôsobu života a myslenia (napríklad mnohoženstvo, kultúra pitia alkoholu, alebo požívania omamných látok, rasizmus, kastový systém a pod.).

Ak kultúru vnímame axiologicky (ako hodnoty), potom kultúrne dedičstvo v sebe zahŕňa len tie zdedené kultúrne javy, ktoré sú považované za dobré, pekné, správne a reprezentatívne. Sú nástrojom na vytváranie pozitívneho obrazu spoločenstva. Sú to kultúrne prvky a javy, na ktoré sú členovia spoločenstva hrdí, ktorými sa prezentujú. Majú byť cenené obklopujúcim prostredím. Práve takého/tieto kultúrne javy tvoria obsah reprezentatívneho kultúrneho dedičstva.

Keď sa povie kultúrne dedičstvo

Keď sa povie kultúrne dedičstvo, zvyčajne ide o axiologické chápanie kultúry a práve túto reprezentatívnu časť kultúrneho dedičstva. Táto časť je predmetom ochrany, starostlivosti, odovzdávania a prezentovania.

Kultúrne dedičstvo národa

Kultúrne dedičstvo národa zvyčajne tvoria také prvky a javy zdedené po predkoch, ktoré príslušníkov národa v očiach príslušníkov iných národov majú vykresľovať pozitívne: ako silných, šikovných, múdrych, kreatívnych, etických, technicky a umelecky zdatných, zábavných, zaujímavých a odlišných od ostatných. „Okolo" týchto javov sa ľudia združujú a prezentujú ako príslušníci národa.

Kultúrna tradícia

Kultúrna tradícia je niečo, čo v minulosti vytvorili členovia spoločnosti a čo si odovzdávali z generácie na generáciu. Sú to napríklad vedomosti o niečom, skúsenosti s niečím, zručnosti pri vykonávaní niečoho, vzory správania sa v rôznych situáciách, spôsoby výroby, umelecké prejavy, skrátka, čo najideálnejšie spôsoby riešenia situácií a problémov, s ktorými sa človek počas života stretne.

Kultúrnu tradíciu môžeme uvidieť vtedy, keď ju jej nositelia realizujú. Práve jej opakovaním a učením sa mladších od starších sa kultúrna tradícia medzigeneračne odovzdáva – traduje. Deje sa tak napríklad v rámci rodiny a príbuzenstva: od rodičov, starých rodičov, starších súrodencov, strýkov a tiet), alebo v rámci vlastnej skupiny (od kamarátov, spolužiakov, kolegov, susedov, komunity, obklopujúceho obyvateľstva dediny či mesta, širšie aj etnika či národa.

Zmena kultúrnej tradície

Kultúrna tradícia získava svoju konkrétnu podobu práve vtedy, keď ju ľudia realizujú. Podoba kultúrnej tradície sa v čase môže meniť. Deje sa tak zvyčajne pod vplyvom zmien spoločenských, historických, geografických, kultúrnych, etnických, náboženských, ekonomických alebo politických podmienok. Napríklad zmena v tradičnej strave môže byť spôsobená zmenou dostupnosti niektorých surovín na jej prípravu, alebo zmena svadobných obyčají môže byť spôsobená zmenou ekonomických podmienok rodiny, či zmena etnickej identity ľudí sa môže udiať pod vplyvom negatívneho vnímania tohto etnika obklopujúcim prostredím, aj keď dovtedy v komunite tradovala mnoho generácií.

Kultúrna tradícia v praxi

Kultúrna tradícia v praxi vyzerá práve tak a len tak, ako ju jej nositelia dokážu, chcú, potrebujú, alebo majú v aktuálnych podmienkach realizovať. Ľudia sa pri realizácii kultúrnej tradície snažia čo najviac priblížiť ich vlastnej predstave o ideálnej podobe tejto tradície. Túto ideálnu predstavu majú vytvorenú na základe výchovy a vzdelávania v rodine a vo vlastnom spoločenstve/komunite.

Zánik kultúrnej tradície

Každá kultúrna tradícia na niečo slúži, má svoju funkciu. Ak kultúrna tradícia stratí svoju funkciu, alebo podmienky už neumožňujú jej realizáciu, zaniká. Napríklad ak inštitút manželstva už nie je nevyhnutnou podmienkou legálneho spolužitia ľudí a plodenia detí, tak zaniká a ľudia spolu žijú a plodia deti bez uzatvorenia manželského zväzku. Súčasne tým zanikajú svadobné obyčaje, lebo stratili svoju funkciu, zanikla príležitosť ich realizácie, nie sú potrebné. Iným príkladom je zánik znalosti a kolektívneho spievania ľudových piesní. Potrebu počuť hudbu dnes plnia hudobné prehrávače a masmédiá, a potrebu tvorby piesní dnes plnia profesionálni autori a hudobné štúdiá. Ak človek chce počuť pieseň, nemusí si ju zaspievať, jednoducho si ju pustí. Následne sa v komunite stráca nielen schopnosť spievať spoločne, ale aj potreba piesne poznať.

Záchrana kultúrnej tradície

Reakciou na záchranu kultúrnych tradícií môže byť ich prenesenie z pôvodného prostredia do iného a nájdenie novej funkcie. Príkladom je ľudový tanec, ktorí sa už na víkendových tanečných zábavách alebo svadbách tancuje len zriedka, alebo vôbec, lebo členovia spoločenstva ho už nepoznajú a bol nahradený modernými tancami. Poznajú ho však, a učia sa ho, členovia folklórnych súborov a skupín. Choreografiou stabilizovaný a scénicky upravený ho títo ľudia tancujú počas vlastných predstavení, na festivaloch a na iných podujatiach. A tak, aj keď už v inej podobe, sa zachováva.

Znovuoživenie kultúrnej tradície

V prípade potreby môže byť zaniknutá kultúrna tradícia znovuoživená. Revitalizácia je podmienená rozhodnutím ľudí znova začať realizovať to, čo už zaniklo, ale o čom vedia, že existovalo a robili to ich predkovia. Motiváciou k takémuto rozhodnutiu je existencia možnosti získania nejakého profitu. Tento profit nemusí byť len finančný. Profitom z revitalizácie kultúrnych tradícií môžu byť

aj: sebarealizácia a sebauspokojenie, pocit výnimočnosti, uznanie v komunite, alebo v celej spoločnosti, zvýšenie spoločenského statusu, získanie členstva v komunite, nájdenie si priateľov, či dokonca manželského partnera. Alebo len to, že to človeka baví robiť a jednoducho sa mu to páči.

Možnosť získania profitu je motiváciou nielen revitalizácie, ale aj udržania kontinuity tradovania kultúrnej tradície. Lebo kontinuita kultúrnej tradície nie je automatický, samovoľný, ani samozrejmý proces. Udržanie kultúrnej tradície je podmienené neustálou aktivitou jej nositeľov, ich vlastnou vôľou, aj tlakom obklopujúceho spoločenstva.

Kultúrna tradícia je pilierom identity. „Kto sme? My sme tí, ktorí robia toto. My/u nás, sa to robí takto. A tí, ktorí to nerobia, alebo to robia inak, tí k nám nepatria, to sú Tí druhí. “

Prezentácia Tanečného domu v TV šou celoštátnej televízie STVR „Zem spieva“, 2017, Milan Krupčík.

Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/cyklus-tanecny-dom-zdruzenia-draguni/

1.2 Slovenské kultúrne tradície - kontexty

Viac menej usadlý spôsob života ľudí v pomerne členitom geografickom prostredí územia dnešného Slovenska v priebehu ostatných tisícročí spôsobil, že kultúrne tradície tu existujú v mimoriadne rozmanitých lokálnych a regionálnych variantoch. Niekedy doslovne od dediny k dedine. Podľa kultúrnych tradícií je možné Slovensko rozdeliť až na vyše 20 regiónov. Pritom jeho rozloha je len 49 tis. km^2 (napríklad Nemecko je väčšie 7 krát, Francúzsko 14 krát, Argentína 56 krát, Kanada 200 krát a Rusko 340 krát).

Sebestačnosť

Sebestačnosť jednotlivých dedín a regiónov vyformovala relatívnu uzatvorenosť týchto spoločenstiev, v ktorých vznikali akoby vlastné verzie kultúry a tradícií. Táto rozmanitosť sa dodnes prejavuje najmä v regionálnej identite, nárečiach, krojoch a folklóre. Podľa nárečia (a v minulosti napríklad aj kroja) je dodnes možné identifikovať obyvateľa nielen regiónu, ale niekedy aj konkrétnej dediny.

Etnická rozmanitosť

Územie Slovenska nikdy nebolo etnicky, jazykovo, nábožensky a kultúrne úplne homogénne. Prevládajúce etnikum/etniká tu vždy dopĺňali inoetnické minority s vlastnou, viac či menej podobnou kultúrou a jazykom.

Etnickú históriu súčasných Slovákov a Slovenska možno odvíjať približne od roku 1000. Podľa nej sú dnešní Slováci potomkami príslušníkov slovanských kmeňov Sklavínov a Antov, ktorí na územie Slovenska prišli v období 5. – 6. storočia. Slováci sú domácim a pôvodným obyvateľstvom územia Slovenska. Okrem Slovákov sa za domáce obyvateľstvo považuje aj dlhodobo prítomné obyvateľstvo maďarské (staromaďarské kmene prítomné od prelomu 9 a 10. stor.), ukrajinské a rusínske obyvateľstvo (od 11. – 12. stor.), české (od 12. stor.), nemecké (od 12. stor.), židovské (od 11. – 12. stor.), chorvátske (od 16. stor.), bulharské (od 19. stor.) a srbské (od 15. stor.). V mnohých prípadoch ide dnes o už slovenské obyvateľstvo s takýmto pôvodom. Početnou etnickou skupinou na Slovensku sú Rómovia (prítomní od 14. stor.). Nové etnické menšiny na Slovensku, ako menšie komunity, sú dnes Vietnamci, Juhokórejčania, či Kubánci.

Rázovité regióny

Na území Slovenska sa vyformovali tzv. „rázovité“ regióny, ktorých obyvatelia sú nositeľmi dodnes živej regionálnej identity, kultúry a nárečia, napríklad Záhoráci (na západnom Slovensku), Oravci, Liptáci, Horehronci, či Kysučania (na strednom Slovensku), alebo Spišiaci na východnom Slovensku. Nie každý kultúrnohistorický región Slovenska má takúto živú a žitú regionálnu identitu.

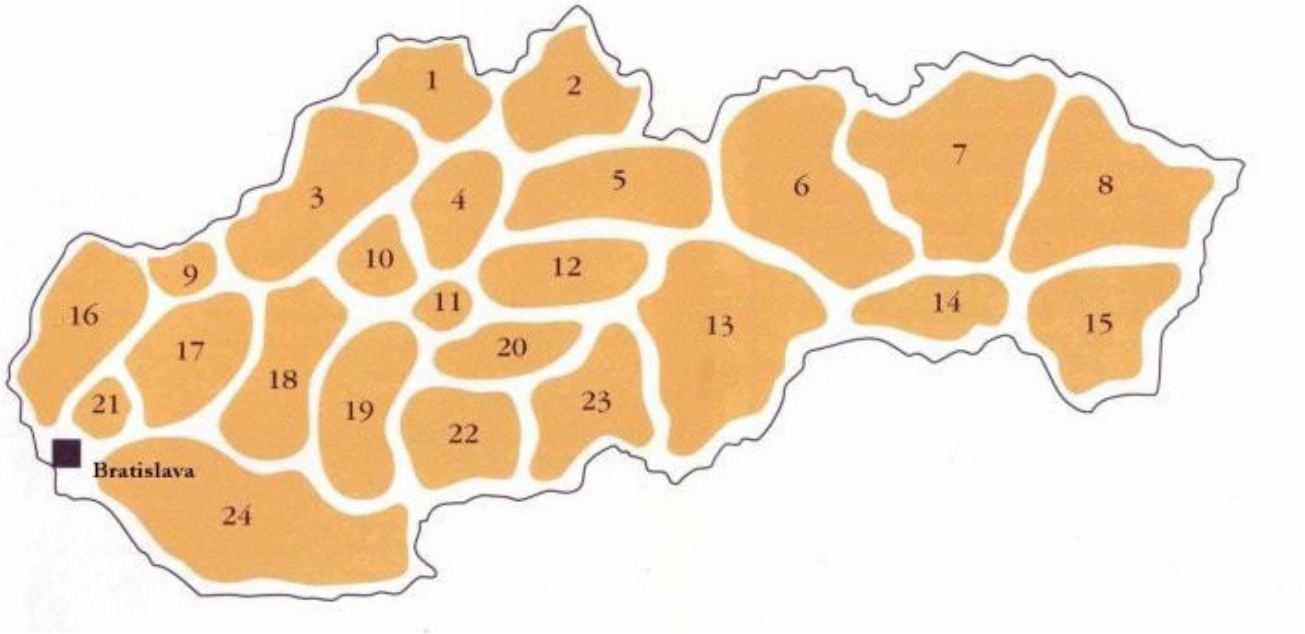
Etnografické skupiny

V rámci regiónov sa vyformovali aj menšie skupiny obyvateľstva s vlastnou (etnografickou) identitou, subkultúrou a nárečím. V prípade slovenského obyvateľstva sú to napríklad gorali (na slovensko-poľskom pomedzí), sotáci (na východnom Slovensku), či-

lejkári (na juhozápadnom Slovensku). V prípade neslovenského obyvateľstva sú to napríklad rusínski lemkovia a bojkovia/pujďaci (na slovensko-poľskom a slovensko-ukrajinskom pomedzí), nemeckí mantáci, huncokári, handrbulci, handelci a habáni, či maďarskí palóci a barkovia.

Oblasti Slovenska

Obyvatelia územia Slovenska sa dodnes navzájom delia aj podľa nížinného a horského charakteru oblasti v ktorej žijú, alebo z nej pochádzajú, a to na dolniakov a horniakov. Okrem toho, tí zo stredného Slovenska sú označovaní, aj sami seba nezriedka označujú za stredoslovákov a z tí východného Slovenska za východniarov. Je to evidentné najmä podľa nárečia a špecifickej melodickostí stredoslovenských a východoslovenských nárečí.

Tradičné oblasti Slovenska: 1. Kysuce, 2. Orava, 3. Považie 4. Turiec, 5. Liptov, 6. Spiš, 7. Šariš, 8. Severný Zemplín, 9. Myjavská oblasť, 10. Horné Ponitrie, 11. Stredoslovenská banská oblasť, 12. Pohronie, 13. Gemer a Malohont, 14. Abov, 15. Južný Zemplín, 16. Záhorie, 17. Trnavská oblasť, 18. Ponitrie, 19. Tekov, 20. Podpoľanie, 21. Malokarpatská oblasť, 22. Hont, 23. Novohrad, 24. Podunajsko. Kresba Mojmír Benža, 2010.

Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/tradicna-oblast/

Náboženská rozmanitosť

Obyvateľstvo Slovenska je dlhodobo kresťanské, prevažuje rímskokatolícke, zastúpenie majú aj reformované cirkvi, najmä evanjelici augsburského vyznania a kalvíni, na strednom a východnom Slovensku aj pravoslávni a gréckokatolíci. Čiastočne revitalizovala aj židovská komunita, ktorá v priebehu 2. sv. vojny takmer úplne zanikla, podobne ako nemecké etnikum po 2. sv. vojne. Novou náboženskou menšinou na Slovensku sú dnes moslimovia, najmä imigranti z krajín Blízkeho východu.

Ak existuje niečo ako mentalita/povaha slovenského národa, tak sa prejavuje najmä prostredníctvom kultúrnych tradícií. Takto vytvorený obraz Slovákov je, prirodzene, neraz zjednodušený do stereotypov. Stereotypy o Slovákoch sa niekedy vnímajú ako povahové črty celého národa. Ide napríklad o: pracovitosť a uznávanie autorít, ale aj neustále pochybovanie a kreativita, alebo na jednej strane uzatvorenosť a tradicionalizmus, na strane druhej aj tolerantnosť voči iným a schopnosť spájať sa s ostatnými pri potrebe niečo budovať..., a nakoniec možno aj akási záľuba vo vytváraní vlastných uzatvorených komunít kdekoľvek vo svete, a to len na základe rovnakých/spoločných koreňov a kultúrnych tradícií.

Kultúrne tradície Slovenska a Slovákov sú súčasťou kultúrnych tradícií euro-amerického kultúrno-civilizačného okruhu. Súčasné vplyvy na kultúrne tradície Slovenska predstavujú predovšetkým eurounionizácia (lebo Slovensko je členom EÚ) a, samozrejme, ako všade, kde majú dosah masmédiá a nadnárodné korporácie, globalizácia. Tá na jednej strane unifikuje všetky kultúry a spoločenstvá sveta, na strane druhej u ľudí vyvoláva aj opačnú reakciu – záujem o vlastné korene, o ochranu a zachovávanie vlastných, jedinečných a špecifických čŕt, ktoré ich odlišujú od všetkých ostatných.

Slovensko medzi západom a východom

Územie Slovenska leží na priesečníku vplyvu západnej a východnej európskej kultúry. Celá súčasná európska kultúra a jej tradície sú postavené na antickej filozofii, rímskom práve a židovsko-kresťanskej kultúre. Západnú kultúru charakterizuje predovšetkým katolicizmus a protestantizmus (tzv. rímsky/západný rít) a východnú kultúru tzv. byzantský/východný rít (pravoslávie a gréckokatolicizmus). V kultúre aj kultúrnych tradíciách Slovenska sa tak modernita, materiálnosť a individualizmus západu stretávajú s konzervativizmom, tradicionalitou, duchovnom a kolektívnosťou východu. Možno aj, alebo práve preto sú kultúrne tradície Slovenska pomerne zrozumiteľné všetkým Európanom aj mimoeurópskym krajinám s európskym kultúrnym základom, ktorý tam kedysi priniesli imigranti.

Slovensko nížinné a horské

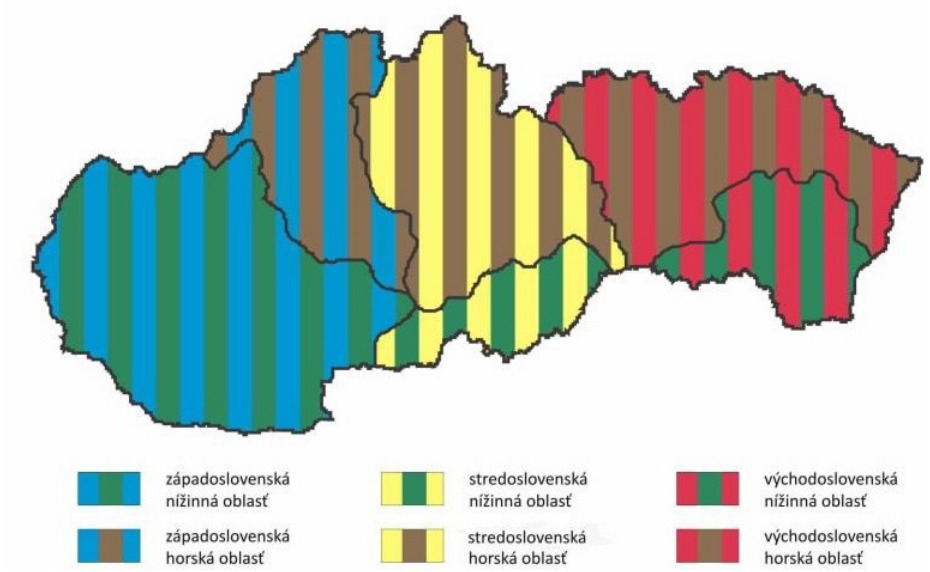
Kultúrne tradície Slovákov určuje aj ďalší priesečník – geografický. Územie Slovenska totiž pozostáva z nížinných oblastí na juhu, kde sa vyvinul nížinný typ kultúry, a z horských oblastí na severe, kde sa vyvinul horský typ kultúry. Tieto kultúrne typy sú navzájom dosť odlišné.

Nížinný typ kultúry

Nížinný typ kultúry je typický a) pestovaním teplomilných plodín, ktoré vyžadujú kvalitnú pôdu a vlahu (najmä pšenica a kukurica, vinič, ovocie ako marhuľa, broskyňa, čerešňa, hruška, zelenina ako paradajka a paprika, staršie chmeľ, novšie sója) a b) chovom dobytka a hydiny na mäso (najmä hovädzí, bravčový, husi a kačice) z dôvodu dostatku dopestovaných krmovín (najmä obilnín a kukurice). Pre nížinný typ kultúry sú typické stavby z hliny so slamenou alebo trstinovou strechou, plátenný pracovný odev a domáca produkcia vína. Obyvatelia nížinných oblastí sa nazývajú dolniaci. Nížinné oblasti sa nazývajú dolniaky. Nížinné kultúrne fenomény sa niekedy nazývajú dolniacke.

Horský typ kultúry

Horský typ kultúry je typický a) pestovaním menej náročných plodín v menej priaznivých podmienkach a v horšej pôde (najmä raž a ovos, zemiaky a kapusta, slivky a jablká) a b) chovom hovädzieho dobytka najmä ako ťažného statku, hydiny najmä na vajcia a salašníckym chovom oviec na mäso, vlnu a mliečne produkty. Pre horský typ kultúry sú typické stavby z drevených trámov spojených technikou tzv. zrubenia (tzv. drevenice, zruby) so šindľovou strechou, ďalej súkenný (teplejší) odev a domáca výroba pálenky. Obyvatelia horských oblastí sa nazývajú horniaci. Horské oblasti sa nazývajú horniaky. Horské kultúrne fenomény sa niekedy nazývajú horniacke.

Oblasti tradičnej kultúry Slovenska.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/oblast-tradicnej-kultury/

Slovensko praveké a pradávne

Vývoj a dokonca aj súčasný obraz kultúrnych tradícií Slovenska vysvetľuje historicko-antropologický pohľad na územie Slovenska, a to najmä prostredníctvom archeológie, etnológie a histórie. Samozrejme, nejde tu vždy o kultúrnu kontinuitu. Niekedy sú prepojením len prvky, náznaky, detaily, predpoklady, nitky, či vlákna vzdialenej histórie, ak vôbec. Tento pohľad skôr upozorňuje na to, že územie Slovenska je človekom osídlené dlhodobo a relatívne kontinuálne, za striedania sa ľudských druhov, civilizácií a kultúr, pričom tá súčasná (vrátane kultúrnych tradícií) je len nasledujúcou/ďalšou z nich. Každopádne, súčasné kultúrne tradície územia strednej Európy vo všeobecnosti v sebe v rôznej miere zaznamenali všetky vplyvy, turbulencie a udalosti starého kontinentu, a to bez ohľadu na to, či smerovali z východu na západ, zo severu na juh, alebo opačne.

Paleolit

Územie Slovenska bolo osídlené človekom už pred 250 tisíc rokmi. Jedným z najpopulárnejších ľudských pozostatkov je skamenená mozgovňa lebky pravdepodobne neandertálskej ženy (lovci – zberači), stará 107 tisíc rokov, nájdená v travertínovej kope na území podhorskej obce Gánovce pri meste Poprad. Na území Slovenska sa našli pozostatky viacerých najstarších paleolitických kultúr lovcov a zberačov:

- taubachien (neandertálci (*Homo sapiens neanderthalensis*) v Karpatskej kotline pred 130 tisíc – 80 tisíc rokmi),
- moustérien (neandertálci v strednej Európe pred 220 tisíc – 40 tisíc rokmi),
- micoquien (stredoeurópski neandertálci pred 130 tisíc – 45 tisíc rokmi),
- aurignacien (európsky *Homo sapiens* pred 40 tisíc – 30 tisíc rokmi),
- szeletien (európski neandertálci a *Homo sapiens* pred 40 tisíc – 38 tisíc rokmi),
- gravetien (*Homo sapiens* pred 28 tisíc – 21 tisíc rokmi),
- pavlovien (pred 29 tisíc – 24 tisíc rokmi),
- epigravetien (pred 18 tisíc – 15 tisíc rokmi)
- čiastočne aj magdalenien (pred 15 tisíc – 10 tisíc rokmi).

Neolit a eneolit

Potom, v období pred 8 tisíc – 4 900 rokmi, na území Slovenska žili neolitické kultúry (pastierov a roľníkov). Žili už usadlým spôsobom života. Boli to napríklad tzv. kultúra s lineárnou keramikou, bukovohorská, lengyelská, malická, či potiská kultúra. Eneolitické kultúry (kultúry doby medenej) tu boli prítomné v období pred 6 300 – 4 150 rokmi (napríklad badenská, kultúra so šnúrovou keramikou, či nitrianska kultúra).

Bronzová doba

Toto 1 400 rokov dlhé obdobie prítomnosti človeka na území dnešného Slovenska (pred 4 300 – 2 800 rokmi) charakterizuje rozšírenie produktov farebnej metalurgie a vynálezu dreveného uhlia. To dokazuje/umožnilo rozvoj prvej industrie a remesiel (ťažba rúd, zlievačstvo, kováčstvo, nástrojárstvo) a potrebu/možnosť používania týchto produktov (zbrane, nástroje, náradie, šperky). Na území Slovenska bolo z tohto obdobia identifikovaných približne 20 kultúr (napríklad nitrianska, čakanská, kyjatická, únětická, lužická, maďarovská, hatvanská, zvoncových pohárov, wieselburská, severopanónska, stredodunajská mohylová, karpatská mohylová, pilinská, Suciu de Sus, velatická, podolská, gávska, koštianska), zoskupených do/alebo prechádzajúcich naprieč obdobiami:

- ranej a staršej bronzovej doby (pred 4 200 – 3 550 rokmi),
- strednej bronzovej doby (pred 3 550 – 3 350 rokmi),
- mladej bronzovej doby (pred 3 350 – 3 000 rokmi),
- neskorej bronzovej doby (pred 3 000 – 2 800 rokmi).

Stará železná doba a halštatská kultúra

Stará železná doba sa v strednej Európe spája predovšetkým s halštatskou kultúrou (pred 2 850 – 2 400 rokmi) viazanou na Keltov a typickou spracovávaním železa. Kelti sú **prvým písomnými prameňmi doloženým národom** na území Slovenska. Keltské kmene Bojov, Kotínov a Tauriskov osídlili juhozápadné Slovensko pred 2 400 rokmi. Na území Slovenska sa železo rozšírilo v 9. až 8. storočí pred Kr. Súčasťou sa stala aj ťažba olova, zlata a soli. Subkultúry tejto doby sú: kalendeberská, középrépáspusztská, vekerzugská, kuštanovická a lužická kultúra. Na území Slovenska vtedy žili aj ilýrske, trácke a skýtske kmene. Halštatskou kultúrou na území Slovenska končí pravek (prehistória).

Mladá železná doba a laténska kultúra

Mladá železná doba sa na území Slovenska viaže predovšetkým na laténsku kultúru (pred 2 450 – 2 000 rokmi), ktorej nositeľmi boli Kelti. Laténskou kultúrou na území Slovenska začína raná doba dejinná (protohistorické obdobie). Okolo roku 50 pr. Kr. prenikli na územie Slovenska Dáci, ktorí asimilovali keltské obyvateľstvo a niekoľko desaťročí po nich prichádzajú germánske kmene Kvádov, Markomanov, Gepidov, Vandalov, Ostrogótov a i., ktoré zasa vytlačili vtedy pôvodné keltsko-dácke obyvateľstvo. Kvádsky vladár Vannio v roku 21 zakladá **prvý politicky organizovaný útvar na území Slovenska – Vanniovo kráľovstvo** (na území západného Slovenska medzi riekami Morava a Váh). Okrem laténskej kultúry sa v tomto období na Slovensku nachádzali aj lužická kultúra, púchovská kultúra, karpatská mohylová kultúra a kultúra popolnicových polí so žiarovým pochovávaním.

Rímska doba

Rímska doba (v rokoch 6 – 375) na území Slovenska znamenala boje miestnych germánskych kmeňov s Rimanmi o udržanie Vanniovho kráľovstva. Hlavným obranným systémom Rímskej ríše bola Limes Romanus (rímska hranica) – sústava opevnení pozdĺž rieky Dunaj. V tomto období bolo územie Slovenska rozčlenené na štyri etnicky a kultúrne svojrázne oblasti:

- juhozápadné Slovensko s prevažne germánskym obyvateľstvom,
- povodie Dunaja s rímskym osídlením,
- severné a stredné Slovensko so zvyškami keltských Kotínov premiešaných s vtedy pôvodnou populáciou (púchovská kultúra),
- východné Slovensko s pôvodným keltsko-dáckym osídlením, neskôr asimilovaným germánskymi Vandalmi.

Sťahovanie národov

Sťahovanie národov boli veľké migračné pohyby v Európe v období 4. – 6. storočia. Zaniká Rímska ríša, germánske kmene na území Slovenska sa po bojoch s kočovnými Hunmi prichádzajúcimi do Karpatskej kotliny, a najmä po vzájomných bojoch, sťahujú z územia Slovenska na západ. Takmer vyľudnené územie bez štátneho zriadenia pritiahlo slovanské kmene, ktoré v tom čase už boli veľkým, etnicky a jazykovo vyprofilovaným útvarom. Slovania za niekoľko desaťročí postupne osídlili a ovládli rozsiahle priestory východnej, strednej a južnej Európy. Na územie západného a východného Slovenska tak v 5. storočí cez priesmyky pohorí Karpatského oblúka, z územia dnešného Poľska a Ukrajiny prichádzajú slovanské kmene Sklavínov. Po usadení sa to boli nositelia pražskej kultúry. Na južné a stredné Slovensko v tom čase z juhu, proti prúdu riek, prenikli slovanské kmene Antov. Po usadení sa to boli nositelia peňkovskej kultúry. Časť týchto kmeňov pokračovala ďalej na Balkán. V polovici 6. storočia prichádzajú do strednej Európy bojovné nomádske kmene Avarov (tzv. avarská/nomádska kultúra).

Slovensko a prvá štátnosť

Slováci sú súčasťou veľkého a významného euroázijského etnika – Slovanov. Pravlasť Slovanov bola na území dnešného Poľska, Ukrajiny a Bieloruska. Išlo o kmeňové zriadenie. Približne pred 1 500 – 1 600 rokmi sa začali v rámci sťahovania národov sťahovať na územia, kde žijú slovanské národy dodnes, ale aj na územie dnešného Grécka, Nemecka, Rakúska a Maďarska, kde časom etnicky asimilovali. Slovania sa po rozptýlení vo veľkej časti Európy postupne vyformovali na tri vetvy:

- západnú (Česi, Lužickí Srbi, Poliaci, Kašubi, Slováci),
- južnú (Bulhari, Macedónci, Chorváti, Slovinci, Bosniaci, Pomakovia, Srbi),
- východnú (Bielorusi, Rusi, Ukrajinci, Rusíni).

Včasnoslovanské obdobie

Včasnoslovanské obdobie (v rokoch 500 - 675) predstavuje príchod a usadenie sa slovanských kmeňov, následne príchod Avarov, koexistencia Slovanov s Avarmi (boje/spolužitie/protiavarské povstania) a vznik Avarského kaganátu (kmeňového zväzu) v roku 567. Následne v roku 623, ako výsledok úspešného protiavarského povstania vedeného franským kupcom Samom, vzniká **Samova ríša ako prvý známy štátny útvar slovanských kmeňov na území Slovenska**. Avšak už v roku 658 zaniká a jej územie a obyvatelia sa vracajú pod nadvládu silného Avarského kaganátu. V rokoch 803 – 811 kaganát zaniká porážkou Avarov franským kráľom Karo-

lom Veľkým, čo znamenalo koniec dominancie Avarov v Karpatskej kotline a ich zánik ako etnika. Karol Veľký založil v Podunajsku (dnešné juhozápadné Slovensko) dve pohraničné administratívno-správne jednotky franskej ríše (tzv. marky), kde sa sústredila misijná činnosť cirkvi zameraná na christianizáciu Slovanov.

Ranostredoveké obdobie

Ranostredoveké obdobie územia Slovenska predstavuje vznik dvoch samostatných slovanských politicko-štátnych útvarov, ktoré už nezjednocoval výhradne kmeňovo-rodový (pokrvný) princíp (tzv. societas) ale politicko-teritoriálny (územný) princíp (tzv. civitas).

1. **Nitrianske kniežatstvo** (v rokoch 828 – 833) vzniklo na území západného Slovenska s centrom v hradnom meste Nitra na rieke Nitra. Najvýznamnejším vládcom bol knieža Pribina, ktorý v roku 828 dal v Nitre vysvätiť prvý kresťanský kostol na území Slovenska. Ide o **prvý štátny útvar Slovákov**, resp. ich predkov, keďže v tomto období už podľa niektorých bádateľov možno hovoriť o vývoji národnosti týchto ľudí. Obyvatelia sa vtedy zrejme nazývali Nitravania, podobne ako ľudia z povodia rieky Morava Moravania.
2. **Veľká Morava** (v rokoch 833 – 907) bol západoslovanský štát na území dnešnej Moravy, časti Slovenska a severného a stredného Maďarska. Bol to prvý väčší slovanský štát a Slovensko aj Česko ju dnes považujú za včasného **predchodcu svojej štátnosti**. Vznikla dobytím Nitrianskeho kniežatstva kniežaťom Mojmírom I. a jeho pripojením k už existujúcim územiam na dnešnej Morave.

I keď christianizácia obyvateľstva Veľkej Moravy prebiehala už od roku 800 franskými misionármi, v roku 863 veľkomoravské knieža Rastislav povoláva byzantských učencov Konštantína a Metoda. Práve tí sa stávajú zakladateľmi slovanskej literatúry. Konštantín vytvoril pre potreby slovanského jazyka písmo – hlaholiku, napísal prvú slovanskú báseň - Proglas. Mimoriadny význam mali ich preklady najvýznamnejších vtedajších textov do staroslovienčiny, čím ich sprístupnili slovanským národom. V rokoch 862 – 885 vytvorili prvý preklad Biblie do slovanského jazyka – staroslovienčiny (dovtedy Biblia existovala len v hebrejčine, aramejčine, gréčtine a latinčine). Tento preklad sa stal základom literatúry všetkých slovanských národov.

V 10. storočí Veľká Morava zaniká. Dôvodom sú vnútorné rozpory a následne útoky starých Maďarov. Obyvatelia Veľkej Moravy sa v latinských záznamoch nazývali *Sclavos*, *Sclavi* (Slovania), v slovanských zdrojoch *Moravljene*, alebo *Sloväne*, *Sloviene*, *Slověne* (podľa niektorých bádateľov práve títo boli predkovia súčasných Slovákov).

Celé slovanské obdobie z kultúrneho pohľadu pozostáva z obdobia:

- staršej doby hradištnej alebo predveľkomoravskej (8/9. storočie) – územie Slovenska bolo súčasťou Avarského kaganátu (o čom svedčia slovanské, nomádske a karolínske archeologické artefakty),
- strednej doby hradištnej alebo veľkomoravskej (9. storočie) – vyspelá kultúra Veľkej Moravy (najmä šperky, kovy, artefakty),
- mladšej doby hradištnej (10. storočie) – úpadok a zánik Veľkej Moravy a nástup Uhorského štátu (najmä belobrdská kultúra, ktorá má zmiešaný slovansko-uhorský pôvod).

Slovensko a Uhorsko

Uhorsko, do roku 1000/1001 nazývané ako Uhorské/Gejzovo kniežatstvo, potom Uhorské kráľovstvo, založené Štefanom I., bol v rokoch 895/896 – 1918 multietnický štátny útvar v Karpatskej kotline. Kým pred bitkou pri Moháči (1526) panovali v Uhorsku králi z rôznych dynastií (napríklad z rodu Arpádovcov, Anjouovcov, Jagellovcov), potom, takmer 400 rokov, až do zániku Uhorska v roku 1918, bola krajina súčasťou Habsburskej (Rakúskej) monarchie. Uhorsko bolo politicky aj hospodársky riadené z rakúskej Viedne. Úradným jazykom bola, vzhľadom na jeho mnohoetnickosť a mnohojazykovosť, latinčina.

Pre Slovákov k hodnotám uhorského štátu patrilo: prijatie kresťanstva, zaradenie do západného/latinského kultúrneho okruhu (s jeho meniacimi sa umeleckými obdobiami ako románsky sloh, gotika, renesancia atď.), fungovanie právneho systému, vývin sústavy školstva, vznik mestských komunít, pokojné súžitie príslušníkov viacerých etník a ich hospodárska kooperácia, spoločná obrana proti vonkajším nepriateľom, hlavne voči Osmanom (kedy počas jeden a pol storočia sa slovenské teritórium stalo jadrom Uhorského kráľovstva a Bratislava hlavným a korunovačným mestom).

V roku 1867, v rámci rakúsko-maďarského vyrovnania, bola vytvorená Rakúsko-uhorská monarchia, čím sa položil základ samostatnosti Uhorského štátu s vlastnou vládou a parlamentom so sídlom v Budapešti. Maďarčina sa začína presadzovať už od roku 1790 a v roku 1844 sa stáva úradným jazykom Uhorska. Pritom napríklad v roku 1850 Maďari v Uhorsku tvorili len asi 37 % z vyše 13 miliónového obyvateľstva. Ďalej to boli: Slováci 13 %, Nemci 10 %, Rusíni 3 %, Židia 2 %, Rumuni 17 %, Chorváti 9 %, Srbi 7 %, ostatní 2 %. Od rakúsko-maďarského vyrovnania začína v Uhorsku tvrdá maďarizácia a potláčanie práv iných národov, národností a etnických skupín. Účelom bolo vytvorenie jedného silného, etnicky, jazykovo a kultúrne homogénneho štátotvorného maďarského národa. O dve generácie neskôr, v roku 1910, už bola etnická štruktúra Uhorska trochu iná: Maďari 47 %, Slováci 9 %, Nemci 10 %, Rusíni 2 %, Židia 2 %, Rumuni 14 %, Chorváti 9 %, Srbi 5 %, ostatní 2 %. (Údaje sú orientačné a v rôznych sčítaniach a analýzach sa mierne odchyľujú.) Reakciou nesúhlasu nemaďarského obyvateľstva Uhorska na maďarizačné tlaky bolo tzv. národné obrodenie – proces formovania moderných národov. Prebiehal v období od druhej polovice 18. storočia do polovice 19. storočia v celej Európe, a to prostredníctvom jazykovej, kultúrnej a politickej konsolidácie a snahy národov o osamostatňovanie sa. V druhej polovici 19. storočia sa Slováci v Uhorsku dožadovali federalizácie Uhorska a vlastnej územnej autonómie, tzv. Slovenského okolia, čoho sa však nedočkali.

Slovensko a Československo

Česko-Slovenská republika (ČSR, 1918 – 1939)

Prvá Československá republika vznikla po rozpade Rakúsko-Uhorska. Sformovala sa na princípoch čechoslovakizmu, ktorý bol odvodený z koncepcie jedného československého národa. Tá sa však v rámci českého aj slovenského obyvateľstva prijímala odlišne. Pre väčšinu Slovákov bola neprijateľná tzv. „veľkočeská“ koncepcia o existencii Slovákov len ako národnosti, akéhosi nerozvinutého kmeňa, ktorý je vlastne súčasťou českého národa a postupne s ním má splynúť. Rovnako neprijateľnou bola aj predstava, že slovenský

jazyk je len dialektom českého jazyka. Národne cítiaca časť Slovákov vnímala vznik takéhoto Československa ako podvod. Totiž pri neodvratnosti rozpadu Rakúsko-Uhorska a plánovaní spoločného štátu s Čechmi, Slováci už v Clevelandskej dohode (1915) a Pittsburskej dohode (1918) jasne sformulovali svoje požiadavky uznania vlastnej jazykovo-kultúrnej, národno-politickej a štáto-právnej svojbytnosti (ako suverénny štát/národ a nie „ľud“). Toto uznanie im bolo prisľúbené, ale nakoniec nebolo zrealizované v pre nich uspokojivej miere. Správu Slovenska malo na starosti Ministerstvo s plnou mocou pre správu Slovenska. Bratislava sa stala hlavným mestom Slovenska so sídlom slovenskej vlády. Bola prijatá Ústava ČSR. Národne cítiaca časť slovenskej elity doma aj v zahraničí (najmä ekonomicky a politicky veľmi silní Slováci žijúci v USA) bola vtedajšou československou reprezentáciou vnímaná ako nebezpečná, nepohodlná a označovaná ako separatistická a autonomistická. Rozdiely v ekonomickej a kultúrnej vyspelosti medzi Českom a Slovenskom sa naplno prejavili v období Veľkej hospodárskej krízy (1929 - 1933/35), na základe čoho vznikla veľká vysťahovalecká vlna do zámoria. Do roku 1937 to bolo 104 tisíc osôb najmä zo Slovenska. Vo vnímaní časti obyčajného slovenského obyvateľstva zánikom Uhorska a vznikom Československa sa stalo len to, že maďarskú/maďarsky hovoriacu inteligenciu, učiteľov, notárov, štátnych úradníkov a vedúcich zamestnancov nahradili českí. Slovensku to na začiatku jednoznačne pomohlo, no po postupnom početnom náraste slovenskej inteligencie jej to bránilo v uplatnení. Každopádne, bez vzniku československého štátu si nemožno predstaviť budúcu modernizáciu, demokratizáciu a v pomerne krátkom čase až enormnú kultúrnu a sociálno-ekonomickú emancipáciu Slovákov v 20. storočí.

Slovenská republika/Slovenský štát (1939 – 1945)

Slovenská republika/Slovenský štát vznikol v súvislosti so zložitými medzinárodno-politickými aj hospodársko-ekonomickými podmienkami v Európe, ktoré boli výsledkom:

- ekonomickej devastácie Nemecka ako porazeného štátu v 1. svetovej vojne,
- následného formovania národného socializmu ako revitalizačného nástroja nového Nemecka,
- transformácie Nemecka na nacisticko-fašistický režim (čo bolo hlavným nástrojom pre začiatok 2. svetovej vojny),
- Veľkej hospodárskej krízy,
- geopolitiky západoeurópskych mocností (Veľkej Británie, Francúzska, Talianska a Nemecka).

Mníchovská dohoda

Udalosti predchádzajúce 2. svetovej vojne sa udiali pomerne rýchlo, čo svedčí o vopred pripravenom pláne. Československo prezieravo vnímalo vznikajúce hitlerovské Nemecko ako budúceho nepriateľa a na štátnej hranici postavilo sústavu na tú dobu supermoderných a len veľmi ťažko dobytných opevnení. Československo bolo vtedy síce novým štátom, ale patrilo k ekonomicky a priemyselne najvyspelejším krajinám sveta. Česká a slovenská elita mala vtedy úzke vzťahy predovšetkým s Francúzskom a Veľkou Britániou, časť slovenskej elity (najmä autonomisti) s USA. Mimochodom, celý ideologický, štátno-politický a hospodársky základ Československa bol inšpirovaný najmä Francúzskom a Veľkou Britániou.

V česko-nemeckom pohraničí žila veľká nemecká menšina, v česko-poľskom pohraničí poľská, v slovensko-rakúskom nemecká, slovensko-maďarskom maďarská, v slovensko-poľskom poľská. Hitlerovské Nemecko (a „spojenci“) v rámci potreby oslabenia Čes-

koslovenska podporovalo obklopujúce krajiny v snahách získať tieto pohraničné územia od Československa a rovnako podporovalo aj separatisticky zmýšľajúce „nečeskoslovenské“ obyvateľstvo týchto území. Západoeurópske mocnosti Veľká Británia, Francúzsko, Nemecko a Taliansko o spustení tohto procesu rozhodli 29. septembra 1938 na stretnutí v Mníchove, tzv. Mníchovská dohoda (v tejto prvej etape projektu rozpadu ČSR išlo o Čechy a Moravu). Svoje rozhodnutie len oznámili Československu, ktoré na rokovania ani nebolo prizvané a ktoré tieto oblasti odovzdalo bez boja, lebo, evidentne, nemohlo počítať s podporou západoeurópskych spojencov.

Reakciou takto oslabenej Prahy na stále neutíchajúce tlaky slovenských autonomistov bol súhlas s autonómiou Slovenska a vymenovanie Jozefa Tisa za predsedu autonómnej vlády Slovenska (len týždeň po Mníchove, 6. októbra 1938).

Už 2. novembra 1939 boli z rozhodnutia nacistického Nemecka a fašistického Talianska (tzv. Prvá viedenská arbitráž – druhá etapa projektu rozpadu ČSR, kedy išlo najmä o Slovensko) pohraničné oblasti južného Slovenska a časť Podkarpatskej Rusi, vo výraznej miere osídlené aj maďarsky hovoriacim obyvateľstvom, pričlenené k Maďarsku. Nemecko si prisvojilo časť dnešnej Bratislavy na pravom brehu rieky Dunaj a Devín, Poľsko získalo Tešínsko.

O pol roka neskôr (13. marca 1939) Hitler postavil Jozefa Tisa pred dve alternatívny budúcnosti Slovenska:

- rozdelenie Slovenska medzi Maďarsko a Poľsko,
- nový samostatný Slovenský štát plne podriadený Nemecku.

Dňa 14. marca 1939 (na druhý deň) Slovenský Snem vyhlási Slovenský štát, podľa neskoršej ústavy z 23. júla 1939 pod názvom Slovenská republika. O dva týždne neskôr (dňa 29. marca 1939) bola podpísaná zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom, čo znamenalo úplné podriadenie sa Slovenska Nemecku. Slovenský štát vystupoval spočiatku ako neutrálny, čo úprimne presadzovala aj časť jeho vtedajšieho vedenia. Tá totiž trvala na neutralite a suverenite a nechcela sa podriadiť Nemecku rovnako ako predtým Česku a predtým Uhorsku.

Na ďalší deň, 15. marca 1939, Hitler vyhlásil okupáciu Čiech a Moravy (tzv. Protektorát Čechy a Morava), čím ich plne podriadil Nemeckej ríši.

Fašizmus a protifašistický odboj

Slovenský štát v tomto období ekonomicky prosperoval, lebo pre Nemecko vyrábal zbrane, spotrebný tovar, potraviny, ťažil drevo a nerastné suroviny. Slováci však konečne mali svoj vlastný štát. Národný socializmus, ako vtedy v Európe rozšírená a populárna štátna ideológia, samozrejme, etnicky homogenizoval občiansku spoločnosť. A to vrátane riešenia židovskej (aj rómskej) otázky po vzore Nemecka, Maďarska a Talianska. Riešenie tejto otázky bolo postavené na dehumanizácii, segregácii, marginalizácii, popieraní ľudských práv, arizácii majetku a nakoniec holokaustu.

Do 2. svetovej vojny sa Slovenský štát zapojil až v júni 1941. Samozrejme, na strane Nemecka proti ZSSR, a to poskytnutím dvoch armádnych divízií. Od tohto roku sa aj na Slovensku zriaďovali židovské getá a od marca do októbra roku 1942 bolo v transportoch do koncentračných táborov deportovaných 57 tisíc židovských občanov Slovenska a z územia Slovenska obsadeného Maďarskom ďalších 30 - 40 tisíc.

Vo všeobecnosti, nacistický útlak vo všetkých okupovaných krajinách, prirodzene, vyvolal u časti obyvateľstva reakciu - protifa-

šistický národno-oslobodzovací odboj, ktorý bol postavený na partizánskych oddieloch (pre okupantov teroristoch). To sa dialo aj na Slovensku. Navyše, neúspechy nemeckej armády na východnom fronte (ZSSR) a taktika vyhladzovania miestneho civilného obyvateľstva na území ZSSR zvyšovali rady dezertérov slovenskej armády k Červenej armáde. V roku 1944 sa po porážke nemeckej armády pri Stalingrade a Kursku smer frontu otočil a začal sa približovať k slovenským hraniciam.

Slovenské národné povstanie

Aktivita partizánskych oddielov na území Slovenska sa zvýšila. V auguste 1944 začali tieto skupiny viesť otvorený boj proti režimu Slovenského štátu a vtedy ešte len v malej miere na Slovensku prítomným nemeckým hliadkam. Samozrejme, to si vynútilo vyslanie nemeckej armády na územie Slovenska na potlačenie partizánskeho hnutia.

29. augusta 1944 sa veľká časť slovenskej armády otvorene postavila proti vstupu nemeckých vojsk na územie Slovenska. Začalo sa Slovenské národné povstanie. Trvalo až do oslobodenia Slovenska Červenou armádou 1. mája 1945. Pri oslobodzovaní Československa padlo 170 tisíc vojakov Červenej armády. Na území Slovenska je pochovaných vyše 60 tisíc z nich a vyše 10 tisíc rumunských vojakov.

Ukončením 2. svetovej vojny zanikol Slovenský štát aj Protektorát Čechy a Morava. Pre tých Slovákov, ktorí chceli mať vlastný samostatný štát, to bolo sklamanie. Pre čechoslovakistov víťazstvo. Aby sa ambície slovenských autonomistov na Slovensku potlačili úplne, využilo sa stigmatizovanie všetkého, čo súviselo so Slovenským štátom, ako fašistického a nacistického, samozrejme, neodpustiteľným bol holokaust. V rámci povojnových represií boli eliminovaní všetci autonomisticky zmýšľajúci Slováci, najmä elity s reálnym politickým a ekonomickým potenciálom a dobrými kontaktmi v zahraničí, najmä v USA a Kanade. Bez ohľadu na to, či išlo o skutočných pronacistických a profašistických kolaborantov, alebo o národne cítiacu a politicky aktívnu inteligenciu, boli vážnym ohrozením pre obnovujúce sa Československo a, logicky, boli perzekuovaní, kriminalizovaní, alebo museli emigrovať, najmä do USA, Kanady a Argentíny.

Navyše, významným faktorom bola aj pripravovaná zmena politicko-ekonomického zriadenia Československa z kapitalistického na socialistické, ako výsledok povojnového rozdelenia Európy víťaznými mocnosťami, ktorým Československo pripadlo do zóny vplyvu ZSSR ako jeho osloboditeľa. Budúca komunistická vláda musela začať eliminovať demokraticky alebo ľudácky či autonomisticky zmýšľajúce elity, čo bolo na Slovensku efektívne práve stigmatizáciou, ale aj preukázaním skutočného kolaborantstva s fašistickým Nemeckom. Nasledujúca spolupráca čechoslovakistov a komunistov bola pre nich úspešná, a to aj za cenu ústupu demokracie a nástupu komunistického režimu v Československu.

Československá republika (1945 – 1989)

Československá republika v období rokov 1945 - 1989 bola republikou, ktorej sa počas prvých rokov po vojne podarilo obnoviť jej zvrchovanosť po nacistickej okupácii a prinavrátiť odtrhnuté územia (okrem Podkarpatskej Rusi, ktorá pripadla ZSSR). V rámci etnickej homogenizácie obyvateľstva v krajinách strednej Európy boli z Československa vysťahovaní sudetskí Nemci (3 milióny do roku 1946), medzištátnou dohodou medzi Československom a Maďarskom o výmene obyvateľstva bolo v rokoch 1946-1948 presídle-

ných 90 tisíc Maďarov zo Slovenska do Maďarska a 72 tisíc Slovákov z Maďarska do Československa. Keďže Československo pri povojnovom rozdelení Európy víťaznými mocnosťami pripadlo do zóny vplyvu ZSSR a k moci sa dostala komunistická strana, pôvodná predstava o demokratickom štáte vybudovanom podľa vzoru Francúzska sa nenaplnila. Československo sa stalo totalitným štátom tzv. reálneho socializmu, najskôr formálne ako „ľudovodemokratická republika", ako všetky krajiny vznikajúceho východného bloku. Súkromné vlastníctvo, priemyselná a poľnohospodárska výroba boli transformované na štátne a kolektívne vlastníctvo už v priebehu prvých rokov – tzv. znárodnením. Názov štátu a jeho usporiadanie sa v priebehu nasledujúcich desaťročí formálne menili v závislosti od aktuálnej sily komunistickej ideológie a od politických potrieb deklarovať buď jednotu československého ľudu, alebo naopak, skôr partnerstvo Čechov a Slovákov:

- Československá socialistická republika (ČSSR) v rokoch 1960 – 1990,
- ČSSR (od 1969) formálne federácia Českej socialistickej republiky (ČSR) a Slovenskej socialistickej republiky (SSR),
- Česko-slovenská federatívna republika/Česká a Slovenská Federatívna Republika (ČSFR) v rokoch 1990 – 1992, po páde komunistického/autoritárskeho a nástupe kapitalistického/demokratického zriadenia v roku 1989.

Slovenská republika (od roku 1993)

Slovenská republika je samostatný štát s parlamentnou demokraciou, resp. parlamentno-prezidentskou republikou. Od roku 2004 je Slovensko členom Európskej Únie a NATO. Od roku 2007 je členom schengenského priestoru, ktorý umožňuje voľný pohyb osôb, tovarov a služieb v rámci tých krajín EÚ, ktoré splnili podmienky tzv. Schengenu – stanovené v dohode uzatvorenej v luxemburskom mestečku Schengen v roku 1985. Od roku 2009 je Slovensko členom eurozóny (mena Euro). Štátotvorným národom sú Slováci, štátnym jazykom je slovenský jazyk. Podľa cenzu z roku 2021, Slováci tvoria 84 % občanov, Maďari 8 %, Rómovia 1 %, ostatní 2 %, nezistení 5 %. Slovenčina je materinským jazykom 81 % obyvateľov, maďarčina 9 %, rómčina 2 %, ďalšie jazyky 2 %, ostatné a nezistené jazyky 6 %. V skutočnosti sa počet Rómov podľa pôvodu, materinského jazyka a kultúry odhaduje na približne 10 % populácie Slovenska. Mnohí z nich sa hlásia za Slovákov, alebo Maďarov. Za kresťanov sa hlási takmer 70 % občanov Slovenska (60 % sú rímsko-katolíci, 7,6 % protestanti, najmä evanjelici augsburského vyznania, 1 % pravoslávni, 0,5 % ostatní kresťania), bez vyznania sa deklaruje 24 % občanov, ostatných je 1 % a nezistených (neudali žiadne) je 6,5 %.

Kultúra Slovenska a Slovákov je súčasťou euro-amerického kultúrno-civilizačného okruhu, ku ktorému sa Slováci aj sami hlásia. Avšak súčasne si uvedomujú svoju svojbytnosť a odlišnosť od ostatných v tomto okruhu. Prejavuje sa to záujmom o vlastné kultúrne dedičstvo a korene, ochranou a zachovávaní vlastných, jedinečných a špecifických čŕt, ktoré ich odlišujú od všetkých ostatných.

Slovensko dedinské a mestské

Kultúrne tradície Slovenska je potrebné vnímať v dvoch rovinách – svetoch. Svet mesta (urbánne) a svet vidieka (rurálne).

Svet mesta

Svet mesta na území Slovenska vo vzťahu k súčasných kultúrnym tradíciám sa spája najmä:

s rozvojom stredovekých miest od 12. – 13. storočia

V tomto období mnohé dnešné najvýznamnejšie mestá Slovenska získali štatút slobodného kráľovského mesta, ktorý im okrem priamej podriadenosti kráľovi a daňového oslobodenia sa od šľachty a cirkvi poskytoval práva na vykonávanie rôznych ekonomických činností (právo skladu, trhu, jarmoku, výčapu, obchodu, remesiel a pod.) a významnú autonómiu v trestnom práve.

s príchodom kolonistov z nemecky hovoriacich území

Nemeckí kolonisti v mestách prispeli k zdokonaleniu a rozšíreniu remesiel, vzdelanosti, implementácii vyspelejšieho a modernejšieho nemeckého práva, staviteľstva a technológií.

s vytvorením špecifickej sociálnej vrstvy mešťanov

Sociálnu vrstvu mešťanov predstavujú vlastníci, úradníci, obchodníci, remeselníci, intelektuáli, študenti, lekári, notári, neskôr robotníci a pod., ktorých mestský spôsob života a myslenia – mestská kultúra už boli iné ako na vidieku. Týka sa to všetkých socioekonomických mestských vrstiev: od veľmi bohatých mešťanov, cez najpočetnejšiu „strednú triedu“ až po mestskú chudobu. Nešlo už o vidieckych poddaných (majetok šľachy, alebo cirkvi), ale o obyvateľov slobodných kráľovských miest.

s priemyselnou revolúciou v Uhorsku

Priemyselnú revolúciu v Uhorsku od prelomu 18. – 19. storočia predstavuje prechod od remeselnej výroby k remeselnej veľkovýrobe – tzv. manufaktúram, a neskôr, od prelomu 19. a 20. storočia, prechod od manufaktúrnej výroby k priemyselnej veľkovýrobe. Sprevádza ju výstavba železničnej, cestnej, energetickej a komunikačnej infraštruktúry, fabrík a podnikov s množstvom zamestnancov – obyvateľov mesta „nového typu“ – robotníkov.

s industrializáciou Slovenska

Industrializácia Slovenska v 20. storočí (najmä v jeho 2. polovici), vyvolala ďalšiu urbanizáciu – premenu časti vidieckeho prostredia na mestské (prímestské časti rozrastajúcich sa miest), premena niektorých dedín na mestá vybudovaním fabrík alebo iných veľkých podnikov v ich blízkosti.

Výsledkom bol:

rozvoj vysokej kultúry

Vysokú, elitnú kultúru predstavuje najmä architektúra a staviteľstvo, umenie, móda, veda a technika, politika a vzdelanosť.

zavádzanie inovácií

Vzhľadom na vysokú hustotu obyvateľstva v mestách tieto boli pilotným prostredím zavádzania inovácií (napríklad moderná infraštruktúra, doprava, obchod, telekomunikácie, inštitúcie, masmédiá).

vznik a zachovávanie mestských kultúrnych tradícií

V mestách vznikli a zachovali sa ako kultúrne tradície rôzne prejavy pôvodom z mestského ale aj prinesené z vidieckeho prostredia (napríklad mestské povesti, alebo najstaršie zápisy niektorých obyčají pôvodne z vidieckeho prostredia, zo študentského prostredia mesta, veľkonočné zvyky šibania či oblievania zachované v mestách pôvodne prinesené prisťahovalcami z vidieckeho prostredia).

Kultúrne tradície mesta sa viažu na:

- prítomné socioprofesijné skupiny remeselníkov a robotníkov, ide napríklad o remeselnícke piesne a zvyky, banícke, vinohradnícke, alebo robotnícke zvyky a tradície,
- potulných muzikantov, obchodníkov a komediantov, ktorí vytvárali trhovú a jarmočnú atmosféru a prinášali „novosti zo sveta“, napríklad jarmočné piesne, či bábkové divadlo,
- študentstvo a vzdelanecké vrstvy, napríklad preklady rozprávačských žánrov, prísloví, porekadiel, hádaniek, bájok, študentských zvykov a piesní,
- meštianstvo, ktoré prednostne prijímalo moderné kultúrne formy (nové piesne, či tance ako polka, valčík, alebo šimi, z ktorých mnohé zľudoveli),
- náboženské komunity a ich verejné pôsobenie, napríklad katolíckych cirkví: púťové piesne, výročné sviatky, alebo naopak, síce podobné aktivity, ale skôr uzavretých protestantských a židovských komunít,
- vojenské posádky a verejné koncerty vojenskej dychovej hudby,
- potulných a kaviarenských muzikantov, ovplyvnených blízkou Viedňou, „cigánske muziky“ Budapešťou, iné Prahou a Bratislavou prostredníctvom tzv. slovenského tanga a iných šlágrov, ktoré zľudoveli,
- viechy, krčmy, výletné hostince, kluby a spolky, napríklad spolkové alebo zamestnanecké stretnutia a oslavy, pri ktorých aktívny spev, rozprávanie i tanec prepájal etnické a kultúrne osobitosti.

Svet dediny

Svet slovenskej dediny tvorí jadro slovenských kultúrnych tradícií. V období národného obrodenia bolo potrebné vytvoriť koncept národnej kultúry – kultúry slovenského národa. Fakt, že slovenská kultúra existuje, bol jedným z argumentov na preukázanie existencie slovenského národa v procese snáh o jeho uznanie v Uhorsku a následne medzinárodného uznania štátotvorných ambícií Slovákov. A to v duchu myšlienky: Ak sú Slováci národom ako iné národy, majú právo mať svoj vlastný štát, ako ho majú aj iné národy. Slováci sú národom i preto, lebo majú svoju národnú kultúru.

Pri budovaní konceptu slovenskej národnej kultúry národní obrodenci siahli po:

Vysokej kultúre

Najmä umeleckej tvorbe a dielach v slovenčine, alebo ktorých autormi boli profesionálni a uznávaní umelci Slováci, slovenského pôvodu, resp. slovensky cítiaci, a ktorých konzumentmi boli rovnako zmýšľajúci intelektuáli a významné osobnosti politického, hospodárskeho, náboženského a kultúrneho života Uhorska.

Ľudovej kultúre

Kultúre slovensky hovoriacich najširších vrstiev obyvateľstva – slovenského ľudu. Ten žil prevažne vo vidieckom prostredí. Totiž, komunikačným jazykom v mestách a v prostredí vyšších sociálnych vrstiev bola najmä nemčina a neskôr maďarčina. Slovenský jazyk sa v mestách na Slovensku viazal predovšetkým na nižšie vrstvy obyvateľstva ako „jazyk služobníctva". V duchu myšlienok národného obrodenia sa umelecké prejavy ľudu a ľudová kultúra začali považovať za rovnako hodnotné ako profesionálne umenie a vysoká kultúra.

Národní obrodenci a neskorší bádatelia zbierali, zaznamenávali a skúmali najmä prejavy slovesného, hudobného a tanečného folklóru (rozprávky, povesti, príslovia, porekadlá, anekdoty, spomienkové rozprávania, povesti, legendy, vinše, piesne, tance a pod.), ďalej dramatické prejavy a ľudové divadlo, kalendárne a rodinné obyčaje, umelecké prejavy hmotnej ľudovej kultúry (diela výtvarného umenia, úžitkového umenia, ľudový, najmä obradový odev, čipky, výšivky, textílie, všetky akokoľvek zdobené alebo štýlové predmety). Záujmom ľudí z vyšších vrstiev o tieto prvky ľudovej kultúry sa u ich tvorcov a nositeľov zvýšilo povedomie o ich hodnote, čo prispelo k budovaniu sebavedomia a hrdosti príslušníkov národa na vlastnú ľudovú kultúru.

Navyše, svet vidieka bol pri porovnaní s mestským vždy konzervatívnejší a odolnejší na vonkajšie vplyvy a módne trendy a preto sa práve tam mnohé tradície zachovali vo väčšej miere, alebo v autentickejšej podobe.

Práve vidiecka kultúra sa stala:
- **takmer celým obsahom** ľudovej kultúry Slovenska a Slovákov**,**
- **prevažnou časťou obsahu** kultúrnych tradícií Slovenska a Slovákov,
- **a dôležitou časťou obsahu** kultúrneho dedičstva Slovenska a Slovákov.

Slovensko agrárne a industriálne

Kultúrne tradície Slovenska boli významne formované aj tým, či išlo o agrárne (poľnohospodárske), alebo industriálne (priemyselné) prostredie.

Slovensko agrárne

Poľnohospodárstvo a chov dobytka boli vždy prevažujúcimi zdrojmi obživy obyvateľstva prítomného na území Slovenska a žijúceho usadlým spôsobom života. Kultúrne tradície sa viažu na život človeka v trojgeneračnej patriarchálnej veľkorodine na čele s gazdom a gazdinou, ich synmi a nevestami, vnúčatami a slobodnými deťmi. Rytmus ich života definoval ročný cyklus siatia, dozrievania, zberu a spracovania úrody, resp. ročnými obdobiami jari (siatie, sadenie), leta (dozrievanie), jesene (zber a spracovanie) a zimy (odpočinok). V prípade chovateľov to bol životný cyklus zvierat. Tomu sa prispôsobovalo v živote rodiny všetko.

Územie Slovenska bolo, okrem baníctva na strednom Slovensku, dlho priemyselne nerozvinutou a predovšetkým agrárnou krajinou. Aby obyčajná poľnohospodárska rodina žila aspoň štandardným spôsobom a zabezpečila si všetky základné životné potreby,

doplnkové zdroje obživy boli nevyhnutné. Záviseli najmä od obklopujúcich geografických podmienok. V horských zalesnených oblastiach Slovenska to boli drevorubačstvo, zber a predaj lesných plodov, výroba dreveného uhlia, pálenie vápna, pri riekach rybolov, pltníctvo (splavovanie vyťaženého dreva a jeho predaj), či ryžovanie zlata. V horských oblastiach bol rozšírený aj tzv. salašnícky chov oviec (spoločný chov oviec najatým pastierom sezónne na horských pasienkoch). Muži, ktorí neboli vyučení, ale ovládali remeslo, si privyrábali jeho vykonávaním ako „neautorizovaní" majstri, tzv. fušeri. Ženy vyrábali a predávali plátno, výšivky, čipky a iné produkty domáckej výroby. Niektoré rodiny boli zamerané viac na chov dobytka na mäso, alebo jeho predaj ako ťažného. Podmienkou tu bolo mať dostatok krmovín. Každý v rodine vytvorený nadprodukt predávali ženy na týždenných trhoch, alebo výročných jarmokoch v najbližších a dostupných mestách. Najčastejšie išlo o mlieko, vajcia, maslo, mäso a mäsové výrobky, ovocie, zeleninu, kvety, lesné plody, huby, prípadne hydinu. Muži predávali a kupovali dobytok a kone na výročných dobytčích trhoch v niektorých väčších mestách.

Muži si privyrábali aj ako nádenníci, alebo sezónni poľnohospodársky robotníci (najčastejšie ako kosci) u bohatších. Ženy ako slúžky a chyžné u bohatších (aj v mestách) a tiež ako sezónne poľnohospodárske robotníčky (tzv. sezonárky, najmä ako kopáčky a žnice). V prípade potreby muži odchádzali za prácou ako stavební robotníci do vzdialených miest na týždne, či mesiace, alebo ako robotníci do fabrík doma, aj iných krajín, a to na mesiace aj roky.

Na vidieku boli prítomní aj vyučení remeselníci, pre ktorých bolo hlavným zdrojom príjmu vykonávanie remesla a poľnohospodárstvo bolo doplnkovým zdrojom príjmu. Išlo najmä o tie remeslá, ktoré boli nevyhnutné pre život každého dedinského spoločenstva (napríklad kováč, kolár, tesár, stolár, krajčír, murár, obuvník). Špecializovanejšie remeslá (napríklad brašnár, sedlár, pekár, klobučník, čižmár) boli v dedinskom prostredí prítomné zriedkavejšie. Remeselníci v mestách sa od stredoveku združovali do spoločných organizácií - cechov.

Slovensko industriálne

Aj keď všeobecné spriemyselňovanie územia Slovenska začalo až na konci 19. storočia, niektoré odvetvia tu boli prítomné oveľa skôr. Najstarším priemyselným odvetvím územia Slovenska je baníctvo, ktoré siaha až do praveku a predstavuje ho ťažba medi. Pred 2 400 rokmi tu dobývanie a spracovanie kovov zdokonalili Kelti. Vo veľkomoravskom období (pred 1 100 rokmi) sa rozvíjala ťažba v oblasti dnešného stredného Slovenska (mestá Banská Štiavnica, Banská Bystrica, Kremnica, či oblasť pohoria Slovenské Rudohorie). Pod vplyvom nemeckej kolonizácie sa v 13. storočí začína v tejto oblasti rozvíjať hlbinné baníctvo, vznikajú banské osady, ktoré sa menia na banské mestá. Pečať mesta Banská Štiavnica z roku 1275 je najstaršou pečaťou s baníckymi znakmi (kladivko a železko) na svete.

Baníctvo na Slovensku

Baníctvo na Slovensku sa najviac rozvíjalo v období od 18. storočia do polovice 19. storočia. Vtedy územie Slovenska patrilo k európsky najvýznamnejším producentom:

- drahých kovov (Banská Štiavnica, Kremnica),

- medi (Smolník, Gelnica, Spišská Nová Ves),
- železa (Hronec a Spišsko-gemerské Rudohorie).

V 2. polovici 19. storočia sa zintenzívnila ťažba uhlia (najmä región Horná Nitra a stredné Pohronie).

Baníctvo bolo založené na námezdnej práci a bolo hlavným zamestnaním mužov. Išlo o mimoriadne náročné a rizikové, ale pravidelne a dobre platené zamestnanie. Na vrchole v 18. storočí pracovalo v baníctve asi 60 profesií. Už od 13. storočia mali baníci rôzne výsady a privilégiá: boli osobne slobodní, mohli sa voľne pohybovať, nemuseli vykonávať poddanské práce, boli oslobodení od daní a vojenskej služby. Neboli podriadení cirkvi, šľachte ani armáde, ako všetci ostatní. Ich život regulovalo tzv. banské právo. Banské územia mali vlastnú administratívnu správu – tzv. banskú komoru. Baníci boli osobitnou spoločenskou skupinou s odlišnou materiálnou a duchovnou kultúrou. Sociálnu starostlivosť baníckych rodín už v stredoveku zabezpečovali bratstvá (bratská pokladnica) a banský erár, poskytujúci baníkom penzie, podporu v chorobe, aj pre vdovy a siroty, čo bolo v tom čase inde nevídané. Ženy boli v domácnosti a privyrábali si výrobou a predajom čipiek. Banícke rodiny žili v tzv. baníckych domoch, alebo v baníckych kolóniách s viacerými bytovými jednotkami. Banícka kultúra a tradície (najmä odev, folklór, obyčaje, sakrálna kultúra a výtvarný prejav) sú na Slovensku dodnes prítomné najmä v oblasti stredoslovenských banských miest. Dalo by sa povedať, že banícke tradície Slovenska sú najmä stredoveké, nemecké, kresťanské a mestské.

Z ďalších priemyselných odvetví má na Slovesku najväčšiu tradíciu hutnícky, textilný, sklársky, obuvnícky a drevospracujúci priemysel (od 1. pol. 20. stor.), novšie strojársky, elektrotechnický, energetický, zbrojársky a chemický priemysel.

Rozvoj priemyslu v 1. polovici 20. storočia znamená:

- Spustenie prvých fabrík, odliv mužov z dedín za prácou na „týždňovky“, sťahovanie sa rodín do robotníckych kolónií postavených v blízkosti fabrík.
- Poľnohospodárska výroba sa začína mechanizovať. Gazdovia na dedinách sa spájajú do družstiev, spoločne nakupujú traktory a iné poľnohospodárske stroje. Uvoľňujú sa tak ľudské kapacity pre priemysel, alebo naopak, produktívne obyvateľstvo na vidieku už nie je potrebné v takej miere a musí si hľadať prácu mimo dediny, resp. krajiny, napríklad v zámorí.

Rozvoj priemyslu v 2. polovici 20. storočia znamená:

- Ohromné zintenzívnenie mechanizácie poľnohospodárstva na vidieku a vznik poľnohospodárskych družstiev ako základného nástroja poľnohospodárskej výroby. To spôsobilo rozpad gazdovských patriarchálnych veľkorodín a zánik mnohých agrárnych tradícií.
- Intenzívnu industrializáciu a budovanie infraštruktúry aj v najmenej rozvinutých oblastiach Slovenska. To znamená koniec izolácie a „zakonzervovanosti“ kultúry.
- Urbanizáciu a presun časti obyvateľstva z vidieka do mesta. To znamená zmenu spôsobu života a myslenia.
- Modernizáciu vidieka (najmä infraštruktúra, dostupnosť a médiá).

V súvislosti s kultúrnymi tradíciami to, samozrejme, spôsobilo zánik mnohých z nich, ich zmenu, resp. vznik nových. 2. polovica 20. storočia je na Slovensku obdobím azda najväčšej zmeny v spôsobe života a myslenia jeho obyvateľov v novodobých dejinách.

Súčasne v tomto období na Slovensku vzniká vyspelý systém ochrany kultúrnych hodnôt: najhodnotnejšie kultúrne pamiatky sa vyhlasujú za národné kultúrne pamiatky, najhodnotnejšie historické časti miest a dedín sa vyhlasujú za pamiatkové rezervácie, alebo zóny a najhodnotnejšie stavby sa prenášajú do špecializovaných múzeí – tzv. múzeí v prírode. Nehmotné kultúrne hodnoty sa intenzívne zaznamenávajú, archivujú, skúmajú a prezentujú.

Slovensko - kolonizácie a migrácie

Vzhľadom na polohu v strede kontinentu, cez územie Slovenska prechádzali v európskych dejinách rôzne migračné prúdy. Územie Slovenska bolo zaujímavé pre pravekého lovca - zberača, neolitického pastiera - roľníka, aj novodobého industriálneho človeka. Južné časti Slovenska sú nížinné, pri dolných tokoch riek, s úrodnou pôdou, vysokým počtom slnečných dní a pravidelnými zrážkami, vždy osídľované ako prvé a osídlené relatívne kontinuálne. Severné časti Slovenska sú horské, zalesnené, s výskytom vodných tokov, nerastných surovín a zveri, v minulosti osídľované dočasne a redšie, natrvalo až od novoveku. V súvislosti s kultúrnymi tradíciami Slovenska sú otázky osídľovania a osídlenia územia Slovenska dôležité, a to najmä kolonizácie a migrácie od raného stredoveku.

Imigrácia na územie Slovenska

Do 12. storočia prebiehalo osídľovanie územia Slovenska na zvykovom práve – podľa vtedy zaužívaných zvyklostí a tradícií v lokalite. Prevládalo počas obdobia feudalizmu. Postupne ho nahrádzalo zákonodarné právo (kráľovské, cirkevné, šľachtické, mestské, či kolonizačné zákony). Zvyšky obyčajového práva boli úplne odstránené až po 2. sv. vojne štátom.

Nemecká kolonizácia

Nemecká kolonizácia bola z pohľadu rozvoja územia Slovenska azda najvýznamnejšia. Spočívala v osídľovaní riedko osídlených alebo vyľudnených oblastí územia Slovenska kolonistami prevažne z nemecky hovoriacich oblastí. Prvá, menšia vlna, zasiahla Slovensko už pred 12. storočím, druhá, mohutnejšia vlna, prebiehala v 12. - 14. storočí, keď po tatárskom vpáde (1241) bolo potrebné doplniť vyľudnené oblasti. Okrem roľníkov boli vlastníkmi území povolávaní najmä baníci, remeselníci, obchodníci, ale aj rytieri a duchovenstvo. Prisťahovalci – tzv. hostia, sa usadzovali na základe nemeckého tzv. zákupného práva, ktoré im poskytovalo značné výsady – získanie pôdy do dedičnej držby, odovzdávanie iba finančnej renty, samosprávu v novozakladaných mestách podľa Magdeburského práva. Na základe tohto práva sa Nemci usadzovali aj na vidieku. Už v 13. a 14. storočí vytvorili niekoľko nemeckých enkláv, najmä v regióne Spiš, ďalej v okolí mesta Banská Štiavnica, v subregióne Horná Nitra a na južnom úpätí pohoria Malé Karpaty. V 16. storočí prišli na západné Slovensko tzv. habáni (protestantská sekta novokrstencov). Žili uzatvorení vo svojich spoločných sídlach – tzv. habánskych dvoroch. Dodnes je známa tzv. habánska keramika a habánske

domy. V 18. storočí prichádzajú tzv. huncokári/holzhakeri - nemecky hovoriaci drevorubači a správcovia lesov, zakladajúci drevorubačské osady na západe Slovenska v oblasti Malých Karpát.

Valaská kolonizácia

Valaská kolonizácia bola zameraná na doosídľovanie horských oblastí severného a stredného Slovenska pastierskym obyvateľstvom v 14. až 15. storočí. Prvé skupiny pastierskeho obyvateľstva rumunskej a rusínskej národnosti sa objavili vo východoslovenských stoliciach v 14. storočí. V priebehu nasledujúcich storočí, pri postupe kolonizácie cez horské oblasti smerom z východu na západ, do regiónov Gemer, horné Pohronie, Liptov, Orava a do Trenčianskej župy, sa jej nositeľom stáva už aj domáce slovenské, prípadne poľské a rusínske obyvateľstvo. Dediny sa zakladali na tzv. valaskom práve, ktoré v skutočnosti bolo upraveným nemeckým právom prispôsobeným potrebám nových osadníkov. Valaskí poddaní za slobodné používanie pôdy odovzdávali panstvu po uplynutí lehoty stanovenej na založenie dediny dvadsiatok z oviec a poplatky od dobytka, odvádzali syr, bryndzu, lesnú zverinu, výrobky z kože a domáce súkno. Vykonávali tiež strážne služby a postupne aj drevorubačské práce v horách. Na čele valaských obcí stáli dediční richtári, tzv. šoltýsi (škultéti), alebo vajdovia, ktorí mali nad poddanými aj nižšiu súdnu právomoc. V 17. storočí valaskí poddaní splynuli s ostatným dedinským obyvateľstvom.

Valaská kultúra je dnes jednou z najreprezentatívnejších častí slovenskej ľudovej kultúry. V oblasti materiálnej kultúry ju reprezentujú napríklad:

- Bývanie: tzv. koliba - drevené zrubové obydlie pastierov so šindľovou strechou, salaš – „farma“ na spoločný chov stoviek oviec v horskom extraviláne obce pozostávajúca z koliby a košiara – prenosnej ohrady pre ovce.
- Drevené nádoby na výrobky z ovčieho mlieka (na syry: bryndza, oštiepok, parenica, ďalej nápoj žinčica), najmä tzv. črpák – zdobený vyrezávaný pohár, či tzv. geletka – nádoba na uskladnenie bryndze, ďalej formy na výrobu syrov a pod.
- Ľudové hudobné nástroje pastierov – píšťaly, tzv. fujara, rífovka, dvojačka, šesťdierková píšťala, či trombita.
- Odevné súčiastky – pastiersky opasok (široký štvorprackový bohato zdobený z hrubej kože), kožená obuv tzv. krpce, klobúk so širokou strechou a pod.

V oblasti sociálnej kultúry je to štruktúra a hierarchia pracovníkov salaša - hlavný pastier (bača), pomocní pastieri (valasi), pomocníci pri sezónnych prácach (strihači vlny, honelníci).

V oblasti duchovnej kultúry sú to najmä pastierske piesne, tance, vinše a zvyky.

Vnútorná migrácia na území Slovenska

Geografická členitosť územia Slovenska spôsobila, že územie nebolo osídlené rovnomerne. Obyvateľstvo sa presúvalo z južných husto osídlených nížinných poľnohospodárskych oblastí pri dolných tokoch riek, do riedko, alebo neobývaných horských oblastí na severe proti prúdu riek. Dôvodom bolo získanie zdrojov obživy, ekonomické zhodnotenie dovtedy menej, alebo vôbec osídlených severných území, a aj populačné uvoľnenie husto obývaných oblastí na juhu územia. Súčasťou vnútornej migrácie boli aj pohyby

obyvateľstva smerom z populačných centier (miest, dedín a osád) do redšie obývaného okolia. Išlo o pomerne sofistikované a riadené pohyby.

Šoltýska kolonizácia

Šoltýska kolonizácia bola vnútorná kolonizácia na území Slovenska prevažne domácim obyvateľstvom, na nemeckom zákupnom práve v 13. - 15. storočí. Cieľom šoltýskej kolonizácie bolo získanie nových osadníkov, kultivovanie vzdialenej neobrábanej pôdy a zakladanie nových osád v riedko obývaných oblastiach rozsiahlych majetkov šľachty a kláštorov. Cieľom bolo zvýšenie peňažných a naturálnych príjmov vlastníkov. Podľa zákupného práva osadnícke rodiny dostávali pridelenú skultivovanú pôdu do dedičnej držby, ktorá bola po dobu 10 - 15 rokov oslobodená od odvádzania peňažných a naturálnych dávok. Dedičný nájom pôdy bol spojený s právom jej predaja (v skutočnosti predaja práva nájmu) a slobodným sťahovaním sa poddaného. Osídľovaním boli poverovaní tzv. lokátori, ktorí sa zároveň stali dedičnými richtármi – šoltýsmi. Títo dostali od vrchnosti do užívania dvojnásobok nezdanenej pôdy, právo zriadenia mlyna, krčmy, jatky, a tiež nižšiu súdnu právomoc nad osadníkmi. Na Spiši a severozápadnom Slovensku vzniklo na zákupnom práve okolo 200 dedín, osídlených prevažne slovenským a čiastočne nemeckým, poľským a rusínskym obyvateľstvom. Výhody plynúce zo zákupného práva zanikli po potlačení Dóžovho povstania v roku 1514.

Kopaničiarska kolonizácia

Kopaničiarska kolonizácia prebiehala na tzv. kopaničiarskom práve. Išlo o doosídľovanie odľahlých a ťažko dostupných podhorských a horských oblastí Slovenska domácim obyvateľstvom v období 16. až 19. storočia. Kopaničiarsku kolonizáciu podnietil populačný vzrast obyvateľstva v pôvodných sídlach a s ním spojený nedostatok pozemkov. Tento stav si vynútil hľadanie nových zdrojov obživy klčovaním mimo usadlostných plôch lesnej alebo inej neproduktívnej pôdy a budovanie nových sídiel. Nové sídla sa tu spočiatku budovali ako sezónne obytné a hospodárske stavby. Tieto sa stali základom trvalých kopaničiarskych sídiel, alebo sa konštituovali na samostatné obce. Kopaničiarske osídlenie na Slovensku malo 166 obcí s celkovou rozlohou 4 640 km^2, na ktorej existovalo okolo 2 900 kopaničiarskych sídiel. Na západnom Slovensku sa tieto oblasti nazývajú kopanice a obyvatelia kopaničiari, na strednom Slovensku sa nazývajú lazy a obyvatelia lazníci, v banských regiónoch s nemeckým osídlením to boli tzv. štále (z nem. stalungen – stajne, dočasné príbytky).

Emigrácia z územia Slovenska

Územie Slovenska patrí k tým, kde vysťahovanie sa obyvateľov za hranice štátu, alebo migrácia v rámci štátu, boli výrazným sociálnym fenoménom. V posledných troch storočiach to bolo veľké množstvo ľudí, ktorí natrvalo alebo dočasne opustili svoje domovy. Zvyčajne tak robili zo sociálno-ekonomických, náboženských, alebo ideovo-politických dôvodov. Je zaujímavé, že v mnohonárodnostnom územne rozsiahlom Uhorsku práve Slováci z územia Slovenska tvorili najvýraznejšiu skupinu migrantov. V rámci vnútornej migrácie smerovali zo severných do južnejších úrodnejších oblastí Uhorska, neskôr, od druhej tretiny 19. storočia, z vidieckych do industrializujúcich sa centier Rakúsko-Uhorskej monarchie (najmä Budapešť a Viedeň).

Keďže Uhorsko dlho patrilo skôr k menej priemyselne rozvinutým agrárnym krajinám, kde väčšina obyvateľstva žila na vidieku, logicky, „exportovalo“ pracovné sily do rýchlejšie priemyselne sa rozvíjajúcich európskych koloniálnych (najmä Nemecko, Francúzsko a Belgicko) a novovznikajúcich zámorských ekonomík (najmä USA, Kanada, Argentnína a Austrália).

Revitalizácia Dolnej zeme

Revitalizácia Dolnej zeme je proces dosídlenia takmer vyľudnených a hospodársky nevyužívaných oblastí centrálneho a južného Uhorska poddanými zo severných stolíc (územia dnešného Slovenska), ktorý prebiehal v období 18. - 19. storočia. Dôvodmi tejto (vtedy) vnútroštátnej migrácie boli:

- preľudnenosť hornouhorských stolíc a vyľudnenosť dolnouhorských stolíc,
- zlé hospodárske a sociálne podmienky,
- nábožensk prenasledovanie protestantov (protireformácia), najmä rekatolizácia v období 16. – 18. storočia, kedy katolícka cirkev tvrdo eliminovala protestantizmus. U obyvateľov na území Slovenska totiž vzedy dosiahol až 90 %-né zastúpenie. „Prinavrátiť“ väčšinu obyvateľstva späť „pod svoje krídla“, sa katolíckej cirkvi podarilo.

Navyše, takmer celé Uhorsko okrem jeho malej západnej a severnej časti bolo v období 16. – 18. storočia pod nadvládou Osmanskej ríše. Kľúčovou tu bola veľká porážka uhorských vojsk v bitke pri Moháči v roku 1526, čím Uhorsko ako štát prakticky zaniklo. Takmer 150 rokov existovalo len ako tzv. Kráľovstvo Uhorské, Osmanskou ríšou neokupovaná časť pôvodného Uhorska, navyše, ako súčasť habsburskej (rakúskej) monarchie. Kráľovstvo Uhorské pozostávalo len z malého územia na severe (dnešné Slovensko), ďalej Burgenlandu (dnes kraj vo východnom Rakúsku), západného Chorvátska a niekoľkých ďalších menších území.

To spôsobilo pokles hospodárskej úrovne a počtu obyvateľstva. Aj tie severné územia Uhorska, ktoré Osmanská ríša oficiálne neovládala, boli pravidelne napádané a plienené. V slovenskom folklóre a historickej literatúre sa preto dodnes zachovala reflexia tohto obdobia ako obdobia útlaku, plienenia a zotročovania (tzv. protiturecké piesne, povesti, rozprávky, legendy, básne a romány).

Začiatok obratu nastáva v roku 1683 veľkolepou porážkou Osmanov v bitke pri Viedni, odkedy postupne moc Osmanskej ríše nad územím Uhorska oslabovala. Početné, aj slovensky hovoriace, obyvateľstvo bolo následne pôvodnými majiteľmi (najmä šľachta, cirkev, armáda a kráľ) presúvané do oslobodených území, aby ich znova zaľudnilo a ekonomicky zrevitalizovalo. Tento proces prebiehal v podobe viacerých kolonizačných vĺn až do začiatku 20. storočia.

Najväčší počet slovenských vysťahovalcov sa usadzoval v priestranstve tzv. Dolnej zeme – územia okolo hraníc dnešného Maďarska, Rumunska, Srbska a severovýchodného Chorvátska. Tieto slovenské enklávy sú dodnes, aj po takmer tristo rokoch, živé.

V autonómnej oblasti Vojvodina v severnom Srbsku dnes v takmer štyroch desiatkach lokalít (miest a dedín) žije spolu okolo 50 tisíc potomkov týchto migrantov, ktorí sa hlásia za Slovákov, ich materinským jazykom je slovenčina, ktorú ovládajú aj používajú. V Chorvátsku je takých lokalít viac ako 10 a potomkov približne 4 – 5 tisíc, v Rumunsku ich žije 17 tisíc vo vyše 40

lokalitách, v Maďarsku od 17 – 110 000 tisíc v takmer 70 lokalitách. (Veľký rozsah odhadu Slovákov v Maďarsku je spôsobený rozdielnymi kritériami v jednotlivých sčítaniach obyvateľstva, na základe ktorých sa obyvateľstvo započítavalo ako slovenské.)

Vysťahovalectvo do západnej Európy a do zámoria

Vysťahovalectvo do západnej Európy a do zámoria sa začína v posledných desaťročiach 19. storočia, doznieva a končí v čase medzi dvomi svetovými vojnami. V tomto období Slováci smerovali nielen do rozvinutých priemyselných krajín západnej Európy (Francúzsko, Nemecko, Belgicko a i.), ale najmä do zámoria (Spojené štáty americké, Kanada, Argentína, Uruguaj, Brazília a Austrália). Nebývalý rozsah malo v období pred prvou svetovou vojnou vysťahovalectvo Slovákov do USA. Usádzali sa na priemyselnom severovýchode a stredozápade, kde v období pred začiatkom 1. sv. vojny (1914) a následného rozpadu Uhorska (1918) sformovali okolo pol miliónovú ekonomicky a politicky silnú slovenskú komunitu. USA po vojne príliv prisťahovalcov obmedzili, čo nútilo vysťahovalcov zo Slovenska hľadať si iné cieľové krajiny (najmä Kanada, juhoamerické krajiny, Francúzsko a Belgicko).

Kolonizačné prúdy dolnozemských Slovákov.

Zdroj: https://www.sav.sk/journals/uploads/08141148ER_1_2023_studia_Botik.pdf

Dôvody, prečo najmä mladí muži, ale nezriedka aj celé rozvetvené viacgeneračné rodiny, opúšťali svoj domov, boli:

- zlé hospodárske a sociálne podmienky na území Slovenska a v istej miere aj národnostný útlak v Uhorsku,
- rozpad Rakúsko-Uhorskej monarchie, vznik a vytýčenie hraníc nástupníckych štátov, v dôsledku čoho sa veľký počet Slovákov ocitol mimo „vlastného“ územia. Tak vznikli „zo dňa na deň“ slovenské menšiny v Maďarsku, Juhoslávii, Bulharsku, Rumunsku, Rakúsku a čiastočne aj v Poľsku.
- individuálne snahy zlepšiť si svoj život a vyhliadky, splnenie sna, túžba spoznať svet.

Vysťahovalectvo za prácou do západnej Európy a zámoria pokračovalo aj po vzniku Československa (v roku 1918). V období rokov 1850 – 1940 odišlo z územia Slovenska vyše 1,1 milióna ľudí, čo bola veľká časť celkovej populácie. Veď napríklad v roku 1848 žilo na území Slovenska takmer 2,5 milióna obyvateľov a v roku 1940 okolo 3,3 milióna obyvateľov (dnes 5,5 milióna). Najpresnejší obraz o veľkosti slovenskej menšiny v USA vytvárajú dva cenzy: z rokov 1920 a 1990. V roku 1920 Američania sčítali okolo 619 000 Slovákov. Išlo o príslušníkov prvej aj druhej generácie imigrantov. V roku 1990 už sčítali okolo 1. 800 000 Slovákov, vrátane potomkov imigrantov, ktorí sa i napriek tomu, že z čoraz väčšej miery pochádzali z etnicky zmiešaných manželstiev, zaregistrovali ako Slováci. Je zaujímavé, že aj keď etnicky „nezmiešaných“ Slovákov je celkovo vo svete oveľa menej, tí ostatní si nielen uvedomujú, ale aj pri sčítaniach deklarujú svoj slovenský pôvod, čím vyjadrujú svoj vzťah k predkom, koreňom, aj k sebe samým.

Vláda komunistov

Po roku 1945 bolo zahraničné vysťahovalectvo za prácou prerušené z dôvodu vzniku a povojnovej obnovy Československa, avšak už ako socialistického ekonomického systému pod vedením komunistickej ideológie. Vtedajší režim akékoľvek kolektívne cezhraničné väzby a kontakty ľudí so západom eliminoval. Vtedy ďalšiu, početne menšiu skupinu Slovákov, ktorí odišli „na západ“, tvorili predovšetkým príslušníci politickej emigrácie z obdobia rokov 1945 – 1948. Išlo prevažne o mocenské elity bývalého Slovenského štátu, ktoré unikali pred postupom sovietskych vojsk, alebo čechoslovakistami. Ocitli sa v rakúskych a nemeckých internačných táboroch a odtiaľ sa časom dostali do USA, Kanady, Argentíny alebo zostali v Nemecku. Po roku 1948, keď získaním moci komunistická strana ešte radikálnejšie zmenila politickú situáciu v Československu, emigrovali na západ aj jednotlivci z majetnejších vrstiev, a to spolu s politickými elitami reprezentujúcimi snahu o povojnový demokratický vývin štátu. Následné uzavretie hraníc a vznik tzv. železnej opony medzi východom a západom prakticky ukončili aj tento emigračný proces.

Odstúpením východného územia Československa, tzv. Podkarpatskej Rusi v roku 1945 Sovietskemu zväzu vzniká slovenská menšina na Ukrajine, pričom nešlo o žiadnu migráciu. Je zaujímavé uvedomiť si, že obyvatelia niektorých častí Podkarpatskej Rusi, ktorí sa narodili pred rokom 1918 ako občania Uhorska, boli v rokoch 1918 – 1938 občanmi Československa, od 11. októbra do 1. novembra 1938 boli občanmi autonómneho samostatného územia s vlastnou vládou pod názvom Karpatská Ukrajina, následne od Viedenskej arbitráže 2. novembra 1938, ktorou územie pripadlo Maďarsku, boli občanmi Maďarska, po roku 1944, kedy sa územie vrátilo späť do Československa, boli občanmi Československa, ale len do roku 1945, kedy sa územie stalo súčasťou Ukrajinskej sovietskej socialistickej republiky ako zväzovej republiky Sovietskeho zväzu a jeho obyvateľstvo občanmi

Ukrajiny, a nakoniec, od rozpadu ZSSR v roku 1991, sa stali občanmi samostatného štátu Ukrajina. A to všetko bez toho, aby opustili svoje rodné bydlisko.

Chvíľka nádeje

Ďalšia vlna emigrantov zo Slovenska na západ bola spätá s inváziou/povolaním armád Varšavskej zmluvy (východný variant NATO) do Československa v auguste roku 1968. Časť elít vtedy chcela smerovanie štátu „otočiť" viac na západ. Smerovanie predstavovalo kapitalizmus, demokraciu, ekonomickú orientáciu na Európske hospodárske spoločenstvo (predchodca súčasnej Európskej Únie). Druhá časť chcela zostať v orientácii na východ (socializmus a ZSSR). Keďže jaltské dohody o rozdelení sfér vplyvu víťazných mocností po 2. sv. vojne boli (a dodnes sú) stále platné, udržanie Československa vo sfére vplyvu východných štátov pod vedením ZSSR sa dosiahlo aj príchodom vojsk Varšavskej zmluvy. To vyvolalo protestný odchod viacerých protagonistov západného smerovania Československa, ktorí tým získali štatút politických emigrantov a podporu po príchode na „Západ". Tento štatút využili (a niekedy aj zneužili) i takí jednotlivci, ktorých vylákala na západ jeho atraktivita, alebo mali kriminálne problémy doma.

Súčasná vlna

Po spoločensko-ekonomických a hospodársko-politických zmenách, ktoré začali po roku 1989 štátnym prevratom (zjednodušene nazývaným aj ako Zamatová/Nežná revolúcia), charakteristickým deklarovaním prechodu od totality k demokracii, od útlaku k slobode, od socializmu ku kapitalizmu, sa obnovili vlny emigrácie zo Slovenska do západoeurópskych krajín a zámoria. Dôvody boli socio-ekonomické. Táto emigrácia trvá dodnes a jej intenzita závisí od toho, ako sa aktuálne ekonomicky darí Slovensku a ako západným krajinám a zámoriu.

Rozdelením Česko-Slovenska v roku 1993 vzniká samostatná Slovenská republika a tým aj najväčšia slovenská menšina v Európe – Slováci v Čechách, ktorých je podľa niektorých odhadov až okolo 350 tisíc.

Podľa výsledkov sčítania obyvateľov a kvalifikovaných odhadov žije v zahraničí vo viac ako 60 krajinách aktuálne okolo 2,2 milióna ľudí, ktorí sa hlásia za Slovákov, alebo deklarujú svoj slovenský pôvod.

Aktuálny počet Slovákov žijúcich v zahraničí (stav k 31. 8. 2024)

Krajina	Censzus 2011 – 2012	Cenzus 2021 – 2022	Odhad 2023
Srbsko	52 750	41 730	45 000
Rumunsko	13 654	10 232	14 000
Chorvátsko	4 753	3 688	7 000 – 8 000
Bulharsko	Neevidujú sa	212	600
Bosna a Hercegovina	173	Neevidujú sa	300
Severné Macedónsko		97	100
Čierna Hora	73	64	70
SPOLU	**71 403**	**56 023**	**68 070**

Počet Slovákov v krajinách JV Európy ako národnostných menšín a etnických skupín.
Zdroj: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, https://www.uszz.sk/krajania/

Krajina	Cenzus 2011 – 2012	Cenzus 2021 – 2022	Odhad 2023
Česká republika	148 000	162 578	200 000
Rakúsko	48 500	49 500	55 000
Maďarsko	29 647	29 881	30 000
Poľsko	3 240	5 889	8 000 – 10 000
Slovinsko		468	500
SPOLU	**229 387**	**248 316**	**295 500**

Počet Slovákov ako národnostnej menšiny v krajinách strednej Európy. Zdroj: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, https://www.uszz.sk/krajania/

Krajina	Oficiálne údaje	Rok	Odborné odhady
Belgicko	6 865	2023	10 000
Cyprus	2 408	2021	2 500
Dánsko	3 372	2023	4 000
Estónsko	399	2023	600
Fínsko	771	2022	2 500
Francúzsko	9 768	2017	22 000 – 24 000
Grécko	780	2021	1 000
Holandsko	14 400	2023	25 000
Írsko	8 600	2022	15 000
Island	407	2023	600
Izrael	8 000	2021	10 000
Kazachstan	48		300
Kirgizsko	31	2023	200
Luxembursko	1 002	2023	1 000
Nemecko	58 581	2023	80 000
Nórsko	4 611	2023	5 500

Portugalsko	491	2022	1 500
Rusko	193	2021	200
Spojené arabské emiráty	3 000	2023	3 000
Veľká Británia a Severné Írsko	160 270	2022	200 000
Španielsko	13 130	2023	15 500
Švajčiarsko	22 770	2023	25 000
Švédsko	3 434	2023	7 000
Taliansko	7 918	2023	20 000
Ukrajina	6 400	2023	13 000 – 15 000
SPOLU	**337 730**		**469 480**

Počet Slovákov v krajinách západnej a východnej Európy a Blízkeho Východu.
Zdroj: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, https://www.uszz.sk/krajania/

Krajina	**Oficiálne údaje**	**Rok**	**Odborné odhady**
Argentína	Neeviduje sa		30 000
Austrália	4781	2016	30 000
Brazília	200	2023	200
Kanada	68 210	2021	100 000

Katar	185	2022	185
Kuvajt	107	2022	150
Nový Zéland	408	2018	450
USA	594 844	2020	790 000
SPOLU	**668 735**		**950 985**

Počet Slovákov v zámorí.
Zdroj: Úrad pre Slovákov žijúcich v zahraničí, https://www.uszz.sk/krajania/

Ženský tanec Karička, Folklórna skupina Parchovianka z Parchovian (Zemplín), 2019, J. Topoľovský.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/karicka-z-parchovian/

1.3 Folklór

Folklór je súhrnné označenie pre ľudové piesne, hudbu, tance, slovesnosť, hry a dramatické útvary, ktoré sa prenášajú medzi generáciami priamou kontaktnou komunikáciou. Folklór sa realizuje v malých sociálnych skupinách a existuje vo viacerých variantoch. Je obrazom kolektívnych noriem skupiny. Pretrvávanie folklóru súvisí s viacerými funkciami, ktoré folklór v konkrétnom prostredí plní: estetickou, poznávacou, obradovou, výchovnou, zábavnou, spoločenskou, ale aj ekonomickou. Folklór je súčasťou skupinovej identity. Má výrazné etnické znaky. Dnes je považovaný za hodnotnú časť nehmotného kultúrneho dedičstva.

Slovenský folklór je v prevažnej miere produktom dedinského roľnícko–pastierskeho prostredia, avšak obsahuje aj prejavy z mestského remeselníckeho, baníckeho a študentského prostredia. Prostredníctvom toho, kto a ako folklórne dielo upravil a kto, ako a kedy ho interpretuje, rozoznávame:

Autentiku (folklór), kedy je dielo v pôvodnom znení a interpretácii, pri pôvodnej príležitosti, v pôvodnom prostredí, plní pôvodnú funkciu. Autentika folklóru je totiž založená na tradovaní vo svojom pôvodnom prostredí, v zmysle: „U nás sa to spieva/hrá/tancuje/hovorí takto." Podstatnými aktérmi pri interpretácii sú tu obyčajní ľudia.

Štylizáciu (folklorizmus), kedy je dielo upravené a interpretované podľa aktuálnych požiadaviek. Folklórny materiál sa mení na repertoár. Miera štylizácie môže byť rôzna:

a) V prostredí folklórnych skupín na dedinách, ktoré prezentujú vlastný materiál, sa repertoár viac približuje autentike. Interpreti sú pôvodní, laici a materiál je pôvodný, „domáci". Miera jeho štylizácie je relatívne nízka. Skôr ide o jednoduché prenesenie na scénu a čo najvernejšie napodobovanie predchádzajúcich generácií. Podstatnými aktérmi sú najlepší miestni hudobníci, speváci a tanečníci, ktorí hrajú, spievajú a tancujú najlepšie ako vedia.

b) Vyššou formou štylizácie (s nižšou mierou autenticity) je typické prostredie folklórnych súborov, kde interpreti, materiál, aj príležitosti zvyčajne nie sú pôvodné. Materiál je na repertoár upravený tak, aby sa na scéne pred publikom mohli prezentovať spevné, muzikantské a tanečné schopnosti interpretov a zohľadnili sa aj očakávania publika zabaviť sa, spoznať niečo nové, mať (pokiaľ možno umelecký) zážitok. Autenticita ustupuje scénickosti. Podstatnými aktérmi sú vzdelaní hudobníci, ktorí sa čo najviac snažia priblížiť ideálnej podobe autorských hudobných partitúr a vytrénovaní tanečníci, ktorí sa čo najviac snažia priblížiť autorskej choreografii.

Prekomponovanie (tzv. vysoká kultúra, autorské umenie) je výrazné prepracovanie folklórneho materiálu skladateľmi na hudobné dielo, choreografmi na tanečné dielo, režisérmi na divadelné dielo, pričom interpretmi sú profesionálni alebo poloprofesionálni vzdelaní hudobníci, speváci, herci a tanečníci. Tieto diela buď umelecky spracovávajú pôvodný folklór, alebo sú založené len na jeho motívoch. Primárnym výsledkom je umelecké dielo, autenticita tu nie je podstatná.

Ľudový tanec

Ľudový tanec je pohybovo-hudobné umenie predovšetkým vidieckeho obyvateľstva. Pri ľudovom tanci nepoznáme jeho autora, len interpreta, ktorý ho tancuje. Interpret ho tancuje tak, ako sa ho naučil tancovať od starších a rovesníkov. Každá interpretácia tanca odráža schopnosti, možnosti a predstavy konkrétneho tanečníka o ideálnej podobe tohto tanca. Iný tanečník môže ten istý tanec tancovať trochu inak. Samozrejme, tancovanie ľudového tanca vždy vyvoláva diskusie o tom, ako presne sa tento ľudový tanec má tancovať. Ľudový tanec je teda pomerne „živá vec", pričom je však nutné dodržiavať isté pravidlá, aby sa zachovali jeho charakterové znaky, prvky a motívy, a aby sa naplnila jeho funkcia (zábavná, komunikačná, reprezentatívna, či obradová). Ľudový tanec sa vo svojom pôvodnom prostredí zachoval tradovaním – prenosom z generácie na generáciu. Ľudový tanec sa v súčasnosti už vo verejnom priestore zachováva v čoraz menšej miere, mladí ho takmer vôbec neovládajú. Najčastejšie sa zachováva prostredníctvom folklórnych skupín a súborov, ako scénické dielo vytvorené choreografom, nacvičené členmi tanečného súboru a prezentované pri špeciálnych príležitostiach (predstavenie, sprievod, festival, oslava, súťaž).

Funkcia ľudového tanca

Ľudový tanec bol v minulosti jedným z nástrojov zoznamovania sa a vytvárania vzťahov mládeže. Bol jednou z mála spoločensky tolerovaných príležitostí mladých ľudí na fyzický kontakt, ďalej na súťaženie a predvádzanie svojich schopností. Funkciu ľudového tanca možno uvidieť prostredníctvom príležitosti, kedy sa konkrétny ľudový tanec môže/má tancovať a kedy nie. Väčšina slovenských ľudových tancov je určená na tanečnú zábavu. Tanečné zábavy sa konávali týždenne, najmä v krčmách, alebo v letných mesiacoch aj vonku, na voľnom priestranstve. Obradové tance sa netancovali bežne, ale len pri príslušnom obrade, napríklad spievané dievčenské jarné tance (tzv. chorovody), alebo tanec svadobných hostí s mladuchou (tzv. čia je mlada, vykrúcanka, tanec s mladou), či fašiangové tance (napríklad tzv. na konope, na ľan, do výšky, s klátikom, s ražňami, palicový, mečový, či tanec maškár).

Podľa statusu interpreta

Niektoré tance sa spájajú s konkrétnym zamestnaním (napríklad debnársky tanec, pastiersky tanec, cepový tanec), alebo súvisia s odchodom mladých mužov – regrútov na vojnu, či do armády (tzv. verbunkový tanec/verbunk, bašistovska).

Podľa významu tanca

Niektoré ľudové tance majú v sebe prvky súťaživosti (napríklad tzv. cifrovania, širákový tanec, odzemok, rozkazovačky), iné napodobujú rôzne činnosti, alebo zvieratá (napríklad tzv. sečkový, vareškový, medvedí, ovčí zdych, zajačí, redikanie).

Párové tance

Najväčšiu skupinu slovenských ľudových tancov tvoria párové tance. Tanečný pár tvorí muž a žena. Ide o tzv. krútivé tance – krútenie sa páru vo vzájomnom držaní okolo osi páru. Sú odvodené od európskych renesančných tancov z 15. storočia. Tanečný pár

bežne mohli tvoriť aj dve ženy, alebo zriedkavo, v prípade niektorých tancov, muž s dvomi ženami. Všetky párové slovenské ľudové tance vychádzajú z nadradeného a vedúceho postavenia muža, ktorý si partnerku vyberá, privoláva, udáva tempo, mení fázy tanca a ukončuje tanec. Tanečníčka musí partnera neustále sledovať a prispôsobovať sa mu. Schopnosť reagovať na zmeny v tanci dané mužom a prispôsobiť sa im je v tradičnom ľudovom tancovaní ukazovateľom kvality tanečníčky.

Najstaršie krútivé tance

Najstaršie krútivé tance (tzv. tance starého štýlu) začínajú spevom a sólovým tancom tanečníka, pokračujú privolaním partnerky a roztancovaním sa páru, krútením, improvizačnými vsuvkami a dotancovaním. Párové krútivé tance staršieho typu sú buď v pomalšom tempe (tzv. krucena, starosvecki, starobabská), alebo v rýchlom tempe (tzv. do skoku, šikovná, prostá, friš ký, sellácka, vyhadzuvaná, či mrvenica).

Novšie krútivé tance

Novšie krútivé tance (tzv. tance nového štýlu) reprezentuje najmä čardáš, a to od konca 19. storočia. Tanec má v držaní sa páru okolo drieku pomalú časť (najčastejšie jednokročka a dvojkročka) a rýchlu časť (skočné krútenie). V priebehu 2. polovice 20. storočia zľudoveli aj valčík, polka a tango.

Mužské ľudové tance

Mužské ľudové tance sú buď sólové, kedy tancuje v jednom čase len jeden tanečník (napríklad tzv. sólomaďar, verbunk, odzemok, cifrovanie, rozkazovačky), alebo skupinové, kedy naraz tancuje skupina mužov (napríklad tzv. šorový/radový tanec, odzemok, mečový, či palicový). Skupina je vtedy zvyčajne vedená jedným tanečníkom (tzv. kapitánom, cifrošom), ktorý predtancováva a riadi zmeny (napríklad bašistovska, odzemok, či verbunk).

Ženské ľudové tance

Ženské tance sú prevažne skupinové, postavené na kruhových alebo reťazových formáciách. Najrozšírenejší je kruhový tanec tzv. v kolese, karička, do kolesa, alebo reťazový pochodový tanec tzv. chorovod. V iných ženských tancoch ide o prevzatie „vážneho“ mužského tanca a jeho zábavnú adaptáciu na ženský tanec (napríklad mužský odzemok na ženskú tzv. cindrušku). Sólové ženské tance sa v slovenskom ľudovom tanci vyskytujú minimálne. Ak, tak ide o tanečníčku, ktorá v skupine tanečníčok predspevuje, vedie rad, alebo roztáča tanečníčky v kolese. Ženské tance sa na tanečných zábavách tancovali spravidla počas prestávky muzikantov, teda len za spevu tanečníčok, výnimočne za sprievodu harmonikára, ak bol k dispozícii. Z toho dôvodu sa počas tanca vystriedalo viac piesní, resp. tieto piesne mali väčšie množstvo strof.

Územná variantnosť ľudového tanca

Slovenský ľudový tanec je príkladom rozmanitosti a variantnosti ľudovej kultúry Slovenska. Nielen preto, že pozostáva z množ-

stva tancov, ale aj preto, lebo mnohé tance majú množstvo regionálnych aj lokálnych variantov. (Chlapi zo susednej dediny v tom istom tanci môžu cifrovať trochu inak.) Rovnako je potrebné upozorniť na to, že nie všetky ľudové tance sa tancovali vo všetkých regiónoch Slovenska. Niektoré boli rozšírené všade (napríklad čardáš, fašiangové tance, svadobné tance, dievčenské kolesá), iné len niekde (napríklad ovčí zdych na severovýchodnom Slovensku, alebo verbunky na východnom a západnom Slovensku, mužský šorový, odzemky či cifrované rozkazovačky na strednom Slovensku, alebo vyhadzovaný, širákový, či starobabská na západnom).

Záchrana ľudového tanca

Keď v polovici 20. storočia začína ľudový tanec vo svojom prirodzenom prostredí zanikať (ako aj celá tradičná ľudová kultúra), štátom podporované a na verejnosti veľmi populárne folklórne hnutie v priebehu 2. polovice 20. storočia motivovalo k zakladaniu folklórnych skupín (na vidieku) a folklórnych súborov (v mestách, pri fabrikách, na školách a univerzitách). Ľudový tanec vtedy vo svojom prirodzenom prostredí síce takmer zanikol, ale stal sa obľúbeným predmetom organizovaného trávenia voľného času detí, mládeže, dospelých aj seniorov. Aj keď za cenu choreografickej a scénickej štylizácie došlo k istému „prefabrikovaniu“ ľudových tancov, zabezpečilo sa ich prežitie prostredníctvom ďalších nositeľov. V súvislosti so zachovávaním slovenského ľudového tanca je nemenej dôležitým aj fakt, že (nielen) na Slovensku ešte stále existuje množstvo ľudí, ktorí síce tancovať už nevedia, ale na ľudový tanec sa chcú pozerať ako diváci.

Z ľudového tanca sa stalo kultúrne dedičstvo, ktoré, i keď už v inštitucionalizovanej scénickej podobe, ale s o to väčšou ochranou, snáď bude zachované nielen prostredníctvom audiovizuálnych záznamov, ale aj živých nositeľov. Úloha folklórnych súborov, folklórnych skupín a jednotlivcov je v tejto súvislosti nenahraditeľná.

Ľudová pieseň

Ľudová pieseň je v spoločnosti všeobecne rozšírený hudobno-slovesný prejav z minulosti, ktorého autor už nie je známy. Ľudové piesne sa pôvodne šírili len ústne, lebo iné médiá neexistovali. Navyše, veľká časť populácie bola negramotná. Ľudové piesne majú jednoduchú štruktúru – zvyčajne niekoľko strof s refrénom. Pri tradovaní – prenose z generácie na generáciu – ľudové piesne podliehajú variačnému procesu, rovnako ako aj pri ich spievaní rôznymi interpretmi.

Niektoré ľudové piesne sú pevne viazané na konkrétnu spevnú príležitosť, prostredie, alebo nositeľa. Čiže inokedy, inde, alebo inými ľuďmi sa zvyčajne nespievajú (napríklad svadobné piesne starších žien pri čepčení nevesty, ženské piesne pri hrabaní sena – tzv. trávnice, či pohrebné plače). Iné piesne, zjednodušene, sa môžu spievať hocikým hocikde a hocikedy (napríklad pri práci, či na tanečnej zábave).

Ľudová pieseň v tradičnom prostredí sprevádzala úplne všetky momenty života človeka a spoločenstva. Preto aj rozmanitosť ľudových piesní je rovnaká, ako rozmanitý bol život ich nositeľov. Analýzou ľudových piesní je možné vytvoriť pomerne presný obraz o ich nositeľoch, ich živote a myslení, aj keď oni sami si mnohé súvislosti niekedy ani neuvedomovali.

Slovenské ľudové piesne možno rozdeliť podľa viacerých kritérií:

Podľa funkcie/príležitosti:

- podľa životného cyklu človeka - pri narodení (krstinové piesne), svadbe (svadobné piesne) a úmrtí (pohrebné plače),
- podľa kalendárneho cyklu – napríklad Nový rok (novoročné piesne), fašiangy (fašiangové piesne), Turíce (turíčne piesne), Ján (jánske piesne), Vianoce (vianočné piesne, najmä koledy),
- podľa vykonávanej práce – najmä zber úrody – napríklad žatva, oberačka (dožinkové, žatevné piesne), kosenie trávy a hrabanie sena (kosecké piesne, piesne pri hrabaní sena – tzv. trávnice), pasenie dobytka a oviec (pastierske piesne), remeselnej výrobe a iných neroľníckych zamestnaniach (drotárske piesne, drevorubačské piesne, zbojnícke piesne, remeselnícke piesne, robotnícke piesne),
- podľa príležitostí každodenného života (uspávanky, vyvolávania, prekáračky, ľúbostné piesne), sviatočného života, alebo pri špecifických udalostiach (vojenské a regrútske piesne, púťové piesne, študentské piesne, jarmočné piesne, pijanské piesne, narodeninové piesne).

Podľa tematiky textu: O čom pieseň je (o láske, o prírode, o práci, o zážitku, o historickej udalosti, o vzťahu k príbuzným, o vojne).

Podľa žánrov: Napríklad koledy, balady, uspávanky, trávnice, tanečné piesne.

Podľa spôsobu spievania: Napríklad jednohlasné, viachlasné, spievané jedným spevákom, alebo viacerými.

Podľa interpreta: Mužské, ženské, detské, mládenecké, dievocké.

Podľa hudobno-vývinového a časového hľadiska vzniku piesňového štýlu: Čo sa prejavuje v tonalite, rytmike aj melodike piesní. Rozdeľujeme ich na:

- staré piesne (tzv. predharmonické) – piesne, ktoré majú veľmi jednoduchú, až monotónnu melódiu niekedy pozostávajúcu len z jedného tónu (tzv. recitačné piesne, nápevy), inokedy z dvoch, troch, štyroch či piatich tónov, a ktoré sa zachovali najmä v podobe obradových piesní používaných pri magických úkonoch a rituáloch (napr. veštby o budúcom manželovi, ľúbostná mágia), pri obradoch prechodu (pri narodení, svadbe, pri úmrtí), najstarších výročných zvykoch, napríklad pri ukončení zimy a vítaní jari (pri vynášaní Moreny, alebo tzv. letečka). Zvyčajne ide o piesne roľníckej kultúry, pastiersko-valaskej kultúry a zbojnícke piesne.
- piesne prechodnej vrstvy (tzv. modálne piesne) – piesne v starých tóninách prepojených s novými tóninami, čo sa prejavuje najmä v stredovekej melodike ovplyvnenej melodickými schopnosťami aerofónov (vzduchozvučných hudobných nástrojov), najmä píšťal a fujary (napríklad zbojnícke piesne), ďalej piesne pentatonálne a piesne so znakmi pentatoniky (kedy hudobná stupnica pozostáva z 5 tónov v oktáve) a tzv. hypotonálne piesne.
- nové piesne (tzv. harmonické piesne) – ide buď o staršie harmonické piesne v durových alebo molových stupniciach, ďalej piesne tzv. novouhorského typu (najmä čardáše), či piesne západoeurópskeho typu a súčasnú zľudovenú tvorbu.

V ľudových piesňach je okrem melodiky rovnako dôležitou črtou text. Text odráža nielen regionálne, ale v mnohých prípadoch aj lokálne varianty nárečia.

Územná a generačná znalosť ľudových piesní

Niektoré ľudové piesne sú známe v celom slovenskom prostredí, a to aj v slovenských komunitách mimo územia Slovenska, iné sú známe len regionálne, pričom inde ich nepoznajú. Niektoré poznajú všetky generácie, vrátane mládeže (napríklad Na Orave dobre, na Orave zdravo..., V hlbokej doline srnka vodu pije..., či Na Kráľovej holi stojí strom zelený...)., iné pozná už len najstaršia generácia. V priebehu 20. storočia sa prostredníctvom médií (rozhlas, televízia, mediálne nosiče, internet) a folklórneho hnutia (folklórne súbory, folklórne skupiny, ľudové hudby, speváckе skupiny, folklórne festivaly, prehliadky a súťaže) mnohé pôvodne lokálne, či regionálne ľudové piesne rozšírili a stali celoslovenskými.

Zľudovenie piesne

Súčasťou ľudových piesní sú niekedy aj pôvodne autorské piesne, ktoré sa stali obľúbenými, všeobecne známymi, populárnymi až tzv. zľudoveli. Primiešali sa do spevného repertoáru širokých más a stali sa súčasťou hudobného kultúrneho dedičstva. Ide o tzv. evergreeny/šlágre slovenskej populárnej hudby, napríklad piesne z medzivojnového obdobia F. K. Veselého „Len bez ženy", „Jaj Zuzka, Zuzička", „Skôr než odídeš", alebo piesne z 2. polovice 20. storočia od K. Duchoňa („Čardáš dvoch sŕdc", „Mám ťa rád", „Šiel, šiel"), či E. Mázikovej, až po desiatky ďalších slovenských „kultových" interpretov súčasnej populárnej hudby.

Záchrana slovenskej ľudovej piesne

Tzv. Klenotnica ľudových piesní je vytvorená z úprav a zvukových nahrávok interpretácií ľudových piesní najvýznamnejšími speváckmi

ľudových piesní a ľudovými ensemblami. Ide napríklad o nahrávky Orchestra ľudových nástrojov slovenského rozhlasu (OĽUN), ľudovú hudbu Samka Dudíka (primáša na západnom Slovensku vychýrenej kapely), alebo o ľudovú hudbu Štefana Molotu, či Jána Berkyho Mrenicu zo stredného Slovenska, dnes Kandráčovcov, Kollárovcov a ďalších. Populárnymi sa stali aj spevácke skupiny folklórnych súborov (napríklad spevácky zbor umeleckého súboru Lúčnica, spevácka skupina FS Železiar), samostatné spevácke skupiny (napríklad mužská spevácka skupina zo Šumiaca, alebo ženská z Telgártu), či speváci sólisti (napríklad Ján Ambróz, Darina Laščiaková, Anna Hulejová).

V súčasnosti na Slovensku a v krajanskom prostredí existujú desiatky a desiatky folklórnych súborov, folklórnych skupín, speváckych a hudobných zoskupení, ktorí interpretujú a udržiavajú repertoár slovenský ľudových piesní. Navyše, členovia niektorých z nich ho aj priamo v teréne zbierajú od najstarších pamätníkov. Nezriedka ide o tzv. záchranný výskum, keď nachádzajú nepoznané a zabudnuté piesne v pamäti najstarších nositeľov, takmer „o 5 minút 12".

Zbieranie a výskum slovenských ľudových piesní

Niektoré zdroje uvádzajú, že slovenských ľudových piesní je okolo 50 tisíc. Najvýznamnejší zberatelia slovenských ľudových piesní nezriedka zozbierali tisíce z nich. Napríklad:

- J. Kollár (1793 – 1852) v rokoch 1834 a 1835 vydal zbierku Národnie zpievanky I. a II., ktorá obsahuje texty 2 433 ľudových piesní,
- K. Ruppeldt (1840 – 1909), J. Francisci (1822 – 1905), A. Halaša (1852 – 1913), P. Mudroň (1835 – 1914), J. Kadavý (1810 – 1883) v rokoch 1880 až 1910 postupne v 18 zošitoch (aby boli piesne ľahko dostupné) vydali kompletné zápisy vyše 2 000 slovenských ľudových piesní. Tieto boli vydané aj knižne ako Slovenské spevy I., II., III.,
- B. Bartók (1881 – 1945) v rokoch 1906 – 1918 na Slovensku zozbieral 3 400 ľudových piesní, z ktorých asi 60 % aj nahral na fonografické valce (prvá technológia na záznam zvuku, predchodca LP platní).

Ďalšími zberateľmi boli napríklad K. Medvecký a K. Plicka. S príchodom rozhlasového vysielania na Slovensku v roku 1926 a najmä po ukončení 2. sv. vojny v roku 1945 začína masové nahrávanie, zbieranie a vysielanie slovenských ľudových piesní. V rámci štátneho rozhlasu vzniká oddelenie ľudovej hudby, produkujú sa špeciálne relácie, súťaže spevákov ľudových piesní, ľudových hudieb, neskôr známy cyklus Klenotnica ľudovej hudby. Profesionálne sa zberateľskej a výskumnej činnosti venoval Štátny ústav pre ľudovú pieseň, neskôr Oddelenie hudobnej folkloristiky Ústavu hudobnej vedy Slovenskej akadémie vied, kde sa dodnes združujú etnomuzikológovia.

Ak si pozorne vypočujeme hociktorú ľudovú pieseň a seriózne sa zamyslíme nad jej textom tak, že pochopíme symboly, ktoré obsahuje, potom zistíme, aké poznanie, skúsenosť a pravda v nej je. V ľudovej piesni je totiž premietnuté vedomie a dejiny celého spoločenstva, jeho morálne, etické a estetické normy, pohľad na svet, životné stratégie, túžby, hodnotenia, aj očakávania a sny.

Rozkazovači na Folklórnych slávnostiach pod Poľanou, Detva (Podpoľanie), 2009, Vladimír Linder.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/podpolianske-rozkazovacky/

Slovesný folklór

Slovesný folklór spolu s hudobným folklórom, tanečným folklórom a dramatickým folklórom tvorí jadro nehmotného kultúrneho dedičstva.

Slovesný folklór tvorí:

a) ľudová próza, napríklad rozprávky, povesti, spomienkové rozprávania (tzv. memoráty), legendy, humoristické rozprávania a anekdoty,

b) ustálené výroky (tzv. parémie), napríklad príslovia, porekadlá, úslovia, povery, pranostiky, hádanky, prípitky, pozdravy, želania, blahoželania, ďakovné a sústrastné výroky, prosby, hrozby, kliatby, dušovania, nadávky,

c) slovesné zložky obradového folklóru, napríklad dialógy medzi svadobnými funkcionármi, zaklínania, zariekania, vinše, plače,

d) slovesná zložka ľudového divadla a bábkového divadla, napríklad dej príbehu, dialógy, verše, vinše,

e) slovesná zložka ľudových piesní (ľudová poézia), napríklad balady, zbojnícke piesne, historické piesne,

f) detský slovesný folklór, napríklad vyčítanky, riekanky, dialógy detských hier.

Okrem ústnych prejavov slovesného folklóru sú to aj písomné prejavy, napríklad oznámenia, blahoželania, nápisy na domoch, náhrobníkoch a stenách.

Dôležité tu je nielen to, čo sa hovorí, ale aj to, kto, ako a kedy to hovorí (mimika, gestikulácia, farba, výška, sila hlasu a pod.). Slovesný folklór je totiž viazaný na príslušné príležitosti (napríklad rodinné stretnutie, oslava, svadba, pohreb), či príslušné životné situácie a momenty, kedy je potrebné/náležité vysloviť to.

Hudobný folklór

Hudobný folklór pozostáva z ľudových piesní a ľudovej nástrojovej hudby. Hudobný folklór sa prenášal prevažne ústnou tradíciou a tak sa udržoval v povedomí viacerých generácií spevákov a muzikantov. V hudobnom folklóre sa združujú samostatné piesňové žánre (napríklad lúčne piesne, zbojnícke piesne) a nástrojové prejavy (napríklad hudba k tancom, hudba na posedenie). Ľudové piesne a ľudová hudba vytvárajú rozsiahle tematické skupiny podľa toho, o čom piesne sú, na čo sa používajú, kedy sa spievajú, resp. hrajú.

„Čo sa spieva“ záleží od spevnej príležitosti a „ako sa to spieva“ záleží od schopností a možností spevákov. Nástrojová ľudová hudba je zasa viazaná na vlastnosti a zvukové možnosti hudobných nástrojov a na schopnosti muzikantov.

Slovenské ľudové hudobné nástroje podľa tvorby zvuku

Slovenský hudobný folklór má výnimočne rozsiahly a osobitý inštrumentár ľudových hudobných nástrojov. Rozsiahly je typmi a druhmi ľudových hudobných nástrojov (až 210 typov nástrojov). Osobitý je takými druhmi ľudových hudobných nástrojov, ktoré sa inde nevyskytujú v takej podobe, alebo sa nevyskytujú vôbec.

Slovenské ľudové hudobné nástroje možno podľa spôsobu tvorby zvuku rozdeliť na:

Samoznejúce (tzv. idiofóny)

Zvuk v idiofóne vzniká úderom, brnkaním, trením, potriasaním tela nástroja, napríklad drumbľa, lyžičky, klopačky, zvončeky, chrastidlá, rolničky, bunkoše, palice, hrkálky, rapkáče. V najväčšej miere sa používajú ako rytmický doplnok k iným hudobným nástrojom, alebo ako samostatne znejúci, najmä v prípade obradov a obyčají a v prostredí detí a detských hier. Idiofóny tvoria 24 % druhov slovenských ľudových hudobných nástrojov.

Blanozvučné (tzv. membranofóny)

Zvuk v membranofóne vytvára membrána, resp. rozochvenie tela nástroja, napríklad bubon, vábnička, hrebeň, drnčadlo. Ide zväčša o sprievodné nástroje, alebo samostatné v prostredí detí. Membranofóny tvoria 5 % druhov slovenských ľudových hudobných nástrojov.

Strunozvučné (tzv. chordofóny)

Zvuk v chordofóne vzniká trením struny a jeho zosilnením v ozvučnici nástroja, napríklad husle, viola, kontrabas, detské husličky, cimbal. Ide o skupinové hudobné nástroje, samostatné hranie je mimoriadne zriedkavé. Chordofóny tvoria 20 % slovenských ľudových hudobných nástrojov.

Vzduchozvučné (aerofóny)

Zvuk v aerofóne vzniká prúdením vzduchu okolo, alebo v nástroji, napríklad bič, húkadlo, frndžadlo, píšťala, vábec, okarína, flauta, klarinet, trúba, roh. Aerofóny tvoria 51 % slovenských ľudových hudobných nástrojov.

Typické slovenské ľudové hudobné nástroje

Drumbľa

Idiofón z kovu, niekedy aj tónovo ladený. Hrá sa naň vložením nástroja medzi zuby a prikrytím perami. Tón vzniká úderom prsta na pružný jazýček, modifikácia tónu (jednoduchá melódia) vzniká rôznym vypĺňaním ústnej dutiny jazykom. Sila a rytmus zvuku sa riadi intenzitou a rytmom vydychovania a vdychovania vzduchu. Drumbľa sa na Slovensku spomína už v 17. storočí ako nástroj zábavného a ľúbostného charakteru. Na drumbli je možné zahrať melodicky jednoduché piesne (najmä ľúbostné, zbojnícke a pastierske).

Fujara

Aerofón z dreva liesky, bazy, alebo šípovej ruže. Píšťala je dlhá 150 – 180 cm, hrubá 2 – 5 cm, má tri diery, zakrývaním ktorých prstami sa za vdychovania vzduchu príslušnou intenzitou tvoria tóny. Telo píšťaly je bohato zdobené geometrickými, rastlinnými alebo figurálnymi ornamentmi vyrezávaním a leptaním kyselinou (ak je fujara bledá), alebo vybíjaním mosadzou (ak je tmavá). Ide o typický slovenský pastiersky nástroj, pričom fujarista pieseň striedavo hrá a spieva. Fujara je reprezentantom pastierskej kultúry ktorej príchod na územie Slovenska súvisí z valaskou kolonizáciou v 14. – 16. storočí. V roku 2005 bola fujara zapísaná do zoznamu majstrovských diel nehmotného svetového kultúrneho dedičstva UNESCO.

Gajdy

Viachlasný typ aerofónu, ktorý pozostáva z jednej dvojitej melodickej píšťaly (jedna má 6 dierok, druhá „kontrová“ má jednu, pričom tóny sa tvoria odkývaním dierok prstami) a jednej až troch nemelodických, ale ladených zvukových píšťal bez dierok – tzv. hukov. Zvuk vzniká vháňaním vzduchu do píšťal stláčaním tzv. mechu (z kože tela kozy, alebo psa), s ktorým sú píšťaly spojené a ktorý má gajdoš vložený v podpazuší. Mech na začiatku aj v priebehu hrania gajdoš podľa potreby ústami napĺňa vzduchom prostredníctvom nafukovacej trubice. Zásoba vzduchu v mechu gajdošovi umožňuje súčasne hrať aj spievať. Na výrobu gájd je potrebné ovládať niekoľko remesiel súvisiacich s rezbárstvom (lebo píšťaly sú z tvrdého dreva, najlepšie hrušky, čerešne, slivky a výrazne zdobené), klampiarstvom (lebo konce píšťal sú z mosadzných plechov, alebo zvieracích rohov), kožiarstvom (na spracovanie kože a výrobu mechu). Gajdy sú ornamentálne zdobené vyrezávaním, alebo vybíjaním mosadzou podobne ako iné drevené aerofóny. Melodická píšťala je na mieste jej pripojenia na mech často zdobená vyrezávanou hlavou s rohami v podobe kozy, alebo čerta. Gajdy vzhľadom na svoj prenikavý až agresívny zvuk a zložitosť s naladením sa s inými nástrojmi boli najčastejšie sólovým nástrojom. Tradícia gajdošskej hudby na Slovensku je stredoveká, siaha do obdobia 14. – 15. storočia. Gajdy sa spájajú nielen s pastierskou kultúrou, ale boli najrozšírenejším hudobným nástrojom do tanca na území Slovenska.

Píšťala

Rozšírený, pôvodne pastiersky sólový aerofón. Princíp výroby, materiál, zdobenie, aj repertoár sú rovnaké ako pri fujare. Melodické píšťaly sú však 6 dierkové, pričom tón vzniká zakrývaním dierok prstami oboch rúk. Bezdierové píšťaly, tzv. koncovky, či rífovky (podľa dĺžky ramena – ríf, je dlhá 60 – 100 cm) vytvárajú jednotlivé tóny podľa spolupráce príslušnej intenzity vdychovania vzduchu hráčom a odkrytím alebo zakrytím koncového otvoru píšťaly prstom. Tzv. dvojačka je dvojitá píšťala - melodická píšťala a koncovka spojené vedľa seba.

Citara

Strunový nástroj, ktorý bol rozšírený na území Slovenska od 17. storočia. Hranie je podobné hraniu na gitarový nástroj tzv. Dobro. Citara je položená na kolenách, alebo na stole pred hráčom - citarášom, pričom zvuk vydáva brnkaním po strunách drievkom, alebo brkom. Tóny sa vytvárajú skracovaním strún druhou rukou. Melódia vzniká prostredníctvom rozozvučovania melodických strún, harmónia prostredníctvom rozozvučania akordicky ladených ostinátnych strún. Ide o sólový nástroj, dnes už zriedkavý, vyskytujúci sa len na južnom Slovensku a medzi tzv. dolnozemskými Slovákmi (územie bývalého Uhorska mimo územia dnešného Slovenska).

Cimbal

Chordofonický nástroj plochej skrinky lichobežníkového tvaru s ladenými strunami, na ktoré sa udiera obojručne paličkami. Podľa veľkosti cimbal môže mať do 100 strún. V Európe sa stal módnym nástrojom od 16. – 17. storočia, rozmach zaznamenal v 2. polovici 19. storočia, kedy sa stal koncertným hudobným nástrojom. V slovenskej ľudovej hudbe je dodnes neoddeliteľnou súčasťou najkvalitnejších ľudových hudieb - tzv. cimbaloviek a ľudových orchestrov.

Husle

Aj v slovenskej ľudovej hudbe najpoužívanejší sláčikový hudobný nástroj. Od 18. storočia postupne vytlačili svojich predchodcov, tzv. žlobcoky, korýtkové husle, ktorých telo vzniklo vydlabaním/vyžľabením do dreva (rovnako ako pri výrobe koryta). Husle v slovenskej ľudovej hudbe nikdy neboli sólovým nástrojom, ale v rukách hlavného hudobníka – tzv. primáša vždy viedli celé hudobné zoskupenie.

Basička

Vyžľabením ľudovo vyrábaná malá basa (tzv. kôrová basa) je zmenšeninou kontrabasu. Veľkosťou sa približuje violončelu. Rozšírená bola v pastiersko-valaských hornatých regiónoch severného Slovenska (Orava, Kysuce, Liptov).

Heligónka

Hudobný nástroj podobný akordeónu, avšak so systémom tvorby tónov ako má ústna harmonika (čiže zmena tónu sa deje aj pri zmene smeru prúdenia vzduchu – fúkanie dnu a von/rozťahovanie a stláčenie mechu). Rozšírila sa koncom 19. storočia a na začiatku

20. storočia vytlačila gajdy. Vďaka vysokej hlučnosti, prenikavému zvuku, herným možnostiam a vycibrenej cifrovacej technike hráčov sa stala populárnym hudobným nástrojom na tanečné zábavy a iné tanečné príležitosti. Ide o sólový hudobný nástroj, avšak v prípade potreby môže doplniť chýbajúce rytmické alebo harmonické nástroje v kapele (napríklad kontrabas, violovú kontru, či cimbal).

Typické slovenské ľudové hudobné zoskupenia

Jeden hráč/nástroj

Na Slovensku predstavujú hudobnú produkciu postavenú na jednom hráčovi/nástroji: gajdoš/gajdy, citaráš/citara, heligonkár/heligónka a harmonikár/akordeón.

Dvaja hráči/nástroje

Hudobná produkcia postavená na dvoch muzikantoch bola na Slovensku skôr improvizácia v prípade nedostatku hudobníkov (napríklad kombinácia huslistu a violistu na východnom Slovensku), alebo ojedinelým regionálnym špecifikom (napríklad duo gajdy-husle na severe Slovenska v subregióne Horná Orava).

Traja hráči/nástroje

Najrozšírenejšou formou slovenskej ľudovej hudobnej produkcie je tzv. trojka - hudobná skupina („muzika“, ľudová hudba) zložená z troch muzikantov/nástrojov. V slovenskej ľudovej hudbe dominujú sláčikové zoskupenia. Základné zloženie pozostáva z týchto troch zložiek, ktoré musia byť zastúpené:

- primáš/predník – prvé husle, ktoré hrajú melódiu,
- kontráš – najčastejšie husle, alebo viola (tzv. brača), ktoré hrajú harmonicko-rytmický sprievod,
- basa – najhlbšie ladený rytmický nástroj, najčastejšie kontrabas, alebo malá basa tzv. basička.

Keďže každé pravidlo potvrdzuje výnimka, subregionálnym špecifikom „trojky“ na Slovensku bolo úplne netradičné a ojedinelé zloženie: trúbka, klarinet a heligónka, ktoré sa vyskytovalo v oblasti Myjavskej pahorkatiny na západe Slovenska.

Viac hráčov/nástrojov

Zvýšenie počtu hráčov/nástrojov v slovenskej ľudovej hudbe spočíva v rozšírení základnej trojčlennej zostavy (melodická zložka - husle, harmonicko-rytmická zložka – husľová alebo violová kontra a rytmická zložka – kontrabas alebo basička) o ďalších hráčov v prvej (melodickej), alebo druhej (harmonicko-rytmickej) zložky.

Dialo sa tak z dvoch dôvodov:

- ak to vyžadovali pravidlá tradičného zloženia riadnej muziky podľa regionálnych zvyklostí a špecifík,
- alebo bolo muzikantov dosť na to, aby sa zloženie muziky rozšírilo. Avšak ak regionálne pravidlá určovali zloženie riadnej tradičnej muziky konkrétnym počtom hráčov, potom rozširovanie bolo neštandardné (čo v tradičnom myslení ľudí znamenalo nežiadúce). V takých prípadoch boli v dedine muziky dve, alebo viac.

Detská ľudová hudba z Hladovky (Horná Orava), 70. roky 20. storočia.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/goralska-kultura/

Zostavovanie početných ansámblov bolo v dedinskom prostredí často aj nepraktické. Veľké muziky boli drahšie a v tanečných priestoroch zaberali viac miesta. Tak sa v regiónoch Slovenska vyvinuli pravidlá optimálneho a žiadaného zloženia tradičnej ľudovej muziky, napríklad:

- jeden primáš, dvaja kontráši a basička na severnej Orave (etnografická skupina Gorali),
- dvoje husle (prvé a druhé), kontráš a dvojstrunová basička v regióne Kysuce (najznámejší hudobný štýl tohto regiónu je z obce Terchová),
- dvaja primáši, dvaja kontráši (husle a viola), kontrabas (región Podpoľanie, najznámejšie lokality sú Detva a Hriňová).

V mestách a bohatších dedinách sa v priebehu 18. a 19. storočia tradičné troj a štvorčlenné sláčikové hudby rozširujú kvôli požiadavke väčšieho a silnejšieho zvuku tanečnej hudby a osvojovania si nových piesní populárnej kultúry, kaviarenskej hudby, operiet a šlágrov. Tak sa súčasťou ľudovej hudby stáva cimbal. Tzv. cimbalová hudba, cimbalovka je názov pre hudobné zoskupenie s cimbalom. Do ľudovej hudby sa včleňuje aj akordeón, klarinet, v malej miere i trúbka.

Okrem amatérskych muzík tvorených miestnymi mužmi z dediny sa na Slovensku rozšírili hudobné zoskupenia tvorené miestnymi profesionálnymi, alebo poloprofesionálnymi rómskymi muzikantmi, tzv. cigánske muziky. Aj tie sú dodnes významnými nositeľmi slovenských ľudových hudobných tradícií.

Dychová hudba (tzv. plechová muzika)

Dychovka je hudobné združenie pozostávajúce len z dychových nástrojov a bubna, príp. činelov. V Európe vzniká v období 16. storočia a na území západného Slovenska sa etabluje od polovice 19. storočia. Táto hudobná móda spolu s repertoárovými vzormi prichádza zo západu - Čiech, Moravy a Rakúska. Dychové hudby v západoslovenských dedinách zakladajú najmä dedinskí muzikanti a vyslúžilí vojaci, pričom do svojho repertoáru pohlcujú aj niektoré slovenské ľudové piesne.

Dychovky podľa počtu muzikantov:

- Tradičná malá dedinská dychovka mala 6 – 8 hráčov (klarinet, trubky, roh, túba, veľký bubon), ktorí hrali ľudové piesne upravené do harmónie dychových nástrojov.
- Stredne veľká dychová hudba mala do 12 hráčov (zdvojené dychové nástroje malej dychovky a inak ladené ďalšie dychové nástroje). Zvyčajne boli organizované pri dedinských hasičských zboroch, banských podnikoch, fabrikách a cirkevných zboroch. Zabezpečovali hudobnú produkciu pre svojich organizátorov, aj spoločenstvo dediny a mesta.
- Veľká dychovka (tzv. „vojenská dychovka“) má 20 – 30 členné obsadenie (pribúda pikola, flauta, trombóny, rohy, tuby, bicie nástroje a ďalšie). Hudobné príležitosti sú prehliadky, pochody, slávnosti a tanečné zábavy.

Elektroakustické hudobné nástroje v ľudovej hudobnej produkcii

S príchodom elektrických nástrojov (klávesy, gitary, bicie) a ozvučenia (mikrofóny, zosilňovače, reproduktory) v druhej polovici 20. storočia na Slovensku vznikajú hudobné zoskupenia postupne nahrádzajúce ľudové muziky. Majú rovnaký repertoár a rovnaké príležitosti hrania.

Súčasná interpretácia ľudovej hudby

V súčasnosti je interpretácia ľudových piesní prostredníctvom tradičných hudobných zoskupení skôr výnimočnou udalosťou pri najvýznamnejších kalendárnych sviatkoch v dedine a meste, celospoločenských udalostiach, alebo v prostredí folklórnych skupín, súborov a podujatí (prehliadky, festivaly, súťaže, workshopy), či v špecifických zariadeniach turizmu (tradičná krčma, koliba, kúpeľný hotel). Hudobnú produkciu ľudových piesní prebrala elektronická produkcia (DJ.), alebo tzv. „zábavové kapely“ (najznámejšou bol Senzus). Tu sa najviac prelína ľudová pieseň/hudba s populárnou.

Okrem tradičného spôsobu interpretácie ľudových piesní prostredníctvom ľudových hudieb a najpopulárnejšieho spôsobu prostredníctvom populárnych moderných kapiel, ľudová hudba, samozrejme, prenikla z verejnej, laickej, masovej sféry aj do sféry umeleckej. Ako hudobný materiál, motív, alebo námet je slovenská ľudová hudba prítomná v dielach slovenskej vážnej, džezovej, rokovej aj folkovej hudby.

Lekvárové osúšky, Závod (Záhorie), 2019, Peter Vrablec.

Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/medzinarodny-den-nkd-2024/

1.4 Tradičná strava

Tradičná kultúra je typická tým, že je z veľkej miery ovplyvnená geografickými a kultúrnymi podmienkami, v ktorých ľudia žili, alebo do ktorých prišli. V prípade tradičnej stravy ide o také jedlá a nápoje, ktoré bolo možné pripraviť z dostupných a známych surovín dostupnými a známymi spôsobmi a nasýtiť sa tak, aby telo aj duša konzumenta dostali všetko to, čo potrebujú k životu a práci. Ako všetky oblasti života človeka v minulosti, aj strava sa v čase vyvíjala, a to v závislosti od rozvíjania sa vnútornej skúsenosti spoločenstva a od vonkajších vplyvov. Vonkajšie vplyvy predstavujú predovšetkým:

Geografické podmienky

Ide o klimatické podmienky (teplota, vlhkosť, vietor), hydrologické podmienky (dažde, vodné toky, spodná voda), biologické podmienky (flóra a fauna), pedologické podmienky (kvalita a typy pôdy), georeliéfne/geomorfologické podmienky (členitosť a druhy terénu, nížiny, pohoria) a ich zmeny (zemetrasenia, požiare, víchrice, záplavy). Navyše, tieto podmienky sa v čase neraz menili a menia. Mnohé z týchto zmien boli a sú vyvolané priamo prítomnosťou a činnosťou človeka (výstavba, regulácia riek, vyrúbanie lesov, zúrodnenie a odvodnenie pôdy, vyhynutie niektorých druhov zvierat, znečistenie, alebo naopak, starostlivosť a zveľadenie územia človekom, vysádzanie lesov, ochrana životného prostredia). Práve tieto podmienky vždy určovali, čo si človek v prírode môže nazbierať, uloviť, dopestovať a dochovať.

Kultúrne importy

Ide o prevzaté inovácie z iných kultúr, najmä z obklopujúceho prostredia, napríklad šírenie pestovania nových plodín a chov nových druhov zvierat, alebo nové spôsoby pestovania a chovu, ďalej nové spôsoby spracovania surovín, prípravy, konzervácie a konzumácie jedál a nápojov, nové ingrediencie, nové jedlá a nápoje, či formy stolovania a gastronomické príležitosti.

Človek na území Slovenska od obdobia praveku ušiel kus cesty, čo sa prejavuje aj v tradičnej strave. Najarchaickejšie spôsoby zasýtenia paleolitického lovca-zberača, pozostávajúce najmä zo zberu divorastúcich plodov, korienkov, listov a húb, a z lovu voľne žijúcich zvierat, boli postupne doplnené a takmer úplne prekonané produktmi pestovania plodín a chovu zvierat neolitického roľníka-pastiera. Niekde tam sú počiatky slovenskej tradičnej gastronómie. Jej nasledujúci vývoj súvisí so zdokonaľovaním poľnohospodárskych nástrojov a neskôr strojov, s rozširovaním vedomostí o pestovaní plodín a o chove hospodárskych zvierat.

Detailov, špecifík a rozmanitostí v tradičnej slovenskej gastronómii v rámci územia Slovenska, ale aj komunít Slovákov historicky žijúcich mimo územia Slovenska, je neúrekom.

Sú výsledkom:

Geografickej rozmanitosti územia v ktorom žili

Najprv bola strava určovaná striktne podľa horského a nížinného charakteru územia a spôsobu života v ňom. V 19. a najmä 20. storočí sa pod vplyvom lepšieho prepojenia územia tieto rozdiely stierajú a ide už skôr o regionálne odlišnosti.

Rozvoja infraštruktúry a dostupnosti jednotlivých regiónov

Život pri hlavných dopravných tepnách a mestách, najmä na juhozápade Slovenska, poskytoval lepšie prúdenie informácií a noviniek, vrátane inovácií v potravinovom hospodárení, stravy a stravovania. Naopak, život v izolovaných a ťažko dostupných horských oblastiach severného a stredného Slovenska konzervoval a zachovával najarchaickejšie podoby kulinárnej kultúry.

Etnických a náboženských vlastností jednotlivých komunít a zloženia obyvateľstva regiónov

Tradičnú gastronómiu určovala predovšetkým kulinárna kultúra prevládajúceho etnika, či náboženstva v regióne, ale nezriedka aj prítomnosť a veľkosť inoetnických a inonáboženských minorít (židovská, maďarská, nemecká, česká kuchyňa, kulinárne špecifiká pravoslávnych a gréckokatolíckych komunít a pod.).

Hospodársko-ekonomických podmienok komunity, či regiónu

V rozvinutejších poľnohospodárskych regiónoch juhozápadného Slovenska a priemyselných a baníckych centrách západného, stredného a severovýchodného Slovenska malo obyvateľstvo vyššie príjmy a viac prostriedkov na stravovanie, ako v chudobných, kde obyvatelia museli nezriedka improvizovať a zotrvávať na archaickej, lacnejšej a jednoduchšej strave a stolovaní.

Tradičná slovenská gastronómia sa za ostatných 150 rokov vyvinula ako mnohoraká. Je taká, akú ju chceme vidieť. Každý si v nej nájde to, čo mu chutí. Je:

Jednoduchá aj zložitá

Na jednej strane jednoduché a rýchlo navarené kaše, polievky, či halušky, alebo surové či sušené ovocie, na strane druhej dlho pečené mäsá, kysnutý chlieb a koláče, ktorých príprava vyžadovala zručnosti a skúsenosti gazdinej pestované jej mamou a starou mamou od jej dievockých rokov.

Zdravá aj nezdravá

Na jednej strane zelenina, strukoviny, obilniny, hydinové mäso pripravené varením, alebo kvasená kapusta, čerstvé ovocie, či orechy, na strane druhej chlieb a koláče z kysnutého cesta z bielej pšeničnej múky, mastné bravčové mäso v akejkoľvek podobe, vrátane slaniny, konzumované po údení, alebo pečení, či každodenná konzumácia silných domácich ovocných alebo obilninových destilátov, domáceho vína, či neskôr aj kupovaného piva.

Lacná aj drahá

Na jednej strane z nazbieraných alebo doma dopestovaných plodín a doma dochovanej hydiny, spracovaných varením, na strane druhej divinové, husacie, kačacie, či hovädzie mäso spracované pečením, údením, či výrobou mäsových výrobkov, s použitím kupovaných prísad.

Stará aj nová

Na jednej strane archaická, ide najmä o kaše z plodín, ktoré sa dnes už ani nepestujú, alebo sa používajú zriedkavo, napríklad ikrica, pohánka, či pomleté kukuričné zrná, alebo surové ovocie a zelenina, sušené ovocie. Na strane druhej ide o jedlá prevzaté z vyšších, najmä meštianskych, nezriedka inoetnických, vrstiev obyvateľstva, neskôr z kuchárskych kníh pre gazdinky, obsahujúcich aj inovatívne možností varenia, pečenia, dusenia, grilovania, konzervovania, sterilizácie - „dunstovania", chladenia, mrazenia, či opätovného zohrievania jedla. Archaické konzervovanie mäsa údením a uložením do chladnej komory, alebo chladenie surového mäsa zavesením do studne nad hladinu vody, sa technologickým vývojom vymenilo za chladenie a mrazenie v chladničke, alebo konzervovanie v konzervách.

Pôvodná aj prevzatá

Na jednej strane ide o typické slovenské jedlá, ktoré sú súčasťou dávnej slovanskej gastronómie (najmä polievky, kaše, varené a pečené mäsá, chlieb a koláče z kysnutého cesta), na strane druhej od stredoveku zo západu, najmä z nemecky a česky hovoriacich krajín, importované dusenie, sterilizovanie, grilovanie mäsa a zeleniny, či dnes už tradičná československá knedľa z kysnutého cesta, alebo parené buchty plnené slivkovým lekvárom.

Všedná aj jedinečná

Na jednej strane jednotvárna, jednoduchá a lacná, no dostatočne kalorická strava pripravovaná a konzumovaná vo všedný pracovný deň, odlíšená napríklad len v niektorých dňoch (vo štvrtok sa varieva „zelené", v piatok pôstne), ako kvasená kapusta, varené alebo pečené zemiaky, polievky alebo kaše, halušky len symbolicky/esteticky doplnené kúskami opečenej slaniny, či údeniny. A ku všetkému jedlu na dosýtenie podávaný chlieb. Na strane druhej nedeľné a sviatočné jedlá, najmä varené či pečené zemiaky s ľubovoľným vareným, či pečeným mäsom, alebo mäsovým výrobkom, či obradové jedlá počas rodinných a kalendárnych sviatkov, kde zasa rozhoduje tradícia a rituálnosť. Niekedy ide o striedme a jednoduché pokrmy, najmä chlieb a soľ, či med, inokedy o drahé a výdatné jedlá (na svadobnú hostinu, krstiny, fašiangy, novšie i na Vianoce).

Ako sa získavalo jedlo

Štandardne sa na Slovensku jedlo takmer všetko, čo sa dalo nazbierať, uloviť, dopestovať a dochovať, a nebolo vnímané ako posvätné, chránené, škodlivé, alebo jedovaté (napríklad celkovo hmyz a niektoré zvieratá, rastliny a huby). V podstate tu boli štyri možnosti získania potravy: zber, lov, pestovanie a chov.

Zber

Zber je činnosť človeka, zameraná na získavanie produktov rastlinného, živočíšneho a nerastného pôvodu jeho ukoristením z prírody. Do neolitu (na území Slovenska pred 7 – 8 tisíc rokmi) bol zber spolu s lovom jediným zdrojom získavania obživy a surovín. S rozvojom poľnohospodárstva sa zber stal doplnkovým zamestnaním. Mnohé praktiky zberu zanikli, no v krízových obdobiach (neúroda, epidémie, vojny) sa, často aj napriek zákazom, aktivizovali. Napríklad v 19. storočí ľudia v čase nedostatku zbierali kobylky a jahňady liesky alebo plody hlohu drvili na prípravu núdzových jedál. Charakter zberu malo okrem získavania rastlinných produktov aj chytanie živočíchov rukami a vyberanie ich produktov a zásob (med, vosk, vajcia, orechy). Zberu sa venovali prevažne ženy a deti, príp. muži prácou zviazaní s prírodou (pastieri, drevorubači). Okrem zberu pre vlastnú potrebu boli získané produkty aj tovarom na predaj. Jedli sa celé rastliny, plody, listy, korienky a huby. Na prelome 19. a 20. storočia mala takmer každá rastlina alebo jej časť niekoľko známych spôsobov využitia. Táto pestrosť podmienila špecializáciu zberu (zber liečivých rastlín, húb, zber koreňov pre lekárnikov a krčmárov). Rastliny získané zberom tvorili pri pestovaných plodinách dôležitú zložku stravy. Pestrá bola napríklad škála plodov a semien, zbieraných na konci leta a na jeseň – šípky, trnky, čučoriedky, černice, maliny, ostružiny, jahody a i. Ďalej sa zbierali lieskové a vlašské orechy, divo rastúce druhy stromového ovocia, najmä jablká, hrušky, slivky a čerešne.

Brtníctvo

Ide o lesné včelárenie, ktorého podstata spočívala v privlastňovaní si divo žijúcich lesných včelstiev a využívaní ich produktov. Na území Slovenska je doložené už od 5. storočia. Nikdy nebolo hlavným zamestnaním, ale len doplnkovým zdrojom obživy. V kmeni stromu usadený roj sa dymom udusil a plást s medom sa vybral. Brtníctvo neskôr ustúpilo domestifikovanému chovu včiel.

Hubárstvo

Mykologické pramene uvádzajú, že ľudia na Slovensku zbierali asi tridsať druhov jedlých húb, pričom v jednotlivých regiónoch obyčajne len určité, tradíciou preverené druhy. Najobľúbenejšie boli kozáky, masliaky, suchohríby, plávky, kuriatka, rýdziky, pečiarky, májovky a podpňovky. Ľudia zbierali huby na vlastnú potrebu, prípadne na predaj.

Až do 19. storočia sa v podjavorinskom, liptovskom a spišskom regióne zbierali hľuzovky pomocou vycvičených psov, ktorí vyhľadávali tieto drahé, pod zemou rastúce huby. Predávali sa do Bratislavy, Brna, Budapešti a Viedne, kde patrili k lahôdkam

kuchyne vyšších spoločenských vrstiev. Ich zberu sa venovali celé rodiny. Jedlé huby z hľadiska výživy možno porovnať s ovocím a zeleninou.

Z nejedlých a jedovatých húb sa zbieral choroš – hubáň, z ktorého sa vyrábalo práchno na podpaľovanie ohňa. Vyvážalo sa aj do zámoria. Z jedovatých húb (ľudovo besniaky, besniare) sa zbierali muchotrávky, ktorých klobúky namočené v mlieku alebo posypané cukrom boli prostriedkom na otrávenie hmyzu.

Týmto zberom sa zaoberali najmä ľudia spätí s prírodou, napríklad pastieri a drevorubači. U Slovákov prežíva do súčasnosti predstava, že najviac húb rastie od 29. júna, keď „Peter a Pavol huby sejú". Za najvhodnejší čas na zber sa vo všeobecnosti považuje skoré ráno. Zberači – hubári chodili zväčša jednotlivo a miesta nadmerného výskytu húb tajili. Huby odrezávali alebo odlamovali a ukladali do košov, plátenných káps, prípadne napichovali na paličky. Zbieranie húb ako doplnku stravy je dodnes bežné. V lete a na jeseň sa z húb varia polievky, omáčky a pripravujú sa s vajíčkami ako praženica. Niektoré huby sa len opečú v pahrebe, na ražni či na platni sporáka. Pri veľkom výskyte sa huby sušia do zásoby. Ľudia v minulosti verili, že huby nazbierané a usušené po svätom Jáne (24. júna) nečervivejú. Sušené huby dodnes slúžia aj ako prísada na ochutenie jedál a ako „dar lesa" sú často súčasťou vianočných pokrmov. K typickým štedrovečerným jedlám dodnes patrí hustá kapustová polievka – vianočná kapustnica, s údeným mäsom, klobásou, sušenými slivkami a hubami.

Huby boli aj doplnkovým zdrojom príjmov obyvateľov vidieka. Predávali sa na trhoch alebo priekupníkom. Dnes sa sortiment zbieraných húb na základe odborných poznatkov ešte rozšíril a ich zber je stále populárny aj medzi mestskými obyvateľmi.

Lov

Lov je chytanie a usmrcovanie divo žijúcich zvierat na získanie obživy. Tradičným formám lovu sa venovali najmä pastieri, furmani, drevorubači a uhliari. Lovili rôzne druhy zvierat, alebo sa špecializovali (kunári, vtáčnici, potkaniari, rybári). Základom lovu bolo kladenie pascí a vyčkávanie na zvieratá na miestach, ktorými prechádzali, na ktorých sa zhromažďovali alebo skrývali. Lovec ich vábil na návnadu, nastrčením živého zvieraťa (napríklad na vábenie dravcov), napodobňovaním ich hlasu (i hlasu zvierat, ktorými sa živili) ústami, pískaním na listy tráv a nástrojmi – vábničkami. Zver sa vyhľadávala sledením, naháňaním, štvaním, plašením hlukom, dymom (zo skrýše), vykopávaním alebo vylievaním z úkrytov. Ryby, žaby, raky, mláďatá divých kačíc, sŕn i diviakov lovili bez použitia nástrojov. Chytanie na lep sa používalo vo vtáčnictve. Na chytanie hadov slúžila rozštiepená palica, ktorou hada zacvikli za hlavou. Vlky, zajace, líšky i vtáky sa chytali do sietí. Zver sa po dostatočnom priblížení alebo chytení ubíjala kameňmi, palicami, kyjakmi, sekerami alebo malými zdobenými sekerkami s dlhým tenkým poriskom, ktoré slúžili aj ako palice pri chôdzi - valaškami. Ryby, kožušinová zver a vtáky sa lovili aj trávením a hlušením. Pri love sa používali aj strelné zbrane – luk a od začiatku 15. storočia puška. K lovu sa viazali zvyky, najmä magické zákazy, ktoré mali zabezpečiť jeho úspešnosť.

Poľovníctvo

Činnosť pozostávajúca z lovu, chovu, ochrany a zužitkovania ulovenej zveri. Do 11. storočia bol lov vďaka veľkej rozlohe lesov a množstvu zveri na území Slovenska neobmedzený. Potom sa právo lovu viazalo na vlastníctvo pôdy, ktorá patrila feudálovi alebo panovníkovi (feudálny a kráľovský poľovný revír). V blízkosti revírov vznikali obce (napríklad Dravce, Psiare, Lovce, Rybáre, Sokolníky), ktorých obyvatelia boli služobníkmi zemepánov. Sokoliari, psiari, lovci medveďov, lovci so sieťami atď. mali za povinnosť chovať a cvičiť sokoly, jastraby a psy používané na honoch, zhotovovať zbrane ap. Prvým obmedzením lovu pre poddaných bol dekrét kráľa Ladislava I. z roku 1092 o zákaze loviť v nedeľu. V 13. storočí začali zemepáni zakazovať loviť niektoré druhy zvierat (jelene, diviaky) alebo používať niektoré spôsoby lovu. Poddaní boli povinní loviť kuny, veverice, tchory, vlky a medvede. Ich kože boli súčasťou poddanských dávok. Právo lovu ako motivačné dostávali na určitý čas aj poddaní osídľujúci vyľudnené územia. Roku 1504 zakázal Vladislav II. obyvateľom poddanských obcí v celom Uhorsku zaoberať sa lovom. Od roku 1872 bolo poľovné právo viazané na vlastníctvo aspoň 100 jutár (cca 56 ha) pôdy. Na obecných pasienkoch a v lesoch patrilo poľovné právo celej obci. Základy súčasnej podoby poľovníctva sú dané zákonom z roku 1947.

Pytliactvo

Ide o nedovolené chytanie a zabíjanie zvierat. Od 11. storočia začalo na území Slovenska obmedzovanie lovu a jeho právo sa spájalo s vlastníctvom pôdy. Za pytliakov boli považovaní tí, ktorí sa zaoberali lovom hoci nevlastnili pôdu. Táto činnosť bola vždy prísne postihovaná a to aj vtedy, ak poddaný zabil zviera v sebaobrane alebo pri ochrane svojho majetku. Pytliaci sa pred lovom niekedy maskovali (natieranie tváre sadzami, preobliekanie sa), aby ich nikto nepoznal. Lovili na odľahlých miestach, často v noci, alebo ak nebol v revíri hájnik. Pri love používali pasce i strelné zbrane, často vlastnej výroby. Zabité zviera rozrezané na kusy odnášali vo vreciach, kapsách, príp. v druhom ulovenom zvierati. Zver ulovenú cez deň ukryli a odniesli v noci.

Rybolov

Je to odchyt rýb v tečúcich vodách a na jazerách. Na Slovensku patril medzi najstaršie formy koristného hospodárstva. V priebehu tisícročí sa vyvinuli mnohé rybolovné techniky a náradia, z ktorých niektoré boli známe skoro na celom svete, iné len lokálne či historicky vymedzene. Na Slovensku ide o tieto spôsoby a techniky rybolovu:

- chytanie rukami, hlušenie a trávenie rýb,
- rybárskym pleteným nástrojom (kôš),
- udicou,
- rybárskym bodavým nástrojom (osť),
- rybárskou sieťou,
- pohonom,
- úpravou rybnej vody.

Na Slovensku žije asi 70 druhov rýb. Ich názvoslovie obsahuje takmer 400 pôvodných slovenských názvov, čo svedčí o dl-

hej a rozšírenej tradícii. V tradičnej strave získali ryby dôležité miesto nielen pre biologickú hodnotu mäsa, ale aj ako cirkvou uznávané pôstne jedlo. Za najhodnotnejšie druhy sa považovali hlavátka, sumec, šťuka, úhor, kapor, v horských oblastiach pstruh a lipeň. Známy bol aj lov vyzy na Dunaji a zbieranie čík̆ov na bahnitých miestach riek a jazier. Ryby sa pripravovali čerstvé, prípadne sa konzervovali sušením, údením alebo marinovaním v octovej vode s cibuľou. Na Slovensku sa ryby v ľudovom umení vyskytovali najčastejšie v maľbe na keramike a tvar ryby mali aj formy na koláče.

Chytanie žiab

Lov žiab, najmä skokanov, rukami bol doplnkovým zdrojom obživy pastierov, no aj iných obyvateľov, najmä v období pôstu. Z kože stiahnuté stehienka žiab, ktoré boli podľa tradičných predstáv najchutnejšie do Jozefa (19. marca), sa piekli nad pahrebou alebo varili v kapustnici. V stredoslovenskom horskom subregióne Horehronie ich popražili na masle a zaliali vajcom. Napríklad na paličkách napichané žabacie stehienka ženy nosili na trh z okolitých obcí do mesta Rožňava. Z niektorých obcí západoslovenského nížinného regiónu Záhorie ich chodili predávať až do rakúskej Viedne. Žaby sa používali aj pri liečení hadieho uhryznutia. Na Slovensku chytanie žiab zaniklo po 2. svetovej vojne.

Chytanie rakov

Vyberanie rakov rukami spod koreňov stromov alebo kameňov vo vodných tokoch bolo doplnkovým zamestnaním obyvateľov oblastí s dostatkom vodných tokov a jazier. Raky chytali najmä drevorubači, pastieri a deti. Ešte začiatkom 19. storočia vydávali zemepáni zákaz chytať raky. Ako návnada sa používal zabitý vrabec alebo mäso zo zdochliny, položené na sieti alebo site, ktoré sa aj s prilákanými rakmi vybrali z vody. Po upečení v pahrebe alebo uvarení vo vode sa konzumovalo mäso z klepiet rakov. Raky sa používali aj pri liečení hadieho uhryznutia a chorôb, ako napríklad ruža a besnota.

Pestovanie

O tom, čo sa pestovalo, vždy rozhodovali geografické podmienky, kultúrne špecifiká a agrárna vyspelosť spoločenstva.

Obilniny

Obilniny sú celoslovensky rozšírené poľnohospodárske plodiny. Ide o kultúrne druhy jednoročných rastlín. Rozdeľujú sa na oziminy a jariny. Slúžia ako potravina, na výrobu sladu a škrobu a ako krmivo. Pestovanie obilnín je v ľudských dejinách najdôležitejšou podmienkou ďalšieho civilizačného vývoja. Na Slovensku sa pestovali všetky základné druhy obilnín: pšenica, raž, ovos, jačmeň, proso, mohár, pohánka a kukurica. Chýba len ryža. O pestovaní konkrétnych druhov obilnín rozhodovali predovšetkým prírodné podmienky.

Pšenica

Patrí medzi najstaršie kultúrne rastliny a počiatky jej pestovania súvisia so vznikom prvých roľníckych civilizácií v 10. – 8.

tisícročí pred Kr. Na území Slovenska dokladajú archeologické nálezy pestovanie pšenice jednozrnovej a pšenice dvojzrnovej už v neolite (4 500 rokov pred Kr.). V stredoveku sa pšenica pestovala v menšom rozsahu tam, kde boli vhodné pôdno-klimatické podmienky a dostatok hnoja. Pšenica je na pestovanie najnáročnejšia z obilnín. Ešte v l. polovici 18. storočia bola medzi pestovanými obilninami na 3. – 4. mieste, za ražou a jačmeňom. Pestovala sa predovšetkým pre potreby bohatších vrstiev spoločnosti. Poddaní pestovali skôr miešaninu pšenice a raže – súraž, suržicu, v horských oblastiach aj jarnú odrodu pšenice a jej nešľachtený druh – tenkeľ. Vo väčšom rozsahu sa pšenica začala pestovať až po zavedení striedavého spôsobu pestovania poľnohospodárskych plodín. Na vidieku sa pšeničná múka nepoužívala každodenne, ale najmä na prípravu koláčov a pečiva. V južných častiach Slovenska sa miešala s ražnou múkou pri domácom pečení chleba. Pečivo z bielej/pšeničnej múky patrilo k sviatočným. Synonymom pre vyspelú nížinnú agrárnu kultúru je výraz kultúra bieleho chleba.

Jačmeň

Patrí medzi najstaršie a najrozšírenejšie obilniny na svete. Na území Slovenska bol známy už pred príchodom Slovanov. V minulosti sa pestoval ako krmovina a technická plodina, len v horských oblastiach aj ako chlebové obilie. Pestoval sa ako jednoročná jarná, v menšej miere aj ako ozimná obilnina. O pestovaní jačmeňa v jednotlivých oblastiach rozhodovali pôdno–klimatické, ale i trhové podmienky. Požiadavky trhu v druhej polovici 19. a na začiatku 20. storočia spôsobili, že sa na Slovensku pestovalo viac jačmeňa ako pšenice. V južných župách Slovenska pestoval najmä na veľkostatkoch kvalitný sladový jačmeň, ktorý bol vyhľadávaný na trhoch západnej Európy a tvoril surovinovú bázu sladovníckeho priemyslu pri výrobe piva. V tradičnej kuchyni sa spotrebúval vo forme krúp a múky.

Ovos

Existenciu ovsa na území Slovenska dokladajú archeologické nálezy už z obdobia pred príchodom Slovanov v 5. – 6. storočí. Bol dôležitou krmovinou, v horských oblastiach slúžil pri nedostatku iných druhov obilia aj ako potravina. Na veľkostatkoch, kde sa koncentrovalo väčšie množstvo dobytka a koní, sa ho pestovalo veľa. Produkcia ešte vzrástla v prvej polovici 18. storočia po zavedení stálej armády (zvýšenie chovu koní). V druhej polovici 19. storočia ovos predstavoval v hornatých župách Slovenska (Liptov, Turiec, Spiš, Gemer) okolo 40 % plôch obsiatych obilninami, na Orave až 80 %. V horských oblastiach severného a severovýchodného Slovenska sa z ovsenej múky varili polievky a kaše, piekli placky a pridávala sa aj do chlebového cesta.

Raž

Na území Slovenska bolo jej pestovanie známe už pred príchodom Slovanov. Je to ozimná obilnina, ktorá nie je veľmi náročná na odpočinutú alebo hnojenú pôdu. Preto sa raž stala hlavným chlebovým obilím. V 16. – 18. storočí jej pestovanie podporovali okrem pôdno-klimatických aj výhodné ekonomické podmienky – vysoké ceny raže a odbyt pre potreby armády. Na hospodárstvach poddaných sa ako chlebové obilie siala raž, aj tzv. súraž, suržica – miešanina raže a pšenice. Ražná múka bola považovaná za najlepšiu na prípravu chlebového cesta. Väčšinou tvorila jeho základ a iné druhy múky, prípadne zemiaky sa k nej len pridávali. Chlieb z ražnej múky, alebo z jej prevahou sa nazýva aj čierny, tmavý.

Pohánka

Na Slovensku sa pestovali dva druhy: pohánka jedlá a pohánka tatárska (tzv. tatarka). Do východnej Európy sa dostala zo svojej pravlasti – pohoria Himalájí a to v stredoveku prostredníctvom Mongolov (tzv. Tatárske vpády). Od polovice 16. storočia bola známa aj na Slovensku, kde sa v zelenom stave využívala ako krmivo a dozretá tvorila dôležitú súčasť stravy. Pripravovala sa z nej kaša a krúpy. V 18. storočí bola rozšírená na celom území. Pre nenáročnosť ju pestovali najmä poddaní na východnom a severnom Slovensku v oblastiach s horšími pôdno-klimatickými podmienkami. Od začiatku 19. storočia jej pestovanie na Slovensku postupne klesalo. V 2. polovici 20. storočia jej pestovanie prakticky zaniklo, len na východnom Slovensku sa udržala ako potravina na prípravu krajovej špeciality – tatarčenych pirohov.

Kukurica

Nazývaná aj ako kenderica, tengerica, turešina, turecké žito prichádza do Európy z Ameriky začiatkom 16. storočia. Popri pšenici a raži sa stala najpestovanejšou poľnohospodárskou plodinou. Do Uhorska sa dostala ako taliansky a turecký import koncom 16. storočia. Na Slovensku sa intenzívnejšie začala pestovať začiatkom 18. storočia, najprv len v záhradách, aby z jej úrody nemuseli poddaní odvádzať desiatok. Postupne sa pestovala takmer výlučne na zrno a slúžila predovšetkým ako krmivo. V tradičnej kuchyni sa využívala najmä ako náhradná potravina.

Zemiaky

Zemiaky do Európy prichádzajú v 16. storočí z Južnej Ameriky. Na územie Slovenska sa dostávajú v 17. storočí. V 18. a 19. storočí sú už všeobecne rozšírené, o čom svedčí aj množstvo regionálnych názvov z celého Slovenska (bandurka, grula, švápka, krumpla, ertepla, zemák). V severných horských oblastiach sa stáva jednou z najvýznamnejších komodít. Nielen ako jedlo a krmivo, ale aj produkt na odpredaj do škrobárenského a liehovarníckeho priemyslu. Ešte v polovici 20. storočia sa pestovali len ručným obrábaním motykou.

Zelenina

Zelenina je na území Slovenska intenzívne a cieľavedomo pestovaná už v období raného stredoveku. Feudálne panstvá v snahe o hospodársku sebestačnosť zakladali popri ovocných záhradách a sadoch i záhrady zeleninové. Význam pestovania zeleniny vzrástol s rozvojom miest a väčšou koncentráciou obyvateľstva, kde sa dala odpredať ako aj všetky nadprodukty z dvora. Navyše, zelenina mala postavenie dennej a relatívne lacnej potravy.

Najrozšírenejšie druhy zeleniny

Najrozšírenejšie druhy zeleniny na celom území Slovensku boli kapusta, koreňová zelenina (mrkva, petržlen, zeler, chren), cesnak a cibuľa. V úrodných oblastiach blízko trhových centier sa pestovala zelenina na predaj. Záhorská oblasť bola známa pestovaním kapusty, uhoriek, kelu a polievkovej zeleniny. Na území Žitného ostrova sa vytvorilo viacero zeleninárskych stre-

dísk, kde pestovali mrkvu, kapustu, cibuľu a cesnak. V južných regiónoch Slovenska s kvalitnou pôdou a priaznivou klímou sa vytvorili podmienky pre pestovanie nových plodín zo zámoria, ako paprika, paradajky a veľkoplodá fazuľa. Na celom južnom Slovensku sa pestovala paprika a melóny. Predaj zeleniny a jej produkcia tu stúpala spolu s rozvojom lodnej dopravy po Dunaji. Z hľadiska rozsahu produkcie zeleniny mali význam i ďalšie dve oblasti na juhozápadnom Slovensku: okolie miest Levice a Lučenec. Od začiatku 20. storočia zohrali v rozvoji zeleninárstva na Slovensku významnú úlohu bulharskí zeleninári.

Bulharskí zeleninári

Najviac bulharských zeleninárov prišlo na územie Slovenska koncom 19. a v 1. polovici 20. storočia. Usadzovali sa v oblastiach s priaznivými klimatickými a pôdnymi podmienkami juhozápadného Slovenska v okolí miest, kde nachádzali odbytiská svojej zeleninárskej produkcie. Svojimi etnokultúrnymi, výrobnými i organizačnými zvláštnosťami sa odlišoval od majoritného obyvateľstva. Pôsobili združení do tzv. kompanijí - výrobných kolektívov tvorených 10 - 15 členmi. Pôdu väčšinou nevlastnili, ale prenajímali si záhrady a polia. Počas sezóny priberali námezdných robotníkov z radov domáceho obyvateľstva. Členovia kompanijí spolu bývali v jednoduchých provizórnych domcoch s najnutnejším hospodárskym vybavením, spoločne pracovali i stravovali sa. Podnikanie a delenie zisku bolo zabezpečované účastníckym spôsobom. Niektorí sa postupne osamostatňovali. Boli cenení ako zeleninárski špecialisti, svoje vedomosti uplatňovali najmä v poľnohospodárskych organizáciách. Ich prínos spočíva aj v rozširovaní málo známych teplomilných plodín a nových spôsoboch zavlažovania.

Ovocie

Plody rôznych druhov ovocných stromov alebo kríkov boli pestované pre vlastnú potrebu alebo na predaj. Pestovanie a konzumácia ovocia na území Slovenska je doložená už od praveku. V stredoveku sa pestovali v záhradách a sadoch cielene niektoré druhy ovocia, najmä jablká, hrušky, slivky, čerešne, broskyne, moruše, orechy a gaštany. Z kríkov ide o jahody, maliny, černice a egreše. Nové druhy a odrody ovocných stromov sa zavádzali na vidieku vďaka kláštorom, kde sa pokusne pestovali, ale i vďaka nemeckým kolonistom, neskôr aj prostredníctvom Turkov v období tureckej expanzie.

Obchod a šľachtenie ovocia

Sprvoti mal pomerne veľký význam zber planého a divorastúceho ovocia (jablká, hrušky, čerešňa a višňa). Tieto plané stromy sa po presadení do sadov a záhrad cieľavedome ošetrovali, štepili, a tým sa rozširoval sortiment domácich odrôd. V rámci Slovenska sa vyprofilovalo viacero významných ovocinárskych stredísk, napríklad: Myjava a priľahlá kopaničiarska oblasť, Hont a Novohrad. S ovocím a ovocnými produktmi sa, samozrejme, vo veľkom obchodovalo. Dôležitým artiklom boli slivky a produkty z nich. Napríklad od 15. storočia sa sušené slivky vyvážali do Čiech a Poľska, v 18. storočí sa plavili po Dunaji na Dolnú zem, od začiatku 19. storočia sa pálenka najmä zo sliviek prevážala na pltiach po rieke Váh do Budapešti. Postupne sa vyvinuli nové formy a spôsoby obchodovania s ovocím, a to cez podomových obchodníkov, priekupníkov, do veľkoobchodov a konzervární.

O neustálom skvalitňovaní pestovania ovocia svedčí aj pôsobenie odborných ovocinárskych škôl a ovocinárskych spolkov, ktoré zakladali šľachtiteľské a pestovateľské škôlky. Vďaka ich činnosti sa aj v domácich záhradách a vo voľnej prírode rozšírili nové a vyšľachtené druhy ovocia.

Ovocie tradične dopĺňalo a obohacovalo každodennú stravu i sviatočné a obradové jedlá. Menej kvalitné a opadané ovocie sa dávalo skrmovať dobytku a ošípaným. Ovocie sa vo vegetačnom období konzumovalo v surovom stave. Do zásoby sa konzervovalo sušením a potom pridávalo do koláčov, plniek, polievok či osviežujúcich nápojov (najmä hrušky, slivky, jablká a čerešne). Sušené a drvené ovocie sa používalo ako náhrada cukru či ako posýpka na koláče a cestoviny. Varením sa upravovalo na lekvár, kompóty alebo ovocné šťavy. Destilovaním sa z ovocia stávala pálenka. Ovocie sa konzumovalo počas pôstu, pri niektorých prácach (pradenie, poľné práce, práce vo vinici). Bolo súčasťou obradových jedál i slávnostných hostín. Mnohé druhy ovocia boli symbolom krásy, plodnosti a lásky.

Hrozno

Hrozno je plod viniča hroznorodého. Ide o plody - bobule s vysokým obsahom cukru, konzumované ako stolové hrozno alebo spracúvané na víno a iné alkoholické a nealkoholické nápoje. Vinič hroznorodý patrí medzi najstaršie kultúrne rastliny. Pochádza zo strednej Ázie, z Kaukazu z oblasti Čierneho a Kaspického mora. Vinič sa rozšíril ďalej do Egypta, Sýrie, Babylónie, potom do Číny, Palestíny a Grécka. Z Grécka sa rýchlo rozšíril do Rímskej ríše a do oblastí, ktoré Rimania pri svojich výbojoch obsadzovali, alebo napádali, čiže aj na územie Slovenska. V strednej Európe výskyt viniča potvrdzujú nálezy zrniek na nálezisku v Mikulčiciach (južná Morava). Slovensko predstavuje najsevernejšiu hranicu rentabilného pestovania viniča v Európe. V produkčne najvyspelejších oblastiach (malokarpatská, skalicko-záhorská, hlohovecko-trnavská, nitrianska, podunajská, modrokamenská, východoslovenská a tokajská) sa dodnes pestujú ušľachtilé sorty viniča ako Veltlín zelený, Silván zelený, Rizling vlašský, Tramín, Furmint, Dievčie hrozno, Lipovina a iné. Po prieniku chorôb fyloxéra viničová a perenospóra do strednej Európy na prelome 19. a 20. storočia sa začalo presadzovať pestovanie hybridov, ktoré boli odolnejšie voči škodcom. Neušľachtilé, ale odolné odrody pod všeobecne rozšíreným názvom samorodáky boli obľúbené pre nenáročnú výsadbu, vysokú úrodu, ako i odolnosti voči voške viničovej a preto sa používali aj na zaštepenie.

Koreniny

Korenie je čerstvý alebo usušený rastlinný materiál s ostrou chuťou a silnou vôňou používaný na aromatizovanie a zvýraznenie chuti jedál. Ako korenie sa používajú podzemné časti rastlín, kôra stromov, listy, kvety a kvetné súčasti, plody, semená i celé rastliny. Používanie korenia bolo známe všetkým starovekým národom.

Obchod s koreninami

Okrem domáceho sa používalo aj cudzokrajné korenie. Bolo významným obchodným artiklom a dôvodom, alebo jedným z dôvodov výprav impérií na jeho získanie (napríklad Rimania, Alexander Veľký, benátsky kupci, Marco Polo, Krištof Kolumbus,

Vasco de Gama). Kto ovládol európsky obchod s korením, prípadne priniesol nové druhy, významne ekonomicky profitoval. V súvislosti s korením v Európe zohrávali už od raného stredoveku dôležitú úlohu kláštory, ktoré bývali strediskami dobrej kuchyne.

Korenie v slovenskej kuchyni možno rozdeliť na dve kategórie. Sú to produkty domáceho pôvodu, zbierané v prírode alebo pestované v záhradách, najmä rasca, kôpor, cibuľa, cesnak, chren, petržlen, majorán, rozmarín, zádušník, bazalka, materina dúška, palina, mäta, ruta. Alebo ide o importované korenie, najmä čierne korenie, bobkový list, klinčeky, škoricu, vanilku, muškátový orech, papriku a ďumbier (zázvor).

Cudzokrajné korenie sa najskôr uplatňovalo v kuchyni vyšších spoločenských vrstiev, neskôr meštianstva, na prelome 19. a 20. storočia sa začalo ujímať aj v kuchyni ľudových vrstiev.

Chov

Chov zvierat je neoddeliteľnou súčasťou poľnohospodárstva. Práve schopnosť a možnosť dopestovať dostatok krmovín najvýznamnejšie podmieňovali druhy a početnosť chovaných zvierat, a to nielen v rámci Slovenska, ale aj v jeho jednotlivých regiónoch. Kone a hovädzí dobytok sa používali predovšetkým ako ťažná sila pri obrábaní pôdy. Okrem toho, hovädzí dobytok a všetky ďalšie domáce zvieratá sa chovali na mäso, mlieko a vajcia. Samozrejme, človek využíval všetky ďalšie časti zabitých zvierat, ako koža, perie, srsť, vlna, kosti či rohovina, ako materiál k domáckej a remeselnej výrobe. Mimoriadne hodnotnými boli aj exkrementy, ktoré sa používali ako hnojivo.

Hovädzí dobytok

Rožný statok, lichva, hovädá je súhrnné označenie hospodárskych zvierat podčeľade tury. Do 18. storočia bolo na území Slovenska rozšírené jeho sivé, svetložlté i plavé plemeno. V 19. storočí v snahe skvalitniť chov začali najmä na veľkostatky dovážať hovädzí dobytok simentálskeho, bernského, pinzgauského plemena z alpských krajín a Anglicka. Krížením s domácimi plemenami bolo vyšľachtené slovenské strakaté plemeno.

Hlavným spôsobom chovu hovädzieho dobytka bolo pasenie. Do stredoveku prevažujúce celoročné pasenie sa začalo nahrádzať letným pasením a zimným kŕmením dobytka v maštaliach. Tento spôsob chovu pretrvával do polovice 20. storočia. Hovädzí dobytok sa choval pre mäso a využitie ťažnej sily. Jeho význam v mliečnom hospodárstve stúpol v 19. storočí. Dôležité bolo i získavanie kože, rohoviny a hnoja.

Obchod s dobytkom bol v niektorých oblastiach podstatným zdrojom príjmov obyvateľstva. V 19. storočí v južných a do 20. rokov 20. storočia v horských oblastiach Slovenska chovali v súvislosti s povozníctvom a drevorubačstvom voly ako ťažné zvieratá a jalovice, junce a býky na výkrm na mäso.

Na plemenitbu sa v obciach chovali obecné býky. Staral sa o ne pastier a majitelia dobytka, prípadne členovia chovateľského spolku. Hovädzí dobytok sa často kupoval na dobytčom trhu, neraz bol darom (krava ako veno dcére) a súčasťou dedičstva (voly dedil syn). Tradičné formy chovu začali na Slovensku zanikať v 2. polovici 20. storočia po kolektivizácii poľnohospodár-

stva. Rýchlo ustúpil najmä chov volov, ktoré ako ťažné zvieratá nahradili kone a potom traktory. V tradičných predstavách bol tur, býk symbolom sily.

Krava

Je to samica hovädzieho dobytka, ktorá sa aspoň raz otelila. V laktačnom období sa nazýva dojnica. Chov kráv na území Slovenska má dlhú tradíciu. Kravy, na rozdiel od ošípaných, sa na mäso zabíjali až v staršom veku, lebo boli využívané aj na mliečnu výživu a ako ťažná sila. Tento status si v roľníckych spoločenstvách krava udržala až do polovice 20. storočia.

Vôl

Vôl je vykastrovaný býk. V tradičnom roľníckom hospodárstve bol využívaný predovšetkým ako záprahový dobytok pri poľnohospodárskych a lesných prácach, ale aj v povozníctve. V dedinách, kde ich chovali dostatok, tvorili voly samostatné stádo s vlastným pastierom – voliarom. Vyháňali sa najmä na horské pasienky, kde aj nocovali. V čase ich využívania v záprahu sa voly pásli individuálne, keď boli voľné, často i v noci. Od 18. storočia sa začali nahradzovať v záprahu koňmi. V horských oblastiach sa na roľníckych hospodárstvach voly udržali pre svoju všestrannú úžitkovosť (záprah, mäso, koža) podstatne dlhšie.

Býk

Býk je dospelý samec hovädzieho dobytka, plemenník zabezpečujúci reprodukciu hovädzieho stáda. Za chov býkov boli často zodpovedné obecné zastupiteľstvá. V tradičnom dobytkárstve sa býk choval aj na produkciu úžitkových produktov – koža a mäso. Mladý býk, alebo mäso z býka o hmotnosti do 500kg bolo, aj je exkluzívnym vývozným artiklom.

Bravčový dobytok

Ošípaná (brav, sviňa, prasa) je v tradičnom slovenskom svete najrozšírenejším zvieraťom chovaným na mäso. Do 18. storočia primárne na mäso, od 18. storočia aj na masť (typ ošípanej - mangalica). V spotrebe mäsa na Slovensku prevláda bravčové mäso dodnes. Okrem toho z kostí a chrupaviek sa vyrábal glej (lep), zúžitkovávala sa koža, štetiny, hnoj.

Ide o jedno z prvých domácich zvierat. V 14. – 15. storočí sa na Slovensku chovala sviňa podobná svini divej (dlhý rypák a nohy, štetiny na chrbte). V 18. storočí tzv. ježovité plemeno s dlhou bielou srsťou, potom tzv. bakonské (Bakoň/Bakony - oblasť v dnešnom Maďarsku), potom tzv. plavá mangalica, potom sa začali dovážať anglické, nemecké a poľské plemená, ktoré sa voľne krížili na rôzne ľudové formy: strakáče, chlopane, štetináče, manduľáky, moravské a pod. Feudáli chovali celé čriedy, sedliaci 3 – 5 kusov, želiari 1 – 2, podľa krmivových možností. Pôvodným spôsobom chovu bolo pasenie, novším chov v chlievoch (s nárastom dostupnosti krmovín). Ošípané boli dobrým obchodným artiklom - malé prasiatka na vlastný chov, dospelé ošípané na zabíjačku, mäso a mäsové výrobky. Prasa je v slovenských ľudových predstavách symbolom hojnosti a prosperity. Tučnota, vrátane ľudí, sa v minulosti nevnímala negatívne ako dnes, ale práve naopak, symbolizovala silu, hojnosť, dostatok a v niektorých historických obdobiach aj krásu.

Zabíjačka

Zabíjačka je významná pracovno-spoločenská príležitosť pri zabíjaní a spracovaní ošípanej. Zabíjačka sa robila zvyčajne v zimnom období, pred Vianocami (po zbere úrody ako súčasť príprav zásob na zimu) a cez fašiangy (ako súčasť príprav zásob pred 40 dňovým Veľkým pôstom). Na zabitie ošípanej sa volali mäsiari, prípadne ľudia z dediny, ktorí mali s touto prácou skúsenosti.

Zviera sa zabilo bodnutím noža do srdca alebo krčnej tepny. Prvou činnosťou bolo zachytiť vytekajúcu krv. Telo prasaťa sa potom potrelo živicou, aby sa z neho dali ľahšie odstrániť chlpy. Neskôr sa chlpy opaľovali. Zviera sa vyviazalo na tzv. trojnožku, kde sa pomocou vody a škrabiek ďalej čistilo. Po rozrezaní sa vybrali vnútornosti a črevá. Črevá sa čistili prelievaním vodou a škrabaním nožom. Prvým zabíjačkovým jedlom bývali narýchlo upražené vnútornosti, napríklad mozoček alebo pečienka na cibuli, prípadne s vajcom, ktoré sa zapíjali pálenkou. Mäsiar pokračoval porcovaním a krájaním mäsa a vnútorností, ktoré sa dali variť do kotla s vodou postaveného na dvore. Z vnútorností a svaloviny sa vyrábali tzv. jaternice (zmes mäsa a ryže nadievaná do precízne vyčistených čriev), podobne i klobása (mäsová zmes nadievaná do čriev) a tlačenka (zmes mäsa a aspiku nadievaná do žalúdka). Časť mäsa sa konzervovala údením, časť sa spracovala do klobás a časť sa ponechala na konzumáciu v čerstvom stave. Čerstvé mäso sa ukladalo do najchladnejšej miestnosti v dome (najčastejšie komory) na zem alebo sa zavesilo do studne nad hladinu vody. Tuky sa spracúvali údením sa slaninu, alebo ich topili v kotli na oškvarky a sadlo. Na huspeninu (mäso v aspiku) sa zužitkovala aj koža a menej hodnotné časti ošípanej (hlava, uši, chvost a kolená).

Pri príležitosti zabíjačky sa usporadúvala hostina, na ktorú domáci zvyčajne pozývali príbuzných, susedov a známych. Podávala sa tzv. ovar - polievka z vody kde predtým varili mäso, ďalej zabíjačková kaša - nenadievaná jaternicová zmes, alebo jaternice, aj tzv. krvavničky - jaternice s pridanou krvou z ošípanej, ďalej pečené mäso, či zabíjačková kapustová hustá polievka s mäsom.

Bolo zvykom kusom mäsa a jaternicami obdarovať všetkých prítomných aj neprítomných príbuzných, susedov a známych. Išlo o princíp reciprocity (tí sa rovnako odplatili, keď sami zabíjali). Reciprocita bola predovšetkým praktická a racionálna. Zabíjačky sa síce v jednotlivých domácnostiach konali v jednom období, ale postupne. Tak, aby mali rodiny doma čerstvé mäso a výrobky na jedálnom lístku čo najdlhšie. Tento zvyk „obdarovávania“ sa udržal dodnes tam, kde ešte ošípané chovajú vo väčšej miere. Zabíjačky sa konali aj pred významnými sviatkami, kde sa očakávalo viac ľudí, ktorých bude potrebné nakŕmiť (najmä svadby, krstiny, významné jubileá a slávnosti).

Zabíjačka je dnes skôr rodinnou, spoločenskou, či tradičnou komunitnou, a už nie hospodárskou udalosťou. Avšak zabíjačkové výrobky, už ako produkty mäsopriemyslu, dodnes tvoria významnú časť mäsitej stravy ľudí na Slovensku.

Ovca

Chov oviec bol súčasťou tradičného poľnohospodárstva ľudí žijúcich na území Slovenska. Nezmenil ho ani nomádsky spôsob chovu, ktorý sem prenikol príchodom Maďarov koncom 9. storočia. Chov bol zameraný na produkciu vlny, mäsa, mlieka a kože. Využívalo sa tzv. košarovanie – pasenie oviec v prenosnej ohrade – košiari. Tá sa presúvala na pozemky, ktoré sa aktuálne neobrábali, „odpočívali“, ležali úhorom. Ovce ich spásali a súčasne hnojili.

Najrozšírenejším plemenom bola sedliacka ovca (birka, birčia, poľná alebo moravská ovca). Páslo sa v spoločných stádach, pričom od jari do jesene ich pastieri denne vyháňali na pastvu. Od 18. storočia sa s rastom záujmu o produkciu jemnej vlny chov rozšíril o ovce plemena merino. Chov bol otázkou hospodárskej prestíže.

Od 14. storočia začal z oblastí Karpát prenikať na územie Slovenska nový systém ovčiarstva – salašníctvo. Vznikol na Balkánskom polostrove a valaskou kolonizáciou sa v období 15. – 17. storočia rozšíril do všetkých regiónov Slovenska, kde sa preň vytvorili vhodné podmienky. V tom čase chované plemená oviec nahradilo plemeno valaška. Začali sa využívať na pasenie dovtedy nevyužívané horské pasienky. Mlieko a mliečne výrobky produkovali nie jednotlivo majitelia doma, ale centrálne, špecializovaní pracovníci salaša (bača a valasi). Produkty sa delili majiteľom podľa počtu oviec. V zime sa ovce ustajňovali do ovčíncov alebo chotárnych maštalí. Popri pasení sa ovce aj prikrmovali.

Tradičné ovčiarstvo mimoriadne ovplyvnilo nielen spôsob života a kultúru niektorých horských regiónov Slovenska (najmä Liptov, Orava, Podpoľanie, Horehronie, Gemer a Šariš), ale celú slovenskú tradičnú kultúru vrátane kulinárnej kultúry. Okrem mäsa, vrátane jahňaciny, ide o údené aj neúdené syry vyrábané v zdobených drevených formách, ďalej zamotávané syry typu parenica, ťahané a zapletané typu korbáčik, alebo o „kultovú“ bryndzu, ďalej mliečne kvasené nápoje cmar a zákvas, sladkú alebo slanú žinčicu. Typické sú aj vyrezávané drevené poháre – črpáky na pitie týchto nápojov.

Koza

Koza bola chovaná na mlieko, mäso, prípadne kožu. Do 18. storočia bol chov rozšírený najmä na severe Slovenska. Miestami prevyšoval i chov oviec. Prevládajúcim spôsobom chovu bolo pasenie. V lete na noc a v zime sa kozy ustajňovali v maštali, väčšinou s iným dobytkom. Malé kozľatá si majitelia dochovávali od kôz pripúšťaných okolo 1. novembra k capovi. Pre nenáročnosť kozy na krmivo („koza je krava chudobných“) bol jej chov rozšírený najmä u chudobného obyvateľstva a vzrastal vždy v krízových obdobiach. Od 60. rokov 20. storočia chov rýchlo zanikal, čiastočne sa udržal v horských oblastiach.

Hydina

Aj ako hyd/hýd, sú domestifikované vtáky chované na mäso, vajcia, tuk a perie. Na Slovensku sú to sliepka (kura domáca), hus, kačica, holub a morka. V tradičnom chove sa hydina množila podsádzaním oplodnených vajec a preto gazdiné chovali aj kohúta, gunára, káčera, menej moriaka. Oplodnené vajcia získavali i výmenou a kúpou (najmä morčacie). Podsádzali ich pod kvokajúcu sliepku (kvočku) alebo hus do prúteného koša. Množstvo a vlastnosti hydiny pri tom magicky zabezpečovali voľbou príhodného času (keď sa ľudia hrnuli z kostola) alebo určitým úkonom (aby boli husi chochlaté, žena mala pri podsádzaní na hlave škridlu). Po vyliahnutí mláďatá niekoľko týždňov chovali pod dohľadom v miestnosti, neskôr na dvore pod veľkým košom. Dospelú hydinu držali na dvoroch i v ohradách pri dome, kde ju aj kŕmili (obilniny, žihľava s otrubami, zvyšky jedál). Husi sa aj pásli. V noci a v zime ju držali v kuríne či v maštali, kde bolo pre sliepky aj miesto na znášanie vajec. Husi a kačice sa zvykli v jeseni ručne vykrmovať kukuricou alebo šúľkami zo šrotu, aby čo najviac pribrali na hmotnosti. Dôležitým zdrojom príjmov obyvateľstva bol predaj hydiny na trhoch, alebo priekupníkom.

Sliepka

Sliepka (kura domáca) je dospelá samica. Ešte v 18. storočí sa na území Slovenska chovali len menšie druhy a v malých množstvách. Spôsobil to nedostatok obilia potrebného na ich kŕmenie. Samotnému chovu sa preto venovala len malá pozornosť. Až v 2. polovici 19. storočia sa začal chov hydiny rozvíjať nahrádzaním dovážanými plemenami. Predaj hydiny bol jedným z mála zdrojov finančných príjmov roľníckej rodiny.

Kurovitá hydina bola symbolom plodnosti a ochrany pred démonickými silami. Bola preto častým jedlom pri oslavách spojených s narodením dieťaťa, na svadbe i na kare (pohrebnej hostine). V priebehu 2. polovice 20. storočia kolektivizácia poľnohospodárstva rozšírila tradičný domácky chov hydiny o veľkovýrobné formy (hydinárne). Význam kuracieho mäsa v stravovacom systéme slovenského obyvateľstva je permanentne veľmi veľký.

Kačka a hus

Vykŕmená hus alebo kačica bola mimoriadne výhodným predajnými artiklom. Cenené boli najmä pečienky. Na južnom a západnom Slovensku bol v jesennom období rozšírený aj predaj pečených husí, alebo husacích štvrtiek. Preto tam, kde mali dostatok kukurice, zvyčajne na predaj chovali niekoľko husí, alebo kačíc. Predajná cena niekedy bývala taká výhodná, že nezriedka predali všetky, aj na úkor vlastnej konzumácie. Na západnom Slovensku je dodnes tradíciou podávať na hodovej hostine pečenú hus alebo kačicu, s lokšami, kapustou a mladým vínom.

Hody

Hody/odpust je tradičná každoročná lokálna slávnosť spojená s hostinou. Termíny konania sa spájajú s dňom patróna kostola, alebo dátumom jeho vysvätenia. Väčšinou sa konajú na konci leta a začiatkom jesene, kedy sú spojené s oslavou poďakovania za úrodu. Tradične sa podávajú koláče a pečivá (tzv. hodovníky), mäso a alkoholické nápoje.

Holub

Na západnom Slovensku bol prítomný aj chov holuba na mäso. Rozvíjal sa od 2. polovice 19. storočia. Holuby sa chovali v holubníkoch a kŕmili spolu s hydinou. Účelom chovu bolo spestrenie mäsitej stravy. Chov holubov bol i prejavom majetnosti.

Ryby

Chov rýb sa na Slovensku uskutočňuje na riekach a v rybníkoch už od obdobia Keltov a Rimanov. Slovania ho ďalej rozvíjali ako doplnkový zdroj obživy. Jeho význam sa menil v závislosti od poľnohospodárskej produkcie ako hlavného zdroja výživy. Rozvoju rybárstva napomáhali vhodné geografické podmienky, kresťanská vierouka (pôstne jedlo) a relatívne obmedzené možnosti poľnohospodárskej produkcie.

Najvýznamnejšími rybárskymi oblasťami Slovenska boli sídla v okolí rieky Dunaj a dolných tokov riek Váh, Nitra, Hron, Ipeľ, Žitava a Tisa. Rybničný chov rýb je doložený od 12. storočia. Od 10. storočia sa rybárstvo a rybnikárstvo organizujú a raciona-

lizujú, od 11. storočia je súčasťou tzv. malého regálneho práva a predmetom panovníckych donácií, udeľovaných najmä cirkvi, ale aj poddaným. Právo loviť mali majitelia pozemkov na ktorých sa vodná plocha nachádzala, avšak toto právo sa mohlo aj prenajímať. V súčasnosti je rybárstvo a rybnikárstvo hospodárskou činnosťou organizovanou v rybných revíroch. Je obľúbenou záujmovou činnosťou občanov združených v Slovenskom rybárskom zväze.

Včely

Včelárstvo je založené na chove včiel a získavania ich produktov. V tradičnom spôsobe života dedinského obyvateľstva je ako doplnkové zamestnanie prítomné od 11. – 12. storočia. Chov včiel nadviazal na staršie koristné zamestnanie – brtníctvo. Med a vosk poddaní odovzdávali zemepánom. Oba produkty boli aj dôležitým obchodným a vývozným tovarom. Včelárstvo na Slovensku si dlho zachovalo prevažne extenzívny charakter (mimo dediny). Včelstvá sa pôvodne chovali v klátoch a košoch, z ktorých sa med a voština vyberali za cenu ich vyhubenia. Neskôr ich preto nahradili úle. Na zimu sa úle prenášali do teplých priestorov (maštaľ, kôlňa, povala) a na jar sa zase vynášali na voľné priestranstvá. Aj pri včelstvách sa chovatelia snažili zabezpečiť ich hospodársku prosperitu a zdravie magickým prostriedkami – aby boli plodné, mal byť úľ natretý hlinou z pluhu po prvej orbe, aby sa včely držali v úli, mal byť vykropený materským mliekom ap. Med je jednou z najstarších surovín na prípravu sladkých jedál a kvaseného alkoholického nápoja – medoviny. Je aj samostatným obradovým jedlom. Symbolizuje hojnosť a dobrotu. Včely v slovenských tradičných predstavách sú dodnes symbolom pracovitosti a obetavosti (pracovitý ako včielka, detský časopis Včielka a pod.). Včelárstvo na Slovensku dodnes patrí k najušľachtilejším činnostiam a koníčkom. Slovenské včelárske produkty a hospodárstvo na Slovensku patrí k svetovej špičke.

Králik

Králik, ľudovo nazývaný aj zajac, je chovaný pre mäso i kožušinu. Na územie Slovenska sa chov králikov dostal na rozhraní 15. – 16. storočia z Francúzska cez Nemecko a Čechy. Do 2. svetovej vojny králiky chovali v maštali pod válovom, kde žrali seno popadané pri kŕmení dobytka. Chov v zajačníkoch/králikárňach, rozšírený v západnej Európe, sa na územie Slovenska rozšíril až pod vplyvom vznikajúcich králikárskych spolkov (napríklad v meste Holíč v roku 1923, Trnava v roku 1924). Pre krmivovú nenáročnosť bol chov králikov rozšírený u chudobného vidieckeho obyvateľstva, cez vojnové obdobia aj v mestách. Zviera okrem mäsa poskytovalo kožušinu na domáce spracovanie alebo na predaj. Jeho lovným variantom v slovenskej gastronómii je zajac poľný.

Kôň

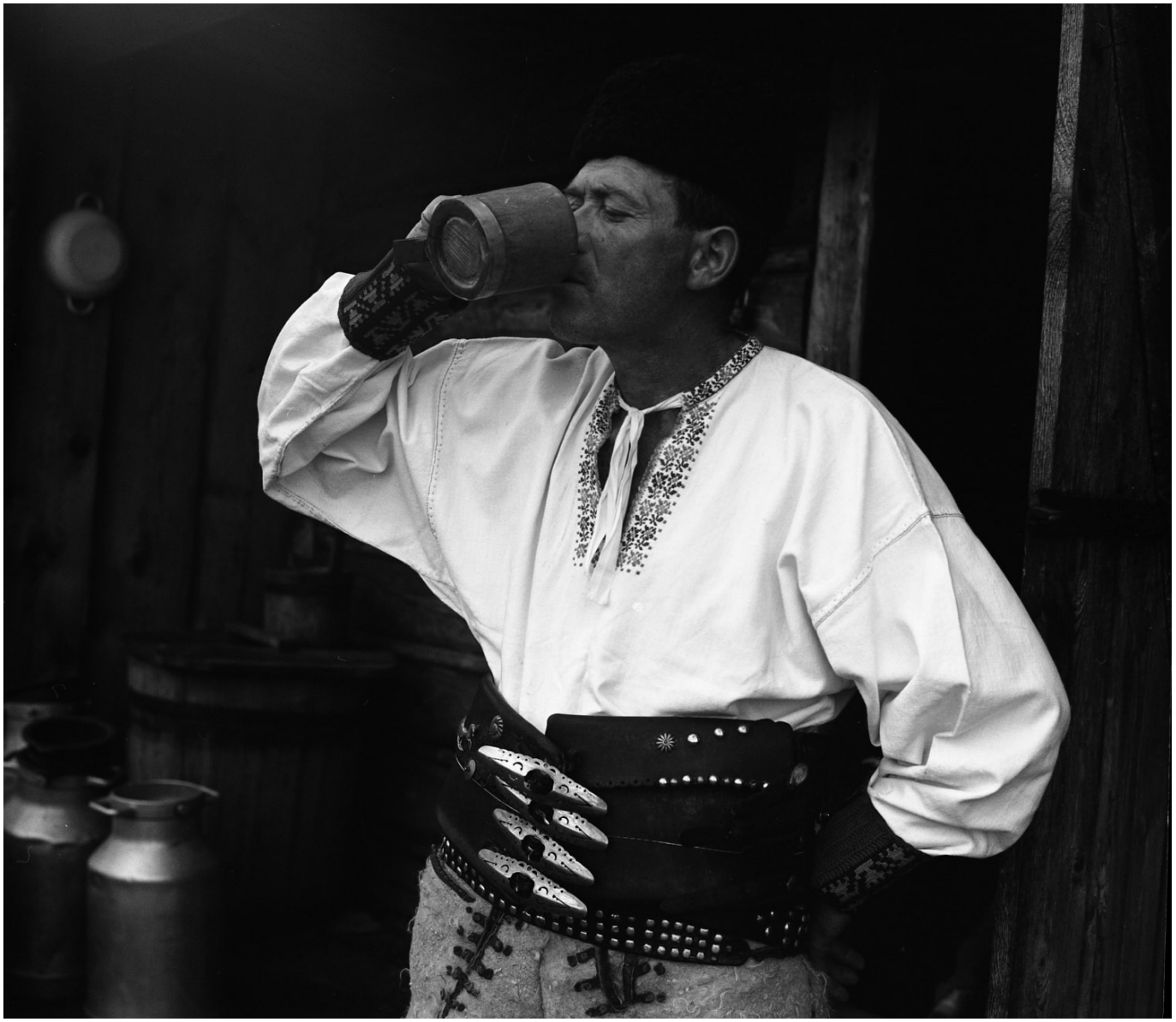
Kone sa na území Slovenska chovali najprv v južných oblastiach. V horských regiónoch sa ich chov rozšíril až v ranom stredoveku s rozvojom povozníctva, a v oblastiach s nedostatkom pasienkov až na prelome 19. a 20. storočia. Ako ťažné zvieratá postupne nahrádzali voly. Do 1. polovice 20. storočia bolo hlavným spôsobom ich chovu pasenie. Cez zimu, od 20. storočia aj celoročne, sa ustajňovali v maštali. Ošetrovanie a kŕmenie bolo prácou mužov. Kôň reprezentoval svojho gazdu a úspešnosť

gazdovstva. Na Slovensku bol chov koňa, v porovnaní s hovädzím ťažným statkom, pomerne nákladnou záležitosťou. V niektorých oblastiach bol rozšírený chov koní na predaj. Centrami obchodu s koňmi boli južnoslovenské mestá Rimavská Sobota, Lučenec, Trnava a Galanta. Pri tradičnom vidieckom chove sa kone nazývali podľa farby (grošák), temperamentu (vraník), pôvodu (hucul) alebo použitia (štajerák – veľký ťažný kôň). S chovom koní boli, samozrejme, spojené magické úkony zabezpečujúce ich zdravie a prosperitu: vešanie červenej stuhy na krk žriebäťa proti urieknutiu, brodenie koní v tečúcej vode na Veľký piatok, obsypávanie ovsom na deň Štefana.

V tradičných predstavách bol kôň dvojznačným symbolom života i smrti, múdrosti, ušľachtilosti, vznešenosti, krásy a úspechu. Súviseli s ním veštby a magické úkony: ak sa kôň plašil a staval na zadné nohy, videl smrť, pred jarnými prácami utreli koňa chlebom, aby boli obilné klasy husté ako jeho srsť. Drevený koník bol bežnou detskou hračkou. Maska koňa sa vyskytovala vo vianočných a fašiangových obchôdzkach. Kôň pre Slovákov nie je bežným, ale len núdzovým zdrojom potravy v časoch hladomoru. Nevyliečiteľne zranený, chorý, alebo starý kôň sa utratil, alebo predal miestnym Rómom, kde konzumácia konského mäsa bola bežná.

Núdzová strava

V obdobiach nedostatku potravín si ľudia pripravovali núdzové jedlá. Núdzové jedlá sú typické tým, že zužitkovávajú aj také zložky, ktoré sa za normálnych okolností nepovažujú za potraviny. Ako náhradka múky napríklad slúžil kukuričný šrot - nahrubo zomleté zrná kukurice. Chlieb alebo placky sa piekli aj z otrúb, ak sa dali získať v mlynoch. Na múku sa mlela aj kôra stromov (najčastejšie z brezy), žalude, vysušené jahňady liesky a pridávali sa aj piliny, napríklad z mladých bukov, ktoré mali sladkú chuť. Ako náhrada múky sa používali aj pomleté suché plodiny, napríklad hrach, repa, zemiaky, či ovocie. Múka sa získavala tiež z pýru, ktorého korene v čase núdze ľudia vykopali zo zeme, usušili a pomleli. Podobné využitie mali aj semená stoklasu. Vo veľkej miere sa používali i menej hodnotné potraviny: splesneté obilie, nahnité alebo namrznuté zemiaky, plané ovocie a divo rastúce rastliny, napríklad žihľava, podbeľ, loboda, štiav, či hrachor lúčny. Nedostatok, jednostrannosť a nekvalitná strava viedli k šíreniu chorôb a v krajných prípadoch k hromadnému umieraniu ľudí od hladu.

Pitie žinčice z črpáka, na salaši v Braväcove (Horehronie), 1978, Ivica Krištofová.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/crpaky/

Ako sa pripravovalo jedlo

Najarchaickejšími slovenskými jedlami sú kaše. Najstaršie boli obilninové (jačmeň, pohánka (tatarka), ovos, tenkeľ, proso, bar), strukovinové (bôb, fazuľa, hrach), novšie zemiakové, ryžové, krupičné a kukuričné. Ešte pred 150 rokmi tieto kaše nahrádzali chlieb a posúchy. Svedčia o tom aj slovenské porekadlá z 19. storočia: Kašou sa týždeň začína – kašou sa týždeň končí. Po kaši, po mede poznať Slováka všade. Tieto jedlá postupne dopĺňajú koláče, varené cestoviny, halušky, polievky, omáčky, prívarky a, samozrejme, mäso.

Tradičné spôsoby prípravy stravy

Surové

Najstarším a najprimitívnejším spôsobom prípravy jedla je konzumovanie potravy v surovom stave. Konzumácia za surova súvisí so zberným hospodárením. Ide o listy, výhonky, plody, korene a huby. Dlho sa udržala predovšetkým v horských a lesných oblastiach Slovenska. Patrí sem aj pitie surového mlieka.

Drvenie

V ručnej stupe - drevenej nádobe z vydlabaného kmeňa sa obvykle kamenným tĺkom drvili obilniny a iné zrná, najčastejšie na krúpy. Nožnou stupou – vo vydlabanom kmeni stromu, kde dopadal zaoblený alebo špicatý tĺk sa drvilo ľanové semeno na neskoršie lisovanie oleja pre mastenie jedál v pôstnom období. Stupa na vodný pohon sa používala na drvenie rudy v hutníctve a tiež semien pri lisovaní oleja, ďalej aj na lámanie ľanových a konopných stoniek.

Mletie

Rôznymi mlecími mechanizmami poháňanými človekom, zvieratami, vodou, parou, vetrom, či elektrinou sa mlelo obilie na múku, prípadne iné zrná. Mlyn na vodný pohon na Slovensku je prvý raz doložený v roku 1135. V 13. storočí ich už bolo vyše 150.

Lúpanie

Lúpali, tĺkli a obrusovali sa obilné zrná na krúpy (trením medzi dvoma plochými kameňmi). Na prelome 19. a 20. storočia sa začali krúpy spracovávať v mlynoch nastavením mlynských kameňov na lúpanie a vyrábali sa väčšie krúpy i menšie krúpky. Krúpy sa robili predovšetkým z jačmeňa. Robili sa aj krúpy z pšenice s tenkým klasom, tzv. tenkeľa, v južných regiónoch aj krúpy z prosa a na severnom a východnom Slovensku aj krúpy z pohánky. Vrchný obal zŕn obilia, ktorý sa pri ich výrobe odstraňoval, slúžil ako krmivo pre hospodárske zvieratá. Krúpy boli spolu s múkou základnou obilninovou potravinou a energetickým zdrojom výživy ľudí na Slovensku celé stáročia. V tradičnej slovenskej kuchyni sa menšie krúpky zavárali do polievok a z krúp sa varili sýte kaše. Najznámejšou bola tzv. zabíjačková alebo žobrácka kaša pripravená z krvi a krúp počas domácej zabíjačky

ošípanej. V niektorých lokalitách bolo zvykom podávať krúpové kaše ako obradové jedlo na svadobnej hostine alebo na Štedrú večeru. V priebehu druhej polovice 20. storočia sa krúpy z jedálneho lístka Slovákov postupne vytrácali a nahradila ich ryža.

Mútenie

Mlieko sa mútilo na maslo v drevenej nádobe kužeľovitého tvaru s dreveným vrchnákom s okrúhlym otvorom, ktorým prechádzalo držadlo piestu. V niektorých domácnostiach sa používali aj rotačné mútovníky, v ktorých sa maslo mútilo otáčaním lopatiek v uzavretej nádobe. Keď sa maslo nechcelo zmútiť, považovalo sa to často za vplyv bosoriek. Vtedy mala žena postaviť mútovník do potoka, do močidla, alebo ho vziať do plachty na chrbát a obehnúť s ním dom, prípadne pri mútení odriekať: „Chodí žobrák po dedine, hľadá maslo kúpiť. Pomôž nám ty, Bože, Kriste, toto maslo zmútiť. “ V 2. polovici 20. storočia mútenie masla v domácnostiach na Slovensku postupne zaniklo.

Varenie

Väčšina potravín sa tepelne spracovávala na ohnisku varením vo vode, alebo v mlieku. Ohnisko bolo pôvodne na zemi v rohu izby. Na otvorenom ohni sa varilo v hlinených alebo železných nádobách, ktoré sa pristavovali k ohňu alebo boli položené na kovových trojnožkách priamo nad ohňom. Dym z ohniska unikal do priestoru izby. Na konci 19. storočia prichádzajú do domácností pece so vstavaným ohniskom, neskôr s liatinovými platňami a nakoniec liatinové sporáky na drevo (tzv. sporhelt, šparhelt, z nem.), pričom dym sa odvádzal najprv do podkrovia tzv. dýmnikom, neskôr rúrou do komína nad strechu. Hlinené riady vystriedali liatinové a neskôr aj smaltované. Tým, že sa odstránilo zadymenie obytných priestorov, jedlá už nemali dymovú príchuť.

V slovenskej tradičnej kuchyni sa najčastejšie varili kaše, polievky, prívarky a cestoviny. Základom týchto jedál boli najmä múka a krúpy, zelenina, strukoviny, zemiaky, ovocie a mlieko. Na dedinách sa ešte v 1. polovici 20. storočia varením pripravovala aj väčšina mäsa (vrátane hydiny).

Pečenie

Väčšina potravín sa spracovávala tepelne v peci pečením. Na slovenskom vidieku stála až do konca 19. storočia pec zvyčajne v kúte izby pri priečke, ktorá ju oddeľovala od studeného vstupného priestoru - pitvora. Kút okolo pece bol priestorom gazdinej, ktorá udržiavala oheň a pripravovala členom rodiny stravu. K starým formám patrí pečenie potravín zabalených do vlhkej hliny v pahrebe ohniska. Takto sa piekla hydina a iné vtáctvo s perím, zverina so srsťou a ryby. V pahrebe sa zvykli piecť aj raky, slimáky, vajcia, syr, neskôr zemiaky. Počas celého stredoveku sa pieklo nad otvoreným ohniskom v dome. Používali sa na to ražne, na ktorých sa dalo upiecť aj celé zviera, alebo rošt. V popole pahreby sa piekli aj múčne placky. Tieto spôsoby pečenia zanikali po zavedení sporákov. V priebehu 19. storočia a v 1. polovici 20. storočia sa na dedinách pieklo najmä v peciach. Piekol sa v nich chlieb, ale aj menšie druhy pečiva, nekysnuté i kysnuté placky a koláče, niekde aj hydina. Pečenie i varenie v peci postupne zanikalo v súvislosti s prestavbou domov, z ktorých sa pece odstraňovali a prešlo sa na pečenie v rúrach alebo

na kovovej platni sporákov. V druhej polovici 20. storočia sa postupne prechádzalo na pečenie v elektrických alebo plynových rúrach a začali sa uplatňovať náročnejšie postupy prípravy jedla. Rozšírilo sa najmä pečenie a dusenie mäsa vo vlastnej šťave a vyprážanie jedál vo vysokej vrstve oleja alebo masti. Zvlášť obľúbenými sa na dedinách stali vyprážané rezne, kurence, fašírky a pečivá – šišky, pampúchy, fánky a iné, inšpirované meštianskou kuchyňou. Modernizovaním kuchynského zariadenia a riadu sa spôsoby prípravy jedál aj na dedinách neustále rozširovali a približovali sa k mestským spôsobom prípravy stravy.

Údenie

Najrozšírenejším spôsobom uchovávania potravín bolo údenie. Pôsobením dymu sa hubili škodlivé mikroorganizmy a vysušovaním sa vytvárala ochranná vrstva potraviny. Údeniu zvyčajne predchádzalo solenie alebo ponáranie potraviny do soľného roztoku. Údilo sa v podstrešnom priestore pri vyústení komína, neskôr sa stavali samostatne stojace udiarne. Údením sa konzervovali nielen všetky druhy mäsa, ryby, mäsové výrobky, slanina, sadlo a loj z ošípanej, ale aj oštiepky a iné druhy syrov.

Solenie

Mäso a tuk sa na konzerváciu solili po vrstvách a ukladali do drevených nádob. Z mliečnych výrobkov sa solením a natláčaním do drevených nádob konzervoval tvaroh a bryndza. Pomocou soli sa uchovávali aj rôzne pochutiny, napríklad nakrájaný kôpor, cesnak a pažítka, ktoré sa v zime použili na dochucovanie jedál.

Sušenie

Sušilo sa ovocie, najmä jablká, hrušky a slivky, a to na vzduchu, alebo v sušiarňach pomocou tepla z ohňa. Potraviny sa sušili aj na slnku, na povale alebo vo vyhriatej chlebovej peci. Ovocie a huby sa sušili nakrájané na plátky, rozložené na papieri alebo navlečené na niti. Niekde bolo zvykom sušiť na niti aj kapustné listy, na ktorých sa potom piekol chlieb alebo placky. Korenie a liečivé rastliny sa sušili zavesené vo viazaničkách. Sušením sa konzervoval aj nasolený tvaroh, ktorý dali do stúpajúceho dymu z ohniska alebo na slnko. Sušením sa zvyklo konzervovať aj mäso, najmä ovčie, kozie, alebo ryby.

Kvasenie a rozváranie

K tradičným spôsobom uchovania potraviny patrilo aj kvasenie a rozváranie ovocia na lekvár. Kvasením dochádza v potravine pôsobením mikroorganizmov k premene látok, čím ju konzervujú. V tradičnej slovenskej kuchyni sa kvasením konzervovala predovšetkým kapusta. Nastrúhaná nasolená kapusta sa natláčala nohami alebo rukami do drevených sudov, kde po čase mliečnym kvasením cukru vznikla kyslá kapusta. Takto konzervovaná sa v uzavretých sudoch mohla uchovávať niekoľko mesiacov. Kyslá kapusta bola v tradičnej kuchyni častou potravinou najmä v zime, keď zabezpečovala vo výžive prísun vitamínu C. Jedla sa surová, varila sa z nej polievka alebo prívarok, miešala sa s cestovinami, varenými strukovinami, krúpami. Šťava z kyslej kapusty sa pila a používala na okysľovanie jedál. Podobne sa zvykla nakladať aj nakrájaná repa, nastrúhaná tekvica, či listy chrenu. Kvasením sa konzervovali tiež uhorky, tzv. kvasáky, ktoré sa rovnako ako kyslá kapusta predávali na trhoch.

Kvasný proces musel prebehnúť aj v kysnutom ceste, z ktorého sa piekol chlieb alebo koláče. Tvaroh, ktorý sa nechal kvasiť, sa premieňal na pikantné syry. V regióne Spiš sa zvykol tvaroh premiešať s rozdrvenými čerešňovými listami a kvasnicami, alebo sa zalial vínom či inou liehovinou a nechal sa stáť, kým nevyzrel. V regióne Šariš sa kvasením tvarohu robil syr a v meste Skalica v regióne Záhorie zasa obľúbená pochúťka vinohradníkov – skalický syr. Tieto mäkké syry sa dali natierať alebo sa jedli lyžicou. Pomocou kvasenia sa pripravovali aj nápoje z obilia, múky, chleba alebo ovocia – kvas, pivo a víno.

Destilovanie

Destilovanie pálenky je na Slovensku historicky zachytené už od 12. storočia, archeologické nálezy siahajú do ešte oveľa hlbšej minulosti. Pálenka sa sprvoti vyrábala z vína, od 15. storočia najmä z obilnín a ovocných štiav. Od 16. storočia produkcia pálenky vzrástla a bola výhodným obchodným artiklom. V 30. rokoch 19. storočia sa na pálenie začali využívať aj zemiaky. Postupne sa na prípravu liehových destilátov začal využívať aj cukor, cukrová repa a melasa. Začal vznikať liehovarnícky priemysel. Na dedinách sa od 19. storočia konzumovala najmä pálenka z miestnych páleníc alebo importovaná z oblastí, kde bola jej výroba rozvinutá (spišské mestá, oblasť Bielych Karpát). Vysoká spotreba pálenky historicky patrí k najzávažnejším tradičným sociálno–zdravotným problémom slovenského obyvateľstva.

Kondenzovanie, konzervovanie a sterilizácia

K novším spôsobom, ktoré sa v slovenskej kuchyni ujímali v priebehu 20. storočia, patrilo konzervovanie ovocia cukrom vo forme džemov, zavárania kompótov do skledných pohárov, a konzervácie mäsa a mäsových výrobkov zo zabíjačky a iných potravín do konzerv.

Chladenie a mrazenie

Na krátkodobé uchovanie sa mäso a maslo chladilo, a to tak, že sa ponáralo do tečúcej vody alebo do studne. Na zosilnenie konzervačného účinku nasoleného mäsa sa zabalilo do listov žihľavy alebo lopúcha a odkladalo do chladných priestorov – do komory alebo pivnice. Väčší gazdovia a mäsiari ukladali mäso do jám izolovaných slamou a vyložených prírodným ľadom. Ľad sa používal aj v krčmách na chladenie nápojov. V zimných mesiacoch sa vonku zavesené mäso zmrazovalo.

Tradičné jedlá

Obilninové jedlá

Ide o tepelne pripravené jedlá, ktorých základom sú obilniny. Najstarším známym pokrmom z obilnín bolo pražmo, pripravované pražením obilných zŕn. Väčšina obilnín sa však ďalej spracúvala na krúpy a múku, ktoré boli základom obilninových jedál pripravovaných dvoma základnými spôsobmi: varením (polievka, kaša, cestoviny) a pečením (placka, chlieb, koláč, pečivo).

V 1. polovici 20. storočia došlo v tradičnej slovenskej kuchyni k ústupu niektorých obilnín (proso, tenkeľ, pohánka, ovos). Rozšírila sa však konzumácia ryže a pomerne široké uplatnenie mala aj kukurica, ktorá najmä v čase hospodárskej krízy a vojen často nahradzovala iné obilniny. Podiel kukurice však v strave v 2. polovici 20. storočia klesal. Z obilnín si svoje miesto v strave zachovali predovšetkým pšenica, raž a jačmeň. Aj v skladbe obilninových jedál nastali v priebehu 20. storočia významné zmeny. Postupne sa prestala pripravovať obilninová polievka kyseľ, niektoré druhy kaší, z pečených jedál najmä kalkýš a niektoré druhy tradičných koláčov a pečiva. Došlo však k rozšíreniu a skvalitneniu múčnych jedál, predovšetkým cestovín a rôznych druhov náročnejšieho pečiva.

Zemiakové jedlá

Sú to jedlá, základom ktorých sú zemiaky. Aj na Slovensku zohrali zemiaky významnú úlohu pri utváraní charakteru a obsahu kuchyne. Stali sa popri obilninách, strukovinách, kapuste a mlieku jej významnou súčasťou. K základným spôsobom prípravy patrilo varenie neošúpaných zemiakov alebo ich pečenie v pahrebe. Postupne sa presadilo varenie ošúpaných zemiakov, celých alebo delených. Takto uvarené boli východiskom na prípravu zemiakovej polievky, kaše a prívarku. Ďalšie druhy zemiakových jedál sa pripravovali pečením. Varené zemiaky sa opekali, surové sa pražili na masti alebo oleji. Tieto postupy sa v tradičnej kuchyni využívali najmä v nížinných oblastiach, kde bol v domácnostiach dostatok tuku. Tieto spôsoby prípravy tvorili základ zemiakových jedál na Slovensku. Zemiaky sa konzumovali často na večeru, zapíjali sa mliekom, cmarom, kyslým mliekom, nálevom z kyslej kapusty, alebo sa jedli s kyslou kapustou. Postupne ako stúpala spotreba mäsa, zemiaky sa konzumovali ako jeho príloha. Okrem toho sa vyskytovali aj v jedlách náročnejších na prípravu, napríklad zapekané s mäsom. Zemiaky sa pridávali aj do mnohých ďalších druhov jedál. Pri obilninových prakticky do prípravy všetkých druhov: kaší, cestovín, placiek, chleba i koláčov. Nastrúhané surové alebo varené zemiaky sa pôvodne pridávali k múke, aby kompenzovali jej častý nedostatok. Kombináciou múky a zemiakov mnohé jedlá získali novú chuť a stali sa pre slovenskú tradičnú kuchyňu typické, napríklad halušky, šúľance, zemiakové placky – haruľa, zemiaková baba, bandurniky, gruľovniky a pod., či zemiaková kaša. Zemiaky sa pridávali predovšetkým do zeleninových, strukovinových a kapustových jedál. Rozšírenými a obľúbenými sa stali rozličné druhy polievok a prívarkov pripravených kombináciou týchto surovín.

Kukuričné jedlá

Sú to jedlá pripravené z kukuričnej múky alebo kukuričných zŕn. Patria medzi novšie obilninové jedlá, pretože kukurica sa na území Slovenska udomácnila až v 18. storočí. V tradičnej strave sa v najväčšom rozsahu uplatnila kukuričná kaša. Varila sa z kukuričnej múky a mlieka alebo vody. Uvarená sa zvyčajne polievala mliekom alebo mastila maslom, masťou alebo oškvarkami. Kaša bola bežným každodenným jedlom a bola považovaná aj za pôstne jedlo. Na väčšine územia bol známy tzv. gerheň, maľ – v pekáči upečená kukuričná kaša, ktorá sa pokrájaná na kúsky jedla ako pečivo. Na južnom Slovensku to bolo bežné jedlo, v strednej a severnej oblasti sa považovalo skôr za núdzové a spravidla nahrádzalo nedostatok chleba. V nížinných oblastiach s intenzívnym pestovaním kukurice sa zvykla pripravovať varená kukurica. Uvarené zrná sa dochucovali cukrom,

soľou, makom alebo pomletými orechmi. Bolo to príležitostné jedlo, ktoré sa často podávalo pri spoločnej práci žien, najmä pri páračkách (skupinová ženská práca za účelom získania páperia z peria hydiny, ako náplň vankúšov a perín) a na priadkach (skupinová ženská práca za účelom výroby nití z konopnej, alebo ľanovej priadze, ktoré sa použili na tkanie plátna). Kukuričné jedlá obohatili skladbu tradičnej slovenskej kuchyne. Po 2. svetovej vojne však postupne zanikli. V mestách sa však aj v súčasnosti priamo na uliciach, ako pochutina, predávajú obľúbené pražené kukuričné zrná, tzv. pukance a na jeseň varená kukurica v šúľkoch.

Zeleninové jedlá

Sú to jedlá, ktorých základom je zelenina. Človek vždy zbieral v prírode rastliny, ktoré zaraďujeme medzi zeleninu. Boli to rozličné korienky, hľuzy, listy a cibule rastlín, ktoré potom upravoval na jedlá. Pestovanie zeleniny preniklo na územie Slovenska v 8. – 9. storočí z oblasti Stredomoria. Najskôr sa zelenina pestovala v kláštorných a šľachtických záhradách. Koncom stredoveku začali pestovať zeleninu aj ľudové vrstvy, najmä na malých výmerách pôdy pri obydliach. Význam zeleniny v strave rástol úmerne so znalosťami o jej kvalite, predovšetkým ako o zdroji vitamínov, ktoré človeka chránili pred niektorými chorobami. Z koreňovej zeleniny sa v tradičnej slovenskej kuchyni používa mrkva, petržlen a zeler ako základ zeleniny do polievky, z listovej zeleniny šalát a špenát, z cibuľovej zeleniny cesnak a cibuľa, ktoré spĺňajú predovšetkým funkciu korenia. K tradičným zeleninovým jedlám patrili aj jedlá z rôznych druhov repy. Najkonzumovanejšou zeleninou v slovenskej kuchyni bola a je kapusta. V menšom rozsahu sa využívali aj ďalšie druhy zeleniny, ako karfiol, tekvica, kaleráb, kel, pór, uhorky, paprika a rajčiaky. Významné miesto v strave zeleninového charakteru mali aj strukovinové a zemiakové jedlá.

Kapustové jedlá

Sú to jedlá, základom prípravy ktorých je kapusta. Najdôležitejším produktom z kapusty bola na Slovensku kvasená kyslá kapusta. Ľudová skúsenosť prikazovala na zimu sa zásobiť dostatočným množstvom kvasenej kapusty, ktorá sa v sudoch dlhodobo konzervovala mliečnym kvasením, a tak sa mohla v strave využívať po celý rok. Za najkvalitnejšiu sa považovala tzv. záhorácka (zo západného regiónu Záhorie), najmä stupavská kapusta (podľa mesta Stupava), lebo tento región bol známy nielen priaznivým podnebím, ale i dlhou tradíciou jej pestovania. Množstvo kvasenej kapusty zo Záhoria sa predávalo i dodnes predáva najmä na trhoviskách v neďalekom hlavnom meste. Kapusta sa však pestovala a „nakladala“ všade na Slovensku. V mnohých vidieckych domácnostiach sa ešte aj dnes strúha a nakladá do sudov, kde postupne kvasí a zreje. Niekde sa do sudov ku kapuste zvykli pridávať aj celé kapustné hlavy. Tie sa potom v kuchyni využívali na prípravu plnených kapustných listov. Vykvasené listy plnené zmesou posekaného alebo mletého mäsa, krúp alebo ryže, nazývané holubky, boli na južnom a východnom Slovensku tradičným svadobným jedlom.

Z kvasenej kapusty sa varili mnohé jedlá. Najznámejšia je hustá polievka – kapustnica, s údeným mäsom alebo klobásami, v pôstnych obdobiach so sušenými hubami alebo slivkami. Takto pripravená je dodnes súčasťou štedrovečernej hostiny v mnohých rodinách na Slovensku. Niekde sa kapustnica zvykla variť iba zo šťavy kyslej kapusty, často so zemiakmi či hrubými re-

zancami. Na severovýchodnom Slovensku bola tradičnou polievkou tzv. mačanka zo šťavy kyslej kapusty s hubami, zahustená múkou. Kyslá kapusta sa dusila vo vlastnej šťave a miešala s inými potravinami: varenými krúpami, strukovinami, cestovinami, zemiakmi na husté sýte jedlá, ktoré patrili k tradičným jedlám slovenskej kuchyne a majú množstvo regionálnych či lokálnych názvov. K obľúbeným jedlám patrila tzv. zabíjačková kapusta, ktorá sa pripravovala s čerstvým mäsom. Kvasená kapusta sa jedla aj surová, často na večeru k vareným zemiakom. V lete sa šťava z kyslej kapusty pila na uhasenie smädu.

Časť úrody kapusty sa uchovávala v hlávkach v pivniciach, v komorách alebo sa zakopávali do zeme, aby vydržali čo najdlhšie. Na kapustných listoch sa zvykol pekávať domáci chlieb alebo placky tzv. nalesníky. Nakrájanou a udusenou hlávkovou kapustou sa plnilo pečivo, koláče tzv. kapustníky, alebo sa miešala s varenou cestovinou a podávala na sladko i na slano. Spotreba kapusty a variantnosť kapustných jedál bola v tradičnej slovenskej kuchyni veľmi vysoká. Kapusta patrila k základným fundamentom výživy obyvateľstva Slovenska.

V priebehu 20. storočia sa dusená hlávková či kvasená kapusta začala jesť ako príloha k pečenému bravčovému mäsu či hydine a podávala sa s knedľou alebo zemiakmi. Takéto jedlo bolo častou súčasťou svadobného či hodového menu a typickým nedeľným obedom.

Strukovinové jedlá

Základom týchto jedál sú strukoviny. Na území Slovenska patria strukoviny k najstarším kultúrnym plodinám. Z hľadiska výživy patria k najbohatším zdrojom rastlinných bielkovín. Počas feudalizmu mali väčší význam ako dnes, lebo pri absencii zemiakov a nedostatku mäsa tvorili dôležitú zložku každodennej stravy. Veľkú spotrebu strukovín podmieňovali aj časté a dlhotrvajúce pôsty. Do obdobia všeobecného rozšírenia zemiakov na Slovensku boli najmä jedlá z hrachu a šošovice natoľko bežné a podstatné pre výživu ľudí, že sa nazývali stravou alebo strovou. Strukoviny a jedlá z nich počas sviatkov symbolizujú prosperitu, početnosť a hojnosť.

Hrach

Celé stáročia jedli ľudia hrach ako typickú strukovinu. Nechali ho na poli dozrieť a vylúpané suché semená varili na kašu alebo polievku. V čase nedostatku obilnín sa mlel aj na múku. V stredoveku sa bežne jedol naklíčený surový alebo opražený hrach. Medzi tradičné jedlá patril uvarený hrach zmiešaný s udusenou kapustou alebo s varenými jačmennými krúpami. V 19. storočí bol cenený najmä hrach z regiónov Spiš a Turiec. Hrach patril aj k obradovým jedlám, podával sa najmä na svadobných hostinách a na Štedrú večeru.

Slovienka

Na hrach sa ponáša aj tzv. slovienka – strukovina s guľatými plodmi s malým výčnelkom. Zvykla sa variť s koreňovou zeleninou alebo údeným mäsom na polievku. Ešte v 20. storočí bola populárna v okolí mesta Nitra, kde sa miestami v záhradách pestuje dodnes.

Šosovica

Podobnú históriu ako hrach má aj šošovica. Pretože potrebuje teplejšie podnebie, na Slovensku sa pestovala v južnejších regiónoch. Šošovica sa zvykla variť na kašu alebo prívarok. Svojím vzhľadom pripomínala množstvo peňazí, preto sa varila na Vianoce alebo na Nový rok ako symbol želanej prosperity.

Bôb

Bôb ľudia konzumovali počas celého stredoveku, aj keď sú jeho semená hrubšie a menej chutné ako u iných strukovín. Varili sa z neho polievky i prívarky a bôbová múka zo sušených semien sa pridávala k múke obilnej. Núdzovo sa varilo aj z bôbu vlčieho, ľudovo nazývaného konský. Mal menšie semená a bežne slúžil ako krmovina pre zvieratá. Bôb, podobne ako hrach, postupne z jedálneho lístka Slovákov vytláčala fazuľa.

Fazuľa

Fazuľa, ktorá sa v Európe šírila po objavení Ameriky, postupne vytlačila bôb a hrach. V tradičnej slovenskej kuchyni sa varili fazuľové semená zmiešané s krúpami, zemiakmi alebo s kyslou kapustou. Najznámejším a dodnes populárnym jedlom je fazuľová polievka varená na sladko vo vode, alebo na kyslo s mliekom či smotanou. Sviatočné druhy fazuľovej polievky nesmú byť bez klobásy alebo údeného mäsa. Fazuľová polievka bývala v mnohých rodinách súčasťou Štedrej večere. V letnom období sa varil prívarok zo strúčkovej fazule, podávaný zväčša s vajíčkami.

Cícer

Na Slovensku sa miestami ešte pestuje aj cícer, ktorého plody pripomínajú baraniu hlavu a bývajú biele, červené a čierne. Varila sa z neho polievka alebo sa podával „nahusto“, podobne ako hrach a fazuľa. Pražené cícerové semená sa používali ako náhrada kávy. V súčasnosti sa cícer opäť stáva známou potravinou vďaka propagácii vegetariánskej stravy.

Ovocné jedlá

Ide o jedlo z čerstvého alebo sušeného ovocia. V slovenskej tradičnej kuchyni nemalo ovocie také široké uplatnenie ako obilniny a zelenina. Ovocné jedlá boli známe a obľúbené najmä v oblastiach s rozvinutým ovocinárstvom. Najčastejšie sa pripravovali ovocné polievky, kaše a prívarky, nazývané pamula, pamulanka, alebo podľa základnej suroviny: slivčanka, jablčanka, hruščanka. Jedli sa s chlebom alebo zemiakmi a boli považované za typické pôstne jedlo. Ovocie sa konzumovalo pri rozličných príležitostiach. Do poľa sa nosili v hlinených hrncoch uvarené sušené hrušky, ktoré sa jedli studené s chlebom. V horúcich dňoch boli osviežujúcim a výživným pokrmom. Z ovocia sa pripravovali aj sviatočné jedlá. Napríklad v povodí rieky Bebrava nesmeli varené sušené slivky podávané k mäsu chýbať na žiadnej hostine. V subregióne Horná Nitra sa zasa za veľkonočnú pochúťku považovali uhniličené hrušky, tzv. mačacie hlavy, ktoré sa z hrncov jedli lyžicou, rovnako ako slivky naplnené orechom a hrušky máčané v cukre. Odvar zo sušeného ovocia býval súčasťou štedrovečernej hostiny. Okrem ovocných jedál sa ovocie konzumovalo aj v čerstvom alebo sušenom stave a ako lekvár.

Lekvár

Lekvár je ovocie konzervované varením bez pridania cukru. Na slovenskom vidieku sa lekvár najčastejšie pripravoval zo sliviek. Odkôstkované slivky sa varili v medenom kotle zasadenom v telese pece alebo v provizórnej piecke postavenej mimo domu. Miešali sa drevenou varechou alebo miešadlami. Slivky sa najskôr rozvarili na tekutú brečku. Po jej skypení z nej bol polorozvarený lekvár (lízak, brija), ktorý bol pochúťkou najmä pre deti. Keď lekvár padal z varechy, bol dovarený. Ešte horúci sa dával do hlinených, drevených alebo slamených nádob, v ktorých stuhol. Tvrdý lekvár sa vyklopil a jednotlivé kusy sa balili do papiera a vešali na hrady stropu domu. Najmä v chudobných podhorských krajoch bol lekvár takmer každodennou potravinou. Ženy museli jeho prípravu ovládať tak dokonale ako pečenie chleba. Varenie lekváru sa v ľudovom prostredí považovalo za spoločenskú udalosť. Gazdiné si chodili vzájomne ochutnávať lízak, mládenci vtedy navštevovali tie domácnosti, kde mali dievky. V západoslovenskom regióne Záhorie bolo zvykom, že domácnosti, kde sa varil lekvár, navštevovali maskované skupiny mládeže, ktoré tiež dostali za tanierik lízaku. Lekvár sa z ovocinárskych obcí vyvážal. Kupovali ho najmä poľnohospodárski sezonári, ktorí si ho brávali ako lacnú stravu, keď išli za prácou. Na odbyt dobre išli celé bochníky lekváru, a to najmä vo vianočnom období. Najviac lekváru sa pripravovalo v regiónoch západného Slovenska a v Turci.

Vaječné jedlá

Sú pripravené z vajec a iných surovín. Najbežnejším vaječným jedlom v tradičnej slovenskej kuchyni je praženica. Najčastejšie sa pripravovala na upraženej údenej slanine s cibuľou, ktorá sa zaliala vajcami rozmiešanými s trochou mlieka a múky. Obyčajne sa ako sýte jedlo podávala ráno pred ťažkými poľnohospodárskymi prácami. Praženými vajíčkami sa dochucovali halušky, rezance a pod.

Vajce bolo v ľudovom prostredí považované za symbol života a plodnosti. Preto sa konzumovalo najmä v momentoch dôležitých pre človeka alebo jeho rodinu. Vtedy plnilo funkciu obradového jedla. Natvrdo uvarené vajíčka sa jedli na Veľkú noc, v horských oblastiach aj na svadbách a nosili sa šestonedieľke (žene v popôrodnom období). Na Veľkú noc sa zvyklo piecť jedlo z vajec, údeného mäsa a žemlí, známe ako baba, pečka, plnina, stratené kura. Na východnom Slovensku sa na sviatky Veľkej noci pripravovalo obradové jedlo syrek, žolta hrudka.

Syrek

Syrek sa varil z mlieka a vajec – naslano alebo nasladko. Rozmiešaná masa sa nechala variť až kým sa nezrazila. Potom sa precedila cez obrúsok, aby voda odtiekla. Hustá hmota sa vytvarovala do veľkej gule alebo vajca. Niekedy sa dala aj zapiecť. Syrek sa podával pokrájaný, studený v rámci slávnostných raňajok na Veľkonočnú nedeľu. Na Veľkonočný pondelok sa ním ponúkali mládenci, ktorí prišli polievať dievky, podobne ako ich inde núkali varenými vajíčkami.

Mliečne jedlá

Sú to jedlá, ktorých základom je mlieko alebo iný mliečny produkt. K najrozšírenejším v tradičnej slovenskej kuchyni patrili

mliečne polievky, ktoré sa varili buď nasladko: zavarením cestoviny do vriaceho mlieka, alebo nakyslo: varené zo srvátky alebo rozriedeného tvarohu. Niektoré z týchto polievok boli chuťovo blízke tzv. demikátu (pastierskej polievke z bryndze). O rozšírení mliečnych polievok svedčí aj enormný počet variantov a ľudových názvov (zvara, sciranka, čír, papcún, brejka, žufka, zočúrka, syrová polievka, srvátková polievka, mlieková polievka).

Väčšina mlieka sa však zužitkovávala na prípravu rozličných produktov – masla, tvarohu, bryndze, syrov - oštiepkov a pareníc. Výrobky z kravského i ovčieho mlieka spestrovali stravu najmä v horských a podhorských oblastiach, kde často nahrádzali mäso, teda živočíšne bielkoviny. Špeciálne boli jedlá z tzv. mleziva - prvého mlieka po otelení kravy. Častejšie ako samostatné jedlo sa mlieko používalo na zjemnenie chuti iných druhov jedál, najmä na zátrepku do polievok a prívarkov. V mlieku sa varili obilninové kaše a často sa ním aj polievali, zarábalo sa ním cesto na koláče a pod.

Ako a kedy sa jedlo

Ako sa jedlo

Základnou formou konzumácie potravín v tradičnom vidieckom prostredí Slovenska bolo stolovanie. Väčšinou sa jedlo pri stole, ktorý bol postavený v izbe, kde sa žilo, neskôr v samostatnej miestnosti – v kuchyni. V prípade, že sa nemohlo stolovať (stôl nebýval stabilne v izbe, alebo ho využívala iba jedna rodina v dome), jedlo sa na laviciach uložených pozdĺž stien, alebo pri peci postavenej v rohu izby. Ako náhrada stola mohla slúžiť truhla, sud, stolec. V lete sa často jedlo na dvore, pri poľných prácach na poli, vo vinohrade, na lúke, v lese.

Jedlo sa podávalo pre všetkých členov rodiny v jednej veľkej mise, z ktorej si každý naberal. Vo veľkých drevených, hlinených, neskôr i smaltovaných misách sa podávali najmä polievky, kaše, prívarky, cestoviny, varené zemiaky a mäso. Jedlo sa drevenými lyžicami alebo rukami. Do kaše sa zvykla robiť jamka na omastu alebo mlieko, do ktorej sa lyžica s kašou ponárala. Chlieb väčšinou krájala a rozdeľovala gazdiná. Namáčal sa do polievok alebo prívarkov, podobne ako placky, alebo aj koláče. Mäso a vaječná praženica sa jedli položené na chlebe alebo placke. Menšie deti kŕmila matka, držiac ich v náručí. Väčšie deti nesedávali pri stole, jedli z menšej misky postavenej na podložke na zemi alebo na lavici. Spoločné jedenie z jednej misy začalo postupne zanikať v druhej polovici 19. storočia. V tomto období sa začal postupne uplatňovať i nový kuchynský inventár, taniere, príbory a jedenie sa individualizovalo.

Kedy sa jedlo

V tradičných roľníckych rodinách sa dôraz kládol na ranné jedlo, ktoré sa považovalo za hlavné, pričom ďalšie teplé jedlo sa konzumovalo až večer.

Raňajky

Ráno, pred započatím práce, sa pripravovali sýte jedlá: husté polievky, kaše, cestoviny, obedovali sa zvyšky od raňajok a na večeru sa znova varili teplé sýte jedlá. Počas náročných poľnohospodárskych prác (žatva, kosba, práce vo vinohrade a pod.) sa podávali dvojité raňajky: suchá strava doma a varená sa nosila tam, kde sa pracovalo. Pred raňajkami zvykli muži vypiť nalačno pálenku. Ráno sa vstávalo pred brieždením, aby sa denné svetlo čo najviac využilo na prácu.

Obid

To, že raňajky boli pôvodne hlavným denným jedlom, potvrdzuje aj ich archaický ľudový názov obid (obed je dnes slovenský názov hlavného jedla na poludnie). Pojem obid pretrval v okrajových horských oblastiach severovýchodného Slovenska osídlených aj rusínskym obyvateľstvom.

Fruštik

Fruštik, frištik, frištuk je názov ranného jedla odvodený z nemeckého Frühstück a používal sa na väčšine územia Slovenska. Pri prechode z archaického dvojčlenného jedenia (raňajky – večera) na trojčlenné jedenie (raňajky – obed – večera), sa hlavné jedlo, pôvodne označované ako obed (obid), presunulo z rána na poludnie. Preto sa pre ranné jedlo zaužívalo nové pomenovanie fruštik a jeho varianty. Do roľníckeho prostredia sa toto pomenovanie rozšírilo z mestského, prevažne remeselníckeho prostredia. Mešťania a remeselníci boli z výraznej časti nemeckého pôvodu, alebo používali nemčinu. Slovenčina totiž bola v stredovekých mestách horného Uhorska jazykom najmä nižších vrstiev obyvateľstva.

Snídani

Na západnom Slovensku, v kontaktných regiónoch s Čechmi a Moravou, sa pomenovanie ranného jedla prevzalo z češtiny: snídane, snídaní, podobne ako je tomu aj v susednej poľstine.

Postupne s prenikaním mestských prvkov života na vidiek sa menil aj obsah raňajok. Polievky zastúpila biela káva. Kaše a cestoviny nahradil chlieb s maslom alebo lekvárom, teda jedlá, ktoré sa dali pripraviť rýchlejšie. Staršie generácie však ešte aj v druhej polovici 20. storočia i naďalej preferovali podávanie sýtych varených raňajok.

U iných vrstiev obyvateľstva dochádzalo už počas stredoveku k postupnému rozširovaniu počtu jedál a dvojčlenný stravovací poriadok (raňajky – večera) sa zmenil na trojčlenný (raňajky – obed – večera) alebo viacčlenný (raňajky – desiata – obed – olovrant – večera).

Desiata

Desiata, juzena, predobed, svačina je jedlo podávané medzi raňajkami a obedom. Desiata sa v priebehu 19. storočia postupne zaužívala najmä v mestskom prostredí. Jesť medzi raňajkami a obedom sa na vidieku zvyklo len sezónne, v čase celodenných prác na poli. V priebehu druhej polovice 20. storočia sa desiata začala pripravovať najmä deťom do školy a dospelým do zamestnania. Išlo väčšinou o suchú stravu, napríklad chlieb alebo pečivo doplnené údeninou, syrom, lekvárom, zeleninou a ovocím.

Štýl života a rytmus práce u mestského obyvateľstva vyžadoval iné princípy konzumácie jedla ako u roľníckej vrstvy. Preň bol typický trojčlenný stravovací poriadok, s hlavným jedlom podávaným na poludnie. Najmä v 2. polovici 20. storočia sa hlavným jedlom na celom Slovensku stal obed podávaný na poludnie.

Obed

Obed, poledno, polodňa, pouňe, poľudzinek, polidenok, polidne je jedlo podávané v polovici dňa. Slovo obed je slovanského pôvodu, označovalo väčšie hodovanie, hostinu, no postupne sa jeho význam zúžil na pomenovanie hlavného jedla

dňa. Pôvodne sa v roľníckom prostredí varené jedlo na poludnie nepodávalo. Hlavným teplým jedlom boli raňajky. K presunu v stravovacom poriadku došlo až postupnou zmenou v princípoch denného jedenia počas stredoveku v mestách, neskôr i na dedinách. Dvojčlenný stravovací poriadok s varenými jedlami ráno a podvečer sa zmenil na trojčlenný a aj na poludnie sa začali pripravovať teplé jedlá. Hlavné jedlo i s názvom sa presunulo z rána na poludnie.

V niektorých horských obciach severného Slovenska sa však ešte v 20. storočí obed označoval názvami odvodenými od označenia času poludnia, ktoré určovali skôr termín jedenia ako samotné jedlo: poledno, polodňa, pouňe, poľudzinek, polidenok, polidne. Na základe toho možno predpokladať, že tu došlo aj k najneskoršiemu presunu hlavného jedla z rána na poludnie a všeobecný názov obed sa ani nezaužíval.

Táto zmena sa na dedinách presadila najskôr v nedeľu, kedy bolo dostatok času na dlhšiu prípravu jedla a rodina mohla obedovať spolu. V nedeľu sa nepracovalo, dopoludnia sa konali len bohoslužby. Časom sa tento princíp stal prevažujúci i vo všedných dňoch.

Olovrant

Olovrant, havránka, juzena, nešpor, svačina, užona je jedlo podávané medzi obedom a večerou. Rôzne názvy olovrantu sa používali v tých dedinách, kde mal stravovací poriadok už v minulosti rozvinutejšiu formu a jedlo sa viac ako trikrát denne. Jesť popoludní sa zvyklo sezónne, keď sa robili celodenné práce na poli. Olovrant sa podával najmä ľuďom, ktorí boli najviac zaťažení fyzickou prácou. Väčšinou to bola suchá strava doplnená nápojom, napríklad chlieb s kyslým mliekom alebo chlieb so slaninou a vodou.

V súvislosti s týmito zmenami sa rozširoval aj počet jedál počas dňa a stabilizovali sa termíny ich podávania. Z hľadiska dennej doby konzumácie potravín sú názvy jedenia: raňajky, desiata, obed, olovrant a večera.

Večera

Večera je jedlo podávané večer. V tradičnom roľníckom prostredí Slovenska bola večera popri raňajkách druhým najdôležitejším denným jedlom. Podávala sa po ukončení práce a tvorili ju sýte varené jedlá. Postupne, keď sa hlavným denným jedlom stal obed, jej obsah sa menil. Jedli sa jedlá jednoduché na prípravu. Často to boli varené alebo pečené zemiaky s kyslou kapustou alebo mliekom, prípadne chlieb s mliekom, cmarom, kyslým mliekom a pod. Názov večera je rozšírený na celom území Slovenska okrem lokalít s obyvateľstvom nemeckého pôvodu, kde sa používali názvy odvodené z nemeckého slova Abendsmahl.

Čo sa pilo

Okrem základného nápoja – vody, aj v slovenskej kultúre vzniklo množstvo iných nápojov. Slúžili nielen na uhasenie smädu a na príjem energie, vitamínov, ale stali sa nevyhnutnou súčasťou každodenného aj sviatočného života. V niektorých prípadoch sa vyvinuli ustálené a zaužívané spôsoby konzumácie jednotlivých nápojov. Najmä v prípade kávy, čaju a alkoholických nápojov sú ustálené pomerne jasné pravidlá konzumácie a kategórie konzumentov (napríklad podľa veku a príležitosti).

Nealkoholické nápoje

Voda

Písomné doklady z 11. storočia z územia Slovenska uvádzajú ako zdroje pitnej vody studničky, z ktorých voda prirodzene vytekala, ale aj vykopané studne, väčšinou už s obloženými a spevnenými stenami. Zdrojom vody boli aj minerálne a termálne pramene, na ktoré je Slovensko veľmi bohaté. Prítomnosť pitného vodného zdroja bola podmienkou vzniku každého sídla. Údržba a užívanie studničnej, riečnej či potočnej vody sa riadilo zvykovým právom. Napríklad statok sa napájal a pralo sa vždy len v prúde potoka za dedinou, do studní sa nesmeli hádzať odpadky. Voda slúžila aj na prípravu jedál, na hygienu, zavlažovanie pôdy a bola nevyhnutným komponentom v mnohých výrobných procesoch. Preto vodu a jej zdroje mali ľudia oddávna v úcte a považovali ju za posvätný živel. Slovania uctievali pramene, jazerá, rieky a prinášali im rôzne obete. S kultom vody súvisela aj tradícia čistenie studničiek. Tematika vody je prítomná aj v slovenskom folklóre.

Čaj

Je to nápoj zo sušených listov a pupeňov čajovníka. Na Slovensku sa bežným nápojom stal až v 18. storočí. Jeho konzumácia nadviazala na staršiu tradíciu rastlinných odvarov, ktoré sa pili najmä ako liečivé nápoje. Postupne sa aj pre tieto odvary zaužíval názov čaj. Pravý čaj na Slovensku zdomácnel v 19. storočí najmä vďaka šafraníkom, olejkárom, drotárom a podomovým obchodníkom, ktorí navštevovali Rusko a naučili sa ho tam piť. Spočiatku sa konzumoval skôr v mestách, ale v prvých desaťročiach 20. storočia sa rozšíril aj na vidieku. Importovaný ruský alebo čínsky čaj postupne začal vytláčať tradičné rastlinné odvary. Presadil sa najmä ako nápoj na raňajky.

Káva

Ide o nápoj z rozomletých pražených semien kávovníka. Najstaršie zmienky o káve pochádzajú zo 14. storočia z arabských krajín. V Európe sa začala šíriť koncom 16. storočia a začiatkom 17. storočia vznikli prvé kaviarne. Na Slovensko sa dostala z koristi po porážke Turkov pri Viedni (1683). Ako drahý tovar bola spočiatku iba nápojom šľachty a bohatého meštianstva. Predávala sa aj v lekárňach ako cenný liek. Koncom 18. a začiatkom 19. storočia zdomácnela v meštianskych vrstvách spoloč-

nosti, no pre ľudové vrstvy stále bola nedostupnou požívatinou. Preto sa začali vyrábať rôzne náhradky kávy, tzv. kávoviny (napríklad tzv. cigória z upražených a rozomletých koreňov čakanky obecnej, z obilia, najmä jačmeňa a raže, z cukrovej repy a fíg). Pražením, mletím a miešaním sušenej čakanky, cukrovej repy a praženého jačmeňa sa vyrábala na Slovensku mimoriadne populárna a ešte v 70. rokoch 20. storočia rozšírená kávovinová zmes - Melta. Nápoje pripravované z kávovín zmiešané s mliekom sa pili ako tzv. biela káva. Najskôr sa ujala v rodinách robotníkov, kde sa s chlebom alebo pečivom konzumovala na raňajky. V roľníckych rodinách bola spočiatku nápojom podávaným na hostinách, v priebehu 20. storočia sa aj tu stala raňajkovým nápojom a nahradila tradičné polievky. Pitie pravej čiernej kávy z kávových zŕn sa na slovenskom vidieku rozšírilo až v priebehu 2. polovice 20. storočia.

Mlieko

V slovenskej tradičnej kuchyni sa využívalo kravské, ovčie aj kozie mlieko. Ovčie mlieko sa zvyklo piť v oblastiach s rozvinutou ovčiarskou tradíciou, kozie najmä v oblastiach severozápadného a severovýchodného Slovenska. Pre jeho pach sa často používalo len ako krmivo pre ošípané. V najväčšom rozsahu sa konzumovalo kravské mlieko. Pitie čerstvo nadojeného mlieka bolo výnimočné, obyčajne sa pilo chladené alebo ako kyslé mlieko. Pre konzumáciu mlieka bola v minulosti charakteristická sezónnosť, závislá od dojivosti zvierat. V letnom období sa vždy zvyšovala, v zimnom období spotreba klesala. Niekde sa mlieko takmer nepilo, bolo základom každodennej výživy iba v strave malých detí. Mlieko sa podávalo ráno a večer k jedlu, najčastejšie k vareným či pečeným zemiakom alebo obilninovej kaši, neskôr ako tzv. biela káva. Zužitkovávalo sa aj na prípravu rôznych mliečnych produktov. Z mlieka sa varili rôzne druhy mliečnych jedál. Spotreba mlieka v minulosti závisela od sociálneho postavenia domácností. Najmä v horských a podhorských oblastiach mlieko a mliečne výrobky nahrádzali v strave takmer absentujúce mäso, teda živočíšne bielkoviny. Združstevňovaním poľnohospodárstva v 2. polovici 20. storočia postupne zanikalo získavanie mlieka z vlastnej chovateľskej produkcie a jeho každodenná dostupnosť v obchodnej sieti ukončila sezónnosť jeho konzumácie.

Cmar

Cmar je tekutina, ktorá zostáva pri výrobe masla zo smotany. Napriek tomu, že cmar je odpadovým produktom, je to hodnotná potravina obsahujúca bielkoviny a minerálne látky, navyše, má málo tuku. Už staroveké národy ho považovali za elixír zdravia. Na Slovensku sa tento mierne kyslastý nápoj pil najmä v horúcich letných dňoch, niekde sa pridával do chlebového cesta a užíval sa pri liečení.

Srvátka

Je to tekutina, ktorá zostáva pri výrobe tvarohu alebo ovčieho syra. V tradičnej kuchyni sa srvátka z kravského mlieka používala na varenie mliečnej polievky, väčšinou sa však v lete pila na uhasenie smädu. Zo srvátky, ktorá zostala v kotle po vybratí

hrudy ovčieho syra, sa odobrala tučnejšia horná vrstva, z ktorej sa robil nápoj - žinčica. Srvátka sa využívala aj na kŕmenie ošípaných a psov, ale aj ako nápoj pre ovce. Vychladenú ovčiu srvátku pili ako osviežujúci nápoj aj ľudia.

Kvas

Kvas je kvasený nápoj známy už v staroveku. Vo vidieckom slovenskom prostredí sa ešte v 20. storočí dalo nájsť mnoho receptov na jeho prípravu. Najmä v lete, keď sa minuli zásoby šťavy z kyslej kapusty, zvykli sa pripravovať kyslasté osviežujúce nápoje skvasením múky alebo otrúb, kvásku na chlieb, prípadne kúskov pečiva alebo chleba vo vode, ktoré sa pili studené. Na Slovensku sa kvas pil až do konca 19. storočia. Najdlhšie sa jeho príprava zachovala na východnom Slovensku. Kvasené nápoje sa zvykli pripravovať aj z čerstvého alebo sušeného planého a lesného ovocia, napríklad z jabĺk, hrušiek, kalín, jarabín, brusníc, malín, jahôd a černíc. Ovocie sa zalialo vychladenou prevarenou vodou a v zakrytej drevenej nádobe sa nechalo skvasiť. Ovocné kvasy zo šťavy planých hrušiek alebo jabĺk boli známe pod názvom kvas alebo plačanka a predávali sa na trhoch.

Žinčica

Je to nápoj z ovčieho mlieka. Výroba bola rozšírená na salašoch v celej oblasti slovenských Karpát. Žinčica vzniká pri výrobe syra. Mastná voda - srvátka, ktorá zostane v kotle po vybratí zrazeného syra, sa ohrieva nad ohňom. Keď začne bublať, zozbiera sa vrchná najhustejšia vrstva srvátky, z ktorej sa miešaním a prelievaním tvorí jemná žinčica. Miešaním čerstvej a staršej sa získava kyslá žinčica. Na salašoch pastieri pili tento nápoj z drevených vyrezávaných pohárov, tzv. čŕpákov každodenne. Nápoj sa užíval ako liek pri pľúcnych a žalúdočných chorobách. Žinčica je považovaná za tradičný slovenský produkt z ovčieho mlieka.

Šťava

Je nápoj získaný z dreva stromov alebo plodov ovocia. K archaickým nápojom patria tie, ktoré sa pripravovali zo štiav vytekajúcich na jar zo stromov, predovšetkým z brezy, divej čerešne, javora a klenu. Do navŕtanej kôry stromu sa vsunula trubička, cez ktorú šťava vytekala do nádoby. Pila sa čerstvá a ak jej bolo dosť, nechávala sa skvasiť a pila sa ako nízkoalkoholický nápoj. Šťavy sa získavali aj kvasením štiav niektorých druhov ovocia, najmä lesných malín a čučoriedok, a konzervovali sa cukrom. Používala sa na dochutenie vody alebo minerálky. V priebehu 20. storočia ju začali nahrádzať kupované sirupy.

Alkoholické nápoje

Víno

Je to alkoholický nápoj z hrozna a hlavný produkt vinohradníctva. Kvalitné uhorské vína sa od 11. storočia stávali vývozným obchodným artiklom. V 14. storočí bolo víno dokonca dôležitejším vývozným artiklom ako obilie. Významnými strediskami obchodu s vínom na území Slovenska sa stali mestá Bratislava, Trnava, Košice, Bardejov a Levoča. Východoslovenskými mestami prechádzal hlavný tranzit vín ďalej do Poľska a Ruska.

Technológia výroby vína sa od 18. storočia stávala predmetom vedeckého záujmu. V roku 1776 boli v Uhorsku vypracované zásady zaručujúce dobrú kvalitu vín. Z vinárstva sa stal priemysel. Sľubné perspektívy narušil v 80. rokoch 19. storočia výskyt chorôb viniča ako fyloxéry viničovej a perenospóry. Po tejto katastrofe sa začalo so zavádzaním nových postupov, štepením do odolnejších podpníkov a vysádzaním viniča na nových plochách. V ľudovom prostredí si technológia výroby vína uchovala tradičné výrobné postupy až do polovice 20. storočia.

Výroba vína

Vinohradníctvo je aktivita zameraná na pestovanie hrozna. Vinárstvo je následná činnosť za účelom výroby produktu – vína. Niekedy fungujú oddelene (vinári hrozno nepestujú, ale kupujú, vinohradníci víno nevyrábajú, ale vypestované hrozno odpredávajú). V tradičnej kultúre Slovenska však obe tieto aktivity zvyčajne vykonáva jedna domácnosť.

Naoberané hrozno sa zhromažďovalo vo veľkých nádobách. Rmut - masa pomliaždeného hrozna, sa natlačila do koša lisu. Vylisovaná hroznová šťava z bobúľ - mušt, stekal do zbernej nádoby. Za najkvalitnejší mušt sa považoval ten získaný mliaždením hrozna ešte pred lisovaním. Pili ho všetci pre jeho sladkú chuť, avšak čím viac sa ho vypilo, tým menej vína mohli vyrobiť. Výlisky z koša lisu sa rozrušili a opäť lisovali. Po druhom vylisovaní sa poliali vodou alebo muštom, nechali cez noc vyluhovať a tretí raz sa lisovali.

Takto získaný mušt sa použil na výrobu tzv. vodnára - slabého vína, ktoré sa pilo pri letných horúčavách, varil sa z neho čaj alebo sa ním vo vinohradníckych oblastiach v čase nedostatku nahrádzalo mlieko. Jednotlivé kláty rmutu sa lisovali aj viackrát, počet závisel od sorty hrozna. Ak sa z výliskov pálila pálenka (terkelica, terkel), lisovalo sa iba raz, aby lepšie vykvasili.

Pri výrobe červeného vína sa pomliaždené hrozno za občasného miešania nechalo luhovať, kvasiť v drevených kadiach minimálne týždeň až desať dní. Tým sa získala dobrá farba a tanín. Až potom sa lisovalo. Lisovanie muselo prebiehať plynulo, aby bola kvalita suroviny na víno rovnaká. Preto sa neraz pracovalo i v noci, kým sa celý mušt dostal do sudov.

Prvý týždeň prebiehalo kvasenie veľmi búrlivo. Nealkoholická šťava - mušt sa menil na alkoholický sladký nápoj – burčiak. Ten postupne kvasil na menej sladký horkastý - rampáš. Kvasenie končilo zvyčajne do 3- 4 týždňov, kedy vznikalo tzv. mladé víno. Nechávalo sa v sudoch zrieť a prvý raz sa stáčalo (cedilo od kvasníc) okolo Vianoc, aby sa na štedrovečerný stôl vinohradníkov dostalo mladé víno. Víno sa niekedy prisládzalo, krášlilo či liečilo. Najčastejšie sa trocha muštu zohriala spolu s cukrom a pridala do vína. Keď sa víno kazilo, vešali do suda na povrázku zavesený chren, ak hustlo a zrážalo sa, znova ho stočili a pri pretekaní šľahali brezovou metlou. Špeciálnou úpravou sa získavali vína s osobitnými vlastnosťami. Medzi najnáročnejšie vína patrili tokajský a svätojurský samotok. Vína z tokajskej oblasti (subregión medzi Slovenskom a Maďarskom zasahujúci juh východného Slovenska) boli známe svojou kvalitou už v 15. storočí. Výroba špeciálneho dezertného vína- samotoku sa datuje od 17. storočia. Pozornosť zasluhovali aj ľudové skúsenosti s výrobou červeného vína a menej rozšírených špeciálnych vín.

Víno hralo dôležitú úlohu v každodennom živote (nielen) vinohradníkov. Podávalo sa pri namáhavých prácach, bežne sa prilievalo do čaju, používalo sa riedené s vodou na uhasenie smädu. Dospelí muži pili víno každý deň. Skysnuté víno sa používalo pri varení namiesto octu. V ľudovej medicíne bolo červené víno známym prostriedkom proti chudokrvnosti, veľmi dobrým pomocníkom na potenie a masáže. Silná bola viera v účinky vína posväteného v deň Jána Evanjelistu, tzv. svätoján-

ske víno. Víno sa uplatňovalo v kalendárnom zvykosloví a v spoločenskom živote. Víno našlo odraz i v slovesnom, hudobnom a tanečnom folklóre.

Medovina

Je to kvasený nápoj z medu a vody. Med očistený od vosku mohol slúžiť na výrobu nápoja už v časoch, keď sa plásty s medom zbierali od divých včiel v lesoch. Na podporu fermentácie sa do nápoja pridával aj výťažok divého chmeľu alebo tekuté droždie. Medovinu poznali starí Slovania, Germáni a iné národy. Vo výžive ľudí zastávala také miesto, aké má v súčasnosti pivo. Najlepšiu medovinu vyrábali na Slovensku v 18. storočí v meste Levoča. Do medoviny sa niekedy dodávala šťava z ovocia (čučoriedky) alebo sa korenila (škoricou alebo muškátovým orieškom). Považovala sa za ľudový liek horných dýchacích ciest a trávenia. O tom, že varenie medoviny bolo tradičným zamestnaním, svedčia aj priezviská typu Medovarský. Z regiónu Gemer pochádza údaj o pití mjadovky - sladkej vody, ktorá vznikla poliatím voštín po vytlačení medu.

V priebehu 19. storočia začala výroba medoviny postupne zanikať. V poslednom období niektorí výrobcovia opäť obnovili jej výrobu a prezentujú ju ako tradičný slovenský nápoj. Medovina slovenských výrobcov pravidelne získava popredné ocenenia na svetových súťažiach.

Pivo

Je to nízkoalkoholický kvasený nápoj zo sladu, chmeľu a vody. Nápoj podobný pivu bol známy už v staroveku. Prípravu piva poznali aj starí Slovania. Varili ho zo zŕn jačmeňa, prosa, ovsa, pšenice i raže. Zrná naklíčené vo vode sušili na slnku alebo nad ohňom, čím vznikol slad. Vysušený slad sa ručne mlel, zalial vodou a varil. Usadenina, ktorá vznikla pri varení piva – droždie, sa používala ako kvasný prostriedok. Na Slovensku sa pridávanie chmeľu rozšírilo v 11. –12. storočí a varenie chmeleného piva pretrváva aj v súčasnosti. Na Slovensku varili pivo poddaní, šľachta i kláštory. Neskôr sa výroba sústreďovala do miest, práce sa diferencovali, začalo vznikať pivovarníctvo a sladovníctvo. Konzumácia piva bola na Slovensku v porovnaní s inými nápojmi dlho nízka. Zvyšovala sa najmä v období pôstov, keď sa často pilo namiesto zakázaného mlieka.

V 2. polovici 20. storočia sa výrazne zlepšila kvalita piva. Spolu s rastom životnej úrovne i cenovou prístupnosťou to zvýšilo jeho spotrebu. K súčasnej popularite v mestskom i vidieckom prostredí prispel aj úzky kontakt Slovákov s českými krajmi, kde bolo pivo už po stáročia najobľúbenejším nápojom.

Pálenka

Je to liehový destilát z vína, obilnín, ovocia, cukrovej repy, zemiakov alebo iných surovín. Jej výroba bola na Slovensku známa už v 12. storočí. Vyrábala sa z vína, od 15. storočia najmä z obilnín a ovocných štiav. Bola výhodným obchodným artiklom. V 1. polovici 18. storočia sa zakladali prvé manufaktúry na výrobu liehu. V 30. rokoch 19. storočia sa na pálenie začali využívať aj zemiaky. Postupne sa na prípravu liehových destilátov začal využívať aj cukor, cukrová repa a melasa. Začal vznikať liehovarnícky priemysel.

Na dedinách sa od 19. storočia konzumovala najmä pálenka z miestnych páleníc alebo importovaná z oblastí, kde bola jej výroba rozvinutá. Známymi strediskami boli spišské mestá, či oblasť Myjavských kopaníc.

Obľúbenosť pálenky a Borovička

Veľmi obľúbené boli najmä pálenky zo sliviek, čerešní, hrušiek, jabĺk, ďalej raže a vína. Pálenka sa pila predovšetkým pri príležitosti rôznych hostín a sviatkov. V horských oblastiach sa v zime s obľubou pila hriata pálenka – tzv. hriate. V niektorých regiónoch Slovenska pretrvávalo v 20. storočí pálenie pálenky v nelegálnych destilačných prístrojoch v domácnostiach. Tzv. lavórovice (odv. od názvu nádoby - lavór) sa väčšinou pálili bez znalostí o škodlivých účinkoch takto pripraveného destilátu, ktorý pri neodbornej výrobe obsahoval zdraviu škodlivý metylalkohol.

Azda najznámejšou a najpopulárnejšou slovenskou pálenkou je tzv. borovička – destilát s chuťou plodov borievky obyčajnej, ľudovo nazývanej borovec, borovička, jadlovec, jalovec. Od začiatku 19. storočia borovičku, ale aj borievčie na jej výrobu – dochutenie destilátu, predávali špecializovaní priekupníci, tzv. borovičkári (známi boli trenčiansky, alebo z oblasti Bielych Karpát).

Konzumácia pálenky na Slovensku bola a je pomerne vysoká aj v súčasnosti. Ľudia si dávajú páliť pálenku vo vidieckych páleniciach a sortiment sa stále rozširuje o kupované liehové destiláty. Vysoká spotreba pálenky historicky patrí k závažným sociálno–zdravotným problémom obyvateľstva. Jej konzumácia je však súčasťou tradičnej slovenskej kulinárnej kultúry.

Hriate

Je to teplý alkoholický nápoj pripravený z pálenky, medu alebo cukru, masti alebo masla. Hriate sa pripravovalo a pilo častejšie v horských a podhorských oblastiach Slovenska počas zimy. Pilo sa najmä na svadobných hostinách, krstinách, aj na Štedrú večeru. V ľudovom prostredí sa hriata pálenka považovala za liek proti kašľu alebo prechladnutiu.

Nápoj lásky

Je to nápoj vyrobený z rozličných surovín, ktoré podľa ľudových predstáv mohli mať magické účinky: s jeho pomocou možno získať priazeň a lásku konkrétnej osoby opačného pohlavia a to až do takej miery, že uzavrie s čarujúcou osobou manželstvo. Magickým prostriedkom, ktorý z obyčajného nápoja (pivo, víno) urobil nápoj lásky, bol moč, menštruačná krv, pot, prípadne niektoré afrodiziaká.

Obradové jedlá

Významnou súčasťou tradičných slovenských jedál sú obradové jedlá. Ide o jedlá funkčne späté s rodinnými alebo kalendárnymi obradmi. Pôvodne sa obradové jedlá pripravovali pri významných udalostiach v živote človeka – ukončenie alebo započatie poľnohospodárskych prác, narodenie dieťaťa, svadba, úmrtie člena rodiny. Usporadúvali sa slávnosti, ktorých význam sa umocňoval spoločným jedením a pitím. Vlastnosti, tvar a množstvo podávaných jedál symbolizovali určité predstavy či želania ľudí. Ich výber bol dobre odpozorovaný zo sveta prírody. Nový život a jeho kontinuitu symbolizovalo vajce a okrúhly koláč, očakávanú plodnosť kohút a sliepka, prosperitu zrná obilnín, strukovín a maku, zdravie cesnak, sladký život med a pod. Korene tejto symboliky siahajú do predkresťanského obdobia a pretrvávajú v slovenskom kultúrnom dedičstve dodnes. Za tradičné sa považujú aj novšie prvky, ktoré do obradových jedál prenikli prostredníctvom kresťanstva. Aj keď mali širší, nadetnický charakter a vychádzali z rôznych cirkevných nariadení a kresťanskej symboliky, do slovenskej kultúry boli všeobecne prijaté. Typickým príkladom je štedrovečerná ryba alebo oblátky či veľkonočný baránok. Význam obradových jedál sa umocňoval aj stabilným počtom či poradím jedál, jedením zo spoločnej misy, svätením jedál v kostole. I keď viera v ich magický účinok v súčasnosti značne oslabla alebo úplne zanikla, podávanie obradových jedál ako súčasti rôznych sviatkov pretrváva.

Fašiangové jedlá

Sú to charakteristické jedlá obdobia fašiangov. Na väčšine územia Slovenska bola zaužívaná obchôdzka mládencov v maskách po domácnostiach v poslednú fašiangovú nedeľu. Za odmenu dostávali rôzne potraviny a peniaze. Po obchôdzke si mládež vystrojila v krčme alebo v niektorom dome hostinu. Z vajec a slaniny si robili praženicu, niekde slaninu vytopili a na tuku vyprážali pečivo. Za peniaze zvyčajne nakúpili alkoholické nápoje a vyplatili muzikantov.

Pre fašiangy sú typické rôzne druhy pocukrovaného vyprážaného pečiva (šišky, pampúšky, fánky, krapne, herouke). Konzumácia vaječných jedál a vyprážaného pečiva mala zabezpečiť rodine a hospodárstvu želanú prosperitu, ktorej základ a predpoklady sa vytvárali práve na začiatku jari ako nového roka (mágia počiatku: ako na počiatku...). Roľníckych prác v tomto období bolo menej, takže bol dostatok času i potravín na rôzne zvyky, zábavy a hostiny. Na charakter fašiangových jedál vplývali aj stredoveké cirkevné nariadenia, zakazujúce v nasledujúcom 40-dňovom pôste konzumáciu mäsa, masti, vajec, mlieka a syra. Konzumácia tradičných fašiangových jedál na Slovensku pretrváva aj v súčasnosti.

Veľkonočné jedlá

Ide o jedlá tradične pripravované k sviatku Veľkej noci. U kresťanov je Veľká noc najväčším sviatkom, navyše, nasleduje po období 40-dňového pôstu. Na Veľkonočnú nedeľu – Vzkriesenie, sa na rannú omšu nosili do kostola košíky s jedlom, aby ich kňaz posvätil. Svätili sa koláče, chlieb, šunka, klobásy, slanina, maslo, tvaroh, syr, varené i surové vajíčka, soľ a chren. Posvätným jedlám sa pripisovali, podobne ako jedlám štedrovečerným, magické vlastnosti. Dávalo sa z nich aj dobytku, časť odrobiniek a škrupinky z vajec do osiva, alebo sa zaorávali do prvej brázdy pri prvej orbe poľa. Používali sa tiež na liečenie. Pestrosť

a hojnosť veľkonočných pokrmov na stole mala zabezpečiť blahobyt celej rodiny v priebehu roka.

Tradičnými veľkonočnými jedlami boli vajíčka, ktoré sa jedli uvarené natvrdo alebo v rôznych jedlách z vajec. Východoslovenskou špecialitou bolo jedlo z mlieka a vajec (syrek, žolta hrudka). V rodinách sa piekli rôzne koláče, z ktorých najväčšia bývala tzv. paska, pascha.

Paska

Je to veľkonočný biely koláč rozšírený na východnom Slovensku. Príprava a konzumácia pasky mala obradový charakter. Jej vydarené upečenie a veľkosť symbolizovali dobrú budúcu úrodu. Niekde sa s posvätenou paskou z kostola domov ponáhľali, aby aj úroda bola z poľa v stodole rýchlo. Paska sa rozdelila všetkým členom rodiny a jedla sa so šunkou, tvarohovou hrudkou alebo klobásami. U Rusínov sa pieklo niekoľko koláčov: najväčšia paska (mama pascha) sa jedla na Veľkonočnú nedeľu, menšia paska sa ponúkala hosťom, polievačom a malé pasky sa piekli pre deti.

K pečivám, ktoré sa rozšírili pod vplyvom kresťanstva, patrili tzv. veľkonočné baránky pečené v hlinenej alebo plechovej forme. Mäsité pokrmy boli po dlhom pôste vítanou zmenou v stravovaní a zároveň symbolom sviatočného jedenia. K starej tradícii patrilo pečenie jahňaťa alebo kozľaťa. Tento zvyk v prenesenom význame symbolizoval nevinnú obeť Ježiša Krista – baránka Božieho. Vo vidieckych domácnostiach sa však najviac jedla šunka a klobásy zo zásob, ktoré sa na tento účel odkladali z jesennej zabíjačky. U pravoslávneho a gréckokatolíckeho obyvateľstva bývali na veľkonočnom stole aj mliečne produkty, napríklad tvaroh alebo oštiepok, pretože sa nesmeli v ich prísnom pôste konzumovať. V oblasti Spiša sa jedla tzv. švencelina (spis. svätenina) – jedlo pripravené zo všetkých posvätených jedál: šunky, klobásy, chleba, uvareného vajíčka, ktoré sa pokrájali na kúsky, v mise zaliali kyslým mliekom alebo cmarom a posypali nastrúhaným chrenom. Premiešaná sa jedla z jednej misy ako symbol súdržmosti rodiny. K veľkonočnému hodovaniu vždy patrili alkoholické nápoje, najmä pálenka a víno. Obsah a poradie podávaných jedál na veľkonočnú hostinu v jednotlivých lokalitách a rodinách podliehalo tradičným normám, ktoré často pretrvali až do súčasnosti.

Vianočné jedlá

Sú to tradičné jedlá pripravované v období Vianoc. Vianočné hodovanie s podávaním obradových a sviatočných jedál má svoj pôvod v predkresťanskom období, keď sa v tomto termíne slávil sviatok zimného slnovratu a ukončenia poľnohospodárskych prác. Kresťanstvo určilo trvanie vianočných sviatkov, ako oslavu narodenia Spasiteľa, v čase od 25. decembra do 6. januára – sviatku Troch kráľov. Prepojenie oboch tradícií postupne ustálilo aj charakter vianočných jedál.

Po ukončení agrárneho roka mali ľudia doma zozbieranú úrodu, preto sa jedlá pripravovali z obilnín, strukovín, ovocia, kapusty, často sa používal mak a cesnak. Tieto jedlá vyhovovali aj cirkevným nariadeniam, ktoré stanovili na obdobie 30 dní pred Vianocami až do polnoci 24. decembra pôst, tzv. advent. Na Štedrý deň sa vyžadoval úplný pôst až do večere, na ktorej sa podávali štedrovečerné jedlá.

Štedrovečerné jedlá

Sú to tradičné jedlá pripravované a konzumované na Štedrý deň. V duchu mágie počiatku sa príprave štedrovečernej hostiny venovala patričná pozornosť. Charakter jedál, ich poradie a počet chodov symbolizovali predovšetkým želanú hojnosť v rodine a hospodárstve. Cirkevné nariadenia zaviedli jej pôstny charakter. Týmto dňom sa totiž končil 30-dňový adventný pôst. Väčšina zo štedrovečerných jedál spája v sebe oba tieto princípy.

Na Slovensku k tradičným štedrovečerným jedlám patrila polievka, najčastejšie z kyslej kapusty, šošovice, hrachu, fazule, niekde zo sušených húb alebo ovocia, prípadne kyslá obilninová polievka – kyseľ. Typickými štedrovečernými jedlami boli aj múčne jedlá – rezance s makom alebo plnené varené pirohy, na väčšine územia boli známe tzv. opekance. Pripravovali ich z upečených šúľkov cesta, ktoré sa nalámali alebo nakrájali na menšie kúsky, zaliali teplým mliekom alebo cukrovou vodou, posypali makom alebo poliali medom. Piekli sa koláče a pečivo pre rodinu, koledníkov, pastierov, služobníctvo aj pre dobytok. Vianočné koláče a pečivá mali rôzne tvary a názvy, k najtypickejším patrili tzv. kračun a tzv. štedrák.

Kračun

Je to vianočné obradové pečivo. Pojem Kračun je aj archaický predkresťanský názov sviatkov Vianoc. Chleby alebo koláče tohto názvu sa tradične piekli v oblasti východného Slovenska. Cesto kračunov sa zvyklo zarábať pramenistou vodou. V strede pečiva sa urobila jamka, do ktorej sa nakvapkal med. Do cesta sa pridávali rôzne prísady, väčšinou zrná obilnín, strukovín, ľanové a konopné semená, ktoré mali rodine zabezpečiť aj v nasledujúcom roku dobrú úrodu. Magickú silu pečiva znásobovali i ďalšie plodiny primiešané do cesta. Napríklad cesnak a petržlenová vňať boli symbolom zdravia a ochrany pred zlými silami, červené šípky symbolom čerstvosti. Do cesta sa pridávali aj posvätené bylinky, oblátky a svätená voda. Niekedy sa do priehlbinky v strede kračuna dávala fľaštička s medom. Po upečení sa vybrala a med sa používal na liečenie, zariekanie a iné magické úkony.

Kračun mal svojou prítomnosťou na vianočnom stole zabezpečiť rodine v nasledujúcom roku každodenný chlieb. Na vianočný stôl sa kračun kládol na seno, slamu alebo na rozsypané obilné zrná, ktoré sa na jar pridali do osiva na zabezpečenie dobrej úrody obilia.

Niekde zvykli piecť štyri pečivá, ktoré sa kládli na rohy vianočného stola. V niektorých lokalitách dostal z kračuna každý člen rodiny ešte pred začiatkom štedrovečernej hostiny, inde ho nechali na stole ležať až do Nového roka alebo do Troch kráľov.

Od prelomu 19. a 20. storočia sa kračun postupne chuťovo zjemňoval. V niektorých obciach sa pod týmto názvom začal piecť biely chlieb, inde biely koláč. Zachoval si však obradový charakter. Pri zarobení cesta na vianočné koláče sa najskôr oddelilo cesto na kračun, ktorý sa piekol ako prvý. Najčastejšie sa piekol pletený z troch alebo štyroch šúľkov cesta, pretože symbolizovali svornosť a spolupatričnosť v rodine. Navrchu sa kračun potrel vajíčkom a cukrovou vodou.

Kračuny sa niekde piekli aj pre zvieratá alebo sa im pred štedrou večerou z koláča odlomilo. Tradícia pečenia tohto pečiva aj jeho názov sa považuje za staroslovanské dedičstvo.

Štedrák

Je to obradový vianočný koláč z vrstiev kysnutého cesta natretých striedavo orechovou, makovou, lekvárovou a tvarohovou plnkou, navrchu mohol mať mriežkovú výzdobu z cesta. Rozmanité plnky vyjadrovali želanie ľudí zabezpečiť si hojnosť, plodnosť, dobrú úrodu v nastávajúcom roku. Niekde sa štedrákom nazývalo aj drobnejšie pečivo, rozdávané koledníkom.

Do ľudového prostredia sa prostredníctvom cirkvi dostali aj vianočné oblátky. Na štedrú večeru sa jedli potreté medom a so strúčikom cesnaku. Súčasťou štedrej večere bývalo čerstvé, sušené alebo uvarené ovocie. Nesmeli chýbať jablká a orechy. U rímskych katolíkov sa rozšírila konzumácia rýb, ktoré sa považovali za pôstne jedlo. Ryby sa jedli varené alebo kyslé nakladané. V druhej polovici 20. storočia sa začali kúsky rýb alebo rybie filé vyprážať v oleji a podávať so zemiakmi alebo so zemiakovým šalátom. To pretrváva ako hlavné a typické štedrovečerné hlavné jedlo dodnes. U evanjelikov a. v. bolo prípustné konzumovať mäso a mäsité pokrmy už na Štedrý večer.

Súčasťou štedrej večere boli aj alkoholické nápoje, predovšetkým pálenka, teplá pálenka, alebo víno. Pre deti sa varil odvar zo sušeného ovocia. Štedrá večera sa skladala zvyčajne zo siedmich alebo deviatich chodov. Niekde bolo zvykom jesť iba tri sústa z každého jedla. Zvyšky alebo omrvinky štedrovečerných jedál boli považované za posvätné. Po večeri sa dávali hospodárskym zvieratám, niekde sa nosili na povalu domu či nechávali na stole pre duše zomrelých predkov, alebo sa odložili a v prípade potreby používali ako liečebný magický prostriedok.

V konzumácii živočíšnych jedál teda boli rozdiely podmienené konfesiou. U evanjelikov a. v. bolo prípustné konzumovať mäso a mäsité pokrmy aj na štedrú večeru, u katolíkov sa jedla ryba. Na prvý a druhý vianočný sviatok (25. a 26. december) sa pripravovala strava, ktorá už nemusela mať pôstny charakter. Preto sa v rímskokatolíckych rodinách podávali mäsité jedlá niekedy už v noci, po príchode z polnočnej omše, alebo na raňajky. Na obed sa jedla mäsová polievka a mäso s rôznymi prílohami, krúpami, strukovinami, či kapustou.

Pred vianočnými sviatkami sa často robili zabíjačky, preto na vianočných stoloch bývali aj mäsové výrobky – jaternice, huspenina, tlačenka a klobásy. Na Vianoce sa napiekol dostatok koláčov i pečiva a zabezpečili sa alkoholické nápoje – pálenka, hriate a víno, ktoré sa ponúkali hosťom a koledníkom. Prelom starého a nového roku sa slávil analogickými praktikami a obradovými jedlami. Na silvestrovskú večeru sa obvykle podávali tie isté jedlá ako na Štedrý večer. Väčšinou to bola polievka z kyslej kapusty, strukovín alebo z húb. Často sa podávali aj opekance s makom a vianočné oblátky. Večera však už nemala pôstny ani obradový charakter. To isté platí o Novom roku. Na Nový rok sa však nemala jesť hydina ani zajac, aby „neodletelo“ šťastie alebo „neodbehol“ majetok. V horských oblastiach sa nejedla baranina, inak by človek nemal počas celého roka šťastie. Naopak, šťastie malo priniesť jedenie bravčoviny. Veľmi často sa podávala práve šošovica, ktorá v ľudovej viere symbolizovala dostatok peňazí. Z toho istého dôvodu sa jedávali jedlá s makom. Na Nový rok sa mal každý predovšetkým dosýta najesť, aby mal v nastávajúcom roku vždy dostatok jedla.

Pôstne jedlá

Sú charakteristické pre obdobia alebo dni pôstu. Dodržiavanie pôstov a pôstne jedlá ovplyvnilo kresťanstvo. Za pôstnu sa považovala predovšetkým rastlinná strava. Tradičnými pôstnymi jedlami boli preto rôzne polievky – obilninová, kapustová, strukovinová, cesnaková, hubová, ovocná, prívarky zo strukovín, kapusty, zemiakov a kaše z múky alebo krúp. Na zápražku alebo omastenie jedál sa používali rastlinné oleje alebo stopené maslo, ktoré sa tiež považovali za pôstne. Pôstnymi boli múčne jedlá – cestoviny, placky a chlieb. Zo živočíšnej stravy mali pôstny charakter predovšetkým studenokrvné ryby, ale jedli sa aj žaby a raky. Z nápojov sa mohla v období pôstu konzumovať pálenka, víno i pivo, z nealkoholických všetky okrem mlieka. Pri prísnom dodržiavaní pôstu (najmä u pravoslávneho a gréckokatolíckeho obyvateľstva) sa nesmeli jesť ani mliečne výrobky. Výnimky sa robili len v strave malých detí, ktorým sa aj v čase pôstu mlieko a mliečne výrobky dávali. Dlho, u staršej generácie až do súčasnosti, pretrvávalo varenie bezmäsitých jedál pravidelne každý piatok.

Svadobné jedlá

Sú to jedlá pripravené a konzumované pri príležitosti svadby. Svadba patrila k tým rodinným slávnostiam, ktoré najdlhšie uchovávali tradičné obradové úkony i jedlá. Na svadbu sa pripravovali jedlá, ktoré mali novomanželom zabezpečiť prosperitu, plodnosť a šťastie. K tradičným svadobným jedlám v ľudovom prostredí Slovenska patrila kaša, ktorá symbolizovala hojnosť a prosperitu.

Svadobná kaša

Na svadobnej hostine sa kaša podávala podľa určitých pravidiel, niekedy na úvod, no väčšinou na jej záver. Niekde sa kašou nazývala celá svadobná hostina. Dlho prežíval zvyk podávať kašu svadobníkom v spoločnej mise alebo aspoň mladomanželom na jednom tanieri. Jedenie svadobnej kaše pretrvávalo najmä v horských oblastiach Slovenska až do polovice 20. storočia.

Hydina a vajíčka

Ďalšími svadobnými jedlami, ktorým sa pripisoval magický význam, boli hydina a vajíčka. Symbolizovali kolobeh života a pripisovala sa im plodonosná sila. Pôvodne sa pravdepodobne podávali len svadobnému páru. Varená hydina ako záväzný chod svadobnej hostiny bola rozšírená takmer na celom Slovensku. Vajíčka alebo praženica sa podávali v oblasti východného Slovenska, zväčša novomanželom.

Mliečne výrobky

Magický význam sa pripisoval aj konzumácii mliečnych výrobkov, najmä tvarohu a bryndze, ale i samotnému mlieku. Podávanie týchto jedál bolo rozšírené najmä v oblastiach s rozvinutým chovom hovädzieho dobytka a oviec, najdlhšie pretrvávalo v oblasti Kysúc, Trenčína a severovýchodného Slovenska. V ľudovej viere sa považovali za prostriedky, ktoré mali novomanželom zabezpečiť pekné biele deti, v prípade mlieka sladký život.

Med

Med patril k starým magickým prostriedkom. Medom sa sladila svadobná kaša, pridával sa do koláčov i pálenky, podával sa mladému páru pri vstupe do domu rodičov ženícha, tradične nového domova mladomanželov. Mal zabezpečiť sladký a teda šťastný život.

Jablko

Niekde sa na svadbách zvyklo podávať novomanželom jablko. V ľudovej viere sa jedenie jablka považovalo za prostriedok, ktorý mal privodiť plodnosť.

Koláče a pečivá

K všeobecne rozšíreným svadobným jedlám patrili koláče a rôzne pečivá, ktoré symbolizovali želanú úrodu obilia. Tradičné svadobné koláče boli plné okrúhle alebo v tvare venca, v tvare obdĺžnika alebo podkovy. Bývali zdobené pletencami alebo inými ozdobami z cesta, prípadne inou výzdobou. Okrem hlavného koláča sa piekli aj ďalšie koláče a pečivá. Niekde aj špeciálne pečivá pre slobodnú mládež, ktoré sa im ponúkali v snahe urýchliť ich sobáš. Najmä v hospodársky prosperujúcich oblastiach sa zvykol piecť hlavný svadobný koláč veľkých rozmerov, tzv. radostník.

Svadobný koláč

Svadobný koláč mal na Slovensku množstvo ľudových názvov, čo svedčí o jeho všeobecnom rozšírení a autochtónnosti: koláč, baba, brány, radostník, mrváň, vrtaň, calta, kuch, bosvan.

Obvykle mal okrúhly plný alebo prstencový tvar a bol ozdobený vtáčikmi, stužkami, vetvičkami, papierovými kvetmi a pod. Ak býval väčších rozmerov, vystužoval sa prútmi a drôtmi. Býval darom krstnej matky mladuche. Mladucha alebo starejší ho v svadobnom sprievode preniesli do ženíchovho domu, kde ležal na svadobnom stole pred mladým párom. Na záver svadby sa delil medzi všetkých svadobčanov ako znak potvrdzujúci účasť na svadbe.

Niekde bolo zvykom, že mladucha svadobčanom radostník predávala. Podľa poverových predstáv sa týchto peňazí nesmela dotknúť holou rukou, ale mala ich vyberať do zástery, aby bola bohatá.

Na Slovensku sa postupne vykryštalizovali typické krajové svadobné jedlá. Na severovýchodnom Slovensku to bola tzv. mačanka – mliekom alebo smotanou zahustená polievka z kapusty alebo húb, ktorá sa zvykla podávať uprostred svadobnej hostiny. Na východnom Slovensku boli typickým svadobným jedlom tzv. tatarčene pirohy z pohánkovej a jačmennej múky plnené varenými zemiakmi, bryndzou alebo syrom. Na južnom a východnom Slovensku sa často podávali tzv. holubky – mäsovou zmesou plnené kapustné listy. V oblasti Trenčína a na východnom Slovensku bolo zvykom podávať na svadobnej hostine huspeninu. K svadbe patrili aj alkoholické nápoje, najmä pálenka a víno. V 20. storočí sa začalo častejšie podávať aj pivo a iné kupované alkoholické aj nealkoholické nápoje.

Suroviny na svadobné jedlá zabezpečovali rodičia mladomanželov. Mäso sa zabezpečovalo zabíjačkou (najmä bravčové, v prípade bohatších hovädzie, v horských oblastiach ovčie). Museli zadovážiť dostatok múky na chlieb a koláče, pálenku, prípadne víno. Veľa potravín získali formou príbuzenskej a susedskej výpomoci, založenej na princípe reciprocity. Pri nedostatku peňazí sa často nakupovali lacnejšie vnútornosti. Keď nebolo čerstvé mäso, podávalo sa mäso údené alebo slanina. Veľmi častými svadobnými jedlami boli varená kapusta a krúpy. Na nasýtenie hostí sa varievali aj polievky, do ktorých sa namáčal chlieb, ale aj koláče. Charakter svadobných jedál sa výrazne menil najmä od 60. rokov 20. storočia. Do skladby svadobných jedál postupne prenikali náročnejšie jedlá, často inšpirované mestskou a reštauračnou stravou. Do popredia stále silnejšie vystupoval prestížny charakter svadobných hostín, ktorý postupne vytlačil všetky tradičné svadobné jedlá.

Slovenská národná kuchyňa

Národná kuchyňa je v podstate metaforický výraz na jedlá považované za typické pre určitý národ. Národná kuchyňa Slovákov sa najčastejšie stotožňuje so stravou najširších, ľudových vrstiev. Tá však nebola rovnaká na celom území Slovenska, ani na iných územiach, kde žili a dodnes žijú Slováci.

V južných nížinných oblastiach boli základom stravy varené a pečené múčne jedlá, predovšetkým kvalitný ražný alebo ražno-pšeničný chlieb a široká škála cestovín. Rastlinnú stravu dopĺňala zelenina a ovocie. Zo živočíšnej stravy dominovalo bravčové mäso a tuk, bol tu dostatok hydiny, mlieka, tvarohu a vajec. Základným alkoholickým nápojom tu bolo víno.

V horských oblastiach poľnohospodársku výrobu a tým aj stravu podmieňovali horšie pôdno-klimatické podmienky (najmä nižšia bonita pôdy a nižšie teploty). Nedostatok múky nahrádzali iné suroviny, od polovice 18. storočia najmä zemiaky. Z múčno-zemiakového cesta sa pripravovali rôzne druhy cestovín, placky, vysoký podiel zemiakov v ceste mal aj chlieb z jačmennej, prípadne ovsenej múky. Medzi jedlami častejšie figurovali kaše, strukoviny, kapusta a zemiaky. Zo živočíšnej stravy podstatnú časť tvorili výrobky z ovčieho mlieka, hrudový syr, bryndza, parené a údené syry. Z mäsa sa sezónne konzumovala jahňacina a baranina, na varenie sa používal baraní alebo hovädzí loj a údená slanina. Z alkoholických nápojov boli obľúbené viac destiláty (slivovica, borovička, ražovica ap.).

Medzi jednotlivými oblasťami a regiónmi boli teda markantné rozdiely. Preto nemôže prekvapovať, že názory na charakter slovenskej národnej kuchyne sú rôzne, menia sa od regiónu k regiónu. Navyše, slovenskú národnú kuchyňu netvoria len archaické jedlá. Lebo v minulosti vždy, ak sa v strave presadila nová potravina, rýchlo sa stala reprezentantom slovenskej národnej kuchyne (ako napríklad zemiaky či fazuľa). Popularitu slovenskej národnej kuchyne rozširuje najmä gastronomická literatúra, ktorá ako reprezentantov slovenskej národnej kuchyne uvádza predovšetkým husté polievky z kyslej kapusty alebo strukovín, obilninové kaše, cestoviny a výrobky z ovčieho mlieka.

Najčastejšie uvádzaným reprezentantom slovenskej národnej kuchyne sú bryndzové halušky z múčno-zemiakového cesta s bryndzou a upraženou údenou slaninou.

Preto platí to, čo bolo povedané na začiatku tejto kapitoly:

Tradičná slovenská gastronómia sa za ostatných 150 rokov vyvinula ako mnohoraká. Je taká, akú ju chceme vidieť. Každý si v nej nájde to, čo mu chutí.

Dievka so sviatočnou partou na hlave. Veľký Lom (Hont), nedat.

Zdroj: https://www.velkylom.sk/ludovy-odev-velkeho-lomu-foto-kat/mid/298105/.html#fgallery--39475-2

1.5 Ľudový odev

Základnou funkciou odevu v geografickom prostredí obývanom Slovákmi so striedaním teplých a chladných období je ochrana pred klimatickými vplyvmi počasia. V odeve sa stretajú všetky sféry kultúry ľudstva – materiálna, sociálna aj duchovná, vrátane umeleckej. Odev neslúži len praktickým účelom, ale človek ním vypovedá o sebe, o spoločnosti, do ktorej patrí a o dobe, v ktorej žije a odev nosí. Odev zahŕňa skupinové znaky, aj individuálne preferencie nositeľa.

Kroj/ľudový odev

Kroj/ľudový odev je pomenovanie tradičného odevu najširších vrstiev dedinského ľudu, ktorý sa zaoberal prevažne roľníctvom a pastierstvom. Neskôr sa začal priraďovať aj odev ďalších sociálnych vrstiev dedinského obyvateľstva, najmä remeselníkov, robotníkov a nižšej šľachty - zemanov.

Tradičný odev

Tradičný odev je odev, ktorého skladba aj existencia je založená na tradovaní – procese medzigeneračného prenosu. Najvýznamnejším znakom tradičného odevu je veľký počet lokálnych a regionálnych dobových foriem, variantov, ich výzdoba a farebná pestrosť. Medzi charakteristické znaky patrí takisto medzigeneračná lokálna stálosť foriem a veľmi pozvoľná zmena.

Vznik a vývoj tradičného odevu

Deľbou práce a špecializáciou v získavaní zdrojov obživy vznikli rôzne spoločenské a profesijné vrstvy a skupiny ľudí, ktoré sa postupne začali odlišovať nielen hlavnými zdrojmi obživy a spoločenským postavením, ale aj svojím odevom. Postupne sa začal odlišovať odev roľníka a pastiera od odevu remeselníka. Začal sa odlišovať odev dedinského obyvateľstva od odevu mestského obyvateľstva. Rôznymi smermi sa vyvíjal odev privilegovaných vrstiev spoločnosti.

Tradičný odev vyjadroval odlišnosť pohlavia, generačné rozdiely, manželský stav, zamestnania, poukazoval na príležitosť nosenia, ako aj spoločenský status. Mimoriadna variantnosť odevu umožnila dokonca identifikovať lokálnu alebo regionálnu príslušnosť jeho nositeľa (z ktorého regiónu, alebo konkrétnej dediny nositeľ je).

Odev sa dlho zhotovoval podomácky, prípadne ho šili dedinskí remeselníci. Používali sa najmä domáce prírodné materiály – konopné, alebo ľanové, či kombinované plátno, súkno z ovčej vlny, koža z chovaných zvierat a kožušina z chovaných alebo ulovených zvierat. Koncom 18. storočia sa začali používať manufaktúrne, od polovice 19. storočia aj priemyselne vyrábané textílie a doplnkové materiály. Základné súčasti slovenského tradičného ľudového odevu sú dané predovšetkým delením nositeľov podľa pohlavia na mužské a ženské.

Slovenský tradičný ľudový odev

Súčasný slovenský kroj (tradičný ľudový odev) ako súčasť kultúrneho dedičstva vychádza predovšetkým z roľníckeho sviatočného odevu. Každodenný pracovný odev pozostáva v podstate z rovnakých základných súčastí, ale je jednoduchší, lacnejší a menej zdobený.

Ľudový odev pozostáva zo základných a vrchných odevných súčastí, pokrývky hlavy, obuvi, doplnkov a šperkov. Vrchné odevné súčasti sa obliekali na základné súčasti odevu a slúžili ako ochrana pred nepriaznivým počasím, alebo ako súčasť obradového odevu.

Základné mužské odevné súčasti

Košeľa

Košele sa šili a vyšívali doma. Tie na pracovné a všedné príležitosti sa šili z doma tkaného hrubšieho konopného alebo ľanového plátna. Na sviatočné príležitosti boli z jemnejšieho domáceho plátna alebo z kupovaných bielych materiálov. Existovali dva strihy košieľ: bez ramenných švíkov a s ramennými švíkmi. Košeľa bez ramenných švíkov zaväzujúca sa okolo krku párom tkaníc sa vyskytovala takmer na celom území Slovenska. Košeľa s ramennými švíkmi zaväzujúca sa na 2 páry tkaníc sa vyskytovala len na juhozápadnom Slovensku. Prevládala košeľa siahajúca niže pása. Krátka košeľa, siahajúca len do pása, sa nosila na strednom Slovensku, čo súviselo s nosením širokého koženého opaska.

Detvianska košeľa

Zvláštny druh mužskej košele predstavovala tzv. detvianska košeľa (mesto Detva v stredoslovenskom regióne Podpoľanie), so širokými rukávmi siahajúca len do pol hrude, pričom jej dĺžka bola zhodná so šírkou rukávov. Ľudovým vysvetlením je údajné zemepanské nariadenie odstrihnúť si košeľu tak, aby v nej nebolo možné ukrývať ukradnuté potraviny. Údajnou reakciou ľudu je následné zašívanie rukávov vrchného odevu – kabanice, ktorá sa neobliekala, ale nosila prehodená cez plece, čím vznikol nový úložný priestor.

Všeobecne sa košeľa nosila zakasaná, len pri práci v letnom období mohla byť vykasaná. Košele boli zdobené výšivkou alebo vytkaním, obe často dopĺňala čipka. Výzdoba bola sústredná prevažne na hrudi a rukávoch, tiež na golieri a manžetách. Množstvo a farebnosť výzdoby súviseli s vekom nositeľa a príležitosťou nosenia, ako aj s regionálnymi zvyklosťami. Na prelome 19. a 20. storočia začali muži nosiť košele podobné mestským. Mali rovný strih, zúžené rukávy s manžetami, preložený golier a zapínali sa na sklenené gombičky. Vtedy sa objavili aj tzv. slovenské košele bez goliera alebo s nízkym stojatým golierom, so zapínaním na pleci, ku ktorým sa nosila vyšívaná náprsenka s regionálnymi vzormi. Ako prejav národného uvedomenia ju nosili aj niektorí muži v mestskom prostredí a dodnes ju pri národnostných podujatiach nosia mnohí príslušníci krajanských komunít vo svete.

Nohavice

V 2. polovici 19. storočia sa nohavice šili z 3 druhov materiálov: z hrubšieho doma tkaného bieleho súkna, z jemnejšieho priemyselne tkaného prevažne tmavého súkna a z doma tkaného bieleho kepru. Nohavice mali jednoduchý strih. Dva bočné švíky zošívali ľavú a pravú nohavicu a tie boli spolu zošité tretím švíkom. Švíky vytvárali na bedrovej časti charakteristický kríž. V prednej časti mali nohavice buď jeden bočný, alebo dva symetricky umiestnené rázporky, okolo ktorých bola sústredená výzdoba. Prevažovala výzdoba z ozdobného šnurovania. Na východnom Slovensku bola začiatkom 20. storočia nahradená štepovaním čiernou niťou na šijacom stroji.

Nohavice z domáceho súkna sa nosili v horských oblastiach stredného Slovenska s intenzívnym salašným chovom oviec. Nohavice z továrenského súkna boli hlavne v tých regiónoch, kde začiatkom 20. storočia bol mužský tradičný odev na ústupe. Pokiaľ sa tu dovtedy nosili súkenné nohavice, tie sa stali súčasťou hlavne zimného sviatočného odevu. V oblasti juhozápadného Slovenska sa súkenné nohavice nosili nielen v zime, ale aj v lete, ale len vo sviatočné dni. Keprové (nár. dreľichové) nohavice boli charakteristické pre oblasť východného Slovenska. Na Záhorí, v Honte a Spiši sa ojedinele nosili aj nohavice z jeleních alebo ovčích koží.

Začiatkom 20. storočia sa popri nohaviciach tradičného strihu začali nosiť aj nohavice mestského strihu a jazdeckého strihu. Šili sa buď z domáceho hrubého, na tmavo zafarbeného plátna alebo z rôznych látok priemyselnej výroby. Postupne úplne nahradili súkenné nohavice.

Gate

Gate sa šili podomácky, z domáceho konopného, ľanového alebo i bavlneného plátna. Boli široké, rovného strihu, s klinom v rozkroku, nazberané okolo pása stiahnutím šnúrkou. Šírku jednej gate na väčšine územia Slovenska tvorila celá šírka plátna. Na južnom a strednom Slovensku boli gate ešte širšie. Dĺžka gatí bola rôzna, siahali od podkolenia až po členky. Spodný okraj mohol byť zdvojený alebo vystrapený. Nad vystrapením boli zdobené mriežkou alebo výšivkou, obvykle v bielej farbe. V Honte a Podpoľaní bola výšivka farebná. Na celom území Slovenska boli gate súčasťou letného pracovného odevu a tiež odevom na spanie alebo ako spodná bielizeň. Na juhu Slovenska boli gate ešte začiatkom 20. storočia súčasťou nielen pracovného a sviatočného, ale aj obradového odevu.

Zástera

Mužské zástery sa šili z domáceho i továrenského plátna prevažne modrej farby. Na juhu stredného Slovenska sa nosili i biele plátenné alebo čierne glotové a kartúnové zástery. Základnou funkciou mužskej zástery bolo nielen chrániť gate alebo nohavice pred prílišným znečistením pri práci, ale tiež z estetického hľadiska zakrývať nezopnutý rázporok na gatiach. Staršou formou mužskej zástery bola zástera do pása, podobná ženskej zástere. Prevažne bola úzka, z jednej poly plátna, niekedy aj široká z dvoch pôl. Mladšia forma zástery mala náprsník a bola prevzatá do tradičného odevu z pracovného odevu remeselníkov. V južných oblastiach Slovenska v 19. storočí nosili zásteru vo všedné i sviatočné dni všetci muži. Začiatkom 20. storočia začalo nosenie zástery postupne zanikať.

Lajblík

Lajblík bola vesta siahajúca obvykle do pása, na západnom Slovensku len do pol hrude. Lajblíky sa šili z rôznych jednofarebných i vzorovaných materiálov. Na západnom Slovensku prevládali lajblíky z hodvábu a brokátu, na strednom z jemného súkna a na východnom Slovensku boli buď zo súkna, alebo zo zamatu. Šili ich dedinskí krajčíri. Výzdoba lajblíkov pozostávala z výšiviek, šnurovania a gombíkov, ktoré sa vo väčšine prípadov nezapínali a mali len ozdobnú funkciu. Lajblíky vo väčšine regiónov Slovenska patrili k súčiastkam len sviatočného odevu. V niektorých lokalitách stredného Slovenska sa vôbec nenosili a nahrádzali ich kožušteky.

Základné ženské odevné súčasti

Košeľa

Ženská košeľa je dlhá s rukávmi. Rukávy a horná časť košele sa šili z jemnejších a spodná časť z hrubších, zvyčajne domácich materiálov. Staršia forma mala dlhé a široké rukávy prišité bokom. Bola zošitá tak, že horný okraj predného i zadného dielu košele spolu s hornými okrajmi oboch rukávov boli nazberané a všité do úzkeho lemovania krčného výstrihu. Vyskytovala sa hlavne v severných oblastiach stredného a východného Slovenska. Mladšia forma mala rukávy prevažne úzke a krátke, prišité kolmo k telu košele. Skrátená forma ženskej košele sa nazýva rukávce.

Výzdoba košele pozostávala najmä z výšivky rôzneho druhu a vytkania, ktoré boli doplnené čipkou. Techniky, farebnosť, množstvo a umiestnenie výzdoby sa prispôsobovali príležitostiam nosenia a dobovým i regionálnym zvyklostiam. Už pred 1. svetovou vojnou sa rozšírilo nosenie dlhých košieľ s krátkymi a úzkymi rukávmi, ktoré mali funkciu len spodnej bielizne. Zvláštny druh dlhej ženskej košele predstavuje rubáš.

Rubáš

Rubáš, podolok, spodník je dlhá ženská košeľa bez rukávov, ktorá sa obliekala na holé telo. Šil sa z domáceho konopného alebo ľanového plátna prírodnej farby. Rubáš bol zdobený na tých častiach, ktoré boli po oblečení viditeľné. Rubáš doplnený rukávcami a zásterou bol v 19. storočí na západnom Slovensku dostatočným letným pracovným odevom. Na začiatku 20. storočia sa postupne prestal nosiť a nahradila ho biela spodná plátenná sukňa alebo kupovaná bielizeň.

Rukávce

Rukávce, oplecko sa šili z doma tkaného konopného alebo ľanového plátna. Na sviatočné príležitosti boli z jemnejších kupovaných materiálov. Rukávce mali rukávy prišité kolmo alebo bokom. Rukávy boli buď široké, alebo úzke, dlhé, alebo krátke. Prevažovali dlhšie rukávce siahajúce do pása a niže pása. Krátke rukávce siahali mierne niže pŕs a vyskytovali sa najmä v južnej časti stredného Slovenska a čiastočne na západnom Slovensku. Vtedy boli doplnené tzv. pásom – vlneným „tielkom na ramienka“, alebo rubášom ako spodným odevom.

Výzdoba rukávcov pozostávala najmä z výšivky rôzneho druhu a vytkania, ktoré boli doplnené čipkou. Spôsob výzdoby, najmä technika, farebnosť a rozsah výzdoby rešpektovali príležitosť nosenia, vek nositeľky, ako aj regionálne zvláštnosti. Staršie formy rukávcov sa vo sviatočnom odeve udržali do polovice 20. storočia, a to aj tam, kde sa nosila dlhá košeľa. Nosili sa samostatne alebo sa obliekali na košeľu. Mladšia forma rukávcov sa rozšírila začiatkom 20. storočia, keď sa stali súčasťou len letného a pracovného odevu. Vo sviatočné dni ich nahrádzali blúzky a kabátiky mestských strihov a foriem.

Blúza

Do tradičného odevu prenikli blúzy z mestského prostredia koncom 19. storočia. Šili sa z tenkých pracích, priemyselne vyrábaných látok. V polokroji, v snahe prispôsobiť sa mestskému odevu, bola blúza z toho istého materiálu z akého bola sukňa. Šili ich dedinské krajčírky, zložitejší a netradičný strih si vyžadoval väčšiu zručnosť. Nahradili rukávce, nosili sa vo všedné i sviatočné dni. Nosenie blúzy pretrvalo v polokroji do druhej polovice 20. storočia.

Živôtik

Živôtik, prucel, kabátik, lajblík, vist je malá ženská vesta. Živôtiky sa šili z jednofarebných i vzorovaných textílií (súkno, zamat, brokát, damask, kašmír, kartún), podšité boli plátnom. Strihy boli rovné alebo tvarované, s plytším alebo hlbším krčným výstrihom, okrem oblých tvarov boli aj hranaté. Vpredu boli otvorené alebo sa spínali gombíkmi, sponami či sa šnurovali. Zdobili sa výšivkou, šnurovaním a nášivkami. Strihy, materiál a výzdoba živôtikov sa dobovo i regionálne menili. Obliekali sa na rukávce alebo košeľu. Do tradičného odevu začali prenikať v 18. storočí. Za najstaršiu formu živôtika možno považovať súkenný živôtik s hrotitým výstrihom, ktorý bol prišitý k súkennej sukni. V niektorých regiónoch južného a juhozápadného Slovenska sa živôtiky nenosili, alebo boli súčasťou iba pracovného odevu.

Sukňa

Zakrýva od pása dolnú časť ženského tela. Na Slovensku sa nosili najmä sukne do pása a sukne so živôtikom. Existovali vrchné a spodné, pracovné a sviatočné sukne. Šili z 3 až 6 rovných alebo koso zostrihnutých dielov, z bieleho i farebného, domáceho aj kupovaného materiálu. Predný diel, ktorý zakrývala zástera bol z úsporných dôvodov vždy z lacnejšej látky, v strede alebo na boku bol rozparok. Zadné diely boli v páse nazberané, riasené alebo skladané. V páse boli všetky diely všité do tzv. obalku, ktorý sa uväzoval na pár tkaníc. Spodný okraj sukne sa z vnútornej strany spevňoval širším pruhom, ktorý bol spravidla z farebne odlišného materiálu.

Sukne na všedný deň boli predovšetkým z pracích materiálov – farbiarskeho plátna, modrotlače, kanafasu, kartúnu, flanelu alebo barchetu. Na sviatočné a obradové príležitosti sa sukne šili z rôznych druhov vlnených, hodvábnych alebo bavlnených priemyselne vyrábaných látok (súkno, kašmír, zamat, šifón, damašek alebo brokát), často s lesklým povrchom. Materiál, farebnosť a výzdoba sukne záviseli od miestnych alebo regionálnych zvyklostí, príležitostí nosenia, veku nositeľky a od dobových módnych trendov.

V niektorých oblastiach severozápadného a severného Slovenska bol na sukňu prišitý živôtik. Takýto živôtik sa od ostatných živôtikov odlišoval svojim predným i zadným hrotitým výstrihom. Pôvodne sa sukne so živôtikom šili zo súkna a patrili k obradovým odevným súčiastkam.

Spodná sukňa

Je to doplnok základného ženského odevu zakrývajúci od pása dolnú časť tela. Nosenie dvoch sukní na sebe pôvodne súviselo s ochranou pred chladom. Ako spodná sukňa spočiatku slúžila obnosená alebo staršia vrchná sukňa. V priebehu 19. storočia sa spodné sukne začali šiť z bieleho alebo farebného pracieho materiálu. Spodný okraj býval zdobený čipkou alebo bielou strojovou výšivkou. Na východnom Slovensku mali na spodnom okraji prišitý ešte široký volán. Ich nosenie začalo čoraz viac súvisieť s dobovým ideálom ženskej krásy, ktorý uprednostňoval ženy plných tvarov a širokých bokov. Spodné sukne sa preto vystužovali škrobením, alebo sa podšívali papierom. Počet oblečených spodných sukní závisel od príležitosti a miestnych zvyklostí. Vo všedné dni sa nosila jedna alebo dve, ktoré nahradili aj nosenie rubáša. Vo sviatočné dni ženy nosili viacero spodných sukní, v niektorých oblastiach nížinného Slovenska bol ich počet značne vysoký, aby mali vykreslenú siluetu postavy s čo najširšími bokmi.

Zástera

Zástera zakrýva dolnú časť tela. Existovali úzke a široké, pracovné a sviatočné zástery. Zástery sa šili okrem domáceho plátna a modrotlače najmä z rôznych druhov priemyselných textílií (kartún, glot, hodváb, lister, kašmír) najčastejšie bielej, čiernej a modrej farby. Úzke zástery boli z jednej poly, široké z dvoch pôl látky, v strede spojených ozdobným švíkom, alebo pásom z textílie. Pracovné zástery boli z pracích materiálov a takmer bez výzdoby. Sviatočné boli prevažne z lesklých priemyselných textílií s minimálnou alebo aj rozsiahlou výzdobou. Zástery boli zdobené vytkaním, výšivkou, nášivkami, zámikmi a čipkami. K obzvlášť sviatočnému a obradovému odevu patrila široká biela zástera z jemných materiálov. V 1. polovici 20. storočia na južnom Slovensku začali ženy nosiť oblé zástery s volánom. Forma, druh materiálu, farebnosť, spôsob a charakter výzdoby, ako aj spôsob nosenia súviseli s miestnymi alebo regionálnymi zvyklosťami a tiež s príležitosťou nosenia a vekom nositeľky.

Zadná zástera

Zvláštnym druhom zástery bola zadná zástera. Plnila funkciu sukne, aj keď ňou nebola. Patrila k pracovnému aj sviatočnému odevu. Najrozšírenejšou formou bola široká zástera, ktorej predné konce boli prekryté vpredu opásanou zásterou. Zadné zástery sa šili z obdobných materiálov ako predné, bývali nezdobené. Výnimočne boli z domáceho, drobno nariaseného konopného plátna, s výšivkou cez zbery. Zadná zástera patrila do tradičného odevu najmä na západnom Slovensku (v okolí miest Senica, Myjava, Trnava, Piešťany), výnimočne aj severnejšie (v doline rieky Rajec) a východnejšie (regióne Horehronie).

Vrchné mužské odevné súčasti

Kožuštek

Je to krátky vrchný odev z kožušiny, bez rukávov. Šili sa z ovčích koží bielej alebo hnedej farby. Boli prevažne jednoduchých strihov, ktoré využívali tvar a veľkosť kože. Zapínali sa vpredu v strede, niektoré na pleci a boku. Zdobené boli farebnými koženými aplikáciami alebo výšivkou. Okraje bývali lemované pásom kožušiny odlišnej farby. Forma a výzdoba kožuštekov rešpektovala pohlavie, vek nositeľa, príležitosť a región nosenia. Šili ich vyučení aj nevyučení kožušníci. Nosili sa vo všedné aj sviatočné dni. V niektorých oblastiach severného Slovenska ich muži nosili počas celého roka, v letných mesiacoch otočili kožuštek kožušinou navrch.

Kožuch

Zimný vrchný odev z kožušiny, s rukávmi. Krátky kožuch siahal do pása alebo niže pása, dlhý kožuch až ku kolenám. Najrozšírenejšie boli krátke. Šili sa z ovčích koží. V polovici 19. storočia sa okrem bielych, začali šiť aj hnedé kožuchy. Kožuchy sa zapínali na kožené gombíky a pútka. Výzdobu tvorila farebná kožená aplikácia alebo výšivka. Okraje lemovala kožušina odlišnej farby. Z kožušiny bol aj golier. Strih kožucha a jeho výzdoba boli regionálne odlišné. Zohľadňovali tiež pohlavie nositeľa a príležitosť nosenia. Šili ich vyučení aj nevyučení kožušníci. Boli buď na objednávku alebo sa kupovali na jarmokoch.

Kožuchy patrili k nákladným vrchným odevným súčiastkam, nevlastnili ich všetky rodiny. Boli súčasťou najmä sviatočného a obradového odevu, zvykli sa požičiavať a tiež dediť. V niektorých oblastiach boli do začiatku 20. storočia povinným odevom ženícha a mladuchy. V duchovnej kultúre mali kožuchy magickú plodonosnú a prosperitnú funkciu. Začiatkom 20. storočia sa tradičné kožuchy prestali nosiť.

Bunda

Mužský vrchný odev z kožušiny bez rukávov, ako plášť. Dĺžka bola rôzna, zvyčajne siahala takmer po členky. Šila sa zo šiestich až dvanástich ovčích koží, bielej alebo hnedej farby. Golier tvorila nezostrihnutá koža z čierneho jahňaťa, zadné nôžky a chvostík viseli dolu chrbtom. Zdobená bola farebnými koženými aplikáciami, zriedkavejšie výšivkou. Nezdobené bundy slúžili ako odev pastierov a povozníkov, zdobené boli odevom bohatých gazdov. Nosili sa v južných oblastiach stredného a východného Slovenska. Prestali sa nosiť začiatkom 20. storočia.

Mentieka

Mentieka bola pôvodne odevom zemanov a šľachty. Tento kabátik sa najčastejšie šila z jemného súkna v rôznych odtieňoch modrej alebo v čiernej farbe. Siahal niže pása, i niže kolien. Podšíval sa bielou ovčou kožušinou. Okraje zvyčajne lemovala vzácnejšia kožušina z líšky alebo kuny. Zapínal sa na kovové, často strieborné alebo postriebrené gombíky a šnúrové pútka. Okolo zapínania, pozdĺž okrajov a na chrbtových švíkoch mal našité ozdobné hodvábne šnúry. Nosil sa najmä na západnom

a severnom Slovensku. V niektorých oblastiach bol do začiatku 20. storočia povinným svadobným odevom ženícha a najmä mladuchy. Mentieky pre svoju nákladnosť nevlastnili všetky rodiny, v prípade potreby sa na sobáš aj požičiavali.

Kabanica

Kabanice sa šili z domáceho, remeselného aj továrenského súkna prevažne bielej farby. V horských oblastiach boli z tmavého alebo čierneho súkna. Kabanice mali buď nízky stojatý, alebo preložený golier. Boli troch dĺžok: po pás, niže bokov a po kolená. Druh a farba súkna, strih, ale najmä výzdoba (šnurovanie, výšivka, lemovanie a aplikácie v rôznych farebných kombináciách) vytvárali ich regionálne formy. Kabanice šili špecializovaní krajčíri, prípadne sa kupovali na jarmoku. Tieto kabátiky boli súčasťou pracovného i sviatočného zimného odevu. Kabanice boli koncom 19. storočia rozšírené najmä severných, horských oblastiach stredného Slovenska.

Halena

Je to druh mužského dlhého vrchného odevu. Šila sa z hrubého bieleho súkna. Mala rovný strih, takmer na celom Slovensku rovnaký. Siahala vyše členkov, len pod hrdlom bola zopnutá remencom. Veľký obdĺžnikový golier visel dolu chrbtom a počas nepriaznivého počasia slúžil ako ochrana hlavy. Bývala zdobená výšivkou, šnurovaním alebo aplikáciou. Zhotovovali ich halenári. Nosila sa iba prehodená cez plecia, na kožuch alebo kabanicu, neobliekala sa do rukávov. Rukávy sa zvykli zašiť a slúžili ako kapsa, v ktorej muži nosili drobné predmety alebo jedlo. Bola nákladnou odevnou súčiastkou, preto ju nevlastnil každý muž.

Ešte začiatkom 20. storočia zvykla byť v niektorých regiónoch Slovenska súčasťou svadobného odevu ženícha. Obnosená halena sa v chladnom období nosila do práce alebo na furmanky. Vtedy sa obliekala do rukávov a bola prepásaná remeňom.

Huňa

Vrchný zimný odev z vlny alebo súkna bielej farby. Huňa mala jednoduchý rovný strih, zvyčajne s priečnym švíkom na hrudi, bez goliera. Mužská siahala niže pásu a nosila sa prehodená cez plecia. Hune sa nosili v horských oblastiach Slovensku, boli súčasťou zimného všedného i sviatočného odevu.

Guba

Je to druh mužského odevu z vlnenej tkaniny s dlhým vlasom na povrchu. Guba mala jednoduchý rovný strih s priečnym švíkom na hrudi, siahala niže pásu, niekedy až niže kolien. Nosila sa prehodená cez plecia. Pod hrdlom sa zaväzovala párom vlnených šnúr. Krčný výstrih bol hrubo lemovaný červeným súknom. Bežnejšia bola bielej, vzácnejšia tmavej farby. Povinným odevom ženícha bola do začiatku 20. storočia.

K vývojovo novším, ovplyvneným mestskou módou 19. a 20. storočia, patril kabát a sveter. V niektorých oblastiach juhozápadného a južného Slovenska aj po členky siahajúci kabát pelerínového strihu s kapucňou (tzv. šuba), ktorý sa kupoval na jarmokoch a v odeve pastierov a furmanov nahrádzal zanikajúcu halenu.

Vrchné ženské odevné súčasti

K tradičnému ženskému vrchnému odevu patrili textílie rovných tvarov a rôznych rozmerov, ktoré sa na telo a hlavu prehadzovali a upevňovali ovíjaním alebo uväzovaním (obrus, plachta, pôlka). Vývojovo novšou súčasťou bol tzv. vlniak. Ďalšie ženské vrchné odevné súčiastky sa od mužských vôbec, alebo takmer vôbec neodlišovali. Napríklad kožuch nosili viac ženy ako muži, ale kožuštek (bez rukávov) a mentieku nosili rovnako jedni aj druhí. Naopak, gubu, kabanicu a huňu nosili ženy zriedkavejšie, pričom ženská huňa siahala len do pása a obliekala sa aj do rukávov.

Okrem každodenného používania v zimných mesiacoch boli viaceré vrchné odevné súčiastky povinnou súčasťou svadobného odevu mladuchy (kožuch, mentieka, guba, pôlka, či plachta). Išlo o hodnotné a drahé veci, ktoré ak dievka na svoj sobáš nemala, požičala si ich.

Obrus

Obrus, podobne ako odevná plachta, slúžil na praktické účely (ochrana proti dažďu a chladu, prenášanie batohov, detí, siatie) a pri obradových príležitostiach (prenášanie jedla a koláčov pri svadbe, či do domu rodičky v šestonedelí).

Plachta

Odevná plachta je archaický druh vrchného odevu žien. Najčastejšie bola zhotovená z 2 pôl konopného alebo ľanového, neskôr aj z bavlneného plátna. Ženy ju nosili zloženú pod pazuchou nielen pri každej ceste mimo domu, ale aj pri návšteve kostola. Hrubšia a nezdobená slúžila na ochranu pred dažďom a nepohodou. Počas nepriaznivého počasia sa prehodila cez hlavu a pleca a na hrudi sa pridŕžala rukami alebo uviazala na uzol. V niektorých regiónoch Slovenska bola súčasťou svadobného odevu mladuchy. Mohla slúžiť tiež ako kútna plachta, ktorou bola oddelená posteľ rodičky s dieťaťom od ostatného priestoru izby. Mala ju na sebe žena pri úvode do spoločnosti po pôrode (tzv. vádzka – uvedenie šestonedieľky opäť do pracovného a spoločenského života). Slúžila tiež na prikrytie mŕtvej ženy v rakve. V okolí Trenčína zvykli byť do bielych odevných plachiet na znak smútku počas pohrebu zavinuté ženy z najbližšej rodiny. Začiatkom 20. storočia odevnú plachtu ako vrchný odev nahradil vlniak.

Pôlka

Je 200 - 300 cm dlhý pás plátna. Oba konce pôlky sú zdobené výšivkou, čipkou alebo farebným vytkaním. Materiál a výzdoba pôlok sa dobovo, regionálne i v závislosti od príležitosti menili. Ovinutá alebo uviazaná slúžila na zakrytie hrude a hlavy. V 19. storočí ju nosili ženy k pracovnému, sviatočnému i obradovému odevu.

Obradové pôlky boli z jemných bielych tkanín. Začiatkom 20. storočia tvorili súčasť už len svadobného odevu mladuchy a družíc alebo odevu krstnej matky na krst. Nosili sa prehodené poza chrbát alebo cez plecia a ovinuté okolo predlaktí. Pôlku mohla mať mladucha tiež prehodenú cez ľavé plece a uviazanú na boku pod pravou pazuchou.

Vlniak

Vlniak je štvorcová vlnená textília s rozmermi asi 170×170 cm, strojovo tkaná alebo pletená, na okrajoch so strapcami, obvykle tmavých farieb (čierna, hnedá, zelená) a ich kombinácií. Do tradičného odevu prenikol začiatkom 20. storočia. Postupne nahradil odevnú plachtu, kožuch alebo kabát, ktoré dovtedy slúžili na ochranu proti chladnému počasiu. Svoju obľubu u staršej generácie žien na dedinách si udržal aj začiatkom 21. storočia.

Úprava a pokrývka hlavy

Ženský účes

Základom ženského účesu boli dozadu sčesané vlasy, v strede hlavy rozdelené na dve časti. Na temene sa oba pramene skrúcali alebo zapletali a potom sa ďalej tvarovali. Staršie boli účesy tvarované pomocou podložiek. Podložky boli mäkké, zhotovené z ľanu, konope, ovčej vlny, alebo pevné, zhotovené z dreva či kovu, rôznych tvarov a obvykle obalené textilom. Skrútené alebo zapletené vlasy sa ovinuli okolo podložky, na zátylku sa upevnili tkanicami (tkanými šnúrkami). Výsledkom bol dvojrohý, zriedkavejšie jednorohý alebo oblý tvar účesu. Dlhé vlasy si ženy nechávali rásť od detského veku. Pri úprave zložitých účesov si pomáhali ženy z rodiny alebo tie, ktoré túto službu robili pre celú dedinu. Od polovice 19. storočia sa účesy začali zjednodušovať. Podložky, ak sa naďalej používali, slúžili iba na udržanie tvaru čepca či šatky. Novší typ účesu, tzv. kont bol bez podložky. Rozšíril sa na prelome 19. a 20. storočia pod vplyvom mestského prostredia. Vlasy si ženy zapletali do jedného, alebo dvoch vrkočov, ktoré sa upevňovali tkanicami, ihlicami, vlásenkami alebo hrebeňom. Účes bol často spoločný pre dievky i vydaté ženy. V polovici 20. storočia nastal na celom Slovensku prechod k mestským účesom.

Mužský účes

Ešte na prelome 19. a 20. storočia nosili muži na Slovensku dlhé vlasy, ktoré siahali do tyla alebo až po plecia. Základom účesu boli dozadu a do strán sčesané vlasy, v strede hlavy rozdelené na dve časti. Vlasy po oboch stranách tváre boli začesané za uši, kde voľne viseli alebo výnimočne boli zopäté hrebeňom. Pri strihaní sa vlasy rozčesali dookola hlavy a nožnicami sa zastrihli v úrovni uší alebo nižšie. Zvyčajne nad čelom zostala dlhšia štica. Na strednom Slovensku mohli byť zauzlené, alebo zapletené do dvoch, či štyroch vrkočov. Dlhé vlasy nosila najmä najstaršia generácia. Koncom 19. storočia si mladí muži po príchode z vojenskej služby ponechávali väčšinou krátky účes. Až po 1. svetovej vojne, pod vplyvom mestskej módy sa vlasy strihali ešte na kratšie a pútec sa česal nie v strede hlavy, ale na boku. Vlasy sa natierali masťou, maslom, konopným olejom, mydlom, neskôr aj pomádou. V účese slobodných a ženatých mužov v 20. storočí nebol nijaký rozdiel.

Detský účes

Účes chlapcov a dievčat bol rodielny. V minulosti začali chlapcom strihať vlasy až keď zavŕšili rok (niekde 3). Súviselo to s poverou, že dieťa, ktorému ostrihajú vlasy skôr, bude hlúpe alebo choré. Chlapcom strihali vlasy doma, poväčšine naokrúhlo alebo dohola, dlhšie vlasy boli zriedkavejšie. Dievčatám sa vlasy nestrihali, ich účes sa prispôsoboval postupnému dorastaniu vlasov a bol prechodom k účesu dievok. Vlasy predelili na prostriedku, krátke vlasy nad sluchami po oboch stranách postupným priberaním zapletali do dvoch vrkôčikov, niekedy s pridaním tkanice, alebo iba zakrúcali. Inde vlasy na zátylku len zviazali, alebo ak boli dostatočne dlhé, zaplietli do dvoch vrkočov, ktoré okrútili okolo hlavy a upevnili tkanicou. Školopovinné dievčatá mali 3 až 5 pramenné vrkoče zaviazané tkanicou alebo stuhou a spustené na chrbát. Po vychodení školy si dievčatá upravovali vlasy ako dievky. Začiatkom 20. storočia detské účesy spolu s tradičným detským odevom postupne zanikli.

Čepiec

Čepiec je pokrývka hlavy vydatých žien. V niektorých oblastiach sa nosili čepce značne zložitých foriem. Forma čepca bola ovplyvňovaná formou účesu. V rôznych regiónoch sa na zhotovenie čepcov používal rôzny materiál. V 19. storočí čepce boli najčastejšie z domáceho plátna a paličkovaných čipiek. Ojedinele boli zhotovené pletením na ráme (regióny Považie, Hont, Liptov) alebo sieťovaním (regióny Orava, Liptov). Lokálne a regionálne bol rôznorodý najmä druh výzdoby (výšivka, čipky, nášivky zo stúh, korálikov). Farebnosť čepcov závisela tiež od veku ženy a príležitosti nosenia. Ženy si väčšinou čepce zhotovovali samy. Na Spiši a Šariši sa čipky na čepce, ale i hotové čepce kupovali. Na rozhraní 19. a 20. storočia sa pôvodné materiály a techniky začali nahrádzať kupovaným textilom, strojovou čipkou alebo háčkovaním. Na východnom Slovensku čepiec začiatkom 20. storočia zanikol a nahradila ho na spôsob čepca uviazaná šatka. Vydatá žena bez čepca nevychádzala z domu. Nosila ho od dňa vydaja po celý život.

Ženy z Myjavy na slávnostiach spolku Živena, nedat.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/tylova-palickovana-cipka-myjavskej-pahorkatiny/

Šatka na hlavu

Šatka na hlavu bol nevyhnutný doplnok odevu každej ženy. Staršie šatky na hlavu boli obdĺžnikové, široké 20-50 cm a dlhé 150-300 cm alebo štvorcové (tzv. ručník) o rozmeroch 120-150×120-150 cm.

Obdĺžniková šatka bola z jemných látok (plátno, šifón, batist, vapér, tyl) výlučne bielej farby. Na koncoch bola zdobená výšivkou a čipkami. Do polovice 19. storočia mali šatkou pokryté hlavy dievky aj vydaté ženy vo všedné i sviatočné dni. Uväzovala sa priamo na účes alebo na čepiec. Na prelome 19. a 20. storočia sa stala súčasťou len sviatočného odevu vydatých žien, obradového odevu mladuchy, kmotry nesúcej dieťa na krst alebo ženy idúcej po pôrode na vádzku. Najdlhšie, až do polovice 20. storočia, sa nosila v oblasti severozápadného Slovenska.

Veľká štvorcová šatka bola najčastejšie z modrotlače s bordúrou a drobným vzorom alebo z bieleho jemného plátna, v jednom rohu s výšivkou a čipkou. Zriedkavejšie boli červené alebo čierne šatky s olejovou potlačou bordúry a kvetinových vzorov. Veľké šatky z modrotlače sa nosili najmä v zimnom období. Od konca 19. storočia ich nahradili o niečo menšie šatky z hrubších a teplejších vlnených látok. Veľké biele šatky z jemného plátna sa nosili len na veľké sviatky.

Mladším druhom šatky na hlavu, ktorú začali ženy nosiť koncom 19. storočia boli štvorcové šatky o menších rozmeroch – 60-80×60-80 cm. Boli prevažne z priemyselne vyrábaných materiálov a kupovali sa. Druh materiálu, farebnosť a výzdoba sa menili v závislosti od regiónu, príležitosti nosenia a veku ženy. V zimnom období boli šatky z hrubších a teplejších látok.

Pri zásnubách bola šatka výmenným darom, znakom daného slova. Upevnená na palici alebo šabli na spôsob zástavy a doplnená stužkami, jablkom alebo citrónom bola znakom svadobného sprievodu. Bola tiež najrozšírenejšou tanečnou rekvizitou pri kolektívnych i párových tancoch (tzv. šatkový/ šátečkový).

Klobúk

Je to typická tradičná mužská pokrývka hlavy. Klobúky boli oblé s dookola dohora vyhnutou strieškou. Vo väčšine regiónov Slovenska v 19. storočí prevládali klobúky so širokou strieškou. V poslednej štvrtine 19. storočia ich postupne nahrádzali klobúky s užšou strieškou. Archívne pramene uvádzajú aj vysoké homoľovité alebo valcovité klobúky. Každý región uprednostňoval inú formu klobúka. Z plsti ich na objednávku alebo na predaj na jarmokoch vyrábali mestskí klobučníci. Všetky tradičné klobúky boli čierne. Proti premoknutiu sa natierali tukom, voskom, prípadne vajcami. Slamené klobúky, ktoré sa nosili v lete, najmä na južnom Slovensku, sa vyrábali podomácky. Súčasťou klobúka bola výzdoba, ktorú mohli tvoriť farebné stužky alebo šnúry, vtáčie perá a pierka z umelých alebo živých kvetov, či kovové ručne robené retiazky a tradičné mosadzné brošne - blanciare. Výzdoba rešpektovala vek nositeľa, príležitosť nosenia a regionálne zvyklosti.

Napríklad liptovský klobúk bol zdobený vybíjanými remencami, goralský stuhou s našitými morskými mušličkami na páse z červenej kože, klobúk z okolia Detvy zdobili kovové retiazky vo viacerých radoch. V druhej štvrtine 20. storočia boli tradičné klobúky nahradené priemyselne vyrábanými klobúkmi ktoré boli tvarované inak - nad čelom boli stlačené do hrotu a so strieškou vpredu vyhnutou dolu. Čierna farba už nebola výhradná. Žiadny dospelý muž nemal byť na verejnosti s nepokrytou hlavou. Muži skladali klobúk z hlavy len pri pozdrave, pri jedle, pri vstupe do domu alebo kostola a počas rodinných alebo

náboženských obradov. Sňatie klobúka bolo prejavením úcty. Klobúk bol často aj tanečnou rekvizitou (napríklad širákový/klobúkový tanec).

Baranica

Je to zimná mužská pokrývka hlavy, najčastejšie z jahňacej kožušiny čiernej, zriedkavejšie bielej farby. Má homoľovitý tvar, zriedkavejšie okrúhly. Podšitá je bielou kožušinou alebo látkou. Šili ju kožušníci alebo boli zhotovené podomácky. Od konca 19. storočia sa zhotovovali aj z imitácií kožušiny.

Čiapka

Je zimná mužská pokrývka hlavy. Čiapky boli kožené podšité kožušinou, alebo z modrého súkna. V strede koženej čiapky bol kožušinový strapec. Súkenná čiapka mala strapec z pestrofarebnej vlny. Obe boli lemované čiernou barančinou. Kožené čiapky šili kožušníci a súkenné klobučníci. V zime sa kožená čiapka nosila čelom dozadu. Lem z kožušiny, okrem časti nad čelom, ktorá bola pevná, sa prehol cez čelo a uši. V 1. polovici 20. storočia prenikli z mestského prostredia do tradičného odevu kupované látkové čiapky alebo pletené vlnené čiapky, ktoré nosili v zime napríklad drevorubači.

Obuv

Obuv je ochranou nôh pred vplyvom prírodného prostredia a počasia. Na Slovensku sa v minulosti nosila kožená, vlnená aj drevená obuv.

Nízku koženú obuv predstavujú:

Krpce

Zhotovovali sa podomácky z bravčovej alebo hovädzej kože. Boli z obdĺžnikového kusa kože. Dva predné rohy kože sa priložili k sebe a zošili tenkým prúžkom kože, ktorý bol odrezaný z jej okraja. Boky a päta sa vyhli a stiahli remencami prevlečenými cez dierky po okraji. Remeselne zhotovované boli z dvoch dielov – z podošvy, ku ktorej bol prišitý zvršok.

Na Slovensku sa vyskytovali ostronosé krpce, pri ktorých nebolo rozlíšenie pre ľavú a pravú nohu, museli sa prispôsobiť nosením, a tuponosé, pri ktorých bolo pre obe nohy rozlíšenie. K nohe sa krpce priväzovali koženými remencami, ktoré boli ovinuté nad členkami alebo v prípade žien aj vlnenými šnúrami. Do krpcov sa obúvali onuce alebo kopytcia. Krpce nosili muži aj ženy vo všedné i sviatočné dni. V horských oblastiach Slovenska sa ako pracovná obuv udržali do začiatku 20. storočia kedy ich u mužov nahradili baganče a u žien topánky.

Pantofle

Zhotovovali sa remeselne z bravčovej alebo hovädzej kože. Pozostávali z podošvy ku ktorej bol prišitý priehlavok. Boli pracovnou letnou mužskou aj ženskou obuvou najmä na západnom a južnom Slovensku. Prestali sa nosiť v prvej polovici 20. storočia.

Janičiarky

Zhotovovali sa remeselne. Zvršok bol zvyčajne z jedného kusa kože. Siahali po členky, upevňovali sa šnurovaním vpredu a na päte alebo na vnútorných bočných stranách, prípadne sa len stiahli remencami. Nosili ich najmä muži. Od 18. storočia sú obuvou šľachty, mešťanov i sedliakov. Do začiatku 20. storočia sa ojedinele vyskytovali najmä v zemianskych dedinách. Ide o akési predchodkyne topánok.

Nízku vlnenú obuv tvoria:

Kolcúny

Zhotovovali sa po domácky z jedného kusa tmavého, ojedinele aj bieleho domáceho súkna. Podobali sa krpcom. Na nohách boli upevnené vlnenými šnúrami alebo remencami, ktoré boli ovinuté nad členkami. Do kolcúnov sa obúvali pletené vlnené pančuchy alebo onuce. Nosili ich vo všedné dni muži aj ženy. Ešte začiatkom 20. storočia sa vyskytovali na Liptove, Spiši a v Gemeri.

Papuče

Nízke papuče siahali niže členkov, boli dvojdielneho strihu pozostávajúceho z podošvy a zvršku. Mali odlíšenie pre pravú a ľavú nohu. Zhotovovali sa podomácky alebo remeselne, najčastejšie z domáceho súkna prírodnej farby, ojedinele z továrenského červenofialového. Nízke ženské papuče boli zdobené farebným lemovaním alebo farebnou vlnenou výšivkou. Papuče sa nosili počas celého roka, vo všedné i sviatočné dni. Od polovice 20. storočia sa prestávali nosiť.

Dreváky

Dreváky boli na Slovensku veľmi zriedkavou obuvou. Celodrevené dreváky vydlabané z jedného kusa dreva sa vyskytovali len na západnom Slovensku. Nosili ich muži aj ženy ako pracovnú obuv v daždivom a chladnom počasí. Dreváky s drevenou podošvou a koženým zvrškom sa nosili najmä v stredoslovenskom regióne Gemer. V 19. storočí slúžili ako pracovná obuv robotníkov v mašiach a hámroch. V roľníckom prostredí boli iba náhradnou pracovnou obuvou v krízových obdobiach. Dreváky si ich nositelia vyrábali sami.

Vysokú koženú obuv tvoria:

Boty

Vyrábali sa remeselne ševcami a obuvníkmi, ktorí pri ich zhotovovaní nepoužívali drevené klinčeky. Pracovné boty boli z čiernej hovädzej kože a sviatočné z kordovánu, niekedy bez odlíšenia pre pravú a ľavú nohu. Všetky diely (sára, priehlavok, päta, podošva) boli zošité dratvou. Sára mala na boku dva švíky. Mohla byť podšitá, alebo bez podšívky. Zvyčajne nemali opätok, bol nahrádzaný pribitou kovanou podkovičkou. Nosili ich muži aj ženy, najmä na západnom a juhozápadnom Slovensku. V porovnaní s čižmami sa boty považovali za menej hodnotnú obuv. Nosenie začalo zanikať na prelome 19. a 20. storočia, postupne ich nahradili čižmy, baganče alebo topánky.

Čižmy

Sú remeselnej výroby. Šili ich špecializovaní obuvníci – čižmári. Mužské čižmy boli z čiernej hrubšej, hovädzej alebo konskej kože. Ženské čižmy boli z farebnej, červenej alebo hnedej teľacej alebo kozej kože. Skladali sa z podošvy, zvršku, päty, podpätku, priehlavku a sáry. Čižmy mali podošvu pribitú drevenými klinčekmi. Priehlavok bol z mäkkej kože, ktorá sa skladala do záhybov (odvod. názvy: harmonikové, ráncované čižmy). Opätky čižiem, zvlášť ženských, boli vyššie, kalichovo tvarované a okuté mosadznými podkovičkami. Sáry bývali tvrdé, s dvomi švíkmi na bokoch alebo jedným švíkom vzadu. Horný okraj sár bol oblúkovito alebo srdcovito vykrojený, lemovaný spleteným remencom doplneným koženým gombíkom alebo strapcom. Na zvršku, päte alebo sáre mohli byť čižmy zdobené aj farebným štepovaním alebo vybíjané kovovými ringlami.

V 19. storočí boli čižmy sviatočným a najnákladnejším druhom obuvi. Mládenci a dievky ich zvykli dostať až vo veku dospelosti. Prípadne si ich mohli dovoliť kúpiť až keď si na ne zarobili. Tvorili súčasť svadobného odevu, patrili k výbave ženícha i mladuchy. Nosenie čižiem sa na slovenskom vidieku rozšírilo v 19. storočí, do niektorých izolovanejších a chudobných oblastí sa dostalo až koncom 19. storočia, alebo sa nedostalo vôbec (na príklad Kysuce, Podpoľanie, goralská Orava a Spiš, okolie Čičmian). V dedinskom prostredí sa nosenie čižiem všeobecne udržalo do polovice 20. storočia. Už začiatkom 20. storočia ich však začali nahrádzať priemyselne vyrábané druhy obuvi.

Vysokú vlnenú obuv predstavujú:

Papuče

Vysoké papuče siahali vyše členkov alebo pod kolená, boli trojdielneho strihu pozostávajúceho z podošvy, zvršku a sáry. Sára mohla byť súkenná alebo pletená. Zhotovovali sa podomácky alebo remeselne, najčastejšie z domáceho súkna prírodnej farby. Mali odlíšenie pre pravú a ľavú nohu. Do polovice 20. storočia sa nosili každodenne a celoročne.

Kapce

Je to druh vysokej súkennej obuvi. Jednoduché formy kapcov sa šili podomácky. Strih bol viacdielny, skladal sa obvykle z podošvy, priehlavku, päty a sáry. Sára siahala do pol lýtok alebo pod kolená. Zvyčajne nemali rozlíšenie pre pravú a ľavú nohu. Farba (prírodné farby domáceho súkna) a forma (hrúbka podošvy, výška sáry, výzdoba) kapcov sa krajovo menili a záviseli od veku a pohlavia nositeľa, a tiež príležitosti nosenia. Remeselne zhotovené kapce mali koženú podrážku, prípadne i kožou obšitý priehlavok. Kapce boli najmä zimnou obuvou, nosili ich muži, ženy aj deti. V horských oblastiach sa vo všedné dni nosili po celý rok. S poklesom výroby domáceho súkna v polovici 20. storočia domácka a remeselná výroba kapcov zanikla a začali sa nosiť kapce priemyselnej výroby.

Váľanky

Ide o druh plstenej vlnenej obuvi remeselnej výroby. Názov pochádza od techniky ich zhotovenia tzv. váľaním. Vyrábali ich klobučníci vo východoslovenských mestách Prešov a Bardejov (najstaršia zmienka o výrobe je z roku 1724) na objednávku alebo na predaj na jarmokoch. Na váľanky sa používala ovčia vlna druhej akosti s prípadnou prímesou kravskej srsti. Podošva sa spevňovala podšitím súknom alebo kožou. Váľanky siahali do pol lýtok a nosili sa do suchej zimy. Muži nosili sivé, staršie ženy čierne, mladé ženy biele váľanky. Ženské a detské váľanky boli na sáre zdobené farebným štepovaním. Vyskytovali sa na severovýchodnom Slovensku. So zánikom klobučníckych dielní (Prešov okolo 1918, Bardejov 1952) sa prestali vyrábať a nahradili ich kapce.

Všetky druhy obuvi nosili muži i ženy, rozlišovali sa len spôsobom výzdoby. Mužská obuv bola nezdobená, ženská bola miestami zdobená. Vnútorným obutím do tradičných druhov obuvi boli:

Onuce

Obúvali sa do vrchnej obuvi. Zhotovovali sa z pruhov plátna alebo súkna, ktorými sa ovinuli nohy. Plátenné onuce sa obúvali v letnom a súkenné v zimnom období. Tvorili súčasť pracovného i sviatočného obutia. Ich nosenie do gumených čižiem pretrvalo aj v 20. storočí. V zimnom období boli onuce pre lepšiu izoláciu pred chladom doplnené v obuvi slamou, senom alebo papierom.

Kopytcia

Obúvali sa do vrchnej obuvi. Vlnené kopytcia z hrubo spradenej domácej ovčej vlny bielej alebo prírodnej tmavej farby obvykle plietli muži, bez rozlíšenia pre pravú a ľavú nohu. Výzdoba sa líšila podľa krajov i nositeľa. Tvorili ju jednofarebné alebo viacfarebné vzory. Súkenné kopytcia boli šité z domáceho bieleho súkna. Pozostávali z podošvy, zvršku a sáry, s odlíšením pre pravú a ľavú nohu. Kopytcia siahali buď vyše členkov alebo až pod kolená. Obúvali sa najmä do krpcov. Tvorili súčasť pracovného i sviatočného obutia mužov a žien. Súkenné kopytcia sa zvykli tiež obuť mŕtvemu do truhly.

Pančuchy

Obúvali sa do vrchnej obuvi. Ide o ručný alebo priemyselný výrobok z pleteniny, z bavlnených, vlnených alebo syntetických vláken. Deti a ženy začali priemyselne pletené pančuchy nosiť začiatkom 20. storočia, keď tradičné formy obuvi začali nahrádzať lacné priemyselne vyrábané topánky. V regiónoch Tekov, Hont, Spiš a Abov nosili ženy k sviatočnému odevu pančuchy rôznych farieb, ktoré si ručne plietli samy. Archaický, dodnes používaný názov je štrimfle (z nem.).

Až do polovice 20. storočia bolo bežným javom, že muži, ženy i deti v letnom období chodili bosí. Začiatkom 20. storočia tradičnú obuv nahradila hromadná priemyselná výroba lacných druhov obuvi a k tradičnému odevu začali muži nosiť baganče a ženy topánky.

Topánky

Je to druh nízkej koženej mužskej aj ženskej obuvi. Boli remeselnej alebo priemyselnej výroby z jemnej kože, zvyčajne čiernej, novšie aj hnedej farby. Mužské topánky mali nízky opätok a nízku sáričku, ktorá sa vpredu šnurovala. Ženské topánky mali opätky aj sáričky rôznych výšok. Ak boli bez sáričky, zapínali sa na boku remienkom s prackou alebo gombíkom. Ak mali sáričku, šnurovali sa ako mužské topánky. V tradičnom odeve sa začali nosiť až začiatkom 20. storočia ako sviatočná obuv miesto čižiem.

Baganče

Táto nízka kožená obuv bola remeselnej alebo priemyselnej výroby. Zhotovovala sa z hrubšej hovädzej kože najčastejšie čiernej farby. Siahala po členky, nízka sárička sa vpredu šnurovala. Baganče boli mužskou obuvou k pracovnému odevu. Od začiatku 20. storočia postupne nahrádzali tradičné druhy obuvi (krpce, boty, čižmy). Pôvodne boli baganče obuvou vojsk rakúsko-uhorskej armády, ktorá vznikla v roku 1868.

Tradičné odevné doplnky

Tradičné odevné doplnky sú predmety z textilu, kože, kovu a iných materiálov, ktoré mali v mužskom a ženskom odeve okrem praktickej aj znakovú a esteticko-umeleckú funkciu. Ich existencia v odeve vypovedala o príležitostiach, na ktoré bol odev určený a tiež o postavení a vzťahoch jednotlivca v dedinskom alebo širšom spoločenstve.

Mužské odevné doplnky

Remeň

Kožený pás na upevnenie mužských nohavíc z hladenej kože asi 3-4 cm široký s kovovou prackou na zapínanie. V niekto-

rých oblastiach stredného a východného Slovenska bolo zvykom nosiť dlhé remene, z ktorých časť bola vtiahnutá do nohavíc, časť visela voľne opásaná okolo bokov a pod zadkom. Voľne visiaca časť bola vybíjaná kovovými gombičkami.

Opasok

Opasok bol zo širokého pásu preloženej hladenej kože, zapínal sa na niekoľko remienkov a kovových praciek. Opasky boli zdobené vysekávaním, vyrážanými a vytláčanými motívmi, prešívanými úzkymi remienkami a vybíjaním kovovými cvočkami. Šírka opasku, počet a tvar praciek i jeho výzdoba sa regionálne menili. Vpredu opasku bola kapsa na uloženie drobných vecí. Opasok nosili muži len v horských oblastiach Slovenska. Chránil a upevňoval telo v drieku pri ťažkej práci. Opasky vyrábali na objednávku remenári alebo sa od nich kupovali na jarmokoch. Od začiatku 20. storočia nosenie opasku postupne zanikalo, najdlhšie pretrval iba v odeve pastierov oviec, stal sa symbolom ich odevu. Široký opasok v tradičnej umeleckej kultúre vystupuje ako magický predmet, ktorý prepožičiava hrdinovi nadprirodzenú silu. Motív je známy v piesňach a povestiach o zbojníkoch, najmä o Jánošíkovi, ktorých sila bola uložená práve v ich opasku.

Šatka na hrdlo

Je štvorcová šatka čiernej farby uhlopriečne preložená, poskladaná a uviazaná okolo hrdla. V niektorých oblastiach Slovenska (regióny Záhorie, Šariš, Abov) bola zredukovaná do pása, ktorého oba konce boli zdobené nášivkami a strapcami. Do tradičného odevu prešla z mestského prostredia. V 19. storočí sa mužská šatka nosila takmer vo všetkých oblastiach Slovenska. Na prelome 19. a 20. storočia jej nosenie vo väčšine oblastí zaniklo.

Šál

Šály boli pletené z pestrofarebnej vlny do pásikavých vzorov. V prvej polovici 20. storočia boli súčasťou všedného i sviatočnému odevu mužov v zime na východnom Slovensku. Nahradili staršie nosenie mužskej šatky na hrdlo.

Rukavice

Boli jednoprstové (palčiaky), chránili prsty, dlaň a zápästie. Zhotovovali sa podomácky šitím z domáceho súkna, pletením z doma spradenej ovčej vlny alebo tkaním. Používali sa najmä pri práci s drevom a pri furmančení. V horských oblastiach sa ich nosenie zachovalo až do polovice 20. storočia.

Zápästky

Mali podobu širokej uzavretej manžety. Slúžili na ochranu a hriatie zápästia, stiahnutie širokého rukáva mužskej košele pri práci, prípadne ako ozdoba sviatočného odevu. Zhotovovali si ich ženy alebo muži sami šitím z domáceho súkna, pletením, tkaním z doma spradenej ovčej vlny alebo novšie aj háčkovaním. Okrem domácej ovčej vlny sa na ich výrobu používala aj ku-

povaná farebná vlna. Kombinovaním farieb vznikali na zápästkoch pásové vzory. Pletené a háčkované zápästky sa začiatkom 20. storočia kupovali aj na jarmokoch.

Vreckovka

Ide o doplnok mužského sviatočného odevu. Bola z jemného plátna s rozmermi asi 20×20 cm, obvykle v jednom rohu vyšívaná, s okrajmi olemovanými čipkou či výšivkou. Mládenci na západnom Slovensku nosili vreckovku väčších rozmerov, ktorá bola zasunutá do rázporkov súkenných nohavíc. Slúžila tiež ako ľúbostný alebo zásnubný dar. Vreckovka prenikla do tradičného ľudového odevu z odevu šľachticov a mešťanov v 17. – 18. storočí.

Pierko

Pierko je doplnok mužského odevu, ktorý mal okrem ozdobnej aj znakovú funkciu. Pierka boli zložené z kvetov (muškát, karafiát, rezeda), z klasov obilia (ovos), zo zelených halúzok (jedľa, rozmarín, zimozeleň), z divo rastúcich travín, z vtáčích pier (kohút, hus, bažant, jarabica, tetrov, sojka, orol, páv, pštros, volavka) a stúh. Pierka z umelých kvetov a lístkov, sklených perličiek, doplnené bižutériou sa rozšírili koncom 19. storočia.

Pierka sa zhotovovali podomácky, alebo sa kupovali na jarmokoch a v obchodoch. Formy a materiál pierok sa dobovo, regionálne i podľa príležitostí menili. Pierko, obvykle dar od dievčaťa, nosil mládenec zastoknuté za stuhou klobúka. Jednoduchšie bolo na všedné dni, ozdobnejšie na sviatočné dni. Pierka boli tiež doplnkom svadobného odevu ženícha, družbov a svadobných hostí. Začiatkom 20. storočia sa svadobné pierko prestávalo nosiť za klobúkom a začalo sa pripínať na hruď. Pierko doplnené stuhami nosili tiež mládenci odvedení do armády – regrúti. Niekde počet pripnutých pierok na kabáte mládenca vypovedal o počte priateľov z radov rovesníkov, ktorí mu pierka na znak priateľstva darovali. Ženatí muži pierka na klobúku zvyčajne nenosili.

Kapsa

Kapsa je vak s dlhším držadlom, či remeňom na prenášanie menších predmetov, doplnok mužského odevu. Zhotovovala sa z plátna, súkna alebo kože. Plátenná kapsa bola menších rozmerov, štvorcového (asi 50×50 cm) alebo obdĺžnikového tvaru. Kapsa z bieleho súkna mala väčšie rozmery (asi 90×50 cm). Plátenné a súkenné kapsy sa zhotovovali podomácky. Nosili sa prevesené cez plece, na chrbte na trakoch z konopnej alebo vlnenej priadze či ušitých z plátna. Kapsa z kože bola obdĺžnikového tvaru, zdobená razením a kovovými gombičkami, vrchný otvor krylo preloženie. Kožené kapsy vyrábali remenári, brašnári i domáci výrobcovia. Používali ich najmä drevorubači a pastieri na prenášanie potravín, šatstva a drobných predmetov.

Ženské odevné doplnky

Pás

Doplnok ženského, zriedkavo, len v niektorých regiónoch Slovenska, aj mužského odevu. Ženské pásy slúžili na prepásanie základného odevu, mužské na prepásanie vrchného odevu. Zhotovovali sa podomácky alebo remeselne pletením alebo tkaním. Technika zhotovenia určovala vzory, miestne zvyklosti zasa farebnosť. Pásy mohli byť bez vzorov, jednofarebné, najčastejšie červené, modré, čierne, alebo vzorované a viacfarebné. Ako pásy sa používali aj okraje súkna alebo rôzne druhy kupovaných hodvábnych stúh, vlnených alebo bavlnených tkaníc. Nosenie pásov zaniklo spolu so zánikom tradičného odevu.

Šatka na plecia

Je to doplnok ženského vrchného odevu. Boli buď štvorcového alebo trojuholníkového tvaru. Mohli byť z modrotlače, z bavlnených, vlnených i hodvábnych látok. Materiál, farebnosť a výzdoba sa menili v závislosti od regiónu a príležitosti nosenia. Sviatočné šatky mali na okrajoch ozdobne vyviazané strapce alebo prišitú čipku. Štvorcová šatka bola pri nosení uhlopriečne preložená do trojuholníka. Šatka sa prehodila okolo hrdla, na prsiach sa prekrížila a následne sa za chrbtom uviazala. Mohla byť uviazaná na živôtiku i pod ním. Šatka na plecia v staršom období nahrádzala nosenie živôtika. Šatky na plecia boli súčasťou pracovného i sviatočného ženského odevu. Štvorcové šatky sa kupovali na jarmokoch alebo v obchodoch. Trojuholníkové šatky s čipkou na okraji si zhotovovali ženy samy.

Okružie

Je to doplnok sviatočných rukávcov. Malo podobu naberaného volánu z plátna alebo čipky, ktorý sa buď prišíval ku krčnému výstrihu rukávcov alebo sa uväzoval okolo hrdla. Bývalo zdobené výšivkou a čipkou. Nosilo sa najmä na západnom Slovensku.

Rukavice

Ženy všeobecne rukavice nenosili. Zobrali si ich len v prípade, že v zime vykonávali ťažkú, svojim charakterom mužskú prácu.

Zápästky

Ženy si ich zhotovovali a nosili rovnako ako muži. Samozrejme, odlišovali sa veľkosťou a výzdobou.

Vreckovka

Je doplnok ženského sviatočného odevu z jemného plátna s rozmermi asi 20×20 cm obvykle v jednom rohu vyšívaný s okrajmi olemovanými čipkou či výšivkou. Ženy a dievky mali vreckovku zastrčenú za pásom alebo ju držali v ruke. Slúžila tiež ako ľúbostný alebo zásnubný dar.

Voňačka

Je doplnok ženského a dievockého sviatočného odevu pri návšteve kostola alebo tanečnej zábavy. Mala podobu kytičky kvetov z aromatických rastlín a kvetov (rozmarín, bazalka, ruža), ktoré mali osviežujúci účinok. Nosila sa v ruke alebo zastoknutá v živôtiku.

Šperk

Je predmet z rôznych, spravidla vzácnejších materiálov, zdobiaci telo a odev. V ľudovom prostredí na Slovensku sa nosil od 18. do 20. storočia. Nosenie prsteňov, náhrdelníkov, náušníc a náramkov malo často magický, obradový alebo symbolický význam. Zatiaľ čo funkcia spiniek, spôn, brošní, nášiviek, spínacích reťazí, gombíkov bola popri dekoratívnej predovšetkým účelová. Ihlice, hrebene a čelenky okrem praktického spevňovania účesu dotvárali vonkajší vzhľad. Šperky vyrábali najčastejšie samoukovia z prevažne farebných kovov alebo ich zliatin, najmä z mosadze, striebra, pakfónu a cínu technikou liatia do foriem, tepania, prerezávania a rytia. Okrem kovu sa pri výrobe šperkov používalo aj sklo, rohovina, perleť a textílie. V ľudovom prostredí bol obľúbený tzv. strieborný filigránový šperk, ktorý sa vyrábal v dielňach profesionálnych šperkárov. Koncom 19. a začiatkom 20. storočia začína nahrádzať používanie tradičných šperkov sériovo vyrábaná bižutéria.

Filigrán

Je zlatnícka technika spočívajúca v ozdobnom spletaní zlatých alebo strieborných drôtikov. Prostredníctvom byzantských vplyvov bola vysoko rozvinutá už vo veľkomoravskom a neskoršom historickom, najmä renesančnom šperku. V ľudovom prostredí na Slovensku sa objavuje v zlatníckych výrobkoch ako sú gombíky, dvojdielne spony, retiazky, reťaze určené na zapínanie a ozdobu sviatočných vrchných odevných súčiastok. Typický je v ľudovom odeve bohatších sedliakov a vinohradníkov v regiónoch Myjava, Turiec, Hont, či okolí južnoslovenského mesta Nové Zámky. Nepravý filigrán bol súčasťou drotárskej produkcie výrobkov vyhotovených zo závitnicovo upraveného drôtu. Filigránové gombíky nezriedka boli najhodnotnejšou časťou celého odevu.

Bižutéria

Bižutéria je sériovo vyrábaná imitácia pôvodne pravých šperkov nahradením zlata a striebra menej cenným kovom a drahých kameňov farebným sklom. Výrobky továrenskej bižutérie rozšírenej v 19. a 20. storočí najmä v Čechách napodobňujúce meštiansky šperk postupne prenikli aj na Slovensko. Pre trblietavú krásu a nízku cenu získali veľkú obľubu aj u ľudových vrstiev. Továrenská výroba samozrejme prispôsobovala svoj repertoár ľudovým potrebám a vkusu. Inšpirovala sa tvarmi ľudového šperku: imitácie filigránových gombíkov, háčikov na živôtiky, spôn, ihlice do vlasov, korálky, flitre, ozdoby z fúkaného skla na dekorovanie párt a čepcov. Bižutéria sa kupovala na jarmokoch, púťach alebo získala na výmenu od handrárov. Postupne vytlačila ľudový šperk a stala sa neoddeliteľnou súčasťou ľudového odevu. Aj cez ňu sú dobre viditeľné lokálne a regionálne odevné špecifika.

Regióny ľudového odevu

Na území Slovenska možno podľa rozmanitosti ľudového odevu, detailov a zdobnosti definovať niekoľko desiatok regiónov a subregiónov. Alebo naopak, možno uvidieť dva základné varianty – nížinný (prevažne tenší a plátenný odev) a horský (prevažne hrubší a vlnený odev). Regionálne a lokálne varianty slovenského ľudového odevu sú postavené napríklad na prevládajúcej farbe (oblasť Myjavskej pahorkatiny – modro-biely, alebo žlto-zelený odev ženský odev, či južnoslovenská oblasť – čierno-biely mužský odev), alebo farebnej pestrosti (goralský, východoslovenský alebo tekovský ženský kroj), strihu mužskej košele (oravského gorala s voľnými širokými rukávmi a spišského gorala s úzkymi rukávmi zakončenými manžetami). Dobrým rozlišovacím znakom sú aj klobúky: napríklad široký klobúk chlapa z Liptova, malý klobúk s veľkým pierkom muža zo Záhoria, ešte menší klobúčik chlapa z Horehronia, alebo rovnako malý, ale s retiazkami muža z Podpoľania.

Variantov slovenského ľudového odevu je veľké množstvo. Niektoré sa odlišujú už na prvý pohľad (napríklad detviansky, alebo zemplínsky), iné len v detailoch (napríklad zo susedných dedín – jedni majú malú výšivku na mužských nohaviciach kvet a druhí ornament, alebo je iná farebnosť výšivky na ženských rukávcoch). Mimoriadne hodnotným a zaujímavým fenoménom sú čepce vydatých žien, ktoré bývali regionálne a lokálne tak jedinečné, že bolo úplne signifikantné, z ktorej dediny žena pochádza.

Kroje na Slovensku.
Zdroj: https://www.obnova.sk/ludove-umenie-slovenska-v-parizi/

Zimný a letný odev

Zimný odev mužov pozostával z hrubých súkenných nohavíc, plátennej košele a vrchného teplého odevu zo súkna, alebo kožušiny, s rukávmi (ako kabát, bunda), alebo bez (ako vesta/kožuštek). Neskôr pribudli pletené vlnené pulóvre a svetre. Súčasťou zimného všedného i sviatočného mužského, zriedkavo aj ženského, odevu bola guba. V zimnom odeve mužov ošatenie dopĺňali aj rukavice a zápästky. Celoročnú pokrývku hlavy – klobúk, v zime dopĺňali kožušinové baranice, vlnené baretky a novšie aj vlnené čiapky.

Zimný odev žien pozostával z hrubších sukní a teplých vrchných častí, podobne ako u mužov. Ďalej vlnených, alebo kožušinových kabátikov s rukávmi, alebo bez rukávov. Ženy okrem toho nosili aj tzv. vlniaky – veľké štvorcové vlnené šatky nosené rôznymi spôsobmi tak, aby zahriali hlavu, ramená a trup.

Letný odev u mužov pozostával z plátennej košele, plátenných širokých gatí zväzovaných okolo pása šnúrkou, prípadne aj plátennej zástery.

Letný odev žien pozostával zo sukne, najčastejšie bielej, neskôr modrotlačovej, a vrchnej časti – plátenného oplecka (blúzky s krátkym rukávom). Pod sukňou ženy nosili jednu i viac spodných plátenných nariasených sukní - spodníc. Na oplecku tesnú vestičku – živôtik.

Sviatočný, obradový a všedný odev

Sviatočný odev

Sviatočný odev je súbor odevných súčastí a odevných doplnkov, ktoré nosili muži a ženy na rôzne spoločenské a sviatočné príležitosti. Skladal sa zo základných súčastí mužského a ženského odevu. Jeho súčasťou boli aj súčiastky vrchného odevu. Skladbu a materiál základných prvkov sviatočného odevu zväčša neovplyvňovalo ročné obdobie. K sviatočnému odevu mužov patril klobúk, u mládencov vyzdobený pierkom. Vydaté ženy nosili na hlave čepiec, ktorý bol nezakrytý, alebo sa naň rôznym spôsobom viazali šatky. Sviatočné účesy dievok mali zložitejšiu úpravu, ku ktorej v niektorých oblastiach patrila parta.

Parta

Parta je ozdobná čelenka - znak dievky (dospelej slobodnej ženy). Základ party tvoril pás lepenky stočený do kruhu, ktorý bol obšitý textilom, najčastejšie zamatom, ktorý bol doplnený našitými korálkami, bortňami a kovovými čipkami. Súčasťou party boli viaceré stuhy rôznych dĺžok, ktoré viseli okolo tváre alebo dolu chrbtom. V 19. storočí bola parta súčasťou sviatočnej alebo obradovej úpravy hlavy dievok. Nosila sa do kostola, na veľké cirkevné sviatky, niekde aj pri niektorých tradičných obradoch jarného cyklu, ktoré realizovali dievky. Party vyrábali zručné ženy na dedinách alebo sa kupovali na jarmokoch. Parta doplnená venčekom z rozmarínu, myrty alebo zimozelene bola hlavným znakom odevu mladuchy. Obdobnú partu ako mladucha, ale bez zeleného venčeka, mali aj svadobné družice.

Najrozšírenejšou sviatočnou obuvou mužov a žien boli čižmy. V odevných doplnkoch výrazne prevažovala estetická funkcia.

Vývoj sviatočného odevu

Postupné utváranie sa samostatného sviatočného odevu dokladajú niektoré horské oblasti, kde ešte začiatkom 20. storočia slúžili na tento účel nenosené súčasti pracovného odevu. V priebehu 19. storočia sa v hospodársky prosperujúcich oblastiach čoraz častejšie nosili popri sebe súčasti z priemyselných i jemnejších domácich materiálov. K miestnym a krajovým zvláštnostiam prispela aj mestská móda, ktorá sa uplatnila najmä v ženskom sviatočnom odeve. Na zábavy, nedeľné popoludnia, pochôdzky do mesta sa nosil polosviatočný odev z menej nákladných alebo už nosených súčastí sviatočného odevu, prípadne nového pracovného odevu. Do polovice 20. storočia ostával sviatočný odev reprezentačným odevom aj v tých dedinách, kde už kroj bežne nenosili.

Obradový odev

Obradový odev je súbor odevných súčastí, pokrytie hlavy, obuv a odevné doplnky, ktoré sa nosili oblečené počas rodinných a kalendárnych obradov. Základom obradového odevu mohol byť všedný aj sviatočný odev. Znakovú funkciu tvorilo povinné použitie konkrétnych súčastí alebo predmetov, ktoré určovali úlohu jednotlivca v obrade a prípadne jeho vzťah k ostatným účastníkom obradu. Z hľadiska rodinných obradov najrozvinutejší obradový odev súvisel s odevom na krst, odevom mladuchy a ženícha, svadobných funkcionárov a tiež odevom do hrobu či smútočným odevom.

Odev na krst

Odev na krst je súbor odevných súčastí, ktoré malo oblečené dieťa, ktoré niesli do kostola na krst a odev ženy, ktorá ho niesla na krst – krstnej matky. Dieťa bolo oblečené do košieľky a čepčeka, ktoré mu darovala krstná matka. Košieľka mala okolo hrdla naberaný volánik. Na čepčeku bola medzi ozdobami vždy červená farba, ktorá ho mala chrániť pred urieknutím. Po 1. svetovej vojne sa zvykol na košieľku obliecť ešte plátenný alebo pletený kabátik. Perinka, v ktorej bolo dieťa zavinuté, bola pri ceste do kostola zakrytá ozdobnou prikrývkou alebo červenou šatkou. Krstná matka mala zvyčajne oblečený odev, ktorý sa nosil len pri zvlášť významných cirkevných sviatkoch. Jeho súčasťou mohol byť čepiec, ktorý sa inak už nenosil, dlhá obdĺžniková šatka uviazaná na čepci, súkenná sukňa a biela široká zástera.

Odev svadobných funkcionárov

Základom odevu družíc, družbov, starejšieho, oddavača a starejšej tvoril sviatočný odev doplnený o niektoré prvky, ktoré boli svojou znakovou funkciou spájané so svadbou. Znakom odevu družíc boli party a družbov pierka, ktoré sa odlišovali od party mladuchy a pierka ženícha. Znakom družbu bola aj palička, valaška alebo fokoš, ozdobené stuhami a rozmarínom. Vo východnej časti Slovenska to bola aj dlhá obdĺžniková šatka uviazaná krížom cez hruď. Palica mohla byť tiež znakom starejšieho alebo oddavača. Znakom starejšej mohol byť ozdobný čepiec. Odev svadobných funkcionárov mohli dopĺňať aj ďalšie znaky v podobe šatiek, kusov domáceho plátna alebo uterákov, ktoré mali zastoknuté vo vreckách, za opaskom alebo uviazané krížom cez hruď. Začiatkom 20. storočia, s postupným zánikom funkcie niektorých svadobných funkcionárov, najmä starejšieho, oddavača a starejšej zanikli aj ich znaky.

Odev mladuchy

Je súbor odevných súčastí, ktoré mala dievka oblečené počas svojej svadby. Základom bol sviatočný odev doplnený o súčasti, ktoré boli svojou znakovou funkciou spájané so svadbou. Takou bola súkenná sukňa zelenej, modrej alebo čiernej farby, kožuch alebo mentieka (súkenný kabátik), ktoré sa zvykli aj požičať. Najvýraznejším znakom odevu mladuchy bola parta, doplnená zeleným venčekom z rozmarínu, myrty, zimozelene. Ďalším výrazným znakom mladuchy bola plachta tzv. pôlka.

Pôlka

Je 200 - 300 cm dlhý pás plátna. Oba konce pôlky sú zdobené výšivkou, čipkou alebo farebným vytkaním. Materiál a výzdoba pôlok sa dobovo, regionálne i v závislosti od príležitosti menili. Ovinutá alebo uviazaná slúžila na zakrytie hrude a hlavy. V 19. storočí ju nosili ženy k pracovnému, sviatočnému i obradovému odevu. Obradové pôlky boli z jemných bielych tkanín. Začiatkom 20. storočia tvorili súčasť už len svadobného odevu mladuchy a družíc alebo odevu krstnej matky na krst. Nosili sa prehodené poza chrbát alebo cez plecia a ovinuté okolo predlaktí. Pôlku mohla mať mladucha tiež prehodenú cez ľavé plece a uviazanú na boku pod pravou pazuchou.

Na väčšine Slovenska súčasťou svadobného odevu mladuchy bola ťažká, súkenná sukňa a široká biela zástera. Slávnostný ráz odevu mladuchy dodávali cenovo nákladné materiály, bohatá a pestrá výzdoba. Pri výbere farieb sa zvyčajne uplatňovali magicko-poverové predstavy o možnostiach a potrebe ochrany mladuchy alebo novomanželov pred nepriaznivými vplyvmi (červená farba) alebo zabezpečenia ich plodnosti (zelená farba).

Farebnosť i celkový charakter odevu mladuchy sa koncom 19. storočia pod vplyvom mestskej kultúry výrazne zmenil. Pestrofarebnosť bola vystriedaná tmavými farbami. Znakom mladuchy prestala byť parta a pôlka. Namiesto party mala mladucha na hlave veniec z umelých farebných alebo bielych kvetín a závoj. Pôvodne vo svadobnom odeve obliekaný kožuch alebo mentieku nahradil kabátik. V priebehu 20. storočia začala v odeve mladuchy prevládať biela farba a tradičný odev bol postupne nahradený mestským odevom.

Odev ženícha

Je súbor odevných súčastí, ktoré mal mládenec oblečené počas svojej svadby. Základom odevu ženícha bol sviatočný odev doplnený o súčasti, ktoré boli svojou znakovou funkciou spájané so svadbou. Takou bola vyšívaná košeľa, ktorú ženíchovi darovala mladucha. K odevu ženícha, v závislosti od miestnej alebo regionálnej tradície, patril kožuch, alebo súkenný kabátik (halena, kabanica, mentieka), alebo guba.

Guba

Je to druh mužského odevu z vlnenej tkaniny s dlhým vlasom na povrchu. Guba mala jednoduchý rovný strih s priečnym švíkom na hrudi, siahala niže pásu, niekedy až niže kolien. Nosila sa prehodená cez plecia. Pod hrdlom sa zaväzovala párom

vlnených šnúr. Krčný výstrih bol hrubo lemovaný červeným súknom. Bežnejšia bola bielej, vzácnejšia tmavej farby. Povinným odevom ženícha bola do začiatku 20. storočia.

Okolo pása alebo krížom cez plece mohol mať ženích uviazanú šatku alebo pôlku. Najdôležitejším znakom odevu ženícha bolo pierko z rozmarínu, myrty, zimozelene doplnené o umelé kvety a stužky pripnuté na klobúku. Farebnosť i celkový charakter odevu ženícha sa pod vplyvom mestskej módy začali meniť koncom 19. storočia. Pestrofarebnosť bola vystriedaná tmavou farebnosťou. Tradičné vrchné odevné súčiastky boli nahradené kabátikom. Začiatkom 20. storočia sa svadobné pierko prestávalo nosiť za klobúkom a začalo sa pripínať na hruď. V priebehu 20. storočia bol tradičný odev ženícha postupne nahradený polokrojom alebo mestským konfekčným odevom (oblek a košeľa s viazankou).

Smútočný odev

Smútočný odev tvoria odevné súčasti, ktoré sa nosili v období smútku za mŕtvym alebo počas pôstu. Smútočný odev si obliekali pozostalí na pohreb a podľa stupňa príbuznosti ho nosili určitý čas aj po pohrebe. Väčšinou sa nosili archaické súčasti, málo alebo vôbec nezdobené, muži len bežný pracovný alebo sviatočný odev. Smútočnou farbou bola biela, často aj farba nebieleného plátna. V 19. storočí sa pod vplyvom mesta začal nosiť odev tmavých farieb, najmä čiernej, ktorá sa po 1. svetovej vojne stala prevládajúcou farbou smútku. Smútok sa v odeve prejavoval najmä vo sviatočné dni, viacej u žien, menej u mužov. Najdlhšie nosila smútok žena za manželom a matka za deťmi (1 až 1 a pol roka). Ak ovdovela staršia žena, nosila smútok až do smrti. Po období hlbokého smútku chodili ženy ešte určitý čas v polosmútku, ktorý mohol byť už pestrejší. Vo výzdobe prevládali odtiene fialovej, modrej, zelenej, hnedej a čiernej farby. Vo sviatok do kostola na znak smútku nosili staršie ženy cez plecia prehodený obrus alebo odevnú plachtu, mladšie ženy a dievky mali na hlave čiernu šatku, mládenci nenosili pierko. Smútočný odev nosili ženy do kostola aj v období pôstu, v advente pred Vianocami a pred Veľkou nocou od Popolcovej stredy do Vzkriesenia, najmä na Veľký piatok, a tiež na Všechsvätých.

Odev do hrobu

Sú to odevné súčasti, ktoré mal mŕtvy oblečené v truhle. Malé deti sa pochovávali v bielom, najčastejšie len v plátennom odeve. Dievčatá a chlapcov pochovávali vo sviatočnom odeve, dievčatá s venčekom na hlave. Dievky a mládencov pochovávali oblečených ako na sobáš. Dievke dali do truhly partu, mládencovi pierko. Dievky mali v truhle vlasy rozpletené. Žene, ktorá zomrela pri pôrode alebo v tehotenstve, dali do truhly výbavu pre dieťa (pôlku na nosenie, perinku s povojníkom a oblečenie). Ešte v 19. storočí existoval zvyk pochovávať najmä mužov v odeve z plátna. Až koncom 19. storočia sa začali ženy i muži pochovávať v tmavom sviatočnom, smútočnom odeve. Staršia generácia, najmä ženy, si ešte počas života pripravovala odev do hrobu.

Z hľadiska kalendárnych obradov obradový odev súvisel so zvykmi jarného a letného cyklu (vítanie jari), často spojených s cirkevnými obradmi a sviatkami (prvé prijímanie, procesie na Nanebovstúpenia Pána, Božie telo), ktorých sa zúčastňovali dievky vo sviatočnom odeve, v partách alebo vencoch.

Všedný odev

Sú to odevné súčasti a doplnky, ktoré nosili muži a ženy vo všedné dni, najmä počas práce. Pracovný odev tvorili súčasti základného odevu, ku ktorým sa podľa potreby priraďovali súčasti vrchného odevu a niektoré odevné doplnky. V letnom odeve sa využívali najmä plátenné súčasti. V nížinných oblastiach nosili muži široké gate, k nim košeľu, prípadne zásteru. V horských oblastiach sa hrubé súkenné nohavice nosili po celý rok a gate si obliekali len na letné poľnohospodárske práce. Koncom 19. storočia sa začali nosiť plátenné nohavice mestského strihu.

U žien bol dostačujúcim pracovným odevom rubáš a rukávce, alebo dlhá ženská košeľa, doplnené jednou alebo dvoma zásterami. Koncom 19. storočia ženy bežne nosili aj sukňu, zriedkavejšie živôtik, oboje z tmavších pracích látok. Staršie a obnosené súčasti vrchného odevu boli často spoločné pre mužov i ženy. Ženám ako ochrana proti chladu a dažďu slúžil aj obrus alebo plachta a vývojom novší tzv. vlniak. Pri chladnejšom počasí bolo zvykom obliecť si viacero rovnakých súčastí odevu naraz. Na všedný deň nosili muži i ženy predovšetkým podomácky zhotovenú obuv, od začiatku 20. storočia i továrenskej výroby. Až do začiatku 20. storočia sa v lete bežne chodilo naboso. Proti zime a vlhku sa nohy omotávali onucami a do obuvi sa vkladala slama alebo papier. Pri chôdzi na zľadovatenom teréne sa používali tzv. podkovice. Dôležitou súčasťou pracovného odevu mužov boli najmä rukavice a zápästky. Výzdoba pracovného odevu bola veľmi skromná. Od začiatku 20. storočia v súvislosti s prechodom na mestské odievanie sa v pracovnom odeve v hospodársky vyspelejších oblastiach uplatňoval najmä polokroj.

Mužský a ženský odev

Mužský odev

Mužský odev je súbor odevných súčastí, pokrývok hlavy, obuvi a odevných doplnkov, ktoré ako celok vytvárajú odev mužov. Skladba základných odevných súčiastok mužského odevu člení Slovensko na tri veľké oblasti:

Gaťový typ

Západné, južné a časť východného Slovenska sú typické gaťovým typom odevu, ktorého základom sú plátenné gate, košeľa a mužská zástera. V zime sa, samozrejme, aj tu nosili teplé súkenné nohavice z hrubého i jemného súkna.

Nohavicový súkenný typ

Severné časti západného a stredného Slovenska sú typické nohavicovým súkenným typom odevu, ktorého základ tvoria súkenné nohavice a plátenná košeľa. V lete mohli byť súkenné nohavice nahradené plátennými gaťami.

Nohavicový keprový typ

Východné Slovensko je typické nohavicovým keprovým odevom, s keprovými nohavicami a plátennou košeľou. V zime mohli byť keprové nohavice nahradené súkennými nohavicami. Keper je špecifická väzba nití pri tkaní plátna vytvárajúca vzory.

Základný odev mužov podliehal sezónnym zmenám v závislosti od striedania teplých a chladných ročných období. Z hľadiska pracovného procesu sa zásadne nemenila skladba základných súčiastok odevu. Variabilita skladby sa prejavovala viac v závislosti od ostatných príležitostí a funkcií tradičného odevu.

Ženský odev

Ženský odev je súbor odevných súčastí, textílie, pokrytie hlavy, obuv, odevné doplnky a šperky, ktoré ako celok vytvárajú odev žien. Skladba odevných súčiastok odevu žien člení Slovensko na dve veľké oblasti s vlastnými typmi odevu:

Oblasť s rubášovým typom odevu tvorí západné Slovensko, juhozápadná časť stredného a východná časť východného Slovenska. Základom je rubáš.

Rubáš

Rubáš, podolok, spodník je dlhá ženská košeľa bez rukávov, ktorá sa obliekala na holé telo. Šil sa z domáceho konopného alebo ľanového plátna prírodnej farby. Rubáš bol zdobený na tých častiach, ktoré boli po oblečení viditeľné. Rubáš doplnený rukávcami a zásterou bol v 19. storočí na západnom Slovensku dostatočným letným pracovným odevom. Na začiatku 20. storočia sa postupne prestal nosiť a nahradila ho biela spodná plátenná sukňa alebo kupovaná bielizeň.

Rubáš bol doplnený rukávcami, sukňou do pása i sukňou so živôtikom a zásterou. Rubášový odev je voľnejší, neupätejší. Tento typ zodpovedal skôr miernejšej klíme nížinných oblastí.

Oblasť s košeľovým typom odevu, ktorého základom je dlhá ženská košeľa, zahŕňa prevažnú časť stredného a západnú časť východného Slovenska. Dlhá ženská košeľa bola doplnená sukňou do pása i sukňou so živôtikom a zásterou. Košeľový odev je kompaktnejší a uzavretejší. Viac sa hodil do drsnejšieho podnebia horských oblastí.

Ženský odev na rozdiel od mužského odevu až tak nevariuje svoje typy v závislosti na sezónnom nosení. Variabilita je tu založená na zmenách v strihoch a skladbe jednotlivých súčiastok. Kultúrne vplyvy dobovej módy na ženský kroj sa, na rozdiel od mužského, prejavili v podobe takmer každej odevnej súčiastky.

Odev podľa generačného rozvrstvenia

Detský odev

Detský odev je súbor odevných súčastí detí do veku, kým nezačali nosiť odev dospelých.

Odev bábätiek a batoliat

Prvým odevom novorodencov bola plienka. Dieťa po okúpaní zavinuli do viacerých plienok a ovinuli tzv. povojníkom. Pevné povitie malo zaručiť rovný rast dieťaťa. Novším spôsobom bolo zavinutie do perinky. Po niekoľkých týždňoch dieťa dostalo vzadu rozstrihnutú košieľku. Na košieľku sa zvykol obliecť plátenný alebo pletený kabátik. Plienky a košieľky sa šili zo starého plátenného šatstva, aby boli mäkšie. Dbalo sa na to, aby mužské zvršky išli na chlapcov a ženské na dievčatá. Po 1. svetovej vojne sa tradičný odev nahrádzal priemyselnými výrobkami. Rozdielnosť pohlavia sa u najmenších detí začala zvýrazňovať až neskôr, a to modrou (chlapci) a ružovou farbou (dievčatá).

Odev detí v predškolskom veku

Keď dieťa začalo chodiť, základom jeho odevu bola po členky siahajúca košeľa, strihom totožná s mužskou alebo ženskou košeľou. Nosila sa buď samostatne, alebo sa na ňu mohla ešte obliecť sukňa so živôtikom či šaty s rukávmi. Do 4. - 6. roku života nosili deti odev takmer nerozlíšený podľa pohlavia. Čepček nosili chlapci aj dievčatá kým nešli do školy.

Odev detí v školskom veku

Školopovinné deti nosili zjednodušený odev ako dospelí, väčšinou ušitý z domácich materiálov. Do konca 19. storočia sa detský odev šil väčšinou doma, využívalo sa tiež obnosené šatstvo po súrodencoch. Výzdobu tvorila jednoduchá výšivka, našívané stuhy, či strojová výšivka. Odev bol pestrofarebný, dominujúca červená farba mala magickú ochrannú funkciu. U dievčat čepček nahradila šatka, u chlapcov čiapka. Detská obuv bola do začiatku 20. storočia zhotovená väčšinou podomácky. Okrem zimy chodili deti do školy často bosé, prípadne viacero súrodencov malo spoločnú obuv.

Odev mládeže

Dievocký odev tvoria odevné súčasti, pokrytie hlavy, obuv a odevné doplnky, ktoré tvorili súbor odevu slobodných žien od veku dosiahnutia pohlavnej dospelosti do vydaja. Medzi odevom dievok a vydatých žien bol rozdiel vo sviatočnom odeve dievok, v ktorom dominovala bohatá a farebná výzdoba. Súčasťou slávnostného dievockého odevu bola parta. Ostatné súčasti odevu, obuv a odevné doplnky dievok sa prispôsobovali zmenám, ktoré všeobecne prebiehali vo vývine ženského odevu. Práve dievky často ako prvé začali nosiť nové, netradičné a moderné súčasti odevu.

Dievocký účes

Účes a úprava hlavy je výrazným znakom dievockého odevu. Dievocký účas je účes a pokrytie hlavy slobodných žien od veku pohlavnej zrelosti do vydaja. Základom účesu boli dozadu sčesané vlasy, v strede hlavy rozdelené na dve časti, na temene spojené a zapletené. V 19. storočí bol na celom území Slovenska najrozšírenejším dievockým účesom jeden vrkoč spletený z troch prameňov vlasov a spustený dolu chrbtom. Vrkoč sa na konci zaväzoval tkanicou, často bol doplnený uviazanou stuhou. Novšou obdobou účesu boli dva spustené vrkoče. Dievky nosili v zime na hlave šatku. Osobitnú úpravu účesu a hlavy dievok si vyžadovali sviatočné a obradné príležitosti. Účesy z viac pramenných vrkočov, skrúcaných a stuhami obaľovaných vlasov dopĺňala parta alebo ozdoby zo zložito upravených stúh. Koncom 19. storočia sa pod vplyvom mestského prostredia rozšíril v niektorých oblastiach nový typ účesu, tzv. kont - vrkoče obtočené okolo hlavy alebo na temene stočené do oválu. Kont nosili aj dievky, no najmä vydaté ženy.

Mládenecký odev tvoria odevné súčasti, pokrývka hlavy, obuv a odevné doplnky, ktoré spolu tvorili odev slobodných mužov od veku približne od 15 - 16 rokov do ich ženby. Medzi odevom mládencov a ženatých mužov neboli podstatné rozdiely. Rozdiely sa prejavovali len vo sviatočnom odeve mládencov, v ktorom dominovala bohatá a farebná výzdoba. Súčasťou znakov mládeneckého odevu bolo vtáčie alebo kohútie pero za klobúkom. Právo nosiť pero získavali mládenci až po ich prijatí do mládeneckého stavu, napríklad iniciácie v miestnom mládeneckom spolku, alebo na tanečnej zábave, kde museli v zápase dokázať svoju silu alebo tanečnú obratnosť. Pero doplnené o pierko z kvetov a stužiek bolo obvykle darom od blízkeho dievčaťa. Nosenie pierka nebolo pre mládenca povinné. V niektorých oblastiach Slovenska ho nosili aj mladí ženatí muži. Odev mládencov podliehal tým istým zmenám ako odev ženatých mužov. Mládenci však často ako prví začali nosiť nové, netradičné súčasti odevu, alebo doplnky.

Odev ženatých/vydatých

Medzi odevom dievok a vydatých žien a medzi odevom mládencov a ženatých mužov nebolo podstatných rozdielov. Nosili rovnaké odevné súčiastky. Rozdiel sa prejavoval len vo sviatočnom odeve. Jediným výrazným znakom vydatej ženy bol účes, najčastejšie kont, a čepiec. Dospelí muži zriedkavo nosili pierka za klobúkom. Striedmejšia bola aj farebnosť a zdobnosť odevu ženatých mužov a vydatých žien v porovnaní s odevom mládeže.

Odev seniorov

Odev seniorov sa odevnými súčiastkami a doplnkami neodlišoval od odevu ostatných generácií, avšak bol menej farebný a menej zdobený. Dopĺňali ho teplejšie odevné súčiastky, a to aj v lete. Viac ako do výzdoby sa investovalo do kvality materiálu.

Roľnícky a neroľnícky tradičný odev

Roľnícky odev

Keďže súčasný slovenský kroj (tradičný ľudový odev) vychádza predovšetkým z roľníckeho sviatočného odevu, je priblížený v časti **Slovenský tradičný ľudový odev.**

Pastiersky odev

Ide o súbor odevných súčastí, doplnkov a pomôcok, ktoré tvorili odev pastierov. Základ pastierskeho odevu, najmä pastierov svíň a hovädzieho dobytka, tvoril pracovný odev konkrétneho regiónu. V pastierskom odeve sa najdlhšie udržalo nosenie haleny a bundy.

Halena

Je to druh mužského dlhého vrchného odevu. Šila sa z hrubého bieleho súkna. Mala rovný strih, takmer na celom Slovensku rovnaký. Siahala vyše členkov, len pod hrdlom bola zopnutá remencom. Veľký obdĺžnikový golier visel dolu chrbtom a počas nepriaznivého počasia slúžil ako ochrana hlavy. Bývala zdobená výšivkou, šnurovaním alebo aplikáciou. Zhotovovali ich halenári. Nosila sa iba prehodená cez plecia, na kožuch alebo kabanicu, neobliekala sa do rukávov. Rukávy sa zvykli zašiť a slúžili ako kapsa, v ktorej muži nosili drobné predmety alebo jedlo. Bola nákladnou odevnou súčiastkou, preto ju nevlastnil každý muž. Ešte začiatkom 20. storočia zvykla byť v niektorých regiónoch Slovenska súčasťou svadobného odevu ženícha. Obnosená halena sa v chladnom období nosila do práce alebo na furmanky. Vtedy sa obliekala do rukávov a bola prepásaná remeňom.

Bunda

Je to druh mužského vrchného odevu z kožušiny bez rukávov, ako plášť. Dĺžka bola rôzna, zvyčajne siahala takmer po členky. Šila sa zo šiestich až dvanástich ovčích koží, bielej alebo hnedej farby. Golier tvorila nezostrihnutá koža z čierneho jahňaťa, zadné nôžky a chvostík viseli dolu chrbtom. Zdobená bola farebnými koženými aplikáciami, zriedkavejšie výšivkou. Nezdobené bundy slúžili ako odev pastierov a povozníkov, zdobené boli odevom bohatých gazdov. Nosili sa v južných oblastiach stredného a východného Slovenska. Prestali sa nosiť začiatkom 20. storočia.

Doplnkom boli tanistra (kožená alebo plátenná kapsa cez plece), bič alebo dlhá palica a trúba, ktorou ráno oznamovali odchod na pastvu. V priebehu 1. polovice 20. storočia odev pastierov strácal tradičný charakter a preberal prvky mestského odevu z lacných materiálov. Do zvláštnej formy sa v 20. storočí vyvinul len odev pastierov oviec. Jeho základ tvorili súkenné nohavice, kožuštek, široký opasok, široký klobúk a krpce, ktoré sa spolu s koženou kapsou a valaškou stali symbolom pastierskeho odevu a ovčiarskeho zamestnania.

Remeselnícky odev

Je to súbor odevných súčiastok tvoriacich oblečenie remeselníkov. Do 16. storočia patrili remeselníci väčšinou k mestskému obyvateľstvu a nosili odev, ktorý bol ovplyvnený dobovou mestskou módou a zodpovedal ich sociálnemu postaveniu v meste. V priebehu 16. a 17. storočia, v súvislosti s hospodárskym úpadkom spôsobeným stavovskými povstaniami a vojnami s Turkami, sa časť remeselníkov presťahovala do poddanských mestečiek a dedín. Odlišnosť ich odevu od odevu roľníkov pretrvala do začiatku 20. storočia. Okrem všedného a sviatočného odevu nosili remeselníci pri práci odevné súčiastky, ktoré súviseli s charakterom ich práce. Kováči a garbiari nosili kožené zástery, obuvníci, stolári zelené zástery, mlynári biele zástery, mäsiari takisto biele plátenné zástery a vlnené pepitové kabátiky. Odev vidieckych remeselníkov spolu s dobovou mestskou módou bol vzorom pre odev žien a zvlášť mužov, ktorí začali v 19. storočí pracovať mimo svojho dedinského prostredia, najmä v priemyselných podnikoch.

Robotnícky odev

Je to pracovný odev robotníkov. Tradičný odev s prevahou odevných súčiastok bielej farby, náročný na údržbu, nebol vhodný do práce vo väčšine priemyselných odvetví, alebo v baniach a kameňolomoch. Priemyselní robotníci a baníci spravidla ako prví na dedinách odkladali súčasti tradičného odevu a začali nosiť nielen do práce, ale aj vo sviatočné dni odev mestského strihu z domáceho, na tmavo zafarbeného plátna, alebo cenovo dostupnú konfekciu. S rozvojom priemyselnej výroby v prvej polovici 20. storočia sa postupne najrozšírenejším pracovným odevom mužov stali montérky – kabátik a nohavice z modrého kepru. Stavovský robotnícky odev sa vyvinul len u baníkov.

Banícky odev

Je to pracovné a slávnostné oblečenie baníkov a banských úradníkov. Pracovný odev baníkov ešte v 19. storočí pozostával z plátennej košele, nohavíc a kabátika z tzv. cajku – pevnej bavlnenej látky. V banských revíroch stredného Slovenska sa vyskytovali dve formy slávnostného oblečenia. Obidve pozostávali z bieleho kabátika, červených nohavíc, koženej zástery a zelenej čiapky. K tzv. uhorskej forme sa nosili dlhé nohavice s čižmami a k tzv. nemeckej forme nohavice pod kolená, ktoré mohli byť aj biele, biele pančuchy a topánky. K obom sa nosila kožená zástera nosená vzadu, na ktorej sa baník pôvodne spúšťal do bane. V roku 1838 sa slávnostné oblečenie baníkov zjednotilo a svojou podobou sa viac priblížilo k vojenským uniformám. Pozostávalo z čiernej blúzy s veľkým oválnym golierom a čiernych dlhých nohavíc. K baníckej uniforme sa nosila čierna čiapka s perovou kokardou. Koženú zásteru postupne vystriedal opasok s kovovou prackou. K slávnostnému oblečeniu patril aj tzv. fokoš – malá ozdobná sekerka na dlhom tenkom porisku.

Celkovo, tradičné formy odevu najdlhšie pretrvávali v dedinskom prostredí. V 2. polovici 19. storočia začali do tradičného odevu prenikať mestské odevné súčiastky až ho v priebehu 1. polovice 20. storočia postupne celý nahradili. Nosenie tradičného odevu v mestskom prostredí sa koncom 19. a začiatkom 20. storočia stalo prezentáciou národného povedomia. Proces

zániku nosenia tradičného odevu v 20. storočí urýchlili nielen vojnové udalosti 1. a 2. sv. vojny, ale najmä hospodárske a spoločenské premeny. V súčasnosti sa v dedinskom prostredí tradičný odev nosí:

- len ako príležitostný slávnostný odev, napríklad počas najväčších sviatkov na bohoslužby,
- v niektorých lokalitách najstaršími ženami,
- v štylizovanej podobe scénického kostýmu pri vystúpení folklórnych skupín a súborov.

V tradičnom dedinskom spoločenstve boli zaužívané a všeobecne známe presné a striktné pravidlá nielen výroby a výzdoby, ale aj nosenia odevu. Bolo potrebné dodržiavať tradíciou stanovenú farebnosť, možné kombinácie farieb, úpravu hlavy, štandardizované nosenie odevu. Akákoľvek odchýlka bola neželaná a, najmä v prípade žien, sankcionovaná ostatnými ženami upozornením, zosmiešnením, či ohováraním. Práve vysoká konformita, sociálny tlak a tradicionalizmus dedinského spoločenstva prispeli k zachovaniu ľudového odevu v takej podobe, ako ho poznáme dnes.

Žatva, Branovo (Podunajsko), 1952, archív Ondreja Dema.
Zdroj: https://fondtlk.sk/sk/detail-sluk_us_cat.2-0012709-zatva-v-Branove-00102/

1.6 Tradičné zamestnania

Získanie obživy pre seba a svoju rodinu bolo základnou aktivitou a úlohou ľudí v minulosti. Podľa možností, ktoré im poskytovalo obklopujúce prírodné prostredie, podľa možností spojenia sa s okolitým, ale aj vzdialeným svetom, a podľa ich vlastných možností a schopností sa aj na území Slovenska vyformovali také zamestnania, prostredníctvom ktorých boli ľudia schopní nielen uživiť sa a uspokojiť svoje základné potreby, ale aj hromadiť nadprodukt vo forme majetku, ktorý bol potom predmetom dedenia. Samozrejme, nie všetkým sa to darilo, alebo bolo umožnené rovnako, preto aj tradičné slovenské prostredie bolo sociálne a ekonomicky diferencované.

Najchudobnejší

Najchudobnejší (žobráci, bezzemkovia a želiari – s malým majetkom a políčkom) boli odkázaní na prácu u bohatších za naturálie, neskôr peniaze. Išlo o sezónne práce v poľnohospodárstve, pomocné práce pri remeselnej výrobe, alebo celoročné slúžene u gazdov, či remeselníkov.

Malí a strední roľníci

Najširšie vrstvy vidieckeho obyvateľstva na území Slovenska tvorili nižšiu stretnú vrstvu - nie príliš bohatí roľníci, ktorí žili z obrábania pôdy. Malí roľníci obrábali pôdu o rozlohe do 5 ha, strední do 10 ha. Úroda z takejto rozlohy im dokázala zabezpečiť základné životné potreby. Sem patrili aj tzv. fušeri (z nem.) - neprofesionálni dedinskí remeselníci, ktorí síce vedeli vykonávať remeslo a privyrábali si ním, ale boli nevyučení a neorganizovaní, pričom ich hlavným zdrojom obživy bolo poľnohospodárstvo.

Gazdovia a remeselníci

Vyššiu strednú vrstvu tvorili roľníci a chovatelia (gazdovia), ktorí disponovali pôdou o rozlohe nad 10 ha. Tak dokázali vyprodukovať nadprodukt, ktorý po odpredaji umožňoval permanentné hromadenie a rozširovanie majetku. Títo v prípade, že nemali dosť pracovných rúk vo vlastnej rodine, príležitostne zamestnávali aj miestnu chudobu, alebo členov chudobných roľníckych rodín, ktorí si potrebovali privyrobiť. Okrem toho to boli aj profesionálni vyučení remeselníci, pre ktorých bolo remeslo hlavným zdrojom obživy, ktorí svoje výrobky predávali aj mimo dediny, najčastejšie na týždenných trhoch a výročných jarmokoch v okolitých mestách.

Dedinská elita

Najbohatšiu vrstvu vidieckeho obyvateľstva tvorili bohatí gazdovia, ktorí disponovali väčšími rozlohami pôdy. Nezriedka išlo o najvýznamnejšie miestne rodiny, o držiteľov nižších šľachtických titulov (zemania, rytieri, baróni). Okrem toho to boli aj obchodníci alebo takí producenti domáckej výroby, ktorí tieto produkty nielen vyrábali, ale aj skupovali od ostatných a predávali vo veľkom mimo dediny, regiónu, alebo aj štátu. Do dedinskej elity patrili aj miestni úradníci a vzdelaní ľudia, napríklad notár, lekár, veterinár, učiteľ, veľkostatkár, šľachtic, či kňaz, ktorých spôsob života (kultúra) sa od toho tradičného ľudového výrazne odlišoval.

Keďže naši predkovia neboli o nič menej vynaliezaví, snaživí a adaptabilní ako my dnes (práve naopak), neustále hľadali ďalšie možnosti, ako si privyrobiť, napríklad doplnkovými zamestnaniami.

Doplnkové zamestnanie

V tradičnom roľníckom spoločenstve ide o zamestnanie mimo vlastného hospodárstva a o vedľajší zdroj príjmu. Vzťah medzi príjmami z roľníctva a z doplnkových zamestnaní sa v čase mohol meniť. Niekedy neroľnícke zamestnanie nadobudlo funkciu hlavného príjmu a hlavného zamestnania. Doplnkové zamestnania najviac realizovali roľníci, ktorí vlastnili/držali pôdu o rozlohe do 5 ha.

V doplnkových zamestnaniach prevažovali robotnícke zamestnania v poľnohospodárstve, drevorubačstve, zamestnania vo forme podomového obchodu, domáckej výroby a drobných remesiel, neskôr v robotníckych profesiách v priemysle.

Keďže ľudia v minulosti boli odkázaní len na výsledky vlastnej práce, pracovitosť a čestnosť boli v tradičnej spoločnosti považované za jedny z najväčších cností. Niekedy predčili i majetnosť či vyšší sociálny status človeka. Akýkoľvek ľudia, ak boli pracovití a čestní, boli v tradičnom slovenskom spoločenstve v úcte bez ohľadu na to, čo presne robia a či sú chudobní alebo bohatí.

Roľník

Poľnohospodárstvo je cieľavedomé pestovanie poľnohospodárskych plodín a chov hospodárskych zvierat. Pre obyvateľstvo územia Slovenska bolo vždy hlavným zamestnaním. Rozvíjalo sa už od raného stredoveku, keď sa dedina a jej spôsob života vyhranili do viacerých podôb. Tieto podoby slovenskej dediny sú výsledkom pôdno-klimatických, historických a sociálno-ekonomických podmienok. Materiálne, sociálne i duchovné prejavy roľníckej kultúry, vzťah roľníkov k prírode, pôde, rastlinám a zvieratám, usporiadanie rodín i dedinského spoločenstva, ich hodnoty – to všetko bolo až do polovice 20. storočia výrazne ovplyvnené poľnohospodárstvom. Celkovo, základ slovenskej mentality pramení práve z poľnohospodárstva.

Roľník pestovaním poľnohospodárskych plodín a chovom hospodárskych zvierat získaval potrebné prostriedky na živobytie svoje i svojej rodiny. Roľníci ako sociálna skupina s vlastnou kultúrou sa na území Slovenska formujú od 9. – 12. storočia. Dedina a jej spôsob života postupne nadobúdali svoje charakteristické materiálne znaky: typické roľnícke obydlia a hospodárske stavby, sídelná zástavba usporiadaná do ulíc, alebo rozptýlených gazdovstiev, organizácia pozemkov v intraviláne (napríklad záhrady, vinohrady a sady v dedine) aj v extraviláne (polia, lúky, pasienky, sady, vinohrady, cesty, sezónne hospodárske a obytné stavby v chotári). Závislosť roľníka a jeho rodiny od poľnohospodárskej produkcie prestúpila aj ich spoločenský život (napríklad usporiadanie jednotlivcov do patriarchálnej viacgeneračnej veľkorodiny podľa pokrvného a nepokrvného príbuzenstva na čele s gazdom a gazdinou) a aj duchovný život, najmä bohatý agrárny kult (znamenia, predpovedanie a rituály na ovplyvnenie počasia a úrody, zabezpečenie plodnosti žien, zvierat, pôdy, rastlín a pod.).

V polovici 20. storočia pod vplyvom štátnej socialistickej politiky a komunistickej ideológie dochádza k znárodneniu ma-

jetku ľudí a ku kolektivizácii poľnohospodárstva (zriaďovaniu družstiev). Na každej dedine bol poľnohospodársky majetok zoštátnený a daný do miestneho družstva, kde všetci pôvodní majitelia pracovali. Dochádza tak k sociálnemu aj ekonomickému vyrovnávaniu obyvateľov. Po rozpade socialistického systému začiatkom 90. rokov 20. storočia, obnovení kapitalizmu, rozpadu družstiev a navrátení pozemkov pôvodným vlastníkom na Slovensku dochádza k čiastočnému obnoveniu súkromného poľnohospodárstva. To nesie mnohé tradičné znaky a čiastočne nadväzuje na roľnícke tradície, fenomén súkromného gazdovania a farmárčenia.

Vinohradník

Vinohradníctvo je najstarší špecializovaný odbor poľnohospodárstva. Zaoberá sa pestovaním viniča a spracovaním hrozna na víno. Geografické podmienky južnej časti územia Slovenska sú severnou hranicou rentabilného európskeho vinohradníctva. Slovenské vinohradníctvo nadväzuje na vinohradnícke oblasti susedného Maďarska, Rakúska a Moravy.

Vinohradníctvo je rozšíreným hlavným zamestnaním obyvateľov južných regiónov Slovenska už viac ako tisíc rokov. Ešte do 18. storočia hranica pestovania viniča na Slovensku siahala oveľa vyššie ako dnes. Prvé vinohradnícke regióny sa vytvárali od 12. storočia. Niektoré z nich existujú dodnes. Na väčšine pestovateľského územia bolo vinohradníctvo doplnkovým zamestnaním, na juhozápade Slovenska v Malokarpatskej oblasti hlavným zamestnaním obyvateľstva.

Prvé doklady o vinohradníctve na Slovensku sú z 3. storočia (archeologické nálezy nožov, hroznových zŕn a nádob). Najstaršia správa o vinohradníctve v Malokarpatskej oblasti je z roku 1249 a hovorí o Bratislave. Vďaka nemeckým kolonistom, ktorí sem prichádzali od 13. storočia, sa zintenzívnila a skvalitnila produkcia hrozna, zakladali nové vinohradnícke osady alebo kolonizovali už vzniknuté obce a mestečká. K popredným vinohradníckym oblastiam dodnes patria Malokarpatská, Nitrianska, Tokajská vinohradnícka oblasť a ďalšie.

Pestovanie viniča bolo výnosným zdrojom zemepanských príjmov, prispievalo k rozvoju miest a obchodu, bolo jedným z podnetov na udelenie titulu slobodného kráľovského mesta a s tým spojených ďalších výsad.

V 16. storočí sa vyvinulo tzv. viničné právo upravujúce vzťahy medzi zemepánmi a obrábateľmi viníc a vzájomné vzťahy vinohradníkov. Sformovalo sa právo výčapu producentov vína (tzv. viecha) a vznikli cechové organizácie. Osmanská okupácia a stavovské povstania v 17. a 18. storočí spôsobili spustošenie viníc a vyľudnenie vinohradníckych obcí. Nápravu zabezpečili tereziánske a jozefínske reformy a urbárska regulácia koncom 18. storočia. Tam sú základy súčasného slovenského vinohradníctva. Po zrušení cechov v 19. storočí boli vinohradnícke cechy nahradené vinohradníckymi spolkami.

Veľkou ranou pre vinohradníctvo na Slovensku bol výskyt chorôb viniča, najmä fyloxéry viničovej a peronospóry koncom 19. storočia. Obnovovať zničené pôvodné vinice bolo ekonomicky neefektívne. Prichádzali nové technológie, štepenie viniča do nových odolnejších podpníkov. Staré odrody viniča tak úplne nahradili nové.

Vinohradníctvo malo dopad na všetky zložky materiálnej, duchovnej i sociálnej kultúry. Jeho odraz nájdeme dodnes v staviteľstve (lisovne, pivnice, vinohradnícke domčeky), či slovesnom a hudobnom folklóre (piesne o víne).

Ovocinár

Ovocinárstvo je odvetvie poľnohospodárstva zamerané na pestovanie ovocia. Vo viacerých regiónoch Slovenska malo charakter doplnkového zamestnania a bolo významným zdrojom rodinných príjmov.

Archeologické nálezy zvyškov ovocia – ovocných jadier a najmä názvy v minulosti vznikajúcich osád (Jablonica, Hrušov, Višňové, Slivník) dokladajú cieľavedomé pestovanie ovocia na území Slovenska už v ranom stredoveku. Význam ovocných stromov potvrdzuje toponýmia a odráža sa na znakoch viacerých obecných pečatí.

Ovocné dreviny sa pestovali ako jednotlivé stromy na hraničných miestach, aj ako medzníky, postupne v súvislejších záhradách, vo viniciach, na poliach a najmä v panských záhradách a ovocných sadoch. V južnejších oblastiach územia Slovenska pre výsadbu ovocných stromov vytvárali predpoklady rozširujúce sa vinice, v oblasti vrchovín zase stráne odlesňované holorubným spôsobom pre potreby baníctva či hutníctva. Sporadicky ide aj o druhotné poslanie ovocných stromov v tzv. včelích záhradách.

Ovocinárstvo podporili nariadenia Márie Terézie a Jozefa II. (v 2. polovici 18. storočia), ktoré zaviedli výučbu ovocinárstva na školách a rozširovanie osvety. Na Slovensku k osvete prispeli najmä kňazi a učitelia nielen osvetovou literatúrou, ale i vlastným príkladom. Patrili k nim predovšetkým J. Fándly, A. Penzel, Ľ. Orphanides, M. Bazalica a Š. Moyses. K zvyšovaniu kvalitatívnej úrovne slovenského ovocinárstva prispievali aj vznikajúce ovocinárske spolky.

Ovocinárske spolky a regióny

Prvý spolok v Uhorsku bol založený roku 1796 v Jelšave. V priebehu 19. storočia vzniklo mnoho ďalších. Medzi významné ovocinárske regióny patrili najmä podhorské oblasti. Región Horná Nitra bol už v 17. storočí známym ovocinárskym regiónom. Región Gemer bol podľa slov dobových intelektuálov jednou súvislou kvitnúcou záhradou a jeho obyvatelia boli znalcami pestovania ovocia. V Trenčianskej župe sa ovocinárstvo stalo v priebehu 19. storočia prvoradým zdrojom príjmov časti obyvateľstva. Medzi najväčšie ovocinárske oblasti patrili Trenčianska, Hontianska, Bratislavská a Novohradská župa.

Ovocie a obchod

Ovocie bolo nielen sezónnou pochúťkou, ale aj dôležitou zložkou ľudovej stravy a zdrojom rodinných príjmov. Konzumovalo sa v čerstvom i konzervovanom stave – sušené, uvarené na lekvár, vydestilované po vykvasení na alkohol (alkoholické nápoje známe podľa druhu ovocia ako slivovica, hruškovica, čerešňovica, marhuľovica a podobne). Čerstvé i spracované ovocie sa predávalo na trhoch a prostredníctvom podomového obchodu. Predajom ovocia boli známe dediny Vestenice a Brdárka, či subregión Myjavské kopanice. Ovocie sa vozilo i do vzdialenejších miest a oblastí, kde sa neurodilo, napríklad z ovocinárskych obcí regiónu Gemer vozili ovocie na Dolnú zem či do severnej časti regiónu Spiš.

Obchodovanie s ovocím malo charakter ľudového zamestnania až do 1. svetovej vojny. Cesty za obchodom trvali viac dní a opakovali sa v pravidelných intervaloch. Určovali tak rytmus rodinného a hospodárskeho života ovocinárov a priekupníkov. Na vzdialenejšie cesty sa ovocie vozilo v osobitne upravených vozoch. Jednou z foriem obchodovania s ovocím bol jeho predaj obchodníkom z Čiech a Moravy.

V prvej tretine 20. storočia poškodila ovocné sady mrazová kalamita. O obnovu ovocinárstva sa zaslúžili výskumné a šľachtiteľské ústavy a školy. V roku 1920 bola založená Slovenská ovocinárska spoločnosť.

Ochrana ovocných stromov pred škodcami zahŕňala racionálne praktiky, ako oplotenie sadov proti zvieratám, oplietanie kmeňov proti zime, natieranie kmeňov vápnom, striasanie chrústov, postreky húseníc roztokom, ale tiež magické praktiky – najmä zatĺkanie peňazí do kôry chorého stromu, vylievanie vody po prvom kúpeli dieťaťa pod strom, či kropenie stromov nadránom studenou vodou.

Dobytkár

Chov dobytka je neoddeliteľnou súčasťou poľnohospodárstva. Pri pestovaní plodín boli najvýznamnejšie krmoviny. Práve ich dostatok umožňoval chov dobytka. Dobytok sa využíval najmä ako ťažná sila pri obrábaní pôdy a pri transporte. Dobytkárstvo bolo vyšším stupňom živočíšnej výroby. Oproti bežnému pastierstvu okrem pasenia využívalo maštaľný chov a intenzívne kŕmenie. Na území Slovenska bol maštaľný chov vždy prevládajúcim spôsobom chovu dobytka.

V 15. storočí do dobytkárstva preniklo salašníctvo - extenzívny chov mimo dediny na horských pasienkoch. Vtedy to bola nová forma organizácie chovu hospodárskych zvierat. Ako letný chov sa zachovalo až do polovice 20. storočia.

V horských oblastiach to umožňoval dostatok pasienkov vzniknutých ťažbou dreva a odlesnením území. V nížinách s prevahou ornej pôdy dostatok pasienkov zabezpečovalo tzv. trojpoľné hospodárenie. Spočívalo v tom, že v každom roku sa na tretine pozemku pestovali jariny, tretine oziminy a tretina odpočívala a slúžila ako pasienok. Zdokonaľovanie poľnohospodárstva od 18. storočia, používanie maštaľného hnoja zvýšilo produkciu krmovín. Postupne sa na Slovensku sformovali oblasti s rozvinutým dobytkárstvom, ktoré niekedy prevažovalo nad rastlinnou výrobou (napríklad v hornej časti stredoslovenského horského regiónu Liptov). Zloženie chovaného dobytka sa v jednotlivých oblastiach i obdobiach menilo. Napríklad rozšírenie chovu oviec súvisí s rastom cien vlny v 18. storočí. Nahrádzanie volov koňmi alebo opačne zasa preferovali zameranie chovu. V horských oblastiach sa rozšíril najmä chov hovädzieho dobytka pre jeho všestranné využitie (kravy na mlieko a mäso, voly ako ťažné zvieratá, býky na mäso a ďalší chov). Dobytkárstvo bolo totiž zdrojom živočíšnych produktov (mäso, mlieko, koža), hnoja, ťažnej sily, rohoviny (na výrobky). Zasiahlo aj do vývoja remesiel a domáckej výroby (spracovanie kože, vlny, bryndziarstvo ap.). Ovplyvnilo vznik povozníctva ako samostatného zamestnania. Obchod s hovädzím dobytkom (priekupnícke centrá boli v stredoslovenských regiónoch Zvolenskej a Novohradskej župy) a ovcami (trhy bývali na strednom a severovýchodnom Slovensku) presahoval hranice dnešného Slovenska. Po kolektivizácii poľnohospodárstva (združstevnenie) na začiatku druhej polovice 20. storočia tradičné formy dobytkárstva zanikli. Po rozpade socialistického systému začiatkom 90. rokov 20. storočia, obnovení kapitalizmu, navrátení pozemkov pôvodným vlastníkom na Slovensku dochádza k čiastočnému obnoveniu súkromného poľnohospodárstva, vrátane dobytkárstva. Nesie niektoré tradičné znaky a čiastočne nadväzuje na už takmer zaniknuté tradície.

Povozník

Povozníctvo je zamestnanie vykonávané vlastníkmi ťažných zvierat. Zárobkové povozníctvo sa vyvinulo z pôvodne poddanskej povinnosti za obdobia feudalizmu. Slúžiť každoročne istý počet dní so svojím povozom pre potreby feudála bola jedna z povinností každého poddaného ktorý vlastnil ťažný statok. O rozšírení tohto zamestnania v minulosti svedčia viaceré názvy obcí na Slovensku (Plavé Vozokany, Horné Vozokany, Vozokany), ako aj niektorých ulíc (Vozárska ulica ap.).

Na rozvoj povozníctva vplýval chov vhodných zvierat (najmä volov a koní), potreba vykonávať poľnohospodárske práce (orba, sejba a pod.), rozvoj obchodu, ťažba dreva, železnej rudy, výroba dreveného uhlia a jeho predaj. Existencii povozníctva nahrávala nedostatočne vybudovaná železničná sieť. Popri pltníctve predstavovalo povozníctvo najdôležitejší spôsob dopravy na Slovensku. Umožňovalo import tovaru, po ktorom bol dopyt (najmä chlebové obilie, kukurica, olovo, meď, kamenná soľ, niektoré druhy textílií), a naopak, export nadproduktu, o ktorý bol záujem (mliečne produkty, plátno, vlna, potraviny). Vo viacerých oblastiach Slovenska tvorili povozníci osobitnú socio-profesijnú skupinu, ktorá existovala v menších organizovaných celkoch (napríklad furmanské spolky v stredoslovenských regiónoch Gemer, Turiec, Orava alebo furmanské partie v regiónoch Horehronie a Spiš).

Niektoré partie furmanov mali svoje pomenovanie aj podľa obcí, z ktorých pochádzali (napríklad v regióne Horehronie boli známi Voľchovjane, Petrikovane, Ročičankare). Koncom 19. storočia sa stalo povozníctvo živnosťou. Nazývali sa špeditéri, ktorí sa špecializovali najmä na dodávanie paliva úradom v mestách a na sťahovanie obyvateľov. Povozníci zamestnávali aj kočišov a paholkov za mzdu. Povozníctvo ako zdroj zárobkovej činnosti postupne zanikalo následkom rozširovania železničnej siete a automobilovej dopravy. Povozník transformoval do súčasného šoféra a kamionistu.

Pltník

Pltníctvo je zamestnanie, prostredníctvom ktorého pltník získava zdroje obživy prepravou a predajom drevnej guľatiny, zviazanej do tzv. plte, po rieke. Najstarším písomným dokladom o pltníctve na Slovensku je zakladacia listina opátstva v Hronskom Beňadiku (na rieke Hron) z roku 1075. Do 30. rokov 20. storočia bolo rozšírené predovšetkým v horských regiónoch Slovenska (Spiš, Liptov, Orava, Kysuce). Súviselo s rozmachom ťažby dreva, banskej činnosti a hutného priemyslu, ktoré vyžadovali veľa dreva, a so splavnosťou slovenských riek.

Splavnosť slovenských riek

Celoročne bola splavná len rieka Váh na jej strednom a dolnom toku. Ostatné plťami splavované rieky Kysuca, Orava, Hron, Poprad a Dunajec boli splavné len sezónne, najmä v jarnom období, keď sa topil v horách sneh. Na území Slovenska sa najdlhšia rieka Váh a stredoslovenská rieka Hron vlievajú do rieky Dunaj a pltenie tak mohlo pokračovať ďalej, cez územie dnešného Maďarska, Srbska, Rumunska (aj Bulharska a na Ukrajinu) až do Čierneho mora. Drevo sa dopravovalo a predávalo najmä v mestách a nezalesnených oblastiach stredného Maďarska, Srbska a Bulharska. Pltníctvo na rieke Poprad zasa obchod-

ne spájalo severovýchodné Slovensko s Haličou (dnes oblasť na juhovýchode Poľska a západe Ukrajiny). V období osmanskej expanzie a okupácie horného Uhorska (dnes územie Slovenska) v 16. a 17. storočí, bolo pltníctvo obmedzené len na územie Slovenska. Potom opäť vzrástol význam pltníctva aj mimo hraníc.

Pltníctvo vytváralo dôležitý podiel na vnútornom i zahraničnom obchode s drevom, ale aj s ďalším tovarom. Na plť totiž bolo možné naložiť aj iný tovar, ktorý bolo možné počas plavby, alebo v cieli cesty odpredať. Išlo najmä o produkty domáckej výroby (drevený a hrnčiarsky riad, plátno, súkno, modrotlač, kožu, čipky, šindle, lesné plodiny a ovocie, oštiepky, ovčí syr, bryndzu, med, vosk, výrobky šafraníkov a olejkárov – bylinky, masti̇čky, oleje, ďalej napríklad mlynské kamene, žarnovy a rôzne železné výrobky).

Pltníci

Pltníci mali presnú vnútornú hierarchiu a pravidlá. Išlo totiž o veľmi nebezpečné zamestnanie – niekoľkodňovú plavbu na zviazaných drevených brvnách po neregulovanej a neupravenej rieke. Hlavným pltníkom bol tzv. faktor, ktorý organizoval prácu ostatných. Mal na starosti aj financie a uzatváranie zmlúv. Riadením plte (vpredu) bol poverený najschopnejší a najskúsenejší pltník, tzv. predník. Na zadnej časti plte bol menej skúsený pltník, začiatočník, tzv. zadník.

Plť

Najprimitívnejším typom plavidla bola tzv. pltka zložená zo 6–8 krátkych brvien. Na jej splavenie stačil jeden pltník. K jednoduchým pltiam patrila aj tzv. koza, z 10–15 zviazaných brvien, ktorú viedol jeden alebo dvaja pltníci. Tzv. jedinka bola zbitá z 12–16 kusov dreva. Na ňu sa naložilo ďalšie drevo, rezivo a iný náklad. Viedli ju dvaja pltníci. K zložitejším typom patrila tzv. dvojka - zväzok zložený z dvoch spolu zviazaných pltí a tzv. trojka - zbitá z dvoch samostatných pltí, medzi ktoré sa vsunula plť štvorcového alebo obdĺžnikového tvaru. Takéto plte museli viesť viacerí pltníci. Najväčšou plťou bol tzv. cúg zložený z dvoch zväzkov (vzájomne spojených dvojok alebo trojok). Cúgy sa plavili len na dolnom toku rieky Váh, ktorý je pomerne rovný a pokojný, bez meandrov a búrlivých úsekov. V pltisku v meste Komárno (kde sa vlievajú rieky Váh a Hron do európskeho veľtoku Dunaj) sa plte ďalším spájaním prispôsobili na plavbu ďalej dolu Dunajom. Na plavení sa tu zúčastňovalo 7 pltníkov s 2 náhradníkmi.

Pltníctvo si vytvorilo osobitú kultúru, charakterizovanú vlastnými zvykmi a folklórom (najmä pltnícke piesne a povesti). Výstavba železníc, regulácia riek a stavba prvých priehrad postupne znemožnili vodnú dopravu a pltníctvo ako dopravné zamestnanie zaniklo. V súčasnosti sa čiastočne zachovalo ako turistická atrakcia v horských regiónoch.

Drevorubač

Drevorubačstvo je zamestnanie zaoberajúce sa ťažbou a dopravou dreva. Slovensko dodnes patrí medzi najzalesnenejšie krajiny sveta a lesné hospodárenie preto bolo aj je na vysokej úrovni. Samozrejme, slovenské drevorubačstvo bolo rozvinuté najviac v regiónoch Slovenska bohatých na lesy a so splavnými riekami. Práve rieky sa najviac využívali na dopravu vyťaženého dreva. Guľatina zviazaná do pltí sa splavovala po riekach. Spočiatku malo drevorubačstvo formu klčovania lesov pri získavaní pôdy, ťažby dreva ako stavebného materiálu, kuriva a suroviny na výrobu náradia a nástrojov. Primárne bolo úzko spojené s roľníctvom. Samostatným zamestnaním sa stalo v stredoveku v spojitosti s potrebou dreva pre rozvíjajúce sa hlbinné baníctvo a hutníctvo.

Drevorubači boli aj osobitnou kategóriou zamestnancov baní a hutí, ktorí užívali aj tzv. banské slobody. V stredoveku bolo obyvateľstvo územia Slovenska poddanské. Bolo vlastníctvom feudálov a pod platnosťou feudálneho práva. Výnimkou boli obyvatelia banských oblastí, ktoré boli pod správou banskej komory, kde platilo banské právo. Obyvatelia slobodných kráľovských miest zas boli pod správou kráľa a mestského práva. Od 16. storočia vznikali v lesoch tzv. handle - samostatné drevorubačské osady. Pracovné povinnosti i práva obyvateľov handlov upravovali osobitné zmluvy. Drevorubačské práce boli aj súčasťou poddanských povinností. Drevorubačstvo sa v 18. storočí rozšírilo najmä v tých oblastiach, kde bolo poľnohospodárstvo nevýnosné. Tam sa drevorubačstvo stalo dôležitým doplnkovým zamestnaním.

Práca drevorubačov

Práca drevorubačov spočívala v stínaní stromov, odkôrovaní kmeňov, ich pílením, štiepaním, približovaním dreva ľudskou, alebo zvieracou silou. Išlo o fyzicky ťažkú prácu, navyše, vykonávanú predovšetkým v zime a na jar. (Bežné zimné teploty v horských oblastiach Slovenska sa pohybujú v rozmedzí od 0 do -20 st. C, niekedy aj -30).

Pri práci v lese drevorubači používali jednoduché nástroje: sekery, drevené a železné kliny, lúpače kôry, kyjanice, štipáky, od 18. storočia tzv. „dvojchlapové“ veľké píly. Jednu partiu (veľká skupina drevorubačov) tvorilo niekoľko 4 – 5 členných skupín. V každej skupine boli dvaja piliari a dvaja sekeráši (jeden pomáhal piliarom pri podtínaní), piaty člen lúpal kôru. Do partií sa brali mladí muži nie podľa veku, ale fyzickej vyspelosti, čiže bežne aj vo veku od 12 rokov. Pracovné skupiny boli zložené prevažne z rodinne alebo susedsky spriaznených mužov. Skupinu viedol a zmluvy medzi drevorubačmi a majiteľmi lesov sprostredkúval predák (faktor). Drevorubači sa buď vracali denne domov (ak bol šlog – miesto, na ktorom práve pracovali, blízko ich bydliska), alebo chodili na týždňovky, prípadne na celú sezónu do lesov.

Nezriedka bývali v polozemniciach, ktoré si sami vyhĺbili a prikryli čečinou, alebo v improvizovaných sezónnych obydliach z dreva (tzv. krám). Drevorubači pracovali od východu do západu slnka. Prestávky slúžili na jedenie. V čase ich neprítomnosti doma sa o hospodárstvo starali a deti vychovávali ženy a starí členovia rodiny.

Z miesta ťažby sa drevo dopravovalo vo forme celých kmeňov alebo pílením a štiepaním rozdelené na metrovinu (metrové dĺžky), siahovinu (siahové dĺžky). V prípade, ak bolo drevo určené na pálenie dreveného uhlia a na výrobu šindľov, ostávalo

v lese a uhliari a šindliari si ho dopravovali sami. Z miest ťažby približovali drevo do dolín, k potokom a cestám spúšťaním po svahoch, v drevených žľaboch na spúšťanie dreva (tzv. šmyk, rizňa), ťahaním pomocou dobytka, koní, sánok s ľudským poťahom. Ďalej drevo dopravovali po vode a po cestách, neskôr aj po železnici.

Huncokári

Huncokári je názov nemecky hovoriaceho obyvateľstva v oblasti Malých Karpát na juhozápadnom Slovensku. Ide o skomoleninu nemeckého slova Holzhacker (drevorubač). Boli to lesní robotníci pochádzajúci z južnej časti Dolného Rakúska a priľahlého Štajerska, ktorí od polovice 18. storočia podľa potrieb panských lesov osídľovali oblasti Malých Karpát. Žili rozptýlene v horských údoliach, väčšinou 2–3 rodiny spolu. Výnimku tvorilo sústredené osídlenie v Piesku (dnes časť mesta Modra). Títo ľudia sami seba nazývali „horskí ľudia".

K povinnostiam huncokárov patrilo stínanie stromov, rezanie a približovanie dreva k cestám a čistenie lesa. Na transport používali sane, šmyky, tzv. klauzúru - umelú vodnú nádrž, do ktorej sa nazberali jarné a jesenné vody, pomocou ktorej sa dvakrát do roka splavilo vyťažené drevo. Pracovnú skupinu tvorili členovia rodiny. S drevom a pri furmanke pracovali ženy spolu s mužmi. Domy so záhradami, v ktorých pestovali zemiaky a zeleninu, mali v užívaní počas služby. Chovali niekoľko kusov rožného statku a ošípaných, ktoré nechávali voľne sa pásť v lese. Seno pre statok a palivové drevo dostávali ako deputát. Boli dobrí ovocinári, ženy vynikali ako bylinkárky. Manželstvá uzatvárali vo svojom okruhu (endogamia). Príslušníci skupiny udržiavali intenzívne vzájomné spoločenské kontakty. Radi sa spolu zabávali, často v sprievode harmoniky tancovali tanec šotyš. Muži s obľubou hrávali kolky. Huncokári boli rímsko-katolíckeho vyznania. Najväčším sviatkom pre nich bol 22. január, deň svätého Vincenta, patróna drevorubačov. Až do roku 1945 u nich pretrvával bilingvizmus. Napriek kultúrnej a etnickej odlišnosti udržiavali s domácim obyvateľstvom dobré vzťahy.

Horské osídlenie huncokárov v Malých Karpatoch zaniklo po roku 1945, kedy bola časť huncokárov odsunutá do Nemecka ako súčasť nemeckého národa porazeného v 2. sv. vojne. Ich potomkovia žijúci na Slovensku majú dodnes huncokársku identitu, udržiavajú si svoje korene, sú združení v huncokárskych spolkoch, organizujú kultúrne podujatia, snažia sa udržať huncokársky jazyk ako špecifický historický variant nemčiny.

Pastier

Pastierstvo je zamestnanie zabezpečujúce spoločný chov dobytka mimo dediny na pasienkoch v extraviláne. Je to nižšia forma živočíšnej výroby ako dobytkárstvo. Slovanské obyvateľstvo na území Slovenska pôvodne chovalo hospodárske zvieratá v rámci dobytkárstva - doma. V 6. storočí sa síce dostalo do styku s pastierskou kultúrou kočovných Avarov a v 9. storočí s pastierstvom maďarských kmeňov, ale výrazne si ho neosvojilo. Bola to až tzv. valaská kolonizácia, počas ktorej od 1. polovice 15. storočia na územie Slovenska prenikalo od východu obyvateľstvo zaoberajúce sa salašníctvom – extenzívnym chovom oviec.

Salašníctvo

Išlo o tzv. valaský spôsob chovu oviec a kôz spočívajúci vo využívaní nevyužitých vyššie položených pasienkov na lúkach a holiach nad dedinou, či pod lesom. Valasi sa na území Slovenska natrvalo usádzali až do 17. storočia. V systéme salašníctva zostávali stáda oviec s pastiermi na pasienkoch celú sezónu a to aj cez noc. Tradične to bývalo od dňa Juraja (24. apríla) do jesene, podľa miestnych klimatických podmienok do dňa Michala (29. septembra), alebo Demetra (26. októbra), či až do Martina (11. novembra). Dlhý pobyt na pasienkoch i spracúvanie mliečnych produktov na takejto ovčej farme – salaši, si vyžadovalo vybudovanie potrebných pastierskych stavieb – obytnej a výrobno-spracovateľskej - koliby a prenosnej ohrady – košiara. Salašníctvo podnietilo vznik ďalších prejavov tradičnej kultúry (pastierske piesne, tance, zvyky, výtvarné umenia ap.). Spolu so salašníctvom sa na území Slovenska objavilo aj nové plemeno oviec – valaška. Oproti nížinnému chovu bolo salašníctvo popri získavaní vlny, mäsa a kože orientované najmä na spracúvanie ovčieho mlieka a výrobu mliečnych výrobkov – ovčích syrov (bryndza, neskôr oštiepok, parenica) a nápoja - žinčice. Na neslovenský pôvod tejto technológie spracovania ovčieho mlieka a výroby mliečnych produktov poukazuje aj salašnícka terminológia (geleta, putera, podišiar, rincka, urda a iné.).

Toto zamestnanie ovplyvnilo spôsob života pastierov, najmä v bývaní, stravovaní a umení. Po trvalom usadení sa týchto pastierov a po prechode na roľnícky spôsob života sa vlastníci oviec združovali do salašných spolkov s cieľom spoločne hospodáriť.

Salašný spolok

Salašný spolok, ako združenie vlastníkov oviec v dedine, si najímal baču – hlavného pastiera a ovčiarov – pomocných pastierov. Bača zodpovedal za zverené stádo, organizáciu práce a hospodárske výsledky na salaši. Časť vyprodukovaných mliečnych produktov bača použil na úhradu mzdy pastierom a na úhradu ostatných výdavkov salaša. Zvyšok podľa vopred stanovenej dohody s vlastníkmi oviec rozdelil majiteľom oviec podľa počtu oviec, ktoré v stáde mali. Čo zostalo, bola jeho mzda, resp. zisk z podnikania.

Okrem chovu a letného pasenia oviec i hovädzieho dobytka sa usadení pastieri začali pod vplyvom miestnej agrárnej kultúry zaoberať aj pestovaním plodín. Salašníctvo spojené s rastlinnou produkciou sa stalo súčasťou dobytkárstva a na území Slovenska stratilo charakter samostatného hospodárskeho systému, akým zostalo v iných oblastiach pohoria Karpaty. Pre pastierov-valachov, ktorí tvorili malú časť obyvateľstva, bolo pastierstvo dlho hlavným zamestnaním (napríklad v stredoslovenskom horskom regióne Horehronie až do 50. rokov 20. storočia). Avšak často bolo dopĺňané aj inými činnosťami: v zime sa valasi starali o dobytok v dedine, vyrábali drevený riad, metly, stĺkali plte, pracovali ako furmani, drotári ap. Preto pastierstvo nemožno vo všeobecnosti zaraďovať medzi hlavné zamestnania obyvateľov Slovenska v minulosti.

Pastieri podľa jednotlivých druhov zvierat

Každopádne, do valaskej kolonizácie boli dedinskí pastieri na Slovensku súčasťou domácej dobytkársko-roľníckej kultúry. Najnižšie postavenie mal pastier ošípaných – kanás, sviniar, kondáš. Podobne nízke postavenie mal aj pastier oviec – ovčiar.

Na túto prácu sa pôvodne najímali telesne, alebo duševne postihnuté osoby. Pastier hovädzieho dobytka – pasák bolo zvyčajne dieťa alebo muž z chudobnej rodiny. Podľa kategórie hovädzieho dobytka to bol kraviar, jalovičiar, býčiar, alebo voliar. Kone sa pásli buď spoločne, alebo individuálne. Ak spoločne, tak najatí pastier koní – koniar, alebo sa pri pasení striedali ich majitelia. Ak individuálne, tak pod dohľadom majiteľa. Menšie zvieratá, napríklad kozy, alebo hydinu pásli na lúkach deti z rodiny majiteľov. Pastieri na základe dohody strážili zvieratá, udržiavali napájadlá, zabezpečovali prvý výhon dobytka a pod. Pastieri jednotlivých druhov zvierat existovali na Slovensku do polovice 20 storočia. Potom sa chov zvierat presunul späť do maštalí majiteľov, alebo do veľkých družstevných kravínov, ošipární a hydinární.

Pastierov pri individuálnom pasení si najímali majitelia zvierat. Pastierov pri kolektívnom pasení si najímala dedina, koniarsky, koziarsky alebo salašný spolok. Obecný pastier patril k obecným sluhom a často vykonával aj funkciu hlásnika. Ak bola obec väčšia, obecní pastieri boli rozdelení podľa majetkového (sedliacky, domkársky pastier) alebo územného členenia obce a jej obyvateľov.

Odmeňovanie pastierov

Pred začiatkom sezóny bola s pastierom uzatvorená dohoda, obsahujúca jeho povinnosti, obdobie pasenia, formy a termíny odmeňovania. Staršiu, naturálnu formu odmeny tvorili potraviny. Pastier ich dostával týždenne alebo denne (vždy od jedného majiteľa, napríklad pri rannom vyháňaní), alebo príležitostne (tzv. výhonové pri výhone, tzv. sviatočné na Vianoce, či Veľkú noc, tzv. výrezové pri zapisovaní zvierat na rováš (palica, do ktorej sa vyrezávaním zárezov značil počet, používaná kvôli všeobecnej negramotnosti obyvateľov), tzv. fašiangové na fašiangy). Niekedy pastier dostával naturálie až na konci pasenia pri celkovom vyúčtovaní. Podľa zvyklostí v dedine to bývalo rôzne: na deň Michala, Gála, Demetera, Všechsvätých, Martina, Ondreja, na Vianoce, Štefana, Tri krále, na fašiangy, na Jozefa, Veľkú noc, Juraja, 1. mája, či na Turíce. Súčasťou naturálnej odmeny bol tzv. zosyp, pri ktorom pastieri dostávali obilie, zemiaky, či strukoviny. Pastieri dostávali aj naturálne príspevky na odev (vlnu pri strihaní oviec, plátno), drevo na kúrenie, seno na kŕmenie, alebo im prenajali lúku, či pole. Peniaze sa stali hlavnou formou odmeny až začiatkom 20. storočia.

Mimo obdobia pasenia bolo povinnosťou pastierov na Vianoce alebo na Nový rok navštíviť majiteľov dobytka, zavinšovať im a priniesť v kostole posvätené prúty na prvý výhon dobytka. Význam pastierov začal zanikať s ústupom kolektívnych foriem pasenia v 2. polovici 20. storočia.

Domácka výroba

Takmer v každej domácnosti bolo zaužívané vyrábanie výrobkov pre vlastnú potrebu, alebo na predaj. Táto výroba mohla byť hlavným, vedľajším či doplnkovým zamestnaním. Existovala vždy. Zvykové právo umožňovalo domáckym výrobcom predávať svoju produkciu na týždenných trhoch. Na domácku výrobu využívali najmä čas mimo poľnohospodárskej sezóny. Niektorí výrobcovia sa zameriavali na špecializované služby panstvu a špecializované výrobky potom odpredával ich feudál. Najväčší

význam ako doplnkový zárobok mala domácka výroba ľanového a konopného plátna a vlneného súkna. K špecializácii a zvýšenej produkcii prispel vznik manufaktúr, pre ktoré v 18. a na začiatku 19. storočia podomácky pracovalo množstvo výrobcov v mestách a na vidieku. Najviac osôb zamestnávala textilná domácka výroba (tkáčstvo, súkenníctvo, čipkárstvo a výšivkárstvo).

Ďalšími odvetviami boli zhotovovanie predmetov z dreva v horských a podhorských oblastiach, výroba šindľov, dreveného uhlia, kuchynského riadu, poľnohospodárskeho náradia, košíkov z prútia a tráv, hlineného riadu. Títo výrobcovia sa časom organizovali do spolkov a družstiev. Najväčším na území Slovenska bol spolok pre domácku výrobu Izabella založený v roku 1895. Ďalšie vznikli napríklad v mestách Martin (1909), Skalica (1910), Detva (1919). Dnes je v oblasti tradičnej domáckej a remeselnej výroby najvýznamnejším Ústredie ľudovej umeleckej výroby v Bratislave (ÚĽUV), ktoré vedie registre výrobcov, odpredáva ich výrobky v sieti predajní na Slovensku a organizuje workshopy pre záujemcov o tento typ produkcie. Ide o jedinečnú a kvalitnú odbornú a poradenskú národnú inštitúciu.

Oravskí plátenníci

Domáce tkanie, úprava a predaj plátna realizovali najmä vidiecki domáci výrobcovia, sčasti remeselní tkáči. Výroba a predaj plátna sa zvýšením dopytu rozvíjala najmä v 18. a v 1. polovici 19. storočia. V 40. rokoch 18. storočia na území Slovensku vyrobili 2/3 celouhorskej produkcie plátna. Hlavnou oblasťou výroby boli horské regióny Spiš, Orava a Šariš. Významný počet výrobcov bol aj v regiónoch Liptov, Gemer, Turiec, Zemplín, ďalej vo Zvolenskej a Trenčianskej stolici.

Obchodníci získavali tovar priamym výkupom od výrobcov v mieste ich bydliska a na trhoch. Na Orave sa plátenníctvu venovalo výlučne domáce obyvateľstvo. Podomovým obchodom sa zaoberali drobní výrobcovia. Bohatší roľníci, mešťania, majitelia mangľov a farbiarní obchodovali vo veľkom. Plátno vykúpené v obciach hornej Oravy zvážali na spracovanie do skladov v oravských obciach Slanica, Námestovo, Ústie nad Oravou, Bobrov, Klin ap. Na jeho jarmočný predaj najímali za podiel zo zisku miestnych roľníkov s pomocníkmi. Tí od Nového roku do februára v skupinách odchádzali na cesty s vozmi naloženými tovarom. Koncom 19. storočia sa predaj plátna rajonizoval podľa obcí (napríklad plátenníci zo Slanice obchodovali v Chorvátsku, Slavónii, Dalmácii, Zadunajsku, v Palestíne i Egypte). Najmä v 2. polovici 19. storočia plátenníci predávali aj priemyselne vyrobený zahraničný textil. Trhovú výrobu a obchod s plátnom na Slovensku od polovice 19. storočia postupne vytlačil import textilných výrobkov priemyselných a manufaktúrnych podnikov z rakúskej časti monarchie.

Obchodník

Základným predpokladom rozšírenia obchodu bol vznik nadproduktu vo výrobnej oblasti. Obchodovanie prešlo viacerými vývinovými štádiami od jednoduchého výmenného obchodu až po vznik špecializovaných zamestnaní. Vidiecke obyvateľstvo sa podieľalo na tovarovej výmene priamym predajom spotrebiteľom na týždenných trhoch a výročných jarmokoch. Od konca 17. storočia sa začína rozširovať tzv. podomový obchod a to najmä medzi sociálne slabšími príslušníkmi poľnohospodárskeho obyvateľstva ako ich samostatné špeciálne zamestnanie.

Podomový obchodník (tzv. hauzír, z nem.) predával vlastné produkty alebo skupované od iných domácich výrobcov, remeselníkov, obchodníkov, prípadne priamo v manufaktúrach, neskôr v priemyselných podnikoch. Obchodoval samostatne alebo ako zamestnanec organizátora podomového obchodu. Odchody podomových obchodníkov z dediny sa viazali zvyčajne k určitému termínu či obdobiu. Obchodníci odchádzali jednotlivo alebo organizovaní v skupinách. Ich cesty bývali krátkodobé (2–3 týždne), ale viackrát v roku, alebo dlhodobé (2–3 roky). Niekedy sa vracali domov iba na najvýznamnejšie výročné sviatky a v období hlavných poľnohospodárskych prác. Na cesty brali svoje alebo cudzie deti na vyučenie, obvykle po skončení povinnej školskej dochádzky. Pracovné oblasti sa zvykli rajonizovať podľa rodín, jednotlivcov alebo dedín. Podomový obchod sa často vykonával ako celoživotné zamestnanie, vyznačoval sa medzigeneračnou následnosťou („z otca na syna“). Pracovný rytmus podomových obchodníkov ovplyvňoval rytmus života celej ich rodiny. Manželky obchodníkov sa museli viac zapájať do poľnohospodárskych prác a zastupovať muža. Ak odchádzala žena, muži mali na starosti výchovu detí. Ak chodili manželia spolu, dávali hospodárstvo do prenájmu. Podomoví obchodníci sa odlišovali od svojho prostredia zväčša vyššou vzdelanostnou úrovňou, rozhľadenosťou, vyššou kultúrou bývania, iným spôsobom správania. Kontakty s cudzími, často neslovenskými krajmi sa odrazili v tom, že ovládali cudzie jazyky a niektoré cudzojazyčné výrazy používali i v domácom prostredí. V cudzom prostredí sa medzi sebou zvykli dorozumievať tajnou rečou (argotom).

Na priekupníctve bolo založené čipkárstvo, výšivkárstvo, vo veľkej miere i predaj výrobkov z dreva. Priekupníctvo ako špecializovaná samostatná činnosť sa prejavilo aj v distribúcii poľnohospodárskych produktov – masla, vajec, husacích pečienok, ovocia, zeleniny, hydiny. Niektoré obce a oblasti Slovenska vynikali priekupníctvom s koňmi a hovädzím dobytkom. Dôležitú úlohu v priekupníctve zohrali dedinskí a mestskí obchodníci, ktorí skupovali ľudové výrobky a poľnohospodárske produkty. Napríklad dedinskí obchodníci výšivky nielen vykupovali, ale aj obstarávali vzorníky pre vyšívačky.

Lacný Jožko

Lacný Jožko bolo pomenovanie podomového obchodníka s galantérnym tovarom a drobnými predmetmi dennej potreby. Na území Slovenska sa ich pôsobenie zintenzívnilo najmä po roku 1918 v dôsledku uzavretia medzinárodnej dohody medzi 1. ČSR a balkánskymi krajinami. Podomoví obchodníci, nazývaní obyvateľstvom na Slovensku bosniaci pochádzali z krajín bývalej Juhoslávie (z Bosny, Chorvátska, Srbska, Slovinska a Macedónie). Pomenovanie lacný Jožko vzniklo z ich reklamného vyvolávania, ktorým zdôrazňovali cenovú dostupnosť tovaru (Jožko má lacno všetko). Okrem podomového predaja na dedinách predávali na trhoch a jarmokoch, pred kostolmi po skončení bohoslužieb, na hodoch, v mestskom prostredí po uliciach, na železničných staniciach ap. Za pomerne nízke ceny predávali britvy, brúsne remene, vreckové a kuchynské nože, opasky, hrebene, drobnú galantériu, stužky, zrkadielka, toaletné potreby, krémy, peňaženky ap. Tovar ponúkali z debničky alebo koša zaveseného na pleciach pred sebou, prípadne mali oválny kôš so sortimentom umiestnený na hlave. Po 2. svetovej vojne sa toto zamestnanie stalo nelegálnym a pôsobenie lacných Jožkov zaniklo.

Remeselník

Remeselná výroba je špecializovaná nepoľnohospodárska malovýroba založená na ručnej práci remeselníka vlastnými nástrojmi vyžadujúca primeranú inštitucionálne získanú odbornú kvalifikáciu a spoločensko-stavovskú organizovanosť.

Remeslá vznikali spoločenskou deľbou práce oddelením sa od poľnohospodárstva. Pôvodne boli strediskami remesiel mestá, v 19. storočí prenikajú remeslá vo väčšom rozsahu do vidieckeho prostredia. Remeselníci v mestách boli združení do cechov.

Cech

Cech je stavovská organizácia združujúca majstrov jedného alebo viacerých remesiel. Cechy sledovali hospodárske a sociálne záujmy remeselníkov, kontrolovali ceny, kvalitu, množstvo výrobkov, pracovný čas, mzdy tovarišov, počet majstrov (t. j. dielní), prijímali a po vyučení „prepúšťali“ učňov, prideľovali vandrovných tovarišov jednotlivým majstrom. Zabezpečovali rovnosť medzi majstrami, kolegiálne a slušné správanie majstrov navzájom, dôstojné vystupovanie členov cechu na verejnosti, najmä počas jarmokov, trhov, cirkevných sviatkov a procesií. Členovia cechu zachovávali zásady cechovej solidarity, zabezpečovali pochovávanie členov, podporovali vdovy a siroty majstrov, chorých a starých majstrov. Na čele cechu stál cechmajster. Spoločné schôdze cechu sa konali štvrťročne. Na ich začiatku sa otvárala a na konci zatvárala cechová truhlica, v ktorej boli uložené cechové artikuly, protokoly a iné cechové dokumenty.

Symbolmi stavovskej a profesijnej spolupatričnosti členov cechu boli cechové insígnie, používané pri cechových obradoch. Na Slovensku bol rozšírený tzv. nemecký, v Európe najrozšírenejší typ cechov. Najstarším dokladom o existencii cechu je zmienka o cechu kožušníkov v Košiciach z roku 1307. Do roku 1525 je na území Slovenska písomne doložených 60 cechov a začiatkom 18. storočia už vyše 100 v 160 lokalitách. Cechy boli zrušené zákonom v roku 1872.

Na konci 19. storočia sa začali zakladať remeselnícke školy. Dovtedy bolo vzdelávanie remeselníckych majstrov plne v kompetencii majstrovej dielne a pozostávalo z etáp učeň – tovariš - majster.

Učeň

Muž vo veku 11 – 14 rokov sa učil u majstra po dobu 2 – 5 rokov, podľa náročnosti remesla. Po skúšobnej dobe uzavrel majster s rodičmi učňa učebnú zmluvu, v ktorej sa dohodli podmienky učenia (strava, ošatenie, bývanie, poplatok za prijatie, plat majstra a učebná doba). Potom majster predstúpil s učňom pred zhromaždenie členov cechu a vykonalo sa obradné prijatie učňa do cechu. Skladalo sa z poučenia učňa (o výhodách remesla, pravidlách cechu a správania sa), zápisu do cechového protokolu (knižky na prijatie), uloženia dokladov do cechovej truhlice, zaplatenia poplatku a pohostenia.

Učeň sa musel doučiť u majstra, s ktorým sa zjednal. Majster zodpovedal za výchovu učňa, za riadne ovládnutie výroby a predaja výrobkov, za jeho slušné správanie a dodržiavanie zásad náboženského života. Po skončení učebnej doby majster prepúšťal vyučeného s osvedčením a zhodnotením správania tzv. výučným listom. To vyučenému umožnilo zamestnať sa ako kvalifikovaná pracovná sila u ktoréhokoľvek majstra.

Tovariš

Ak sa učeň raz chcel stať majstrom, musel byť tovarišom. Tovariš získava ďalšiu remeselnícku kvalifikáciu prácou u iných majstrov počas obdobia 2 – 4 rokov. Tých si hľadá mimo domáceho územia, na tzv. vandrovke. Inštitúcia tovariša sa vyvinula v oblastiach s nemeckým typom cechov. Samostatné tovarišské cechy existovali od 15. storočia. Napríklad na čele cechu tovarišov v meste Košice stáli dvaja starší tovariši – jeden ženatý (volený majstrami) a jeden slobodný (volený tovarišmi). Tovariši bývali v tzv. herbergoch (nocľaháreň pre tovarišov), v menších mestách v domácnosti majstra, kde sa aj stravovali. Pracovali 14 – 18 hodín denne okrem nedele, za úkolovú alebo týždennú mzdu. Časť vlastnej produkcie mohli speňažiť sami alebo prostredníctvom majstra na jarmokoch. Tým sa tovariši nielen odborne zdokonalili ale získali aj praktické skúsenosti ohľadom celkovej prevádzky remeselnej dielne, finančnej samostatnosti a gramotnosti.

Vandrovky slovenských tovarišov smerovali do Rakúska, Čiech, Poľska, Škandinávie i do krajín Pobaltia, do iných častí Uhorska a severného Talianska. Smer cesty a jej trvanie si tovariš volil sám, aj keď existovali centrá preferované pre niektoré remeslá. Na vandrovke sa preukazoval tzv. vandrovným listom, od roku 1816 vandrovnou knižkou, do ktorej sa zapisovali zastávky a dĺžka práce u jednotlivých majstrov. Starostlivosť o tovarišov preberal majster. Tovariš musel u jedného majstra odpracovať aspoň 14 dní. Mohol odísť po výpovednej lehote a do rovnakého mesta sa mohol vrátiť len po 3 mesiacoch ďalšej vandrovky. Ak v meste nedostal prácu, musel do 3 dní odísť. Každý privandrovaný tovariš bol zapísaný do miestneho cechového registra tovarišov. Generálne cechové artikuly z roku 1813 vyžadovali od tovarišov najmenej trojročnú vandrovku, šesťmesačný pracovný pobyt u jedného majstra a povinnosť prijatia ponúknutej práce. Tovarišovi sa prikazovala úcta a poslušnosť voči majstrom. Od 80. rokov 19. storočia zakladali s podporou cirkevných úradov tzv. tovarišské spolky.

Majster

Majster je samostatný remeselník. Výrobu a predaj remeselníckych výrobkov vykonával vo vlastnej réžii. Musel byť organizovaný v cechu, neskôr v priemyselnej korporácii alebo v živnostenskom spoločenstve. Musel byť mešťanom, vlastniť v mieste výkonu remesla nehnuteľnosť. Mal právo zamestnávať tovarišov a prijímať učňov do učňovského procesu. Majster mohol byť prijatý do cechu len na základe zhotovenia majstrovského kusa a po predchádzajúcej vandrovke. Majstri v cechu sa oslovovali „pán brat“. Boli povinní viesť usporiadaný život. Mali zakázané vadiť a ohovárať sa, nadávať si, odvádzať si zákazníkov a tovarišov, zbierať objednávky, konkurenčne súťažiť a hromadiť suroviny.

Starší majstri vyžadovali od mladších patričnú úctu, mali výhody pri rozdeľovaní surovín, mohli zamestnávať väčší počet tovarišov, mali lepšie miesta na trhovisku. Miestni majstri mali vyššie postavenie ako cezpoľní.

Na vývoj remesiel mala veľký vplyv veľkovýroba. Najprv manufaktúrna od 18. storočia, potom priemyselná od 19. storočia. To spôsobilo stagnáciu a zánik niektorých remesiel, napríklad súkenníctva, tkáčstva, mydlárstva, hrebenárstva, či klobučníctva. No podnietila aj rozvoj iných, nových remesiel. Ide napríklad o stavebné a potravinárske remeslá, remeselnícke služby, zámočníctvo, klampiarstvo, hodinárstvo, murárstvo, dláždičstvo, inštalatérstvo, maliarstvo a natieračstvo, cukrárstvo, mäsiarstvo a údenárstvo, sódovkárstvo, holičstvo, ďalej vznikali práčovne, čistiarne, etablovali sa fotografi, nové remeslá tech-

nického zamerania – elektrikári, zvárači, či strojní zámočníci.

Remeselníci zvyčajne patrili k vyšším sociálnym vrstvám. Remeselníci boli členmi cechov, čo určovalo ich spoločenský život a zabezpečovalo kvalitu produktov. Na území Slovenska sa remeselníci v mestách vyčlenili v 14. a na dedinách v 17. – 18. storočí.

Remeselnícky majster v meste bol slobodný mešťan. V zemepanskom prostredí nebol slobodným občanom, platil poddanské dávky, ale nevykonával ostatné povinnosti určené roľníkom. Remeselníci, ktorí mali prenajaté zemepanské objekty (mlyny, pivovary, tehelne a i.), platili nájomné. Aj obce dávali do prenájmu kováčske vyhne, zriedkavejšie tehelne a píly. Od roku 1872 podliehajú remeselníci živnostenskému zákonu.

Najrozšírenejšie tradičné remeslá na slovenskom vidieku boli obuvníctvo, krajčírstvo, mlynárstvo, kováčstvo, kolárstvo, stolárstvo, tesárstvo a mäsiarstvo. Špecifické tradičné remeslá boli tkáčstvo, gombikárstvo, sitárstvo, zámočníctvo, voskárstvo, tokárstvo, tehliarstvo, ševcovstvo, sedlárstvo, remenárstvo, pokrývačstvo, piliarstvo, pekárstvo, nožiarstvo, kotlárstvo, korytárstvo, kominárstvo, klobučníctvo, klampiarstvo, kachliarstvo, holičstvo, garbiarstvo, debnárstvo, čižmárstvo, čipkárstvo, brašnárstvo. Ojedinelé tradičné remeslá boli napríklad gubárstvo, halenárstvo, vontinárstvo, sviečkarstvo, safianíctvo, mieškarstvo, hámorníctvo, cajgárstvo, brdárstvo, barchetárstvo.

Robotník

Robotníctvo je založené na masovej výrobe, alebo ťažbe. Medzi najstaršie robotnícke povolania na Slovensku patrí baníctvo a poľnohospodárske robotníctvo. Od 19. storočia vzniká priemyselné a stavebné robotníctvo a od 20. storočia všetky ostatné druhy robotníckych profesií.

Robotníctvo vzniklo v procese priemyselnej revolúcie spriemyselnením činností a vytváraním nových činností (najmä výrobných odvetví a služieb). Priemyselná produkcia je masová výroba, ktorá svojou štandardizáciou a veľkými sériami nahrádza ručnú remeselnú alebo manufaktúrnu výrobu.

Čo je oproti dovtedy výhradne remeselnej produkcii nové, je vzťah výrobcu a konzumenta. Dovtedy priame, osobné vzťahy medzi remeselníkom a spotrebiteľom, ktoré uľahčovali vzájomnú komunikáciu, adaptáciu a v podstate spoločné modelovanie výrobku, nahradili štandardizácia výrobku, odosobnenosť a možnosť rýchlej zmeny výrobkov podľa aktuálnych módnych vplyvov a technologického vývoja. Navyše, centralizovaná masová výroba prispela k ústupu miestnych, regionálnych, aj národných zvláštností a k rozrušeniu pôvodnej dedinskej, prevažne roľníckej pospolitosti. Tým prispela aj k zániku časti tradičnej kultúry v mnohých jej zložkách a prejavoch.

Časť dedinského obyvateľstva v 20. storočí, najmä jeho druhej polovici, odchádza do blízkosti priemyselných závodov a miest. V oblasti poľnohospodárskej výroby sa industrializácia prejavila v zavádzaní strojov, hnojív a veterinárnej farmaceutiky. V oblasti remeselnej výroby zavádzaním obrábacích strojov a nových materiálov. V oblasti obchodu priniesla premenu

trhového obchodu s priamym kontaktom výrobcu a spotrebiteľa na obchod stacionárny – predajne, s novými typmi výrobkov a s vytváraním nových potrieb.

Dedinské obyvateľstvo sa mení zo samozásobiteľov na trhových konzumentov. Zväčšujú sa sociálne rozdiely, mení tradičná štruktúra dedinského spoločenstva a spoločenské vzťahy.

Robotník, na rozdiel od ostatných, má stanovený pracovný čas a čas pracovného voľna, pracuje za pravidelnú a dohodnutú mzdu, je pod ochranou odborov, má sociálne, zdravotné, dôchodkové poistenie, prípadne poistenie v nezamestnanosti, ďalej sporenie, či zamestnanecké benefity pre neho a jeho rodinu. Špecializuje sa len na jednu činnosť. Po odpracovaní stanoveného počtu rokov má nárok na starobný dôchodok. Najnáročnejšie typy robotníckych profesií majú ďalšie benefity a úľavy (napríklad firemné bývanie, kúpeľnú liečbu, skrátenie odpracovaných rokov na odchod do dôchodku). Po ukončení pracovného času sa môžu robotníci venovať voľnočasovým aktivitám (napríklad športovým, najmä futbalu). Robotníci s rodinami žijú v robotníckych kolóniách pri fabrikách, neskôr v bytoch na sídliskách v mestách. Keďže ich domácnosť neobsahuje hospodársku časť, nechovajú, nepestujú. Ich manželky sú v domácnosti, prípadne sa venujú domáckej výrobe, v minulosti najmä výrobe a predaju čipiek, neskôr sa tiež zamestnávajú.

Poľnohospodársky robotník

Poľnohospodársky robotník je pracovník v poľnohospodárstve vykonávajúci pracovné úkony prevažne fyzického charakteru. Už stredoveké feudálne panstvá využívali takéto pracovné sily počas nárazových poľnohospodárskych prác v rastlinnej výrobe, kedy na ich realizáciu nestačili bežní pracovníci v rámci ich poddanských povinností. Zrušením poddanstva v Uhorsku v roku 1848 sa pre pracovný trh uvoľnilo množstvo poľnohospodárskeho robotníctva pochádzajúceho najmä z radov bezzemkov, želiarov a drobných roľníkov. Toto agrárne preľudnenie a nedostatok pracovných príležitostí v neagrárnych odvetviach vytvorili lacnú pracovnú silu. Zamestnávala sa prevažne na veľkostatkoch a veľkých gazdovstvách.

V rámci poľnohospodárskych robotníkov sa rozlišovali:

Celoročný poľnohospodársky robotník

Tzv. deputátnik, sluha, bíreš pracoval na ročnú zmluvu za dohodnutú mzdu, ktorej časť bola v naturálnej forme (deputáte). Nahrádza dovtedajšiu povinnú prácu poddaných. S rodinnými príslušníkmi bývali v pridelených domoch, ktoré pozostávali z viacerých bytových jednotiek. Zvyčajne mala každá rodina vlastnú izbu a kuchyňa bola spoločná pre viac rodín.

Nádenník

Tzv. napsámoši boli vyplácaní dennou mzdou, ktorá pozostávala z peňazí, alebo naturálií, alebo ich kombinácie. Pochádzali zväčša z miestnej chudobnej populácie. Vykonávali akúkoľvek prácu, ktorú boli schopní a ktorú gazda potreboval vykonať.

Sezónny poľnohospodársky robotník

Tzv. sezonári spravidla prichádzali na veľkostatky zo vzdialených chudobnejších, najmä hornatých oblastí. Nezriedka išlo o skupiny desiatok žien a mužov z jednej oblasti. Na príklad v 30. rokoch 20. storočia zo severoslovenského hornatého a chudobného okresu Žilina odchádzalo až 10 tisíc sezonárov ročne. Sezonári sa niekedy najímali len na jednotlivé poľnohospodárske práce, inokedy na celú sezónu od jari do jesene. Išlo najmä o okopávanie, pretrhávanie plodín na poli, v sadoch a vinohradoch, kosenie sena, žatvu a mlatbu, kosenie a zväzanie krmovín, vykopávanie zemiakov, lámanie a čistenie kukurice a zber cukrovej repy.

Sezonárov so zmluvou na celú sezónu odmeňovali dennou mzdou vyplácanou v mesačných alebo šesťtýždňových intervaloch. Súčasťou zmlúv bolo aj poskytovanie naturálií na spoločné stravovanie, ktoré pripravovala kuchárka celej skupine. Sezónni kosci, ženci a mlatci boli pôvodne odmeňovaní podielom z úrody. Životné podmienky sezonárov mali veľmi nízku úroveň. Pracovali od rána do večera, s prestávkami na jedlo. Obvykle boli ubytovaní v hygienicky nevyhovujúcich hospodárskych budovách (v barakoch, vyprázdnených sýpkach, stodolách, maštaliach). Spali na viacposchodových drevených pričniach, alebo na zemi na slame. Umývali sa v blízkom potoku, alebo v spoločných kadiach. Stravovali sa nedostatočne a neboli sociálne ani inak poistení.

Sezonári si domov privážali nielen peniaze, ale aj potravinové suroviny (najmä múku) a krmoviny (, aby si mohli dochovať dobytok a na zimu mali mäso a masť), najmä obilie, kukuricu a strukoviny pre ošípané.

Z chudobných dedín horských oblastí Slovenska takto každú jar odchádzali desiatky mladých žien a mužov na zvyčajne vopred, alebo roky dohodnuté veľkostatky a gazdovstvá. A to nielen do južných oblastí Slovenska, ale aj do blízkeho zahraničia, najmä do Maďarska, Rakúska, Čiech, na Moravu, sever Juhoslávie, či až do Nemecka a Francúzska.

Naučili sa tak cudzie jazyky, doma zavádzali nové poznatky o obrábaní pôdy, plodinách, náradí a strojoch, s ktorými sa oboznámili pri práci. Mnohí si tam našli manželských partnerov a nevrátili sa. V slovenskom folklóre je množstvo rozprávaní o živote sezonárov a sezonárskych piesní.

Napríklad v roku 1930 z celkového počtu ekonomicky aktívnych osôb v poľnohospodárstve sa hlásilo k samostatným roľníkom 287 836 osôb (55 %), stálych robotníkov bolo 90 900 (17 %) a za nádenníkov sa považovalo až 147 773 (28 %) osôb. Kolektivizáciou a zoštátnením poľnohospodárstva na začiatku 2. polovice 20. storočia vznikli z pozemkov a majetku gazdov a roľníkov poľnohospodárske družstvá a z cirkevných a šľachtických veľkostatkov tzv. štátne majetky, čím tradičné kategórie poľnohospodárskych robotníkov transformovali do stálych zamestnancov. Od 90. rokov 20. storočia po politicko-ekonomickej transformácii Slovenska zo socialistickej na kapitalistickú krajinu dochádza čiastočne k rozpadu družstiev a štátnych majetkov. Reštitúciou sa majetok navracia pôvodným vlastníkom, resp. ich potomkom, ktorí ho buď predávajú, prenajímajú, alebo na ňom opätovne začínajú hospodáriť. Tradičné súkromné formy poľnohospodárstva sa tak čiastočne obnovujú.

Baník

Baníctvo je komplex prác zameraných na vyhľadávanie, dobývanie a úpravu úžitkových nerastov. Súčasťou baníctva bol

prieskum, otváranie a príprava ložiska, stavba banského diela, zabezpečovanie podzemných priestorov, doprava, vetranie, zakladanie vyrúbaných priestorov, asanácia a rekultivácia devastovanej krajiny, banské meračstvo a i.

Baníctvo na Slovensku

Na Slovensku siahajú začiatky baníctva do praveku, keď sa tu ťažila meď. V 4. storočí pred Kr. tu zdokonalili dobývanie a spracúvanie kovov Kelti. V období Veľkej Moravy (9. storočie až začiatok 10. storočia) sa rozvíjala banská výroba v oblasti stredného Slovenska. V riekach a potokoch sa ryžovalo zlato. V 13. storočí sa baníctvo začalo rozvíjať pod vplyvom nemeckej kolonizácie. Na území stredného a východného Slovenska vznikali banské osady, ktoré sa menili na banské mestá. Pečať mesta Banská Štiavnica z roku 1275 je najstaršou pečaťou s baníckymi znakmi (kladivko a železko) na svete. Baníctvo sa najviac rozvíjalo od 20. rokov 18. storočia do polovice 19. storočia. Vtedy Slovensko patrilo k najvýznamnejším európskym producentom drahých kovov (mestá Banská Štiavnica a Kremnica), medi (mestá Smolník, Gelnica a Spišská Nová Ves) a železa (mesto Hronec a pohorie Spišsko-gemerské Rudohorie). V 2. polovici 19. storočia sa zintenzívnila ťažba uhlia (lokality Obyce, Jedľové Kostoľany, Handlová, región Pohronie). Banícke vedomosti a skúsenosti sa pôvodne získavali formou učňovstva. Banské školy vznikali na Slovensku v 1. polovici 18. storočia. Mimoriadny význam v rozvoji banských vied v celej habsburskej monarchii zohrala Banská akadémia v Banskej Štiavnici (1762 – 1919), prvá vysoká škola baníckeho zamerania na svete.

Banícke obce boli tvorené viacerými tradičnými usadlosťami pozostávajúcimi z niekoľkých bytových jednotiek a tzv. baníckymi kolóniami, ktoré pozostávali z viacerých bytových jednotiek. V baníckych obciach neexistovalo poľnohospodárstvo ako zdroj obživy. Baníctvo bolo založené na námezdnej práci. Baníci vykonávali činnosti v rámci vyhľadávania, dobývania, úpravy rúd a uhlia. Napríklad v 60. rokoch 18. storočia bolo na Slovensku asi 30 000 baníkov. V baniach v Banskej Štiavnici bolo asi 60 baníckych profesií. Podľa druhu práce to boli haviari, beháči, pratači, vrátkári, vyklápači, banskí a povrchoví tesári.

Baníci ako elita

Od 13. storočia mali baníci výsady a privilégiá: boli osobne slobodní, mohli sa voľne pohybovať, nemuseli vykonávať poddanské práce, boli oslobodení od daní, vojenskej služby a pod. Ich život regulovalo nie feudálne, ani kráľovské, ale tzv. banské právo, vrátane jurisdikcie. Baníci tvorili na tú dobu elitnú spoločenskú aj ekonomickú skupinu s odlišnou materiálnou a duchovnou kultúrou i spoločenským životom. Mali vlastnú samosprávu na čele s krámskym/komorským richtárom (kramrichter) alebo cechmajstrom. Sociálnu starostlivosť zabezpečovali bratstvá (tzv. bratská pokladnica) a banský erár, poskytujúci baníkom penzie, podporu v chorobe, alebo pre vdovy a siroty v prípade banských nešťastí, ktoré boli veľmi časté. Aj preto je v baníckom prostredí veľmi silný kult sv. Barbory, patrónky baníkov (početné kostoly a kaplnky sv. Barbory, spoločné modlitby pred fáraním a poďakovania po návrate na zemský povrch a pod.).

Baníci, na rozdiel od iných zamestnaní v tom čase, domov pravidelne prinášali mzdu v peniazoch. Ženy baníkov nepracovali, zväčša sa však venovali výrobe paličkovanej čipky, ktorá bola žiadaným obchodným artiklom. Paličkovaná čipka je významnou súčasťou tradičnej materiálnej kultúry Slovenska. V niektorých baníckych lokalitách sa produkuje dodnes, vrátane

organizácie workshopov pre záujemcov. V banských mestách sa dodnes zachovali niektoré banícke tradície, spoločenské podujatia a genius loci.

Niektoré špecifické tradičné zamestnania

Turčianski olejkári

Olejkárstvo je domácka výroba a podomový obchod s liečivými olejmi, rastlinami a inými liečivými prípravkami. Je spojené s liečebnou činnosťou olejkárov. Olejkárstvo na Slovensku zaznamenalo najväčší rozmach v období od 1. polovice 18. storočia do 2. pol. 19. storočia. Zaoberali sa ním najmä obyvatelia Turčianskej stolice, ale aj Liptovskej, Oravskej, Trenčianskej a Spišskej. V regióne Turiec sa poddaní zaoberali lisovaním a destilovaním liečivých olejov a ich predajom už v 17. storočí. V polovici 18. storočia Turčianska stolica zdaňovala viac ako 1 000 olejkárov. Prevažne alebo čiastočne sa v tomto regióne venovalo olejkárstvu obyvateľstvo v približne v 40 obciach (Vrícko, Kláštor pod Znievom, Blatnica, Lazany a Valča a i.).

Počet druhov liečiv, predovšetkým olejov, s ktorými sa obchodovalo, bol široký (borievkový, rozmarínový, rascový, feniklový ap.). Proti olejkárstvu boli vydané viaceré vrchnostenské obmedzenia, vyplývajúce najmä z niektorých nečestných liečiteľských a ochodných praktík olejkárov. Nízka úroveň zdravotníctva v 18. storočí im však napriek tomu poskytovala široké možnosti uplatnenia.

Na základe rajonizácie podľa dedín navštevovali Uhorsko, Sliezsko, Rusko, Sasko, Švédsko, Rakúsko, Čechy, Moravu, Sedmohradsko, Poľsko, Perziu a Turecko. Nariadenia, opatrenia a zmeny v zdravotníckej starostlivosti spôsobili postupné zanikanie olejkárstva. Časť olejkárov sa preorientovala na podomové obchodovanie s tovarom dennej potreby (najmä s galantérnym tovarom a poľnohospodárskym náradím), časť si osvojila pestovanie šafranu a obchodovala s ním. V posledných desaťročiach 19. storočia obchodovali v Rusku a Poľsku. Po 1. svetovej vojne olejkárstvo zaniká.

Vestenickí šafraníci

Šafraníctvo úzko súvisí s olejkárstvom. Je založené na pestovaní šafranu a podomovom obchode s jeho sušenými bliznami a čnelkami. Tieto časti šafranu sa používali ako pochutina do jedál a nápojov, pri príprave ľudových liekov, kozmetických prostriedkov a maliarskych farieb. Najstaršie doklady hovoria o pestovaní šafranu už od polovice 15. storočia. Za najkvalitnejší sa považoval šafran vypestovaný v meste Bojnice. Podomový obchod poddaných roľníkov a priekupníkov s miestnym šafranom je zdokladovaný už v 16. a 17. storočí. Pestovaniu šafranu sa pripisoval ekonomický význam ešte v 18. storočí. Najznámejšími podomovými obchodníkmi boli obyvatelia Vestenickej doliny z obcí Nitrianske Sučany, Dolné Vestenice, Horné Vestenice a Dvorníky nad Nitricou v subregióne Horná Nitra. V 18. storočí predávali šafran v Uhorsku a v niektorých mimouhorských krajinách. Kvôli lepšej organizácii obchodu si vestenickí šafraníci v tomto období založili obchodný spolok. Pestovanie šafranu a obchodovanie s ním na hornej Nitre postupne upadalo. Začiatkom 19. storočia pôvodní šafraníci obchodovali aj s drobným tovarom, pričom pomenovanie šafraník sa používalo naďalej. Názov šafraník sa preniesol aj na olejkárov v čase, keď od konca

18. storočia postupne zanechávali obchodovanie s liečivami, časť z nich začala predávať šafran a neskôr sa preorientovala na predaj predmetov dennej potreby.

Handrárstvo

Handrárstvo je v tradičnom spoločenstve doplnkové zamestnanie založené na podomovom zbere textilných a iných surovín. Rozšírilo sa predovšetkým v obciach z okolia papierní, pre ktoré bol textilný odpad až do 2. polovice 19. storočia hlavnou surovinou. Handry sa zbierali aj pre textilné továrne v Čechách a Rakúsku. K typickým oblastiam patril subregión Horná Nitra (obce Dolný Kamenec, Horný Kamenec, Zemianske Kostoľany, Bystričany, Podhradie, Veľká Lehôtka a Vestenice). Textilný odpad zbierali pre papiereň v Dolnom Kamenci fungujúcu v rokoch 1758 – 1858. Iné významné strediská handrárstva sa nachádzali v regióne Liptov a v okolí mesta Piešťany.

Pokiaľ handrári nepredávali nazbieraný textil priamo papierňam, ich odber zabezpečovali priekupníci. Zber sa postupne rozšíril na ďalšie odpadové suroviny ako železo, kosti, vlasy, gumu a papier. Handrári vymieňali handry za papier, neskôr za drobný galantérny tovar, hrnčiarske, porcelánové a sklené výrobky do domácností. Na cesty chodili buď peši s dvojkolesovým vozíkom, alebo riadnym povozom. Buď jednotlivo s 1 – 2 pomocníkmi alebo v organizovaných skupinách. Oblasti boli rajonizované podľa zvykového práva. K základným znakom handrárov patrila handrárska píšťalka pískaním na ktorej a hlasitým melodickým vyvolávaním („Handry, kosti, železo...“) oznamovali príchod do obce. Tradičná forma handrárstva po 2. svetovej vojne zanikla v dôsledku zavádzania nových foriem výkupu surovín vo výkupniach.

Ryžovanie zlata

Ryžovanie zlata je získavanie zlata zo zemského povrchu. Ryžovaním ako sezónnym zamestnaním sa zlato získavalo najmä z nánosov v povodí riek Dunaj, Hron, Ipeľ a vodných tokov v okolí mesta Zlaté Moravce. Ryžovanie bolo popri jeho dolovaní významným zdrojom príjmov Uhorska a preto bolo regulované nariadeniami. Už v 13. - 14. storočí sa takto získavalo zlato v Bocianskej a Ľupčianskej doline i v okolí podtatranskej obce Hybe. Na prelome 19. a 20. storočia sa ryžovaním zaoberali obyvatelia Žitného ostrova (medzi tokom rieky Dunaj a jeho ramenom Malý Dunaj) a Belianskej doliny v regióne Hont. Pri ryžovaní sa do sita na ryžovacom stole so šikmou ryhovanou doskou hádzal piesok, na ktorý sa liala voda. Zlatý piesok sa zachytával v súkne položenom na doske. Hojdavými pohybmi sa potom v korýtku vo vode od neho oddelili zrnká železa. Zlatý piesok sa ďalej čistil rozpustením v ortuti: stlačením piesku v kúsku jelenej kože sa z neho ortuť vytlačila a zlato sa ešte pretavilo. V Honte sa zlato ryžovalo z preosiatej zeminy, ktorú premývali v systéme jarkov.

Časť obce Pribiš (Orava), nedat., archív Ondreja Dema.
Zdroj: https://fondtlk.sk/sk/detail-sluk_us_cat.2-0018989-Obytne-domy-v-obci-Pribis/?disprec=3&iset=21

1.7 Tradičná ľudová architektúra a staviteľstvo

Ľudová architektúra a staviteľstvo na Slovensku má mnoho podôb.
To:
- aké architektonické prvky a ozdoby stavebníci použili vo svojich stavbách,
- aké stavebné materiály použili,
- ako veľké a koľko miestností v dome mali,
- ako tieto miestnosti usporiadali,
- v ktorých miestnostiach kto žil,
- aké mali hospodárske priestory,
- kde si svoje usadlosti stavali,
- ako tieto usadlosti navzájom usporiadali,
- ako a čím si ich zariaďovali a zdobili,
- čo v interiéri aj exteriéri stavieb považovali za pekné a čo za nevyhnutné,
- ako každá domácnosť fungovala ...

... to všetko je logickým a praktickým výsledkom nasledovných faktorov:

Geografické podmienky

Geografické podmienky sú najvýznamnejším faktorom formovania tradičného spôsobu života ľudí. Geografické podmienky sú: klimatické (podnebie/počasie/teplota), pedologické (typy a kvalita pôdy), hydrologické (vodné zdroje, vodné toky), biologické (flóra – rastliny, fauna – živočíchy) a geomorfologické (nížiny, pohoria, púšte). Geografické podmienky tradičnému človeku určujú, aké stavebné materiály má dostupné, akými technikami má stavať, aké obydlie potrebuje z dôvodu zabezpečenia tepla, bezpečia a zdrojov obživy.

Územie Slovenska pozostáva z:

Nížinných oblastí

Na všeobecno-zemepisnej mape Slovenska sú nížiny vyznačené zelenou farbou. Zjednodušene – ide o oblasť hlinenej architektúry a staviteľstva. Múry stavieb sú hlinené, vzniknuté buď nabíjaním – z blata vymieseného s obilnými plevami či nasekanou slamou, ktoré sa vo vrstvách nabíja do debnenia, alebo o murované z nepálených tehál vyrobených z tohto blata a vysušených na slnku. Múry sú uložené priamo na zemi, alebo na kamennom základe, alebo sú kamene len v rohoch a najexponovanejších miestach stavby. Múry

sú omietnuté hlinou a vybielené vápnom, prípadne vyfarbené pastelovou farbou. Sokel je zvyčajne vytvorený tmavou farbou. Strešná krytina je slama, alebo trstina. Hospodárske budovy sú postavené z drevených dosiek, alebo sú steny vypletené z prútia na drevenej konštrukcii a následne omazané hlinou a vybielené vápnom. Ostatné hospodárske stavby sú jednoduché doskové.

Prechodných oblastí

Prechodné oblasti (medzi nížinnou a horskou) – na všeobecno-zemepisnej mape Slovenska vyznačené žltou farbou. Zjednodušene – ide o oblasť s prelínaním sa prvkov hlinenej a drevenej architektúry a staviteľstva, s kamennými stavbami. Múry stavieb sú hlinené (nepálená tehla), alebo drevené, z ihličnatých stromov (trámy alebo guľatina spájané tzv. zrubením), nezriedka sú murované z kameňa. Stavby sú postavené na kamennom základe, omazané hlinou a vybielené vápnom, alebo prifarbené pastelovou farbou, s tmavým soklom. Strešná krytina je slama, alebo drevený šindeľ. Hospodárske budovy sú drevené doskové, alebo kamenné.

Horských oblastí

Na všeobecno-zemepisnej mape Slovenska sú horské oblasti vyznačené hnedou farbou. Zjednodušenie – ide o oblasť drevenej architektúry a staviteľstva. Múry všetkých stavieb sú z drevených trámov (guľatiny alebo okresaných trámov ihličnatých stromov) spojených tzv. zrubením. Stoja na kamennom základe, alebo na kameňoch v rohoch stavby. Strešná krytina je drevený šindeľ. V niektorých horských regiónoch sú zrubové stavby omietnuté hlinou a vybielené vápnom. V prípade svahového terénu je stavba podpivničená a stojí na kamennej podmurovke. Do polovice 20. storočia sa na Slovensku ešte vyskytovali horské dediny celé postavené z dreva, kde jedinou murovanou kamennou stavbou bol kostol a škola.

Keďže celé územie Slovenska leží v podnebnom pásme s pomerne veľkým množstvom zrážok na jar a na jeseň, s každoročným výdatným snežením (dnes už len v horských oblastiach) a zimnými teplotami hlboko pod bodom mrazu (-25°C), vysokými teplotami (nad 35°C) a búrkami v lete, obytné stavby sú pomerne masívne. Múry sú hrubé z tepelnoizolačných dôvodov, s pomerne vyspelými typmi pecí (bez vykurovania na Slovensku nie je možné prežiť). Strechy sú sedlové (v tvare písmena A), ležiace na masívnych krovoch s premyslenou konštrukciou a relatívne kvalitnou strešnou krytinou kvôli častému dažďu a potreby udržať masu ťažkému snehu v zime (vo vrstve v minulosti hrubej nezriedka vyše 1 metra).

Typy sídelnej zástavby

Pri budovaní sídiel sa slovenský človek musel prispôsobiť členitosti terénu v prechodných a horských oblastiach Slovenska s množstvom horských masívov, kopcov, dolín, riek a potokov. V nížinných zasa boli hranicami rieky a limitujúcim faktorom hĺbka spodnej vody, čo podmieňovalo nielen dostupnosť vody prostredníctvom studní, ale aj hľadanie takých vyvýšených území na stavbu sídiel, ktoré nie sú podmočené a nebudú na jar zaplavované vodou z topiaceho sa snehu, alebo keď sa vylejú rieky a potoky zo svojich korýt.

Cestná zástavba

Slovenské dediny pozostávajú zväčša zo sídiel obyvateľstva postavených organizovane okolo ciest. Tento typ zástavby sa nazýva cestná zástavba. Je rozšírený na celom území Slovenska. Dedina leží na hlavnej ceste, v strede rozšírenej na námestie, ktorému dominuje kostol, krčma a trhové miesto.

Reťazová zástavba

V horských oblastiach sa cesty zväčša kľukatia v dolinách, paralelne pri riekach a potokoch. Tam, kde bolo priestoru viac, vzniklo viac sídiel, usporiadaných v akýchsi zhlukoch. Kde bolo priestoru menej, postavili sídiel menej, alebo len jedno. Takýto nepravidelný typ sa nazýva reťazová zástavba - sídla sa nepravidelne „reťazia“ okolo cesty tam, kde to terén umožňuje. Reťazová zástavba je typická pre horské a prechodné oblasti.

Potočná zástavba

Niekedy je osou zástavby nie cesta, ale riečka, alebo potok, tu ide o tzv. potočnú zástavbu. V nížinách bolo priestoru viac a pri organizácii výstavby sídiel sa stavebníci nemuseli až v takej miere prispôsobovať terénu. Aj tam, ak bola hlavnou osou cesta, ide o cestnú, ak potok, potočnú zástavbu.

Ulicová zástavba

V rovinatých a prázdnych územiach veľkorysosť priestoru umožnila stavbu sídiel vo viacerých paralelne idúcich uliciach. Ide o pravidelnú tzv. ulicovú zástavbu. Dedina je tak zoskupením sídiel usporiadaných v pravouhlej matrici, podobne ako v amerických veľkomestách street a avenue, kde orientácia je podľa križovatiek. Tieto sídla na Slovensku majú korene už v ranom stredoveku.

Mestská zástavba

Vznik dedín, mestečiek a miest má na území Slovenska podobnú stredovekú genézu (od 12. – 13. storočia) avšak s tým rozdielom, že centrom mesta a mestečka bolo vždy námestie s kostolom, obklopené meštianskymi domami, rozvetvené do ulíc a uličiek, obohnané hradbami a opevnenými baštami s niekoľkými vstupnými bránami.

Rozptýlené sídla

Okrem dedín a miest s usporiadanou zástavbou sídiel, ľudia na území Slovenska žili aj v tzv. rozptýlených/disperzných sídlach. Ide o samoty, gazdovské dvory a hospodárstva rozptýlené v krajine.

Horské a prechodné oblasti

V horských a prechodných oblastiach sa takéto územia, ale aj jednotlivé sídla nazývajú lazy (v pastierskych regiónoch Podpoľanie a Gemer na strednom Slovensku), alebo kopanice (v oblasti Myjavskej Pahorkatiny na západnom Slovensku), alebo štále (z nemčiny, v banských oblastiach stredného Slovenska). Tieto sídla vznikli počas valaskej, kopaničiarskej a nemeckej kolonizácie najprv ako prechodné, sezónne sídla na ochranu pred nepriaznivým počasím počas práce v lese, alebo na poli, ak boli v takej vzdialenosti od dediny, kedy sa počas sezónnych prác neoplatilo denné dochádzanie pešo, alebo povozom. Postupne, so zahusťovaním obyvateľstva v dedine, sa tieto prechodné sídla adaptovali a stali celoročne obývanými. Dnes sú zväčša vyľudnené a slúžia na rekreačné účely ako chalupy, alebo sa revitalizujú nadšencami tradičných foriem hospodárenia a novými malými farmármi.

Nížinné oblasti

Rozptýlené sídla v nížinných oblastiach Slovenska boli:

- veľké gazdovstvá a farmy, tzv. majere, zväčša vo vlastníctve cirkvi, alebo šľachty, trvalo obývané celoročnými zamestnancami a sezónne desiatkami sezónnych robotníkov,
- vinohrady s vinohradníckymi domčekmi, vo vinohradníckych oblastiach južného Slovenska zvyčajne zoskupené do vinohradníckych osád niekoľko kilometrov za dedinou.

Okrem nich sa iné rozptýlené sídla (v extraviláne dediny) v nížinných oblastiach Slovenska nachádzali len zriedkavo.

Avšak zaujímavým prípadom rozptýlených sídiel nížinných oblastí sú tzv. sálaše. Týkajú sa obyvateľstva tzv. Dolnej zeme, vrátane Slovákov. Zakladatelia dodnes živých dolnozemských slovenských enkláv. Dolná zem je územie centrálnej a južnej časti bývalého Uhorska, od roku 1918, po rozpade Uhorska, územie stredného a južného Maďarska, západného Rumunska a severného Srbska (autonómia Vojvodina). Pred 250 – 300 rokmi sem prichádza (aj) slovensky hovoriace obyvateľstvo a znovuoživuje existujúce, alebo zakladá nové dediny a osady. Toto územie je totiž opustené spustošené 150 ročnou osmanskou okupáciou. Mimoriadne úrodná zem okolo dedín sa rýchlo rozparcelovala a na obrábanie polí vzdialených aj 25 km bolo potrebné vybudovať tam prechodné sídla. Tieto sídla sa postupne osídlili trvalo, vznikli z nich riadne gazdovstvá, tzv. sálaše. Rovnaká situácia nastala napríklad aj v prostredí československých pestovateľov bavlny v argentínskej provincii Chaco pred 100 rokmi, kde vznikli tzv. čakry, alebo v prípade poľnohospodárskych usadlostí v severnej Amerike farmy. Mnohé sálaše na Dolnej zemi stoja dodnes. Sú využívané rovnako ako lazy, kopanice a štále na Slovensku, čakry v Argentíne, alebo farmy k USA: buď plnia svoju pôvodnú funkciu, alebo slúžia na rekreačné účely a turizmus, alebo sú opustené a chátrajú.

Zamestnania a zdroje obživy

V prípade poľnohospodárskej rodiny sú súčasťou sídla hospodárske budovy a priestory na ustajnenie dobytka, koní, oviec, ošípaných, hydiny, náradia, obrábacích strojov a nástrojov, na spracovanie a uskladnenie úrody, napríklad tzv. stodola (veľký krytý priestor na mlátenie obilia z klasov cepami), senník (na uskladnenie slamy a sena), sýpka (na uskladnenie obilia), jamy a pivnice (na uskladnenie obilia, zemiakov, zeleniny).

V prípade remeselníckej rodiny sú súčasťou skladové a výrobné priestory – napríklad kováčska vyhňa, stolárska, kolárska, plátennícka, krajčírska dielňa a pod. V prípade baníckej alebo robotníckej rodiny hospodárske priestory zvyčajne absentujú, alebo sú len v zmenšenej podobe (chliev pre hydinu, ošípanú, priestory na uskladnenie krmiva a pod.).

V baníckych a priemyselných oblastiach rodiny baníkov a robotníkov žili v tzv. kolóniách - ubytovniach pozostávajúcich z niekoľkých jedno až dvojpriestorových samostatných obytných jednotiek so spoločnými hygienickými priestormi a priestormi na varenie. Tu hospodárske priestory absentovali úplne.

Socioekonomické rozvstvenie

To, do ktorej vrstvy rodina patrila, rozhodovalo o tom, kde, ako veľké a ako kvalitné obydlie rodina má.

Najchudobnejšie obyvateľstvo vidieka

Bezzemkovia, nádenníci a malí roľníci žili v dvojpriestorových obydliach pozostávajúcich len z izby (obývaný a v zime vykurovaný priestor) a pitvora (krytý uzatvorený, nevykurovaný vstupný priestor do izby/chyže). Aj preto sú slová „izba“ a „chyža“ archaickým synonymom pre „dom“. Na ich malých, nezriedka spoločných dvoroch hospodárske stavby buď úplne absentovali, alebo boli malé, len pre hydinu, jednu, dve ošípané, či jednu kravu.

Stredná vrstva vidieka

Rodiny strednej vrstvy žili v trojpriestorových domoch pozostávajúcich z izby, pitvora a komory, alebo v štvorpriestorových domoch pozostávajúcich z izby, pitvora, druhej izby a komory. Veľkosť a rozmanitosť hospodárskych stavieb (maštaľ, koniareň, ovčín, chliev, sýpka, stodola) závisela od majetnosti a zamerania rodiny. Rodiny strednej vrstvy spravidla vlastnili kone, alebo iný ťažný statok (voly, kravy) na obrábanie pôdy, ťažbu dreva a povozníctvo, ďalej dobytok a hydinu na mäso a iné produkty živočíšnej výroby.

Sedliacka vrstva a remeselníci

Bohatí vidiečania žili vo viacpriestorových podpivničených domoch s vyšším stropom, väčšími dvormi a veľkými hospodárskymi objektmi. Najbohatšie vrstvy vždy ako prvé preberali moderné výdobytky bývania – nahradenie ohniska na varenie na zemi murovanou multifunkčnou pecou (na vykurovanie, varenie aj pečenie), odvádzania dymu do podkrovia komínom von nad strechu, hlinenej podlahy drevenou dlážkou, či interiér kúpou moderného nábytku (bielizník, vysoká skriňa, postele) a bytových textílií.

Ak si dnes vytvárame obraz o tradičnom bývaní ľudí v minulosti, je dôležité si uvedomiť, o akú vrstvu ide: či tých najchudobnejších, stredných, alebo najbohatších, lebo rozdiely boli veľké. Nehovoriac o tých obyvateľoch slovenskej dediny, ktorí tvorili elitu. Napríklad nižšia šľachta – tzv. zemania, žili v menších kaštieľoch – kúriách, vyššia šľachta, napríklad baróni či grófi, žili v kaštieľoch umiestnených v štýlových záhradách. Obydlia bohatých remeselníkov a obchodníkov sa takmer nijako neodlišovali od zemianskych kúrií. Na vyššej úrovni boli aj obydlia lekárov, notárov, alebo správcov a nájomcov cirkevných majetkov. Tieto prenajímané panstvá zvyčajne tiež obsahovali kaštiele a kúrie.

Administratívno-správne podmienky a pravidlá osídľovania

Pravidlá a nariadenia osídľovania ovplyvnili tradičnú slovenskú ľudovú architektúru, bývanie, staviteľstvo a sídla najmä tým, o akú fázu osídľovania išlo, kto bol majiteľom alebo správcom územia a kto bol vlastníkom poddaných/kolonistov. Vlastníkom území na Slovensku bola šľachta, cirkev, kráľ a banská komora. Pravidlá osídľovania, rozdeľovanie pôdy, alebo lesov do správy a starostlivosti rodinám, rozhodovanie o výške daní, alebo naopak, oslobodení od daní, či materiáli na stavbu príbytku zdarma, bolo v gescii vlastníka/správcu územia. Osídľovanie a dosídľovanie územia Slovenska malo vždy svoje pravidlá (zvykové, uhorské, nemecké, šoltýske, kopaničiarske a valaské právo). Najchudobnejšie boli osady a dediny držané cirkvou a šľachtou. Najväčší rozmach zaznamenali slobodné kráľovské mestá a banské oblasti, ktoré mali svoj vlastný právny systém a podliehali priamo kráľovi. Vždy sa rozvíjali také sídla, kde bola banská ťažba (v stredoveku vzácne kovy, najmä meď, cín, zlato a striebro, alebo železná ruda), alebo výroba (v stredoveku remeslá a manufaktúry, v novoveku priemysel). Ďalej tie sídla, najmä mestá, ktoré mali priznané právo výčapu (krčmy), pálenice (alkoholu), skladu (obchod), trhu (týždenné), jarmoku (výročné), alebo ktorých kostol vlastnil vzácnu relikviu a kde sa konali púte.

Kultúrne tradície lokality/regiónu

Kultúrne tradície sa v tradičnej ľudovej architektúre a staviteľstve prejavili najmä v lokálnych alebo regionálnych pravidlách priestorového členenia domu, ornamentiky zdobenia fasády, farebnosti omietky, zdobenia vstupu do domu, do dvora, nadpražia dverí, ostenia okien a pod.

Gánok, gang

Gang (z nemčiny), podstenie, podstienka je otvorená zastrešená chodba pozdĺž dvorovej časti domu prepájajúca všetky za sebou radené priestory domu. Je buď úplne otvorená, tvorená len dreveným, alebo murovaným stĺporadím, alebo čiastočne oddelená múrikom, či dreveným zábradlím, alebo novšie, úplne uzatvorená múrikom a presklením, čím vzniká veranda. Podobná je tzv. pavlač v prípade poschodového domu. Chudobné rodiny mali gánok len z drevených stĺpov, bohatšie murované a zdobené stĺpy s múrikom.

Podlomenica

Malá strieška v spodnej časti prednej strany strechy domu tzv. štítu, chrániaca prednú stenu domu pred dažďom. Podlomenica je podobná rímse.

Valba, polvalba

Spádová časť strechy domu z prednej, alebo zadnej strany vytvorená z dôvodu lepšej aerodynamiky strechy pri vetre, rozloženia zaťaženia strechy v prípade snehu a lepšieho odvodu dažďovej vody. Úpravou základného typu (dvojspádovej) sedlovej strechy (do písmena A) o prednú valbu/polvalbu zaniká štít strechy a vzniká trojspádová strecha. Vytvorením valby aj na zadnej strane strechy zaniká zadný štít a vzniká štvorspádová strecha. Polvalbou (len v hornej časti strechy) v dolnej časti zostáva kolmý štít. Opačným riešením toho istého problému je kombinácia štítu a podlomenice či rímsy.

Štít

Predná a zadná kolmá rovná strana strechy domu uzatvárajúca strechu a vytvárajúca podkrovie. Zvyčajne doskový, v prípade murovaných domov je vypletený z prútia na drevenej konštrukcii, alebo murovaný, následne omietnutý. Predný štít je súčasťou prednej steny domu (od ulice), reprezentatívny, zvyčajne zdobený maľbou, textom, symbolmi majiteľa domu (rok výstavby, iniciály, priezvisko rodiny, príp. remeselný symbol), ornamentikou a symbolikou (napríklad slnečná rozety, kríž, kalich). V niektorých oblastiach západného Slovenska štít aj celá frontálna časť domu obsahuje fasádne a reliéfne prvky v štýle ľudového baroka alebo ľudového klasicizmu.

Hálka

Ozdobná kuželovitá strieška vo vrchnej časti štítu domu, niekedy na vrchole strechy zakončená stĺpikom - nástrešníkom. Je rozšírená v oblasti drevenej architektúry horských oblastí.

Žuder

Tzv. výpustok - ľudový stavebno-architektonický prvok hlineného staviteľstva západného Slovenska, zvýrazňujúci vstup do domu a zabezpečujúci ochranu vstupu pred poveternostnými vplyvmi, zdobený v štýle ľudového baroka a ľudového klasicizmu.

Radenie priestorov v dome

V ľudových domoch na Slovensku prevláda radenie priestorov za sebou, s izbou vždy od ulice, v poradí izba – pitvor - komora. Na konci domu sú najmenej významné a najmenej reprezentatívne priestory. Domy sú dlhé a situované kolmo na ulicu. Existujú viaceré regionálne výnimky radenia priestorov, napríklad na severovýchodnom Slovensku boli smerom do ulice situované izba aj komora (vedľa seba), alebo boli priestory domu situované „okolo seba“ a pitvor bol vstupným priestorom. Tzv. nemecké domy mali zasa kryté podbránie, ktorým sa vstupovalo do dvora a do domu, podobne ako majú mestské domy.

Uzatvorené dvory

Uzatvorené usadlosti „ako pevnosti“ sa vyskytovali v odľahlých dedinách regiónov severného Slovenska. Obytné aj hospodárske priestory tu boli situované do štvorca, s malým dvorom uprostred, uzatvoreným bránou. Dodnes ich možno vidieť napríklad v horskej dedine Ždiar.

Spoločné domy

Stavali sa v hornatých regiónoch stredného Slovenska (napríklad Liptov, Považie, Horná Nitra, Turiec), alebo v hornatých severných častiach tzv. prechodných regiónov (napríklad Tekov, Hont, Novohrad, Gemer). Pozostávali z viac bytových jednotiek radených vedľa seba, za sebou, alebo boli poschodové - nad sebou. Mali samostatné vchody, spoločnú strechu a dvor (najmä dvojdomy a štvordomy).

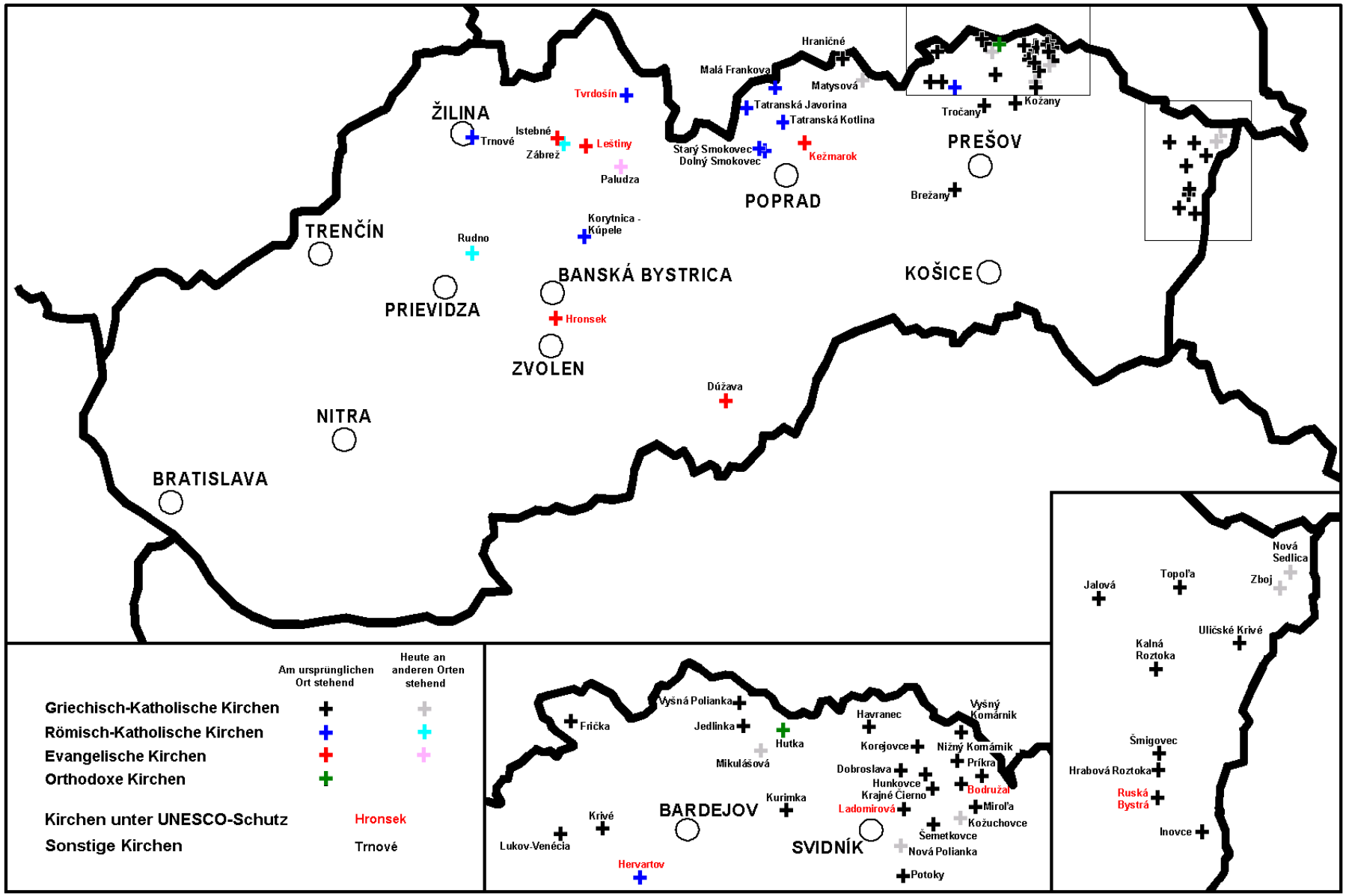
Farebnosť

Dôležitý a už na prvý pohľad viditeľný umelecko-estetický prejav ľudovej architektúry. V prípade hlinou omietnutých domov prevláda na celom území Slovenska biela farba vonkajších stien (vápnom) so soklom tmavej farby (čierna, sivá, tmavomodrá) a to bez ohľadu na to, či je dom hlinený, kamenný, drevený (zrubový), alebo novšie z pálených tehál. V prípade niektorých regiónov zvyčajne bielu nahrádzajú pastelové odtiene modrej, oranžovej, žltej, zelenej, červenej, okrovej/bledohnedej. Dobrým príkladom je horská dedina Vlkolínec (pri meste Ružomberok v regióne Liptov). V horských dedinách ležiacich východne a západne od pohoria Vysoké Tatry na severe Slovenska (napríklad v dedine Ždiar) sa v prípade neomietnutých zrubových domov bielila alebo farbila hlina, ktorou sa vytierala medzera medzi trámami, vyplnená machom a pletencami zo slamy.

V niektorých starých krajanských enklávach na území bývalého Uhorska dodnes možno rozpoznať tradičný dom obývaný slovenskou rodinou a to podľa farby omietky. Napríklad v prípade Slovákov v rumunskom hornatom regióne Bihor sú domy zelené, v rumunskom nížinnom regióne Banát modré. Slováci v dnešnom Maďarsku a Srbsku si tradične maľovali domy do bledomodrej, alebo bielej farby s tmavomodrým soklom, pričom maďarské domy boli zvyčajne bledozelené a srbské okrové, alebo bledohnedé.

Drevené kostoly

Drevené kostoly sú vrcholom ľudového staviteľstva na Slovensku. Sú postavené v horských oblastiach. V 17. - 20. storočí ich na území Slovenska bolo postavených okolo 300, nezriedka bez použitia akéhokoľvek železa. Dodnes ich stojí 59. 27 z nich bolo vyhlásených za Národnú kultúrnu pamiatku a 8 je zapísaných v Zozname svetového kultúrneho dedičstva UNESCO. Rímsko-katolíckych je 11, evanjelických (luteránskych) tzv. artikulárnych je 6, gréckokatolíckych 38, pravoslávne sú 4. Vo väčšine z nich sa dodnes pravidelne konajú bohoslužby.

Mapa drevených kostolov na Slovensku.

Zdroj: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wooden_churches_in_Slovakia. png

Ornamentálna výzdoba

Prítomná je na vonkajších stenách domu. Typická je napríklad pre dedinu Čičmany (okres Žilina, región Horné Považie), kde ide o 200 ročnú tradíciu vápnom maľovaných geometrických vzorov na drevených trámoch miestnych zrubových domov. Ďalej napríklad tzv. ždiarsky typ domu (podľa dediny Ždiar v regióne Spiš, na východnej strane Vysokých Tatier, najvyššieho pohoria na Slovensku), je typický geometrickými vzormi maľovanými vápnom na rezoch trámov zrubových domov. Ornamentálna výzdoba bola prítomná aj vo vinohradníckych regiónoch na juhu a západe Slovenska a týkala sa maľovania rastlinných, najmä viničových motívov okolo okien a vstupov obytných domov a vinohradníckych domčekov.

Architektonická výzdoba

V ľudových domoch sa prejavuje najmä vo výzdobe priečelia domu. Podľa priečelia sa totiž prezentovala úroveň majiteľa domu a obklopujúcim spoločenstvom bol podľa priečelia domu posudzovaný on a celá jeho rodina (najmä početnosť okien do ulice, úprava vstupu do domu a do dvora, dekoratívnosť frontálnej a dvorovej steny domu, stvárnenie štítu domu, udržiavanosť predzáhradky). Na západnom Slovensku sa rozšírili prvky ľudového baroka a ľudového klasicizmu vo výzdobe ostenia okien, nadpražia dverí a formy vstupov do domu (výpustkov), pričom nezriedka boli reliéfne prvky barokových a klasicistických ozdôb, najmä stĺpov, na celom priečelí domu. Drevená architektúra neumožňovala také 3D možnosti ako hlinená architektúra, preto sa zdobnosť dosahovala prostredníctvom rezbárstva/tesárstva (najmä zdobenie hláv stĺpov, trámov, ostenia okien a nadpražia dverí), alebo zvýšenou farebnosťou. Ak sa v ľudovom staviteľstve vyskytujú architektonické prvky, tak práve na priečelí obytného domu.

Veľkonočné kraslice, vajnorský ornament, 2016, Michal Veselský.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/vajnorsky-ornament/

1.8 Kalendárne obyčaje

Obyčaje výročného cyklu (kalendárne obyčaje) sú dané predovšetkým prírodou. V európskych geografických podmienkach sú odpradávna podmienené každoročne sa opakujúcim kolobehom počasia od jari, cez leto a jeseň až po zimu. Kľúčovými sú obdobia slnovratu (letný - najdlhší deň, okolo 21. júna, zimný - najdlhšia noc, okolo 21. decembra) a rovnodennnosti (jarná - okolo 20. marca a jesenná - okolo 22. septembra). V duchu ľudových predstáv o svetle ako dobre a tme ako zle, je obdobie roka, kedy sa predlžuje deň oproti noci, pozitívnym obdobím a naopak. Z tohto pohľadu je obdobie predchádzajúce zimnému slnovratu pre človeka nepriaznivé, zväčšuje sa sila negatívnych síl a je potrebné vykonávať viac ochranných úkonov ako inokedy. Aj preto sa výročné obyčaje sústredili do obdobia zimy a letné obdobie pozostáva skôr z pracovných obyčají spojených so zberom a spracovaním úrody.

Pracovné obyčaje ako súčasť výročných obyčají

Pracovné obyčaje síce tvoria samostatnú kategóriu obyčají, no na Slovensku sú orientované najmä na poľnohospodársku činnosť. Keďže i napriek tomu, že pri nich často nie je daný konkrétny deň, ale skôr obdobie a vhodnosť počasia, výročne sa opakujú. Preto je možné v tomto prípade pracovné obyčaje zaradiť do výročných obyčají. Sústreďujú sa predovšetkým do jarného obdobia, kedy sa poľnohospodári a chovatelia vykonávaním príslušných magických úkonov snažili zabezpečiť úrodu na poli, zdravie dobytka a hydiny, a tak prosperitu gazdovstva.

Pre tradičné poľnohospodárske Slovensko bol z hľadiska výročných obyčají najdôležitejším cyklus siatia, dozrievania, zberu, spracovania a predaja plodín, a príprava na ďalší poľnohospodársky rok. Práve tomu boli pôvodne prispôsobené termíny/obdobia výročných obyčají. Od stredoveku kresťanstvo mnohé dovtedajšie výročné obyčaje stabilizovalo ročným kalendárom na presné dni a niektoré posunulo na iné obdobie bez ohľadu na pôvodný roľnícky kalendár. Príkladom je Nový rok, ktorý je pre slovenského roľníka definovaný začiatkom agrárneho cyklu a nemá nič spoločné s 1. januárom, kedy je na území Slovenska sneh a príroda „spí“). V Uhorsku bol v roku 1587 prijatý tzv. večný, gregoriánsky kalendár.

Všetky tradičné slovenské obyčaje obsahujú mágiu, veštby, pranostiky alebo predzvesti.

Mágia

Mágiu predstavujú magicko-rituálne úkony, ktorých vykonanie má zabezpečiť, aby sa želané veci v budúcnosti stali/dosiahli (lebo človek verí v možnosť ovplyvnenia budúcnosti mágiou). Ide o úkony zabezpečujúce najmä zdravie, krásu, lásku, prosperitu, plodnosť, hojnosť, ochranu pred zlými silami.

Mágia podobnosti vychádza z viery, že dosiahnutie podobnosti vecí v jednej ich vlastnosti spôsobí ich prepojenie a následne podobnosť aj v iných vlastnostiach týchto vecí. Preto sú súčasťou magických úkonov symboly zdravia, krásy, lásky, prosperity, plodnosti, hojnosti a ochrany pred zlými silami.

Mágia kontaktu vychádza z viery, že veci na seba môžu prebrať vlastnosti iných vecí prostredníctvom ich vzájomného kontaktu. Preto je súčasťou magických úkonov aj fyzické kontaktovanie s tým, čo je považované za zdravé, krásne, láskavé, prosperitné, plodné, hojné a ochraňujúce pred zlými silami.

Veštby, pranostiky a predzvesti

Veštby, pranostiky a predzvesti nie sú prostriedkom na ovplyvnenie/ zabezpečenie budúcnosti (to sa robí mágiou). Slúžia na zistenie budúcnosti (lebo človek verí v možnosť predpovedania/ukázania sa budúcnosti). Pri veštbách ide o realizáciu úkonov na zistenie budúcnosti. Pri pranostikách ide o predpokladanie počasia na základe zistených a tradíciou overených súvislostí javov meteorologickej povahy. Pri predzvestiach ide o schopnosť človeka „čítať" znamenia – vykladať niekedy aj navonok nesúvisiace, často nezvyčajné javy a spájať ich s budúcnosťou.

Letné výročné obyčaje

Juraj

Juraj (24. apríl), svätec umučený v roku 303, je patrónom roľníkov, baníkov, sedlárov, kováčov, debnárov, koní a dobytka, pocestných, chovancov, zajatcov, vojakov a jazdcov. Legenda o jeho umučení sa na Slovensku šírila od 12. storočia.

V tradičnej kultúre sa jeho deň považuje za predel medzi zimou a letom a viažu sa k nemu pranostiky (napríklad hrmenie pred Jurajom znamenalo nepriaznivý rok). „Na Jura sa zem otvára" - vychádzajú z nej hady a iné živočíchy, ktoré v nej prezimovali. Ďatelinový štvorlístok, záružlie, podbeľ, had, jašterica či žaba nájdené pred Jurajom mohli mať ochranný blahodarný účinok alebo mimoriadnu moc ako prostriedok ľúbostnej mágie. Na Jura sa prvý raz po zime vyháňal dobytok na pašu, vykonávali sa magické úkony proti pôsobeniu škodlivých síl, podporujúce dojivosť a kvalitu mlieka. Patril k tzv. stridžím dňom, kedy bolo potrebné strážiť chotár pred strigami, za účelom čoho sa pálili sa tzv. jurské ohne, pri ktorých sa mládež zabávala: preskakovali vatru, dievky spievali obradové a ľúbostné piesne, vili vence a hádzali ich na stromy lebo verili, že ktorej sa na prvýkrát zachytí na konári, do roka sa vydá, hádzali do okien ovos s popolom so želaním: „Bodaj ste sa vydali. ", najvyššie dievky sa mali pováľať po oziminách, aby vyrástli vysoké. Deti sa hrali jarné hry „Na mosty", „Brány", „Na kráľovničky", reťazové hry „Helička", či „Hoja, ďunďa, hoja". Jurské obyčaje sa vyskytovali viac na nížinnom južnom a západnom Slovensku a sú príbuzné s obyčajmi na Jána.

1. máj

1. máj bol sviatkom mládeže. V predvečer, alebo v noci mládenci potajomky pred domami kde mali dievky stavali tzv. máj - vysoký strom s olúpaným kmeňom, na konci s korunou ozdobenou pestrými stuhami, šatkami, alebo fľaškou pálenky. Stavanie májov bolo rozšírené na celom Slovensku. Ako obyčaj sa na Slovensku vykryštalizovalo do týchto podôb:

a) máj v noci potajomky staval mládenec frajerke, alebo dievke, o ktorú mal vážny záujem, pred domom, kde bývala,

b) máje spoločne v noci potajomky stavali mládenci všetkým dievkam v dedine, ktoré dovŕšili podľa miestneho úzu vek dospelosti,

c) máje stavali v noci potajomky mládenci všetkým dievkam, ale ak mala dievka svojho mládenca, jej máj sa od iných odlišoval výzdobou, druhom alebo výškou, alebo mala dievka máje dva.

d) mládenci stavali jeden spoločný - obecný máj, alebo skupiny mládencov stavali niekoľko májov na viacerých zaužívaných verejných miestach – napríklad na futbalovom štadióne, na námestí, na frekventovaných križovatkách, pričom išlo o verejné podujatie.

Popoludní mládenci so spevom v sprievode muziky, alebo harmoniky navštevovali domácnosti, kde stáli máje, tancovali s domácimi, ktorí ich následne pohostili. Niekde je súčasťou pochôdky aj zbieranie naturálií (najmä vajcia, slanina, klobásy) na prípravu večernej mládežníckej tanečnej zábavy (tzv. majáles). Ak bolo v dome dievok viac, bolo postavených viac májov. Zostať bez mája bolo pre dievku zahanbujúce. Máje sa nestavali tým dievkam, ktoré neboli spoločenské, alebo s mládencami odmietali na tanečných zábavách tancovať.

Niekde je dodnes stavanie mája spoločenskou dedinskou oslavou, inde sa uskutočňuje potajomky v noci a oslavou je ich odstraňovanie – tzv. váľanie mája, najčastejšie na Turíce (Sv. Ducha). Pôvodne bol máj spred domu dievky gazdom odstránený bez akýchkoľvek obyčají, popílený a spálený v zime ako kurivo. Miestami sa stále udržuje aj stará forma - stavať máje dievkam, pričom mládencom sa za ne platí.

Turíce

Turíce (svätodušné sviatky, Letnice, Zelené sviatky, Rusadlá) sú pohyblivé kresťanské sviatky slávené sedem týždňov po Veľkej noci. Staroslovanský názov Turíce je odvodený od zvieracej masky tura/turoňa, dominantne zastúpenej v jarných ochranných a obetných obradoch. Názov Rusadlá, používaný na východnom Slovensku, súvisí pravdepodobne s názvom mladších antických slávností „pascha rosarum“. Po rozšírení kresťanstva cirkev na pôvodné turíčne sviatky terminovala sviatky svätého Ducha (symboly - plamienok a holubica). Pohanská symbolika i význam sviatkov sa však zachovali v sprievodoch masiek, bujarých zábavách so spevom a tancom, hostinách, streľbe, obchádzaní chotára s fakľami a hlukom. Podľa staroslovanských predstáv duše mŕtvych predkov sa mali cez turíčny týždeň vracať na zem pomáhať a ochraňovať živých. Na severnom Slovensku sa konali zádušné omše za zosnulých za obdobie od minulých Turíc, na hroby sa kládli zelené vetvičky a vajíčka. Pozostatkom starej obyčaje sú aj voľby tzv. turíčneho kráľa. Volila ho mládež a tri dni mu patrila všetka svetská moc v obci. Vďaka zákazom zanikol v 18. storočí. Zostala však voľba turíčnych mládeneckých richtárov. S postavou kráľovnej sa stretávame v dievčenských hrách a obchôdzkach. V mestách sa na Turíce konali strelecké preteky na terč v tvare vtáka, víťaz dostal titul vtáčieho kráľa. Obľúbené boli sprievody dievok s ružovými girlandami a vencami, prevážanie sa na kvetmi ozdobených loďkách, výlety do prírody, majálesy a juniálesy.

Turíčnu zeleň prijalo i kresťanstvo. Na celoročnú ochranu domu, hospodárstva i dobytka sa používali vetvičky posvätené v kostole v tento deň. Na Slovensku turíčne obyčaje postupne zanikali, v tradícii sa uchovávajú zábavy, niekde stavanie májov, vkladanie zelených vetvičiek za okná domov, miestami aj čistenie studničiek.

Ján

Ján (24. jún) bol prorok, svätec, krstiteľ Krista v Jordáne, posledný starozákonný prorok a prvý svätec kresťanskej cirkvi. Žil

ako pustovník, šíriteľ pokory, ktorej znakom bol krst. Za kritiku nemravného života Heroda Agripu bol sťatý. Jeho znakmi sú tanier s odseknutou hlavou, vrecko medu, kalúž s obrazom nahého Krista a Baránok Boží s krížom. Je patrónom krajčírov, kožušníkov, garbiarov, hostinských, nožiarov, brusičov, spevákov, vinárov, architektov, pastierov, odsúdených na smrť, ochranca pred strachom a mnohými chorobami.

V tradičnej predkresťanskej slovanskej kultúre je to deň spojený so slávnosťami letného slnovratu, kde hlavnú úlohu zohrávali oheň, voda (najmä rosa) a zeleň. Korene obradov súvisia s kultom Slnka ako symbolom ohňa, ktorý má magickú očistnú funkciu a to najmä v deň slnovratu (21. júna). Kresťanský kalendár posunul tieto slávnosti na Jána. Najdôležitejšími boli tzv. Jánske ohne, nazývané aj vajano, alebo sobotky. Vysoké vatry sa pálili v predvečer (svätojánska noc), ojedinele aj viac dní pred Jánom a na Jána. Ohne zapaľovali aj pastieri na salašoch, kde sa spoločne hostili. V minulosti bolo cieľom vatier privolať dážď. Očistný význam sa pripisoval preskakovaniu ohňa. Verilo sa, že kto preskočí svätojánsku vatru, nemusí sa v tom roku báť smrti. V tento deň sa zdôrazňovala aj posvätná funkcia ohňa: nebolo dovolené požičiavať ho, hádzať doň smeti, liať do neho vodu alebo pľuť. Podľa poverových predstáv sa s týmto prechodovým obdobím letného slnovratu a počiatku leta spájala zvýšená aktivita nadprirodzených síl, stierali sa hranice medzi reálnym a nadprirodzeným svetom. Verilo sa, že v noci tancujú strigy na krížnych cestách, víly na lesných čistinkách, že kvitnúce rastliny pred východom slnka hovoria ľudskou rečou a povedia, akú chorobu liečia. Zber svätojánskych bylín (zelín) v tento deň, najmä pred východom Slnka, bol rozšírený na celom Slovensku takmer do polovice 20. storočia. Očistná a liečebná moc sa pripisovala vode, najmä rose pozbieranej na lúke. Kto sa touto rosou umyl, zabezpečil si krásu a sviežosť. Šťastie mal mať človek, ktorý chytil svätojánsku mušku (svietivka svätojánska, *Lampyris noctiluca* (L.)) a nosil ju pri sebe. Cirkevné zákazy už od 16. storočia poukazujú na neviazanosť zábav pri jánskych ohňoch. Z bezpečnostných dôvodov proti ich páleniu vydávala zákazy aj svetská vrchnosť. V predstave zvýšenej aktivity zlých síl sa do polí a obydlí zapichovali zelené prúty na ochranu proti búrke a ľadovcu. Z viery v ochrannú a očistnú funkciu ohňa sa obchádzali polia s horiacimi polenami, či uhlíkmi. Zo strachu pred bosorkami sa kŕmil dobytok cesnakom a chlebom, platil zákaz vstupu cudzej ženy do dvora i domu. Svätojánska noc i deň boli vhodné na veštby vydaja, ale aj na negatívne čary. Srdce z vtedy chyteného krta malo liečiť epilepsiu a jeho koža v stajni mala chrániť dobytok. Platil zákaz hýbať zemou (sadiť, kopať), ale i prať. S týmto dňom sa spájali predpovede úrody: „Pred Jánom nechváľ jarinu“, „O Jáne čerešne i muchy zrelé“. Verilo sa, že na Jána je možné presne stanovenými spôsobmi nájsť poklady schované pod zemou. V súčasnosti je zapaľovanie jánskych vatier jednou z foriem osláv štátnych sviatkov a výročí.

Peter a Pavol

Peter a Pavol (29. jún) – Peter je z cirkevného hľadiska vnímaný predovšetkým ako svätec, apoštol (pôvodným menom Šimon), podľa legendy hlava kresťanskej cirkvi, mučeník, patrón zámočníkov a hodinárov. Šíril kresťanstvo v Malej Ázii, zomrel v Ríme za vlády cisára Nerona zavesený na kríži dolu hlavou v rovnaký deň ako Pavol.

Pavol je svätec, apoštol (pôvodným menom Šavel), najprv prenasledovateľ kresťanov, svedok ukameňovania svätého Štefana. Podľa legendy zábleskom z neba oslepol, neskôr mu bol zrak vrátený zázrakom, prijal kresťanskú vieru a meno. Šíril

kresťanstvo, nazývali ho aj apoštol národa. Spolu so svätým Petrom sú považovaní za pravých zakladateľov kresťanskej cirkvi.

V roľníckej kultúre sa tento deň chápal ako predel leta, jeden z prechodových dní. Bol spojený s pozorovaním úrody, je typický početnými predpoveďami a veštbami o jednotlivých druhoch poľnohospodárskych plodín a pranostikami o úrode:

- „Peter a Pavol lámu korene obilia“ (už nerastie, dozrieva zrno),
- „Na Petra peceň chleba na poli“,
- „Keď prší na Petra, ubúda gazdom chleba v peci“,
- „Peter a Pavol sejú hríbečky“,
- Ak na Pavla svieti slnko, zatekajú strechy a bude veľa vína,
- Ak je na Pavla tuhá zima, bude bohatá úroda, ak prší, bude málo krmiva.

Alebo aj pranostiky o počasí, napríklad „Do Petra nit cepla a po Petre je po ceple“.

S legendou súvisí aj rozšírená povera, že v tento deň sa nemá kúpať, lebo hrozí utopenie a pohnevanie si vodníka. Napríklad v podtatranskom regióne Liptov platil zákaz poľovať a chodiť do hory. Na južnom Slovensku sa piekli pre všetkých členov rodiny koláčiky (pavlovníky), do ktorých sa pred pečením zapichlo pierko alebo slamka, ktoré ak v peci zhoreli, predpovedali skorú smrť.

Jakub

Jakub (25. júl) bol apoštol, sťatý v roku 44 v Jeruzaleme. Keďže v tomto období býva žatva, v hovorovom jazyku mal svätec aj označenie žatevný Jakub. Spolu s nasledujúcim dňom Anny bol tradičným termínom zabezpečenia rastu kapusty. Ženy po jej okopaní napríklad vraveli: „Svätý Jakubku, stískaj hlavičku na kupku, aj svätá Anička, aby bola z každého kríčka hlavička. “ Nad hlavou pritom držali kôš, kapustný list alebo šatkou, či čepcom naznačovali bitie kapusty. Inde to býval najvhodnejší deň na vyberanie cesnaku. Po ňom vraj cesnak „utekal do zeme“. Kto chcel mať veľa kupcov pre dobytok, mal mu v tento deň potrieť uši vajíčkami mravcov. Hovorilo sa, že na Jakuba končilo pravé leto. Nástup babieho leta a chladnejšieho počasia vyjadrovalo porekadlo „Včely lietajú do hôr len do Jakuba“. Bol to významný deň predpovedí počasia („Jasný čas na Jakuba – zima na Vianoce“) i úrody („Jakub posväcuje ovocie – čo ponechá, to dozreje“).

Anna

Anna (26. júl) bola svätica, patrónka matiek, manželstva, tehotných aj bezdetných žien, baníkov v strieborných baniach a povrazníkov. Podľa kresťanskej legendy to bola matka Panny Márie, ktorú počala, keď sa jej zjavil anjel.

V tradičnej kultúre sa s jej dňom viazali roľnícke obyčajové úkony zamerané na rast kapusty a zemiakov (ženy sa krútili okolo kapusty, bili kapustné hlavy čepcami so slovami: „Včera bolo Jakuba dneska Anny, zakrúcajte sa moje milé hlavy!“). V horskom regióne Spiš ženy „budili zemiaky“ - podhrabávali ich a váľali sa po zemi. V horskom regióne Horehronie žartovne vinšovali Annám a prinášali im kytice zo žihľavy alebo prázdne balíky. Všeobecne boli v dedinách a mestách rozšírené anenské zábavy a bály a vo vinohradníckych oblastiach hodovanie pri príležitosti skončenia „zelených prác“ vo vinohrade. S dňom Anny sa spája pranostika: „Svatá Anna chladná zrána“.

Bartolomej

Bartolomej (24. august) bol svätec, apoštol, patrón mäsiarov a garbiarov. Podľa legendy šíril kresťanstvo v Indii a Arménsku. Zomrel ako mučeník, pohania ho zaživa odrali z kože a zavesili na kríž.

V tradičnej kultúre tento deň znamenal koniec leta:

- „Bartolomej sa vymočí do vody“ (tzn. že už nie je na kúpanie),
- „Bartolomej sa vymočí na uhorky“ (tzn. sú už horké),
- Keď na Bartolomeja prší, idú hady do diery mokré a preto ešte vychádzajú osušiť sa (tzn. že bude pekná jeseň),
- „Na Bartolomeja každý dobrý sedliak žito seje“,
- „Bartolomej svätý odpoludnia kráti“.

Všetky živočíchy, ktoré vyšli zo zeme na Juraja, sa na Bartolomeja do nej vracajú: „Už je po Bartolomeji, pôjdu hady do diery“ – čo je dôležité v súvislosti s predstavou, že koho uštipne had a zomrie, toho zem neprijme. Verilo sa, že maslo zmútené v tento deň sa nepokazí, preto ho odkladali na liečenie rán a popálenín.

1. september

1. septembra na západnom Slovensku obchádzali vinohradníci svoje vinohrady so zatvorenými ústami (zobákmi), aby im vtáci nezničili hrozno.

Zimné výročné obyčaje

Martin

Martin (11. november) bol svätec, patrón vojakov, pastierov koní a súkenníkov. Pochádzal z Panónie, slúžil v rímskom vojsku v Galii, šíril kresťanstvo, v roku 371 bol zvolený za biskupa. Úradu sa nechcel ujať, skryl sa pred vyslancami v chlieve, gagot husí ho však prezradil. Podľa legendy sa mu zjavil Kristus, keď v zime daroval polovicu svojho plášťa tulákovi. Kult bol na Slovensku rozšírený v 13. – 16. storočí.

V tento deň sa vyplácal prenájom, poddaní odovzdávali zemepánom hus, napríklad tzv. martinské husi ako daň odovzdávali kráľovi bratislavskí Židia. V tradičnej nížinnej kultúre miest a dedín západného a južného Slovenska sa dodnes zachovala tradícia piecť hus. V mestách piekli veľké makové koláče v tvare podkovy (tzv. martinské podkovy, rožky), alebo pastierskej trúby (tzv. roháče), ktoré dostávali aj pastieri ako výslužku. Na západnom a južnom Slovensku sa na Martina končil služobný rok (podľa toho výraz martinkovať – byť bez práce, zaháľať), vyplácalo sa služobníctvo. Niekde nosil pastier do každého domu brezový prút (tzv. marcina) a vinšoval. Týmzo prútom potom gazda šibal dobytok na budúci rok pri prvom výhone na jar a aj prikúpený dobytok pred vstupom do maštale. Zelená vetvička symbolizovala zdravie, kontinuitu života, rozmnoženie a v slovanskom zvykosloví je často prítomná. V mnohých mestách a dedinách sa v tento deň konávali trhy a výročné jarmoky. S dňom Martina sú spojené pranostiky o nástupe zimy: „Na Martina medveď líha“, o počasí: „Ak príde Martin na bielom koni,

metelica metelicu honí“, „Svätý Martin a Hromnice (2. február) pradú z tej istej praslice“ (tzn. že v oboch dňoch má byť rovnaké počasie).

Katarína

Katarína (25. novembra) bola kresťanská svätica z Alexandrie kráľovského rodu, krásna, múdra a výrečná. Podľa legendy mala byť usmrtená na štyroch ozubených kolesách, ktoré ale zničil nebeský plameň, no napokon bola v roku 307 sťatá. Je patrónkou baníkov, študentov, kolárov, kníhtlačiarov, povozníkov a dievok.

V ľudových predstavách ide o začiatok zimy (pranostika: „Na svatú Katarínu skrývame sa pod perinu“) a o prvý z tzv. stridžích dní.

Stridžie dni

Stridžie dni je názov niektorých zimných dní, v ktorých sa predpokladala zvýšená aktivita nepriaznivých síl, najmä stríg. Stridžie dni sa vnímali v duchu predstavy, že predlžovanie nocí a krátenie dní symbolizuje dočasné víťazstvo tmy (zla) nad dobrom (svetlom). Preto sú stridžie dni zoskupené okolo dní zimného slnovratu. Stridžie dni sú: Katarína, Ondrej, Barbora, Mikuláš, Lucia a Tomáš.

Riziko pôsobenia zlých síl je zvýšené aj počas dní veľkých zmien v živote človeka a spoločenstva:

- počas dní Veľkej noci (najmä Veľký piatok), ďalej Juraj, 1. máj, Ján, deň letného slnovratu,
- všetkých dní, kedy sa konali pre človeka významné obrady prechodu (najmä krst, svadba a pohreb) a dní dôležitých pre hospodársku činnosť rodiny (najmä deň kúpy a predaja dobytka, prvého výhonu dobytka na pašu, prvej oračky).

Striga

Striga, bosorka, ježibaba, čarodejnica je v slovenských ľudových predstavách polodémonická bytosť v podobe živého človeka, najčastejšie starej ženy, alebo akejkoľvek ženy, či dievky, ktorá má nadprirodzené vlastnosti a schopnosti škodiť svojmu okoliu. Predstavy o schopnostiach stríg na území Slovenska sa zachovali v záznamoch čarodejníckych (inkvizičných) procesov zo stredoveku a v ľudovej slovesnosti. Takáto dievka, alebo žena mohla mať nadprirodzené schopnosti vrodené, alebo získané od diabla, dokonca ich vôbec nemusela mať, ale používala prostriedky so škodlivou magickou silou. Strigy mohli privolať búrku, ľadovec, ničiť úrodu, majetok, pripravovať ľudí i zvieratá o zdravie aj o život, vyvolávať duchov, veštiť a čo je najhoršie, ovplyvňovať budúcnosť, odoberať alebo kaziť kravám mlieko a spôsobovať tzv. porobenie (najmä škodu, smrť, zlé vzťahy, či neplodnosť). Strigy premenené na zvieratá (najčastejšie mačku, ropuchu a sovu) nepozorovane prenikali na miesta, kde chceli škodiť. Po namazaní čarodejnými masťami a šťavami mali získať schopnosť lietať vzduchom, najmä za temných nocí zimného a letného slnovratu a na začiatku jari, keď sa konali ich zhromaždenia (sabaty). Na vode sa nepotopili, v hrobe ich telo nehnilo. S predstavami o strigách súviseli aj predstavy o bohyniach, ľudových vedomkyniach a ránhojičkách, ktoré na rozdiel od stríg používali svoje schopnosti na ľuďom prospešné ciele.

Na ochranu proti strigám sa používali magické rastliny (najmä cesnak, mak, vŕbové, hlohové a šípové prúty), ochranné znaky a predmety (najmä kríž, kruh, ostré železné predmety), symbolické úkony (najmä obchádzanie), ďalej masky (ako prestrojenie na oklamanie) a hluk (na odstrašenie).

Na Slovensku bola všeobecne rozšírená predstava, že strigu je možné rozpoznať prostredníctvom predmetov zhotovených predpísaným spôsobom a použitých v predpísanom čase (tzv. luciový stolček na deň Lucie, či cedidlo).

Až do druhej polovice 20. storočia sa na Slovensku zachoval v takéto dni zákaz vstupu cudzej ženy do domu a dvora ako prvej osoby (lebo to je pravdepodobne striga), ďalej jedenie cesnaku a natieranie dverí cesnakom, obchádzanie domu so svätenou vodou, uhlíkmi a okurovanie ľudí a dobytka. Porušenie zákazu ženských prác (najmä pradenia a šitia) a ranných návštev žien na deň Kataríny malo mať za následok rozbíjanie riadu po celý rok. Niekde preto chodili skoro ráno (ako prví návštevníci) po domoch chlapci, vinšujúc krátke vinše, aby sa riad nerozbíjal. Potom už domácnosti v ten deň bez rizika mohli navštevovať aj ženy. Rozšírené bolo tzv. púčkovanie konárikov, prostredníctvom čoho dievky veštili skorý vydaj a vydaté ženy úrodu ovocia – ak halúzka rozkvitla do Štedrého dňa (24. december).

Na Katarínu sa konali posledné tanečné zábavy, v mestskom a banícko prostredí posledné bály pred adventom. Inde chodili po domoch, kde mali dievku, mládenci v maskách (v obrátených kožuchoch, oblečení za Cigánky) a za výslužku tancovali so všetkými ženami v domácnosti. V noci vyvlačovali z domov, kde mali dievky, náradie alebo iné súčasti hospodárstva (brány, voz, záchod) a stavali ich na ťažko prístupné miesta (na strechu, strom, za stodolu). Zmätok totiž znamenal v obradnom zmysle očakávanú zmenu v životnom či prírodnom cykle. V tento deň pastieri trúbením a práskaním bičov vyháňali strigy z dediny na križne cesty. Lebo práve strigám sa pripisovali takmer všetky neduhy dobytka.

Ondrej

Ondrej (30. november) bol jedným z apoštolov Ježiša Krista a bratom apoštola Pavla. Spolu s Petrom, Jánom a Jakubom patrí do štvorice najobľúbenejších Kristových učeníkov. Bol rybárom, prvým, kto spoznal Ježiša Krista a priviedol k nemu brata Petra. Jeho príbeh má viacero verzií, no končí rovnako – odsúdením na smrť ukrižovaním kráľom Aegeasom v gréckom meste Patras.

V tradičnej kultúre dňom Ondreja začína obdobie adventu pričom ide o ideálny deň na vykonávanie ľúbostnej mágie a veštieb:

- za koho sa dievka vydá, sa jej ukáže vo sne, ak si pred spaním umyje vlasy vodou ohriatou drevom, ktoré ukradla z piatich domov, kde majú mládencov,
- či sa dievka vydá do roka, sa ukáže, ak bude počet drevených polienok ukradnutých v náhodnom počte (do náručia) z domu, kde majú mládenca, po ich spočítaní párny,
- manžel bude taký, aký je deviaty kôl v plote pred domom (krivý, rovný, starý, mladý),
- po trasení plota so slovami: „Plote, plote trasiem ťa, milý Ondrej prosím ťa, aby si mi dal znati, s kým ja budem pri sobáši státi. “, alebo v inom regióne variant: „Plote, plote trasiem ťa, svätý Ondrej prosím ťa, dajže mi v noci znať, koho ja budem za muža mať. “ a dievke sa vo sne zjaví jej budúci manžel.

- liatie olova do studenej vody a veštenie podoby manžela,
- zisťovanie manžela vyplávaním varených kúskov cesta s vloženými lístkami s menami potenciálnych manželov.

Barbora

Barbora (4. december) je svätica, patrónka baníkov, delostrelcov, zajatcov, prachárov, hasičov, hutníkov, kamenárov, hrobárov a zvonárov, ochrankyňa pred búrkou, morom a horúčkou. Podľa kresťanskej legendy pochádzala z Nikodémie, tajne prijala vieru a nakoniec zomrela rukou vlastného otca v 3. storočí. Na jej pamiatku sa v stredoslovenských banských oblastiach od stredoveku konali slávnostné sprievody a omša s oferou. Baníci jej prejavovali úctu pred každým sfáraním a vďaku po každom vyfáraní (lebo išlo o mimoriadne nebezpečné povolanie).

V tradičnej roľníckej kultúre sa deň Barbory chápe ako jeden zo stridžích dní (zákaz ranných návštev žien, pradenia, šitia, párania peria). Niekde chodili po domoch (najmä tam, kde ženy a dievky spoločne po večeroch priadli nite – tzv. priadky) maskované postavy tzv. Barboriek v bielych šatách so zastretou alebo pomúčenou tvárou, symbolicky zametali príbytok husím krídlom, štetkou, metlou. Inde masky Barboriek behali po cestách a náhodných pocestných šibali prútmi a mazali sadzami. V povodí najdlhšej slovenskej rieky Váh, kde bola Barbora považovaná aj za ochrankyňu ženských prác a dievok, dievky bili na priadkach mládencov varechami a tancovali. Dievky dávali do vody „púčkovať“ halúzky z ovocných stromov (tzv. barborky). Ak tieto do Štedrého dňa vykvitli, veštilo to vydaj a lásku. V horskom regióne Horehronie (na hornom toku rieky Hron) chodili malí chlapci po domácnostiach vinšovať s oceľou (kovovým predmetom – ochrana, sila). K Barbore sa viaže aj pranostika: „Svätá Barbora ťahá sane do dvora“.

Mikuláš

Mikuláš (6. december) bol svätec, patrón rybárov, lodníkov, pastierov, zlatníkov, dievok, detí, študentov a obchodníkov. Bol biskupom v 4. storočí v Myre (Malá Ázia).

V tradičnej kultúre bol tento deň jeden zo stridžích dní. Dodnes sú typické obchôdzky masky Mikuláša, ktoré na vidiek prenikli z mestského prostredia na prelome 19. a 20. storočia a nahradili staršie formy masiek. Niekde začiatkom 20. storočia chodila po domoch skupina troch masiek (koza, chlap obkrútený povrieslami a chlap so ženskou figurínou na chrbte), inde išlo o skupinu mládencov oblečených do biskupských šiat, alebo len o masku z prevráteného kožucha s maskou na tvári, vodiacu čerta na reťazi. V južnoslovenskom cezhraničnom regióne Hont (s Maďarskom) chodili masky gazdu s medveďom na priadky, kde dievky za žartovné modlitby k Mikulášovi dostali cukríky. V horskom severnom regióne Orava chodil Mikuláš v sprievode slamenej masky a niekoľkých čertov. Pôvodne mestský vzor obdarovania detí Mikulášom sa na území Slovenska rozšíril v medzivojnovom období. Obchôdzka sa skladala zo vstupu a úvodnej formuly Mikuláša, preskúšania detí zo znalosti modlenia, následne symbolických trestov (pokarhanie) ak nevedeli, a pochvaly a obdarovania ak vedeli. Kde sa obchôdzka nerozšírila alebo zanikla, dostávali deti v noci od Mikuláša darčeky (sladkosti, malý finančný obnos, malú hračku) a to do vopred pripravenej a vyčistenej topánky/čižmy uloženej do okna. Táto tradícia existuje dodnes. V 80. rokoch 20. storočia sa sprievody masiek ob-

novili v mestách i na dedinách ako ozvláštňujúci, zábavný a zároveň deťom strach naháňajúci prvok. Obdarovanie detí na Mikuláša spojené s recitovaním tematických básničiek Mikulášovi je dodnes všeobecne rozšírená obyčaj Slovákov, a to nielen na Slovensku. S týmto dňom sa na východnom Slovensku viazali veštby vydaja (hádzanie kukurice do okien, volanie do studní), do dverí domov sa hádzali hrnce s popolom na zabezpečenie ochrany obydlia, alebo s kameňmi na odstrašenie a vypudenie zlých síl z domácnosti hlukom. Pranostiky na Mikuláša sledujú počasie a predpovedajú úrodu: „Keď na Mikuláša sneží, bude požehnaný rok. “ V tento deň sa nemalo ísť do hory, pretože by tam človeka mohlo postihnúť nešťastie. Do domu sa nemala vpustiť stará žena, mohlo by ísť o strigu, priniesla by škodu v podobe skutočného aj symbolického rozbíjania všetkého v domácnosti.

Lucia

Lucia (13. december) bola svätica, mučeníčka, žila v 3. storočí v Syrakúzach na Sicílii. Podľa legendy bola silno veriaca a cnostná, svojimi krásnymi očami očarila istého mládenca a aby neupadol do pokušenia, vylúpila si ich a poslala mu ich v miske.

V starších predstavách bola Lucia ochrankyňou pradenia a priadok, s čím súvisel zákaz priasť a šiť v tento deň. Do prijatia gregoriánskeho kalendára v roku 1582 bol práve tento deň najkratším v roku. Podľa povier práve v ňom vrcholila činnosť zlých síl sídliacich v tme. 13. december bol najväčším stridžím dňom a Lucia najväčšou bosorkou. Ani v tento deň nesmela na dvor vstúpiť ako prvý návštevník cudzia žena. Preto skoro ráno posielali do domácností susedov, príbuzných a priateľov skupinky malých chlapcov s reťazou, či iným železným predmetom oceľovať: vinšovať hojnosť, ochranu a prosperitu hospodárstva.

Na Luciu sa nesmelo nič požičať ani vrátiť. Každý pokus získať niečo z iného domu (obzvlášť týkajúce sa ohňa) bol totiž podozrivý. Ani k peci nemal chodiť nikto cudzí. Pri porušení zákazu pradenia a šitia by striga mohla ukradnúť vreteno, ženu – priadku by celý rok bolela hlava, sliepky by jej prestali znášať, okrivel by dobytok, neurodili by sa konope na priadzu. Človeka v odeve s niťou upradenou v tento deň by uštipol had. Aby sliepky na jar dobre znášali, gazdiná mala v tento deň včasráno párať perie a zohnať sliepky z bidiel varechou od cesta.

Verilo sa, že v tento deň sa bosorky o polnoci schádzajú pod mostami, kde striehnu na okoloidúcich a mútia tam z ukradnutého mlieka maslo. Mládenci, najmä však obecní pastieri, ich vyháňali hvízdaním, trúbením, zvonením, plieskaním bičmi a krikom v dedine a na krížnych cestách za dedinou. Do začiatku 20. storočia sa už v predvečer Lucie na dvere a steny domov a hospodárskych budov kreslili kolomažou, neskôr cesnakom tzv. Luciine kríže. Cesnak dávali jesť s chlebom aj dobytku.

Chodenie Luciek

Na západnom a strednom Slovensku boli rozšírené večerné obchôdzky masiek tzv. Luciek: ženy v bielych šatách, plachtách, s tvárami obielenými múkou vchádzali vo dvojici, trojici či štvorici do domov, ometali steny a kúty husím krídlom či štetkou, zväčša mlčali. Na stole boli položené cesnak, voda a chlieb. Niekde členom rodiny vložili do úst cesnak, ometali kúty a zariekali: „Nech vám idze šicka psota, nech vam idze šicka bida von, von, von!“ Tieto Lucky boli chápané ako škodlivé bytosti, avšak so schopnosťou vyháňať z domu iné zlé sily, ak ich nerušili a pohostili. Obchôdzky prešli postupne do repertoáru mládeže a magickú funkciu nahradila zábavná.

Na väzbu dňa Lucie so slnovratom poukazujú úkony, veštby a predpovede zamerané na úrodu, počasie a osobný život vykonávané v období od 13. do 24. decembra. Chodenie Luciek, veštby vydaja (varenie halušiek, liatie olova) sa miestami ako zábava v dievockých kolektívoch (napríklad v študentských internátoch) zachováva dodnes.

Celkovo, zákazy a príkazy sa týkali celého obdobia stridžích dní. Nesmelo sa prať, najmä nie piestom, lebo by ľadovec zničil úrodu, priahať kone a vyjsť s nimi von, napríklad do hory, či kydať hnoj. Nemalo sa nič rozbiť ani zlomiť, najmä zo železa. Kto zje strukoviny, dostane vredy a chrasty. Hydine sa má sypať krmivo na jedno miesto aby aj gazdovstvo držalo spolu. Do koša upleteného v tomto období budú sliepky dobre znášať, kone sa dobre poháňajú práve bičom upleteným v tomto období.

Aké je počasie v jednotlivé stridžie dni, také bude aj v jednotlivých mesiacoch nastávajúceho roka. Ak soľ daná do orechovej škrupiny v jednom z týchto dní zvlhne, alebo zostane suchá, také (daždivé, alebo suché) bude počasie v príslušnom mesiaci budúceho roka. Podľa toho, koľko vyhnali púčkov do Štedrého dňa vetvičky z rôznych ovocných stromov dané do vody v tomto období, taká bude nastávajúca úroda tohto ovocia.

Kto chcel vedieť, ktoré ženy z dediny sú strigy, mal každý deň od Lucie zatĺcť klinec do stromu, zbierať triesky, pliesť bič, zhotovovať drevený stolček, škrabať kľučku a pod., pričom na Štedrý večer na polnočnej bohoslužbe uvidel strigy v kostole za oltárom, na krížnych cestách, alebo prišli kde predtým pálil triesky, alebo ich spoznal podľa toho, že mali podriapané tváre. Aby ho neroztrhali, musel mať pri sebe mak, z ktorého piekli vianočné koláče, lieskový prút, trojkráľovú kriedu alebo svätenú vodu.

Ak dievka každý deň v tomto období odhryzla z jabĺčka, jej manžel mal mať také meno, aké meno mal prvý muž, ktorý sa jej prihovoril po ceste zo štedrovečernej bohoslužby. Ak zvyšok tohto jablka zakrútila do mužských nohavíc a dala na noc pod hlavu, súdený muž sa jej ukázal vo sne. Na 10 lístkov dievka napísala rozličné mužské mená, na 11 stará dievka a 12 smrť. Od Lucie každý deň náhodne vybraný bez pozretia zničila (najč. v ohni). Ktorý zostal, ten obsahuje veštbu.

Tomáš

Tomáš (21. december) bol apoštol, svätec, patrón furmanov, murárov a lesníkov, jeden z prvých Kristových učeníkov. Nazývali ho neveriaci Tomáš, lebo neveril v zmŕtvychvstanie Krista, kým sa nepresvedčil na vlastné oči.

V tradičnej kultúre Slovenska bol jeho deň sviatkom lesov, platil zákaz ísť do hory („Na Toma seď doma“). Tento deň bol vhodný na zabíjačky, pretože sa verilo, že mäso dlhšie vydrží. Ako najkratší deň v roku sa spájal s predstavami mágie počiatku. Podľa prvého návštevníka sa veštila budúcnosť. Prvého, kto prišiel v tento deň do domu vinšovať – polazovať, pohostili a podľa toho, ako sa im v nasledujúcom roku vodilo, považovali ho za dobrého, alebo zlého polazníka.

Chlapci ráno po domoch roznášali tzv. polazníky – vetvičky chvojiny s kláskami ovsa z dožinkového venca (veniec upletený v lete po žatve z najkrajších klasov úrody), previazané stužkou. Odovzdávali ich s veršom: „Nesiem vám tu polazníky, Krista pána radostníky. “ Susedia a príbuzní si navzájom posielali už skoro ráno polazovať malých chlapcov, alebo vo všeobecnosti zdravé deti, aby aj rodina, do ktorej prišli polazovať, bola po celý rok zdravá. Izba/domácnosť na Tomáša musela byť upratanáá

a čerstvo vybielená (vápnom), aby choroby nemali počas roka prístup do domu. Inde pastieri v tento deň tajne roznášali vianočné stromčeky, pričom až na Štedrý večer pri vinšovaní po domácnostiach sa dotyčný pastier dal domácemu poznať tým, že rozhodil po zemi hrsť ovsa. Za to bol obdarovaný peniazmi. Samozrejme, aj v tento deň platil zákaz ženských návštev a prác. V tento deň nikto nesmel chodiť po dedine otrhaný, po dome v kožuchu a nesmelo sa nič požičať (vyniesť z domu), lebo by to prinieslo chudobu. Ojedinele sa chodilo aj „s oceľou".

Štedrý deň

Štedrý deň (24. december) - Vilija, Dohviezdny deň, Pôstny deň, Kračun je ústredným dňom Vianoc.

Vianoce

Vianočný cyklus tvorí Štedrý deň (24. december), Božie narodenie (25. december), Štefan (26. december) a Ján Evanjelista (27. december). Slovenské Vianoce sú primárne kresťanské sviatky na počesť narodenia Krista. Cirkev nimi prekryla pôvodné slovanské sviatky zimného slnovratu. 25. december pôvodne oslavovaný ako deň znovuzrodenia Slnka ustanovila vo 4. storočí kresťanská cirkev za deň narodenia Krista. Podľa starorímskeho vzoru sa Vianoce začínajú v predvečer narodenia, na vigíliu a trvajú do 27. decembra. Celý vianočný cyklus v cirkevnom kalendári cirkví západného (rímskeho) rítu trvá od 24. decembra do 6. januára.

V tradičnej kultúre Slovenska vianočné a novoročné obyčaje splynuli. Ich staršia vrstva – magické úkony a zákazy boli zamerané na zabezpečenie prosperity, pozitívne ovplyvnenie prírody, zdravia, života, na veštby a pranostiky, predpovede úrody, vydaja, narodenia a úmrtia. Takýto základ mali obchôdzky s maskami, tancami, koledami, vinšami. Prostriedkami na dosiahnutie cieľov bolo aj šibanie prútmi, umývanie sa v tečúcej vode, dodržiavanie pôstu. Dôležitú úlohu zohrávala zeleň, najmä vianočný stromček, okolo ktorého sa postupne rozvinul rituál obdarovania. Z kresťanských legiend vychádzajú vianočné hry.

Štedrý deň je dňom, počas ktorého bolo cieľom zabezpečiť zdar v budúcom roku a to sústredením všetkých dôležitých prvkov spokojného blahobytného života: u kresťanov ide o deň pôstu pred narodením Ježiša Krista.

Mágia počiatku

Do štedrého dňa sa sústredila väčšina úkonov typických pre mágiu počiatku/prvého dňa: akú náladu človek má, ako sa správa, taký bude po celý rok, ak boli deti neposlušné a potrestané, také budú aj v ďalšom období. Muži museli ešte do východu slnka pripraviť nové náradie na pečenie a obriadiť dobytok. Dobytok bude dobre prosperovať ak bude poháňaný bičom zhotoveným v tento deň. Stajňu vystlali čerstvou slamou, aby mal dobytok po celý rok dosť krmu, bol zdravý a hrom neudrel do stavby. Z hotového štedrovečerného pečiva mal najväčšiu moc prvý kus, ktorý gazdiná dala gazdovi, ktorý ho mal zjesť v stajni, aby bol dobytok po celý rok sýty. Kto si ho počas večere uchytil, mohol pásť dobytok aj na cudzom a nikdy mu ho nezajali. Najstaršia slobodná dcéra sa snažila gazdovi uchytiť prvý opekanec z lyžice. Ak sa jej to podarilo, položila ho na vonkajší roh domu. Ak do rána zmizol, do roka sa vydá.

Pôst

Kresťanské cirkvi nariaďovali v tento deň dodržiavať pôst. Podľa ľudového vysvetlenia potom deti na Štedrý večer uvidia na stene, či na streche zlaté prasiatko, koč či koníka, dievky dostanú dobrého muža. Podľa kultových predstáv patrilo k sviatku aj hodovanie.

Vianočný stromček

Vyčistený príbytok sa ozdoboval zelenou chvojinou. Do kúta nad stôl sa na hradu vešal ihličnatý stromček zdobený orechmi, jablkami a doma robenými slamenými ozdobami (tzv. jezule). Postupne v priebehu 1. polovice 20. storočia sa vianočný stromček (jedľa, smrek, alebo borovica) presunul do stojana na stoličku alebo na zem, pričom v priebehu druhej polovice 20. storočia ako ozdoby pribudli doma vyrábané čokoládové sladkosti (tzv. salonky a kolekcie), slamené ozdoby nahradili kúpené vianočné gule, neskôr domáce sladkosti nahradili kupované a pôvodné osvetlenie sviečkami nahradili elektrické žiarovky.

Predkresťanský názov Štedrého dňa – Kračún súvisí z pribúdajúcim svetlom z predlžovania dňa po zimnom slnovrate. Kto ráno nalačno kýchol, mal sa dožiť vysokého veku, príchod ženy ako prvej návštevníčky domácnosti ani v tento deň nebol vítaný. Podľa toho, či prvý návštevník prišiel z dolného, alebo horného konca dediny, majetok v nasledujúcom roku ubudne, alebo pribudne. Všetko požičané sa malo pred týmto dňom vrátiť, nič sa nemalo požičiavať, aby sa majetok neroztratil. Črepy veštili nešťastie alebo úmrtie v rodine. Ženy museli dbať, aby na noc nezostala vonku žiadna bielizeň, textílie ani odev, lebo cez rok by tak mohli visieť kože z uhynutého dobytka. Ten, koho šaty by zostali vyvesené, by čoskoro umrel. Na klinci nemalo nič visieť, lebo rodina by bola cez rok odkázaná na cudzích. Ženy museli do obeda upiecť koláče a uvariť vianočné jedlá. Na východnom Slovensku u Rusínov do polovice 20. storočia to mao byť na „živom ohni“ rituálne zapaľovanom pomocou práchna a ocieľky. Mnohé práce boli doplnené príkazmi, zákazmi a mágiou slova, napríklad pri vkladaní vianočného pečiva do pece si mala gazdiná poskočiť so slovami: „Hokres, pokres, koláče veľké“. Na strednom Slovensku priniesli z hory haluz obrastenú imelom a zakopali pod prah stajne, aby chránila dobytok pred strigami. Vidly museli byť schované, aby kravy neklali. Gazda zamkol ovce na zámok, aby sa cez rok ani jedna na paši nestratila.

Keď gazdiná vymiesila cesto na koláče, poobtierala si ruky o ovocné stromy, aby dobre rodili a hodila z neho sliepkam, aby dobre znášali. Ak cesto dobre kyslo, aj majetok sa mal zdvíhať. Šúľky cesta na tradičné vianočné jedlo – opekance, mali byť dlhé, aby aj obilné klasy boli také. Niekde gazdiná pri sádzaní koláčov do pece vyháňala svoje dospelé slobodné dcéry touto lopatou z domu, aby sa čím skôr vydali.

Jeden z koláčov – štedrák, so zapečeným petržlenom a cesnakom, bol určený pre dobytok, pričom kúsok hodili do studne a ohňa. Pred štedrou večerou zaopatrili aj statok, a to lepšími krmovinami ako inokedy. Najväčšia pozornosť sa venovala úprave štedrovečerného stola, jedlám a obradovému priebehu večere. Celý deň prebiehal v duchu príprav na štedrú večeru.

Štedrý večer

Štedrý večer (Badňak, Dohviezdny večer, Kračun, Posviat hvizdy, Pôstny večer, Svätý večer) začínal zjavením sa prvej hviezdy oznámeným v celej dedine streľbou alebo zvonením zvonov a zapálením sviečky na stole. Svetlo v izbe sa nemohlo zažať skôr, ako bolo všetko pripravené. Pod stôl položili väčší železný predmet (sekeru, lemeš). Kto ho počas večere pristúpi, bude celý rok zdravý. Nohy stola obopli reťazou, aby bola rodina súdržná. K stolu položili nádobu do ktorej dali toľko lyžíc vody, koľko bolo prítomných. Po večeri vodu premerali a ak bolo menej lyžíc, niekto z nich mal do roka umrieť. Na stôl dali vrstvu slamy a prikryli bielym obrusom, navrch položili dva pecne chleba, z ktorých jeden musel byť počas sviatkov celý. Druhý jedli, ale odtŕhali si, nekrájali. Nôž totiž nemal byť na stole.

Štedrá večera

Za vrchstolom sedí gazda. Štedrá večera začína jeho modlitbou, želaním rodine a poďakovaním Bohu. Gazdiná dcéram urobila palcom namočeným v mede na čele krížik, aby si ich každý obľúbil. Konzumovali sa vianočné jedlá a vykonávali sa magické úkony. Keďže bol pôst, jedli cesnak, oblátky, med, orechy, varený bôb alebo hrach, varené alebo sušené ovocie, hlavné jedlo bola kapustnica s hríbmi a opekance s makom a medom. Z pečiva lokše, fánky, makovníky, orechovníky. Pili pálenku. Stôl sa po večeri nespratúval.

Budúca úroda sa veštila z uvareného hrachu hádzaného na stenu – počet prilepených hrachov predpovedal počet kôp žita či ovsa v budúcom roku. Keď hrach začali jesť, hodili za hrsť do kútov izby pre zomrelých. Stav zdravia sa veštil pomocou plameňa sviečky na stole: na koho stranu ukazoval, ten mal do roka zomrieť, z rozkrojeného jablka a rozlúsknutého orecha – ich zdravé jadrá znamenali zdravie. Koľko opekancov pri večeri spadlo na zem, toľko kusov dobytka malo uhynúť.

Dievky si na Štedrý deň veštili vydaj trasením slamených striech: podľa vypadnutého zrnka sa mala vydať buď za bohatého (pšeničné) alebo chudobného (ovsené). Z dvanástich posolených lupeňov cibule (tzv. cibuľový kalendár) sa veštilo počasie celého budúceho roka.

Kresťanský význam sviatku vyjadrovalo spievanie kolied po večeri buď doma v kruhu rodiny, alebo po skupinkách pod oknami domov susedov.

Koleda

Koleda je obradová pieseň viazaná na obdobie od adventu (obdobie štyroch nedieľ pred Štedrým dňom) do Troch kráľov (6. január). Pri obchôdzkach po domoch ich skupinovo spievali odrastenejší chlapci, mládež, neskôr najmä deti z chudobných rodín. S koledou chodieval tiež kňaz alebo skupina dospelých žien, ktoré vedeli pekne spievať. Prevláda v nich tematika narodenia Ježiška v maštali, anjelského zvestovania a pastierov, ktorí sa ako prví poklonili Spasiteľovi. Mnohé koledy obsahujú aj motív pýtania odmeny. Súčasťou koledovania bola nezriedka aj riekanka, vinš, zahratie vianočnej divadelnej hry alebo dar, odovzdávaný pri koledovaní.

Koledovanie

Koledovanie (chodenie s koledou, chodenie po kolede) má korene v predkresťanských novoročných obradoch. V zmysle mágie slova (vychádzajúcej z viery v to, že čo je povedané, to sa aj stane) mal koledník recitujúci formulky a vinše týmto privodiť do domácnosti šťastie, priazeň, hospodársky úspech a blahobyt v nastávajúcom roku. Pod vplyvom kresťanstva sa prianie spája s Ježišovým narodením a zosilňuje sa Božím požehnaním. Za vinšovanie, spievanie kolied, predvádzanie hier a tancov boli koledníci obdarovaní koláčmi, prípitkom a peniazmi.

Verilo sa v priaznivé pôsobenie vlastností koledníkov (mladosť, zdravie, plodnosť), ale i predmetov (oceľ, prút, slama, betlehem), živých zvierat (ovca, teliatko) či maskovaných postáv (kurina baba, koza, turoň), s ktorými chodili. Pre chudobnejšie vrstvy bolo obdarúvanie koledníkov podnetom na príležitostný zárobok. Koledovať chodili aj obecní služobníci (obecný pastier, hlásnik, učiteľ, kňaz), ktorým sa takto vyplácala časť dohodnutej mzdy. Pastieri prichádzali aj so zelenými prútmi, s ktorými vyšibali domácich a nechali im ich, aby nimi v budúcom roku vyhnali prvýkrát dobytok na pašu. Prvý ranný koledník na Ondreja (30. november), Luciu (13. december), Štedrý deň (24. december), Božie narodenie (25. december) a Nový rok (1. január) sa nazýva polazník (polazeň). Vítaný bol chlapec alebo mládenec: mladý, zdravý, čisto oblečený. Mal prísť zdola, proti prúdu potoka, aby šťastie neutieklo ako voda. Polazník ženského pohlavia bol nežiaduci. Osobitnými druhmi boli kňazská koleda (na Troch kráľov, 6. január) a učiteľská koleda na Gregora (3. február) alebo Blažeja (12. marec).

V čase od štedrej večere do polnoci bolo v slovenských dedinách okrem spievania kolied rozšírené aj podomové hranie vianočných hier.

Ľudové vianočné divadlo

Tradičné ľudové vianočné divadlo predstavuje podomové hranie niektorých vianočných hier skupinami miestnych mládencov a chlapcov. Skupiny navštevovali jednotlivé domácnosti, v každej zahrali hru v dĺžke trvania 5 – 10 minút, za čo boli odmenení a pokračovali do ďalšieho domu. Za večer navštívili desiatky domov. Ak nestihli všetky kde ich čakali, pokračovali v nasledujúci večer. Hrávalo sa do Troch kráľov (6. januára). Hry tematicky vychádzajú z biblických predlôh z 11. storočia, na Slovensku sú najstaršie správy o ich hraní z 15. storočia. Zobrazuje sa v nich téma narodenia Ježiša, zmiešaná so staršími obradmi zimného slnovratu (koledovanie, vinšovanie, obdarúvanie), obohatená miestnymi folklórnymi tradíciami (piesne, tance).

V slovenskom prostredí je to najmä:

Betlehemská hra

Betlehemská hra (Betlehemci, Chodenie s betlehemom, Jasličkare, Chodenie s jasličkami) je hra o narodení Ježiška. Kľúčovým je tu kult jaslí. Vychádza z evanjelia sv. Lukáša, podľa ktorého anjel zvestoval narodenie Spasiteľa ako prvým pastierom nocujúcim pri stáde. Námet je na Slovensku obohatený o reálie valaského života, pričom pastierske motívy splynuli so zbojníckou tematikou. Hra pozostáva z predstavovania pastierov (valasi - Fedor, Stacho a starí pastieri – Bača, Starý Kubo a Guba),

zvestovania narodenia Pána anjelom, cesty do Betlehema a obdarovania Ježiška, na záver sa spievajú koledy a tancuje odzemok. Počet postáv kolíše od 3 do 7. Obchôdzka s Betlehemom je v niektorých dedinách živá dodnes.

Hra o svätej Dorote

Hra o sv. Dorote (Dorotáši, Chodenie s Dorotou, Chodenie po Dorote) je ľudová martýrska hra o pobožnej panne Dorote, ktorá bola pre svoju kresťanskú vieru mučená a sťatá. V ľudovej úprave sa pohanský kráľ uchádza o kresťanskú dievčinu, ktorá ale preto radšej volí manželstvo nebeské ako pohanské a kat jej zotne hlavu. Ústredná je inak aj samostatná legendická pieseň „Bola svätá Dorota počestného života". Hra mohla mať spievanú, hovorenú, alebo kombinovanú formu. Rozmanitý bol aj počet postáv (od 2 do 6), najčastejšie Dorota, Kráľ, Kat, Teofil, Čert a Anjel. Hrávala sa od Štedrého dňa do Hromníc (2. februára) po domoch, ale aj v miestnom hostinci či škole pre širšie publikum. Vyskytovala sa prevažne na západnom a strednom Slovensku. Chodenie s Dorotou na Slovensku zaniklo už dávnejšie, no stále živé je u rumunských katolíckych Slovákov v hornatom kraji regiónu Bihor.

Hra o Adamovi a Eve

Hra o Adamovi a Eve (Chodenie s hadom) je hra o prvotnom hriechu a vyhnaní z raja. Základom je pieseň „Milý Pánboh šiel do raja stvoriť Evu aj Adama". Hru hrali po domoch menší chlapci s rekvizitou hada, ktorého počas spevu rozťahovali a sťahovali. Na záver zavinšovali. Had mal na hlave korunku s horiacou sviecou, na jazyku skutočné alebo drevené jablko. Hra sa vyskytovala najmä na západnom a strednom Slovensku. Napríklad na severovýchode Slovenska bola táto pieseň úvodnou časťou Chodenia s betlehemom. Obchôdzka s hadom na Slovensku zanikla v 1. polovici 20. storočia.

Trojkráľová hra

Trojkráľová hra (Chodenie s hviezdou, Traja králi) je ľudová hra zobrazujúca biblických mudrcov, ktorí sa idú pokloniť Ježiškovi. Na sviatok Troch kráľov (6. január) ju v rôznej podobe po domoch predvádzali chlapci, ktorí zobrazovali Gašpara, Melichara a Baltazára, štvrtým bol Hviezdonos, alebo Anjel. Domácim zaspievali, zavinšovali a poďakovali za odmenu. Piesne sa prelínajú s ostatnými koledными piesňami vianočného a novoročného obdobia, ale aj s duchovnými piesňami. Hra sa postupne zredukovala na jednu alebo dve piesne. Všeobecne je známa „My tria králi prišli sme/ideme k vám".

Hra o Jozefovi a Márii

Hra o Jozefovi a Márii (Chodenie s kolískou, Chodenie s Ježiškom) je postavená na zvestovaní, biblických rodičoch a obdarovaní Ježiška mudrcmi. Vystupovali v nej Anjel s papierovou hviezdou na žŕdke, pastieri Kubo a Lauro, Jozef a Mária, Gašpar, Melichar a Baltazár. Hra sa časom zredukovala na krátky výstup Jozefa oblečeného za tesára s valaškou alebo sekerou v ruke, Márie v bielom čepci s ručníkom na pleciach a dvoch sviatočne oblečených družíc. Začínala vinšovníckou piesňou s trojkráľovým motívom, pri ktorom Mária kolísala kolísku. Nasledoval žartovný dialóg Márie s Jozefom, ktorý na záver prevrhol kolísku.

Hrávala sa od Troch kráľov do Hromníc. Bola známa na strednom Slovensku a zanikla začiatkom 20. storočia.

Ďalšie, no ojedinelejšie hry, hrané najmä v mestskom prostredí, boli O Herodesovi, O narodení Krista, O upadnutí do hriechu.

Polnočná omša

Polnočná omša bola u rímskych katolíkov (väčšina Slovenska) vyvrcholením večera a ukončením pôstu. V kostole sa stretli aj skupiny betlehemcov, prípadne dorotášov, či postáv iných hier, podľa toho, ktoré vianočné hry sa v dedine hrávali. Záležalo od kňaza a zvyklostí v dedine, či sa hra zahrala aj v kostole. Niekde to považovali za nedôstojné, inde naopak. Masky čertov, ak sa hra v kostole nehrala, zostávali vonku.

Verilo sa, že o polnoci sa mení v potoku voda na víno, dobytok hovorí ľudskou rečou, otvára sa nebo a na zem prichádzajú dušičky a anjeli. Pre nich sa piekli koláče – duše, nechávali na stole omrvinky alebo bochník chleba.

Po návrate z omše sa všetci umyli v studenej vode, aby boli po celý rok zdraví. Bohatstvo sa malo podporiť vhodením mince do tejto vody, alebo umytie vodou, v ktorej sa varili opekance. Táto voda sa vyliala na stodolu, aby bola dobrá úroda. Nedojedené zvyšky z večere sa dali dobytku, omrvinky sa odložili a neskôr dali do osiva, alebo sa nimi liečilo, či ich vhodili do studne, aby v nej bola po celý rok dobrá voda. Spalo sa, alebo neskôr len symbolicky pováľalo na slame, ktorú do vnútra doniesol gazda ešte pred večerou.

Vianočný dar

Vianočný dar v dnešnom chápaní predstavujú hmotné dary, ktoré nosí pod stromček Ježiško po večeri, alebo v noci. V tradičnej kultúre Slovenska bol hmotný dar neznámy a rozšíril sa spolu s vianočným stromčekom až v priebehu 20. storočia. Dar mal pôvodne nehmotnú podobu (vinš, pieseň, koleda).

Kolektivizáciou a zoštátnením poľnohospodárstva v rokoch 1947 - 1952 na Slovensku zanikol gazdovský systém hospodárenia a preto zanikli aj takmer všetky tradičné agrárno-prosperitné úkony. Na Vianoce sa dodnes udržali najmä javy potvrdzujúce rodinnú súdržnosť, predpovedajúce zdravie, drobné zábavné prejavy veštenia, vinšovanie, koledy, náboženské rituály a miestami aj vianočné hry.

Božie narodenie

Božie narodenie (25. december) je kresťanský sviatok narodenia Ježiša Krista zvaný aj Prvý sviatok vianočný. Prelínajú sa v ňom predkresťanské predstavy o znovuzrodení slnka so stredovekým cirkevným kalendárom, podľa ktorého bol 25. december považovaný aj za Nový rok.

Mágia počiatku

V tradičnej kultúre sa ku dňu Božieho narodenia viažu praktiky mágie počiatku. Významnú funkciu mala voda. Po jej prinesení, či už po polnoci alebo včasráno, príchodiaci pozdravil: „Daj Bože dobrý deň, prvšia voda než oheň!“. Touto vodou sa

kropil dom, ľudia sa ňou umývali, pričom do nej vkladali jablko, peniaz či chren, aby si zaistili zdravie, bohatstvo a silu. V každom dome roznietili nový oheň (symbolika znovuzrodenia Slnka), pričom sa nesmel z domu požičiavať. Gazda ráno do stajne musel ísť už najedený, aby ani dobytok netrpel hladom a smädom.

Aj v tento deň sa dodržiaval zákaz vstupu ženy (aj Cigáňov a žobrákov) do cudzieho domu. Pretrvávala predstava, že v dome má vládnuť ticho, každý sa má zdržiavať doma a nenavštevovať ani príbuzných. Povolenou výnimkou bolo vinšovanie mladých zdravých chlapcov, alebo dospelých mužov skoro ráno (polazovanie). Nevykonávali sa domáce práce, nevarilo sa. Jedli sa jedlá pripravené v predchádzajúci deň, najmä bravčovina. Do polovice 20. storočia v severnom regióne Kysuce a na východnom Slovensku gazda vodil do domu ako polazníka mladé teľa alebo ovcu. Previedol zviera okolo stola, predniesol vianočný vinš a dal mu zjesť z jedál pripravených na stole. Ako sa kto ponáhľal v tento deň domov z kostola, tak šikovne mal odbaviť letné práce. Komu hynul dobytok, nemal v tento deň jesť mäso. Slnečné počasie na Božie narodenie bolo predzvesťou požiarov. Hmla v dolinách veštila zvýšené úmrtia starcov, hmla v polovici vrchov zvýšené úmrtie ľudí stredného veku a hmla na vrcholkoch kopcov úmrtia detí.

Motív Božieho narodenia bol frekventovaný v ľudovom výtvarnom umení. Najmä na maľbách na skle a v betlehemoch sa zobrazovala scéna s Ježiškom, na ktorého v jasliach dýcha osol a vôl.

Štefan

Štefan (26. december) bol svätec, kresťanský diakon žijúci v Jeruzaleme, v roku 33 umučený kameňovaním, patrón koní. Roľnícke obyčaje - obsypávanie zrnom a vinšovanie - cirkev prijala a vysvetľovala ako pamiatku na ukameňovanie svätca.

V tento deň sa ľudia a kone brodili v snehu alebo vode, alebo sa navzájom polievali studenou vodou, aby boli po celý rok zdraví. Zo slamy, ktorá bola na Vianoce v izbe, poviazali povriesla, ktorými omotali ovocné stromy. Na juhu stredného Slovenska krstné matky roznášali krstným deťom koláče z kysnutého cesta (tzv. kačky). Vinšovanie a spievanie Štefanom bolo na strednom Slovensku spojené s poviazaním oslávenca, kým vinšovníci nedostali pohostenie. Mládenci chodili dievky šibať brezovými prútmi, niekde aj polievať vodou, aby boli zdravé a pekné. Inde zamaskovaní mládenci (napríklad v maske turoňa) chodili po domoch vinšovať (tzv. chodenie po orechoch, s chrenom, po bursikoch). Za to dostali naturálie (napríklad slaninu, vajcia), ktoré využili na usporiadanie Štefanskej zábavy. Štefanská zábava bola celoslovensky rozšírená aj preto, lebo bola prvou povolenou tanečnou príležitosťou od adventného zákazu. Na západnom Slovensku sa týmto dňom končil služobný rok, poľnohospodárski robotníci dostávali od hospodára výplatu a veľký koláč – mrváň. Niesli ho na palici, ozdobený jablkom a rozmarínom ako znak úspešne ukončenej služby a možnosti uzatvoriť novú pracovnú dohodu. V regióne Záhorie (na moravsko-slovenskom pomedzí) z toho vznikla obchôdzka, tzv. Chodzení s kouáčem - slameným vencom ozdobenom stuhami. Niekde si v tento deň mládenci volili nového mládeneckého richtára a prijímali nových mládencov do mládeneckého spolku. Dodnes sa zachovávajú tradície návštev príbuzných a vinšovanie, na strednom Slovensku spievanie pod oblokmi, niekde sa hrajú skrátené formy vianočných hier.

Mláďatká

Mláďatká (28. december) je podľa kresťanskej tradície spomienkový deň na betlehemské deti vo veku do dvoch rokov, ktoré dal kráľ Herodes usmrtiť, dúfajúc, že je medzi nimi aj novonarodený Ježiš. Biblický príbeh v ľudovom prostredí pripomínalo šibanie malých chlapcov. Podľa ľudových vysvetlení šibanie malo vyjadrovať utrpenie betlehemských detí. Z cirkevných prameňov zo 16. storočia vyplýva, že toto šibanie cirkev nielen prijala, ale prúty aj posväcovala. Vianočná šibačka dievčat a dievok mládencami a chlapcami (tzv. mládenkovanie) bola rozšírená do polovice 20. storočia na strednom a čiastočne aj západnom Slovensku. Niekde bolo rozšírené Chodenie s chrienom - brezovým prútom s chrenom pripevneným na konci. Pri príchode mládencov do domu dievok hovorili: „Doniesli sme vám chrien, aby ste boli celý rok zdraví. “ Za odmenu dostávali naturálie, neskôr peniaze. Brezové prúty po dedine roznášali aj obecní hlásnici.

Okolo tohto dňa sa v dedinách zvykla hrávať aj vianočná hra O Herodesovi.

O Herodesovi

Hra O Herodesovi sa hrala živými hercami alebo bábkami. V hre je zobrazený motív viny a trestu. V bábkových verziách zo severoslovenského regiónu Zamagurie pod názvom Džafkuline vystupujú Anjel, pastieri Fedor, Stacho, Junák a Kubo, Traja králi, Herodes a Smrť. V žartovnom závere aj Gazdiná, Žid a Valach, vo variantnej obmene Cigán, Jacek a pes. V týchto verziách so živými hercami sa dej koncentruje na postavu kráľa Herodesa, Žida-Rabína a Vojaka, ktorí zodpovedajú biblickému panovníkovi, veľkňazom a vykonávateľom vraždenia. Inde ide o kombináciu živých hercov a bábok, pričom živí sú Herodes, dvaja Maršálkovia, Žid a Dievča.

V niektorých oblastiach v tento deň platil zákaz vymetania kútov izby, aby nevymietli bôžikov – rodových predkov, ktorí sa mali zdržiavať počas vianočných sviatkov v obydliach svojho rodu. Ku dňu Mláďatiek sa viažu aj pranostiky o prosperite (Ak je na nebi veľa hviezd, bude veľa sliepok), o počasí (Ak prší celý deň, bude suchý rok), ako aj veštby (Ak prší dopoludnia, budú zomierať deti, ak popoludní, dospelí).

Silvester

Silveste (31. december) bol svätec, rímsky pápež v 4. storočí.

V tradičnej kultúre (ako Starý rok, Babí deň) sa mu nepripisoval zvláštny význam. Prejavmi sviatočnosti bolo robenie hluku, zábavy mládeže na priadkach a dospelých v krčme, vzájomné návštevy a vinšovanie. Prevládali však úkony zabezpečujúce dobrý chov hydiny. Na princípe mágie podobnosti ich vykonávali príslušníci mužského pohlavia, pri vinšovaní si sadali na slamu a zariekali: „Kurka s vajici, aj ja s vajici, nak je takto celý rok. “ V tento deň pravidelne chodili po domoch slamené masky tzv. kurine baby - dvaja muži prestrojení za ženy - jeden so slameným vencom a zvoncom, druhý v kožuchu, cez ktorý mal urobenú sukňu zo slamy prepásanú povrieslom. Niekde išli aj s muzikantom. Kurine baby tancovali s gazdinou, ktorá popritom z ich odevu vytrhla kus slamy, ktorý po ich odchode podložila pod sliepky do hniezda, aby dobre znášali. Inde mládenci na čele s mládeneckým richtárom chodili po domoch dievčat „babenovať“ – vinšovali, tancovali s dievčatami a spievali. Vo viacerých

regiónoch mládenci spievali o polnoci na kostolnej veži, deti večer pod oknami. V súčasnosti sa oslavuje príchod Nového roka zvyčajne v kruhu priateľov, na Silvestrovskej zábave, či na námestiach. Súčasťou je kolektívne vinšovanie po polnoci, hlučná zábava a prejavy neviazanej veselosti.

Nový rok

Nový rok (1. január) je prvý deň kalendárneho roka. Z pohľadu tradičného zvykoslovia neprináša žiadne nové prvky. Obyčaje s ním späté súvisia s mágiou počiatku. Správanie sa ľudí, zvierat a počasie v tento deň sa vysvetľovali ako veštby do budúceho roka. Budúcnosť mohol ovplyvniť aj prvý návštevník, preto ním nesmela byť žena, chorý alebo starý človek. Na Nový rok sa každý mal vystríhať hnevu, plaču, hádok, lenivosti, nič nemal poškodiť ani rozbiť, z domu nič vyniesť. Gazdiná mala pri sebe mať nejaké peniaze. Veľká starostlivosť sa venovala čistote obydlia, ľudí, zvierat, inventár musel byť usporiadaný, nič nesmelo chýbať ani byť požičané, inak by to chýbalo v celom budúcom roku. Ľudia mali vstávať zavčasu, byť v dobrej nálade, svieži, mierumilovní. Významnú úlohu mali jedlá: niekde dodnes pretrváva úzus nejesť mäso z hydiny alebo zajaca, pretože by šťastie a majetok uleteli/utiekli. Medzi žiadané jedlá patrila bravčovina ako symbol hojnosti, šošovica ako symbol bohatstva, ďalej cestoviny a koláče. Každý sa mal dobre najesť, aby bol sýty po celý rok.

Texty vinšov sa líšili od vianočných len prvým veršom, ktorý určoval príležitosť vinšovania. To isté platí aj o novoročných piesňach, ktoré sú textovými obmenami vianočných piesní a je ich pomerne málo. Niekde vinšovníci obsýpali prah pri vstupe do domu zrnom kvôli prosperite. Vítanými vinšovníkmi boli Cigáni, lebo sa verilo, že v tento deň nosia šťastie. Získal ho aj ten, kto na ulici ako prvého v tento deň stretol Cigáňa. V prípade dievky okrem Cigáňa mohlo ísť aj o Žida (čoskoro sa vydá - niekto ju „kúpi“).

Rozšírené boli novoročné kňazské koledy (farára s kantorom, rechtorom, miništrantmi, či kostolníkom), pričom vysvätili dom a nad dvere kriedou napísali G + M + B a letopočet. Za to od domácich dostali pohostenie, naturálie a peniaze. Po ich odchode však domáci písmená rýchlo zotreli, aby sliepky čoskoro začali znášať vajíčka. Gazdiná si sadla na miesto, kde predtým sedel farár, aby jej kvočky dobre sedeli na hniezde. Ak si na toto miesto sadla dievka, alebo vdova, verilo sa, že sa čoskoro vydá.

Vynesenie smetí by vyvolalo vynesenie majetku, alebo úmrtie v rodine, nemalo sa šiť, ani prať, či vešať odev. Zanedbanie osobnej hygieny sa malo prejaviť sneťou obilia alebo chorobou. Aj v tento deň je prítomné umývanie v čistej studenej vode, s prihodenou mincou, alebo jabĺčkom, kvôli zdraviu, bohatstvu a kráse. Vodu vyliali na ovocné stromy.

V súčasnosti sa zachováva novoročné vinšovanie osobným kontaktom, odosielaním pohľadníc či sms správ.

Traja králi

Traja králi, Tri krále (6. január) je kresťanský sviatok Zjavenia Pána, príchodu biblických mudrcov z východu do Betlehema, aby sa poklonili novonarodenému Ježišovi a darovali mu zlato, kadidlo a myrhu. Cestu kráľom ukazovala hviezda. Počet ani mená kráľov biblia neuvádza, až v 14. storočí boli určení ako Gašpar, Melichar a Baltazár. Ide o posledný liturgický deň vianočného cyklu.

V tradičnej kultúre sú trojkráľové motívy zobrazované v betlehemoch, vianočných hrách a obchôdzkach. Do polovice 20. storočia sa predmety posvätené v tento deň v kostole (najmä voda, krieda, sviečka, soľ a cesnak) používali na magickú ochranu pred démonmi, pri živelných pohromách, chorobách, úmrtí, siatí. Gazda v tento deň urobil cesnakom a svätenou vodou na každé dvere tri kríže, aby strigy nemali prístup do domu. Svätenou vodou pokropili aj celé obydlie a stajne, aby do domu neudrel Perún (slovanský boh hromu a blesku). Odpoludnia sa ľudia prevážali na saniach po dedine, aby mali dlhý ľan a konope.

V mnohých dedinách sa dodnes zachováva kňazská koleda. Kňaz obchádza domy, žehná príbytky, kropí ich svätenou vodou, okiadza kadidlom, dvere kriedou označí iniciálami mien kráľov G+M+B a príslušným letopočtom. S kňazom kedysi chodili rechtor, kostolník, speváci, miništranti.

V tomto období sa hrávali:

Trojkráľová hra

Trojkráľová hra (Chodenie s hviezdou, Traja králi) je ľudová hra zobrazujúca biblických mudrcov, ktorí sa idú pokloniť Ježiškovi. V rôznej podobe ju po domoch predvádzali chlapci, ktorí zobrazovali Gašpara, Melichara a Baltazára, štvrtým bol Hviezdonos, alebo Anjel. Domácim zaspievali, zavinšovali a poďakovali za odmenu. Piesne sa prelínajú s ostatnými koledными piesňami vianočného a novoročného obdobia, ale aj s duchovnými piesňami. Hra sa postupne zredukovala na jednu alebo dve piesne. Všeobecne je známa „My tria králi prišli sme/ideme k vám".

Hra o Jozefovi a Márii

Hra o Jozefovi a Márii (Chodenie s kolískou, Ježiškom) je postavená na zvestovaní, biblických rodičoch a obdarovaní Ježiška mudrcmi. Vystupovali v nej Anjel s papierovou hviezdou na žŕdke, pastieri Kubo a Lauro, Jozef a Mária, Gašpar, Melichar a Baltazár. Hra sa časom zredukovala na krátky výstup Jozefa oblečeného za tesára s valaškou alebo sekerou v ruke, Márie v bielom čepci s ručníkom na pleciach a dvoch sviatočne oblečených družíc. Začínala vinšovníckou piesňou s trojkráľovým motívom, pri ktorom Mária kolísala kolísku. Nasledoval žartovný dialóg Márie s Jozefom, ktorý na záver prevrhol kolísku. Hrávala sa od Troch kráľov do Hromníc. Bola známa na strednom Slovensku a zanikla začiatkom 20. storočia.

S dňom Troch kráľov sú späté pranostiky o počasí („Na Tri krále zima stále") a o úrode („Ak je na Troch kráľov jasno, zdarí sa pšenica", „Ak je mnoho hviezd, bude mnoho zemiakov"). V tento deň sa varili šúľance, čím boli dlhšie, tým väčšie budú obilné klasy.

Hromnice

Hromnice (2. február) sú kresťanský sviatok Obetovania Pána. Tento deň uzatvára vianočné obdobie. Pri obrade obetovania vystupovali postavy starca Simeona a prorokyne Anny, ktorí nazvali Ježiša svetlom na osvietenie pohanov. V roku 494 bol ten-

to deň zavedený ako sviatok, kedy sa chodilo s horiacimi sviecami okolo kostola. Z ich používania ako ochrany pred bleskom a hromom je odvodený názov sviatku Hromnice.

V tradičnej kultúre Slovenska sa k tomuto dňu viazali zákazy šiť a pracovať v hore. Na zabezpečenie želanej úrody ľanu a konopí sa gazdiné v tento deň kĺzali po ľade, sánkovali sa a varili dlhé cestoviny. Hromničné sánkovačky boli rozšírené aj v mestách. Z hľadiska predpovedí počasia a úrody sú Hromnice považované za najvýznamnejší deň roka. V kostole si dala každá rodina posvätiť soľ, zrno, sviečku „hromničku", ktorá sa zapaľovala pri búrkach ako ochrana pred bleskom.

Blažej

Blažej (3. február) bol svätec, mučeník, považovaný za liečiteľa a ochrancu divých zvierat. Podľa jednej legendy sa ako sebatský biskup v Arménsku v čase prenasledovania kresťanov skrýval v jaskyni, po prezradení ho umučili (bol trhaný železnými hákmi a sťatý mečom). Podľa inej legendy zachránil pred udusením dieťa, ktoré prehltlo rybiu kosť. V tento deň sa preto veriacim prikladajú na hrdlo posvätené horiace sviece ako ochrana pred bolesťami hrdla.

Na deň Blaženja, podobne ako inde na Gregora (12. marec) sa od stredoveku do konca 19. storočia uskutočňovali tzv. blažejácie. Cieľom týchto obchôdzok učiteľov so žiakmi (neskôr len žiakov) bolo navštevovať domy a vyberať pre učiteľa zmluvne dohodnuté naturálie od rodičov. Vyzbierané potraviny (slanina, údené mäso, múka, strukoviny), miestami i peniaze, sa ukladali do šatky zavesenej na palici. Žiaci prednášali príležitostné veršíky alebo spievali piesne. Žartovné texty vyzývajú domácich, aby obdarovali žiakov a učiteľa (rechtora). V závere domácim žiaci zavinšujú zdravie a šťastie. Napriek zániku tejto obchôdzky v polovici 20. storočia sa tieto piesne zachovali v detskom folklóre ešte do konca 20. storočia.

Gregor

Gregor (12. marec) bol svätec, pápež označovaný ako Gregor I. Veľký. Žil v 6. storočí. Jeho zásluhou bolo ustanovenie zákona celibátu a obnovenie cirkevnej piesne tzv. gregoriánskeho chorálu.

Na deň Gregora sa uskutočňovali ešte v 1. polovici 20. storočia tradičné tzv. gregorácie - obchôdzky žiakov po domoch, ktorí podobne ako inde na deň Blaženja (3. február), kedy sa vyberali naturálie pre miestneho učiteľa. Gregorácie pravdepodobne nadväzujú na starorímske slávnostné sprievody učiteľov a žiakov na počesť bohyne múdrosti Minervy konané od 9. do 13. marca. Tieto sprievody boli od 9. storočia zasvätené svätému Gregorovi I. Veľkému. Na Slovensku skupiny žiakov, niekde aj s drevenými šabľami so stužkami, obchádzali domy a vyberali najmä vajíčka. Recitovali veršíky a spievali piesne, ktoré napomínali rodičov, aby posielali svoje deti do školy. Napriek zániku obchôdzky sa piesne a vinše uchovali v detskom folklóre.

Fašiangy

Fašiangy sú termínovo pohyblivé svetské sviatky v období trvajúcom od obdobia Troch kráľov (koniec Vianoc ako duchovného obdobia) do tzv. Popolcovej stredy (40 dní pred Veľkou nocou, začiatkom tzv. Veľkého pôstu). V tomto období sa konali spo-

ločné priadky, zábavy, zakáľačky a svadby, ktoré sprevádzali hry a obchôdzky masiek (maškár) a muzík po dedine. Tieto zvyky obsahujú stopy staroslovanských roľníckych obradov predjaria, aj európskej karnevalovej tradície. Magicko-prosperitné úkony mali blahodarne pôsobiť na dobrú úrodu (najmä ľanu, konopí a zemiakov). Ženy sa v týchto dňoch schádzali v tých domoch, kde v zime priadli. Pili alkohol (víno, pálenku) „na vysoký ľan". Aby ľan narástol dlhý, ťahali za vlasy tú, ktorá ich mala najdlhšie, skákali z lavíc a tancovali špeciálny tanec. V posledné dni fašiangového obdobia sa koná fašiangový sprievod dedinou.

Fašiangový sprievod

Fašiangový sprievod (posledný fašank, bláznivé dni, šalone dni, ostatky, mjesopust, mjasnica) tvoria mládenci, ktorí obchádzajú domy. Fašiangovníkom sa v domoch ponúka prípitok a tradičné pečivo. Odmenou za prianie dobrej úrody, zdravia a šťastia sú vajíčka a peniaze do košíka, slanina a klobása napichnuté na ražeň. Zo získaných surovín sa obvykle pripravilo pohostenie pre účastníkov tanečnej zábavy večer.

Tieto sprievody sú pomerne prísne regulované miestnou tradíciou. Krojované, kostýmované alebo maskované skupiny ľudí idú dedinou, vinšujú ustálené vinše a tancujú osobité fašiangové tance.

Fašiangové tance sú:

- na úrodu („na konope" alebo „na ľan"), s výskokmi tancujúcich a dvíhaním tanečníc do výšky (západné a stredné Slovensko),
- „s klátikom" – s priviazaným klátikom na nohe alebo krku tanečníčky a následným tancovaním bežného párového krútivého tanca (západné Slovensko),
- „s ražňami" – mládenci krúžia a poskakujú okolo ražňa zapichnutého do stropu izby, alebo ražne držia v rukách, šermujú nimi a tlčú o zem (juh stredného Slovenska),
- reťazové palicové tance („pod paličky", „pod šable"),
- obručový („debnársky tanec"),
- verbunkový tanec Turkov vo forme tanečného dialógu veliteľa a Turkov (západné Slovensko),
- tance maškár - spontánne tanečné improvizácie alebo adaptácie párových tancov,
- tanečné hry a napodobovacie tance („káčerový", „zbojnícky", „šatkový", „lopatkový"),
- všedné párové tance – fašiangovníkov so ženami v navštívených domoch a na ulici (krútivé, polky, valčíky).

Fašiangové masky

Osobitým znakom fašiangov sú masky. Kultová fašiangová maska je turoň (turôň, chriapa), zvieracia maska ojedinelo používaná aj inokedy. Názov je odvodený od tura (tur), zvieraťa na Slovensku vyhubeného v 17. storočí symbolizujúceho silu a plodnosť. Maska predstavuje volskú hlavu držanú na tyči, s otvárateľnou papuľou (chriapou) a so zvoncami na rohoch. Muž stvárňujúci turoňa je zakrytý vrecovinou alebo obrátenou kožušinou. Postavu niekedy tvorila dvojica, pričom jeden držal hla-

vu a druhý sa rukami opieral o plecia prvého. Zakrytím zobrazovali aj telo zvieraťa. S turoňom chodila skupina fašiangovníkov, nazývaná turôni, zvyčajne zložená z masiek: strelec, hajný, poľovník, mäsiar (škopiak), žobrák, kominár, kurva, stará baba s pankhartom (figurína dieťaťa). Sprevádzali ich muzikanti. Turoň sa v každom dvore pováľal po hnojisku, kde ho obradne zabili a drevenou šabľou (nožom) podrezali, čím hnoj získal magickú plodonosnú silu („Kde sa turôň váľa, zemky sa dobre daria"). Do hnojiska zapichli prút, ktorým potom pošibali stádo pri prvom výhone na pašu. Turoň však nesmel prejsť po chotári, lebo by zničil úrodu. Ďalšími zvieracími maskami boli koza, medveď a kôň. Masku so zvieracími aj ľudskými črtami predstavuje čert. Ľudské masky sú dedo, baba, žena s chlapom v koši na chrbte, muž prezlečený za ženu, žena prezlečená za muža, prespanky s dieťaťami, ľahké ženy, tehotné ženy, svadobný pár, Bakus (hrubý pán, brucháč), slameník, skupinky klátnikov (koní ťahajúcich klát), zvončiarov a svadobníkov. Pre fašiangové sprievody sú typické aj maškary zobrazujúce (a najmä zosmiešňujúce) v dedinskom slovenskom prostredí vážené zamestnania (sudca, notár, farár, žid-obchodník, horár, vojak, mäsiar, miškár, kováč), ďalej neobvyklé postavy (kurva-kurváč, žobrák, cigánka-veštica, lacný Jožko), či exotické etniká a rasy (Turek, Arab, Ind, černoch).

Masky majú privodiť prosperitu, zaistiť úrodu, plodnosť hospodárskych zvierat aj ľudí. Vykonávali magické úkony (skákanie, váľanie sa, erotické gestá), alebo sa magický účinok dosiahol kontaktom s nimi (pri tanci, či obdarúvaní). Čaro fašiangového sprievodu pre ich účastníkov je aj v tom, že masky môžu robiť to, čo bežne skutoční ľudia robiť nemôžu, lebo je to zakázané a neetické, pričom práve na fašiangy je to nielen povolené a tolerované, ale dokonca vítané a žiadané. Fašiangové sprievody boli zaužívané aj tam, kde sa iné obchôdzky nekonali.

Na pohostenie počas bežných fašiangových susedských a priateľských návštev sa smažili šišky, fánky, pampúchy, kreple, grapne. Fašiangové obdobie končilo tanečnou zábavou v utorok pred Popolcovou stredou, ktorou začínal pôst. Vrcholom zábavy bolo symbolické polnočné tzv. pochovávanie basy (kontrabasa) – obradovo-zábavné ukončenie sezóny zábav a začiatok pôstu.

V mestách mali vo fašiangovom období špecifickú podobu zábavy a sprievody remeselníckych cechov. Usporadúvali sa súťažné hry, obradne sa prijímali učni medzi tovarišov, volili sa noví cechmajstri. Po zániku cechov (1872) sa udržiavali maškarné plesy, bály a tanečné zábavy. Fašiangy sa v redukovanej forme (jedlá, tanečné zábavy, maškarné plesy, pohostinnosť) zachovávajú na väčšine územia Slovenska dodnes, v mnohých dedinách sa stále konajú aj sprievody masiek.

Popolcová streda

Popolcová streda (Popolec, Škaredá streda, Krivá streda) je deň, ktorým začína obdobie Veľkého pôstu. Je pohyblivým sviatkom, pripadá na štyridsiaty deň pred Veľkou nocou, ktorej termín sa určuje každoročne podľa lunárneho kalendára. Cirkev ho zaviedla koncom 7. storočia ako deň pôstu a pokánia. Deň je v znamení kríža, ktorý kňaz na bohoslužbách robí popolom na čelá veriacich. Odrieka pritom formulu: „Obráťte sa a verte evanjeliu. ", alebo „Pamätaj, že si prach a na prach sa obrátiš. "

V tradičnej kultúre Slovenska sa v tento deň strava, odev i obrady začali prispôsobovať pôstu. V domácnostiach sa v skorých ranných hodinách všetok riad vyumýval od mastnoty fašiangových jedál. Za pôstnu sa považovala predovšetkým rastlinná strava. Tradičnými pôstnymi jedlami boli preto rôzne polievky: kyslá mliečna, obilninová, kapustová, strukovinová, cesnaková,

hubová, či ovocná. Ďalej prívarky zo strukovín, kapusty, či zemiakov a kaše z múky alebo krúp. Na zápražku alebo omastenie jedál sa nepoužívala bravčová masť ako zvyčajne, ale rastlinné oleje alebo stopené maslo, ktoré sa považovali za pôstne. Pôstnymi boli aj múčne jedlá: cestoviny, placky a chlieb. Zo živočíšnej stravy mali pôstny charakter predovšetkým studenokrvné ryby, ale jedli sa aj žaby a raky. Z nápojov sa mohla v období pôstu konzumovať pálenka, víno i pivo, z nealkoholických všetky, okrem mlieka. Verilo sa, že kto bude jesť cez tento deň mäso, nebude sa dariť jeho dobytku. Verilo sa, že kto bude jesť dlhé rezance alebo šúľance, bude mať na poli dlhé klasy obilia, kto veľké pirohy, bude mať tučné bravy, a kto proso, bude mať hojnosť peňazí. Ženy nemali priasť, lebo im konope a ľan nenarastú. Niť upradená v tento deň prinesie tomu, kto ju má v odeve na sebe, nešťastie. Kone sa nepriahali ani nepodkúvali, lebo by okriveli. Hydina vyliahnutá z vajca zneseného v tento deň, bude krivá a inak nepodarená.

Celkovo, počas pôstu sa, najmä v nedeľu, varili cestoviny. V mestách sa konali rybacie hody. Výnimky z pôstu sa robili len v prípade stravy malých detí, ktorým sa aj v čase pôstu dávalo mlieko a mliečne výrobky. V priebehu 20. storočia sa z pôvodne 40 dňového predveľkonočného pôstu pôst dodržiaval už len na Popolcovú stredu a Veľký piatok. Počas pôstu sa nosil menej zdobený a skromnejší odev ladený do tmavých smútočných farieb. Nekonali sa tanečné zábavy, hostiny ani svadby. Vyžadovala sa spoločenská zdržanlivosť, nemali sa verejne spievať veselé ani žartovné piesne.

Smrtná nedeľa

Smrtná nedeľa je nedeľa dva týždne pred Veľkonočnou nedeľou. Je jedným z dvoch termínov vynášania tzv. Moreny (Muriena, Smrť, Marmuriena, Hejhana, Kyselica, Kyseľ, Baba). Na strednom a východnom Slovensku Morenu vynášali staršie dievčatá a dievky so spevom von z dediny, kde ju hodili do vody, roztrhali, spálili alebo zahádzali kameňmi. Následne sa s krikom vrátili do dediny. Morena symbolizovala zimu a smrť. Dievky ju zhotovili ako figurínu ženy zo slamy obalenej drevený kríž, odetú v miestnom odeve. Vynesením a zničením Moreny sa mala magicky privolať jar. V pôvodnej forme pravdepodobne išlo o ľudskú obeť zime a jarným vodám. V niektorých regiónoch Slovenska následne jednu z dievok (kráľovnú) obliekli do šiat Moreny a po domoch vyberali vajíčka, slaninu alebo iné naturálie na spoločnú hostinu s mládencami. Inde chlapi nosili po dedine mužskú figurínu (tzv. dedka), často sa zastavovali a bili ju palicami. Je možné, že i v tomto prípade ide o premenu pôvodného obradného jarného ubíjania starcov po dlhej zime.

Piesne pri vynášaní Moreny patria k najstarším zachovaným slovenským obradovým piesňam. Prvé písomné záznamy o vynášaní Moreny na území Slovenska sú zo 16. storočia, kedy údajne aktérmi boli dospelí obyvatelia. Od 30. rokov 20. storočia vynášanie Moreny začalo zanikať, no ešte v polovici 20. storočia bolo pomerne rozšírené. V niektorých rázovitých lokalitách sa vyskytuje dodnes. Realizujú ho miestne záujmové združenia či folklórne skupiny.

Kvetná nedeľa

Kvetná nedeľa (letečko) je posledná nedeľa pred veľkonočnými sviatkami. V tento deň počas omše kňaz modlitbami, kadidlom a svätenou vodou svätil rozvíjajúce sa vŕbové prúty (baburence, jabrátka, cícky, bahniatka, maňky, búziky, barky), ktoré

si veriaci priniesli do kostola. Posvätené prúty, ktoré potom roznášali po domoch menšie deti alebo dievčatá, sa na celom Slovensku považovali za magické ochranné predmety. Pri búrke sa kládli do obloka či hádzali do ohňa ako ochrana pred zásahom domu bleskom. Využívali sa tiež v magických liečebných praktikách (napríklad na okurovanie boľavého hrdla, okiadzanie chorých), či na šibanie dobytka pri prvom výhone na pašu aby bol zdravý.

S predstavou, že spolu so zemou sa na jar všetko otvára, súvisel zvyk nosiť malé deti v tento deň do kostola, aby začali skoro hovoriť. V čase, keď sa na Kvetnú nedeľu v kostole čítali pašie, mali sa hľadačom odhaliť poklady zakopané v zemi. V tento deň sa najčastejšie konzumovali varené cestoviny a strukoviny, aby sa zabezpečila ich bohatá úroda. Niekde v tento deň zo slamy zhotovovali a vynášali z dediny figurínu tzv. Kyselicu, Kyseľa a utopili ju v rieke, rovnako ako inde Morenu. Rozšíreným zvykom v tento deň bolo tzv. Chodenie s letečkom, Chodenie s májom.

Chodenie s letečkom

Dievky, inde deti alebo mládež navštevovali domácnosti nesúc zelenú halúzku alebo stromček ozdobený stužkami, slamenými retiazkami a vyfúknutými vajíčkami (letečko, leto, máj, hájik) ako symbol jari, prebúdzajúceho sa života, prineseného leta, protipól zimy (Moreny), za čo dostávali peniaze, vajíčka, slaninu či iné naturálie. Dievky a mládež ich použili na spoločnú hostinu. Súčasťou obchôdzky boli pod oknami spievané piesne, ktoré zdôrazňovali motív vynesenia zimy a prinesenia leta (napríklad „Nesieme vám máj pod zelený háj“, či „Milé leto, milé, kdes‘ tak dlho bolo?“). V súčasnosti sa prinášanie letečka posunulo do zábavnej polohy v repertoári najmä detských folklórnych súborov.

Niekde v tento deň ako pôstne jedlo varili dlhé šúľané cestoviny, ktorých konzumácia mala zabezpečiť, že na obilí narastú dlhé a veľké klasy.

Keďže tieto jarné obyčaje sa konali počas 40 dňového pôstneho predveľkonočného obdobia, boli jednými z mála príležitostí na stretávanie sa mládeže, spoločného spievania a jarných hier v prírode.

Veľká noc

Veľká noc (Pascha) je viacdňový kresťanský sviatok pripomínajúci udalosti ukrižovania a vzkriesenia Ježiša Krista. Od 4. storočia je sviatkom pohyblivým, určuje sa podľa dátumu, na ktorý pripadne Veľkonočná nedeľa, podľa lunárneho kalendára prvá nedeľa po prvom splne mesiaca, ktorý nastane po dni jarnej rovnodennosti. Spolu s Vianocami patrí k najvýznamnejším sviatkom roka. Veľkonočný týždeň je obdobím príprav na Veľkonočný pondelok. V domácnostiach sa jedli iba pôstne jedlá z kvasenej kapusty, z čerstvých listov šťavela a špenátu a rôzne druhy cestovín. V tomto týždni sa odporúčalo siať zeleninu, vrátane tekvíc a uhoriek, pretože sa verilo, že tak ako sú zviazané kostolné zvony, budú sa dobre zväzovať (vytvárať) aj ich plody.

K sviatkom Veľkej noci sa viazalo veľké množstvo cirkevných obradov, ale i tradičné obyčaje súvisiace s príchodom jari a novej etapy roľníckeho roka. Odkazujú na predkresťanské obrady, praktiky a zákazy. Významnú úlohu v nich hrali:

Voda - najčastejšie zabezpečujúca nový život, zdravie, čistotu a krásu: od Zeleného štvrtka do Bielej soboty bolo zvykom ranné umývanie sa v potokoch, studničkách, s cieľom liečiť či predchádzať kožným chorobám, ďalej brodenie koní, či česanie vlasov pod vŕbami. Obyčaje späté s vodou vrcholili počas Veľkonočného pondelka v podobe polievania vodou.

Oheň – zabezpečoval ochranu a očistu: na Bielu sobotu sa zvykol v domácnostiach nietiť nový oheň, na ktorom sa potom pripravovali veľkonočné jedlá.

Zeleň – symbolizuje život: súčasťou Veľkej noci je v podobe vŕbových vetvičiek, ktoré kňazi svätili na Kvetnú nedeľu, i korbáčov upletených z čerstvých prútov vŕby, ktorými sa pri šibaní na Veľkonočný pondelok mala preniesť sila prírody na človeka.

Vajíčko – symbolizuje plodnosť a zabezpečuje kontinuitu života: súčasťou Veľkej noci je preto jedenie vajec, varenie jedál s vajcami, obdarovávanie vajcami. V poverových predstavách sa veľkonočný čas spájal s aktivitou nečistých síl, preto sa v mnohých oblastiach Slovenska nosili na hroby vajíčka a potraviny, s cieľom uctiť si mŕtvych predkov.

Zelený štvrtok

Zelený štvrtok je podľa kresťanskej veľkonočnej liturgie dňom konania poslednej večere Krista s apoštolmi. V očakávaní udalostí nasledujúceho Veľkého piatka ako dňa ukrižovania Krista sa prestalo zvoniť kostolnými zvonmi a laná sa zväzovali.

V tradičných obyčajach na Slovensku boli prítomné aj staršie zvyky, vychádzajúce z predstavy o potrebe magickej ochrany ľudí i hospodárstva pred nadprirodzenými silami (napríklad vyvolávaním hluku rapkaním na rapkáčoch), ktoré sa mali aktivizovať práve na začiatku jarného obdobia. Ďalšie povery a úkony boli spojené s momentom posledného zvonenia, napríklad:

- v nitrianskom regióne vtedy gazdiná štrngajúc zväzkom kľúčov obišla gazdovstvo, aby zahnala hlodavce,
- v bratislavskom regióne gazda obišiel pole a škodcov odháňal búchaním cepmi o zem,
- na severozápade Slovenska zasa triasli počas posledného zvonenia stromy, aby narástlo veľa ovocia,
- deti behali s rapkáčmi po dedine aby urobili hluk.

Na Zelený štvrtok sa nemali vykonávať namáhavé práce. Tento deň bol spojený aj s umývaním sa v čerstvej tečúcej vode vo viere, že tak sa človek zbaví lišajov, vredov, bradavíc, svrabu, ale aj pieh a vyrážok. Zelený štvrtok bol zaužívaným termínom prvého výhonu dobytka na pastvu. Rozšírené boli preto obyčaje spojené s magickou ochranou dobytka proti zlým silám a chorobám a na zabezpečenie prosperity:

- dobytok pri vychádzaní z maštale/dvora prekračoval žeravé uhlíky,
- dobytok šibali vŕbovými prútmi posvätenými v kostole,
- koňom do hrivy a kravám na rohy uväzovali červené stužky proti urieknutiu,
- nad dvere stajní gazda kolomažou mazal kríže.

Dobrú úrodu mala zabezpečiť príprava a konzumácia zeleninových, najlepšie zelených jedál a cestovín. Varili sa polievky a prívarky z mladých listov špenátu, šťavela i žihľavy, ktoré mali očistiť krv. Mládenci zvykli obchádzať domy a sypať do pitvorov či na prahy izieb mravce, symbolizujúce hojnosť a prinášajúce domácim šťastie.

Veľký piatok

Veľký piatok je kresťanský sviatok pripomínajúci ukrižovanie Ježiša Krista. V tradičných predstavách bol tento deň na Slovensku spojený so zákazom manipulovať so zemou (napríklad orať, sadiť) a s predstavou o vrcholiacej predjarnej aktivite

nepriaznivých síl, škodiacich najmä dobytku. V noci zo Zeleného štvrtka na Veľký piatok sa mali na určitých miestach chotára stretávať strigy, tancovať tam, kúpať sa v potoku a mútiť maslo pod mostami (aby kravy nemali mlieko). Potom včasráno mali čarovať, zo stajní brať hnoj a odoberať kravám mlieko, či lámať konáre ovocných stromov. Preto sa zárubne stajní natierali cesnakom a dobytok sa okuroval posvätenými vŕbovými prútmi. V tento deň sa údajne otvárajú poklady.

Veľký piatok bol tiež termínom značkovania dobytka, lebo sa verilo, že menej cíti bolesť a rany sa mu rýchlejšie zahoja. Z predpokladu o rýchlom zacelení rán vychádzal aj zvyk v tento deň štepiť stromy. Na celom Slovensku boli rozšírené praktiky na zabránenie škôd spôsobených na poliach krtmi a hlodavcami, alebo škôd v domoch a u ľudí spôsobených hmyzom a hadmi. Napríklad do lúk zapichovali žŕdky, na ktorých predtým viselo pri údení mäso, aby odpudili krtov. Vyliečiť staré choroby malo ranné kúpanie a umývanie sa. Najmä dievky sa pred svitaním kúpali v potoku, aby nemali vredy, chrasty, lišaje a aby boli po celý rok krásne a zdravé. Čas pred východom slnka býval využívaný aj na upratovanie izby (smeti vyniesli, aby nemali hmyz) a na ľúbostné veštby. Niekde nosili na hroby vajíčka, či iné potraviny, čo súvisí s pradávnymi sviatkami a uctievaním zomrelých.

Biela sobota

Biela sobota je kresťanský sviatok na pamiatku Kristovho vzkriesenia, ktoré pripomínali večerné obrady. Tradične je tento deň venovaný upratovaniu, vareniu a pečeniu obradových jedál (najmä údená bravčovina, klobásy a huspenina). Samozrejme, jedlo sa až počas Veľkonočnej nedele. Masť zo šunky sa odložila na liečenie rán, natieranie volskej šije odretej jarmom alebo aj nôh, aby pri poľnej práci nepopukali a aby boli chránené pred uštipnutím hadom. Jedávala sa kyslá polievka z vývaru z údeného mäsa, zahustená vajcom, alebo kapustnica s hríbmi, cesnakom a zápražkou. V evanjelických dedinách jedli mäso už večer. Najstarším veľkonočným pokrmom sú vajíčka a z nich pripravené jedlá. Začiatkom 20. storočia sa pod vplyvom kresťanstva novým prvkom obradových jedál stalo pečenie jahňaťa. Na juhu stredného a západného Slovenska piekli v plechovej forme tzv. baránka zo zmesi žemlí, vajec a klobásy. Alebo do mliekom nasiaknutých žemlí spolu s vajcami pridali aj údené mäso, niekde aj ryžu a masu v pekáčoch zapekali na tzv. stratené kurča či babu. V tento deň piekli aj sladký koláč z kysnutého cesta zvaný paska (na východe Slovenska), baba (na severe Slovenska), osúch, mrváň, calta (na juhu Slovenska).

Pôvodný rituál zakladania nového čistého jarného ohňa, ktorého uhlíky sa využívali na magické úkony, mal podobu vatry zapaľovanej starou technikou pomocou práchna. Z tohto ohňa si ľudia podpaľovali vlastné práchna, obehli s nimi okolo domu a uložili ich na povalu, lebo takéto práchno malo ochrannú funkciu prevzatú z posvätného ohňa. Kresťanstvo túto vatru v 8. storočí nahradilo veľkonočným svätením ohňa kňazom, kedy sa pálili zvyšky oleja z lámp pred kostolom, ľudovo nazývané ako pálenie Judáša.

S prvým zaznením zvonov (po ich rozviazaní pri spievaní gloria) sa spájalo umývanie a kúpanie v potokoch a studničkách, obchádzanie príbytkov s vodou na ochranu proti ohňu, zametanie na ochranu pred hmyzom a hlodavcami, trasenie ovocnými stromami, aby dobre rodili, mastenie pluhov, aby na poliach nerástla burina. Niekde gazdovia kotúľali po poli biely okrúhly koláč, aby mali dobrú úrodu. Biela sobota bola šťastným dňom na siatie a sadenie. Niekde zvykli počas predpoludnia orať.

Veľkonočná nedeľa

Veľkonočná nedeľa je dňom kresťanského slávenia zmŕtvychvstania ukrižovaného Krista. V tento deň bolo zaužívané svätenie jedál prinášaných do kostola. Jedlo sa konzumovalo spoločne a rovnako slávnostne ako na Štedrý večer. Stôl bol prikrytý bielym obrusom a gazdiná naň vopred pripravila všetko tak, aby počas jedenia nemusela vstávať od stola. Prvým chodom bolo vajíčko, ktoré gazda delil medzi všetkých prítomných. Potom sa jedlo mäso, prípadne namiesto šunky hydina. Najesť sa bolo treba dosýta, aby sa zabezpečila sýtosť a dostatok jedla počas celého roka. Zvyšky z jedál sa neodhadzovali. Kosti zo šunky a škrupiny z vajec dávali roľníci na pole osiate oziminou, aby ju chránili pred krupobitím. Omrvinky zo stola odkladali na liečenie, zamiešali ich medzi osivo, alebo ich dávali sliepkam, aby dobre niesli. Niekde si dospievajúce dievčatá práve v tento deň mohli prvý raz upraviť vlasy a založiť na hlavu tzv. partu, ako dospelé dievky a chodiť v nej až do vydaja každú nedeľu do kostola. Ženy a dievky zvykli popoludní pripravovať ozdobené varené vajíčka tzv. kraslice, písanky, určené kúpačom/oblievačom, či šibačom na nasledujúci deň. Na západnom Slovensku mládenci a muži plietli z vŕbových prútov korbáče.

Veľkonočný pondelok

Veľkonočný pondelok je posledný deň sviatkov Veľkej noci. Na Slovensku je spojený s tradičnými obyčajmi oblievania a šibania. Oblievanie vodou má priniesť zdravie a krásu. Oblievať chodili malí chlapci, niekedy v sprievode starších bratov, alebo dospelých mužov. Oblievali ženy v susedstve a príbuzenstve. Polievali vodou z vedra, alebo hrnčeka, alebo ženu postriekali voňavou vodou, novšie voňavkou. Mládenci chodili v skupinách, niekedy aj v sprievode muzikantov, či harmonikára, do domácností, kde mali dievky. Tí polievali vodou z vedra (tzv. oblievanie/oblievačka), alebo dievča namočili do potoka, či pod vodu zo studne (tzv. kúpanie/kúpačka). Kúpanie a oblievanie prevládalo na strednom a východnom Slovensku. Na západnom Slovensku bolo rozšírené šibanie všetkých žien v domácnosti mužmi, najmä chlapcami a mládencami, korbáčom upleteným deň vopred, zvyčajne z ôsmich spletených vŕbových prútov (tzv. šibanie/šibačka). Niekde sa používali obe praktiky – šibanie aj oblievanie/kúpanie.

Chlapci, mládenci i dospelí muži chodili šibať, oblievať či kúpať už od svitania. Niekde mládenci začínali už v nedeľu popoludní, alebo od polnoci po nedeľnej tanečnej zábave. Tak skoro začínali preto, lebo polievať, či šibať sa chodilo len dopoludnia, resp. do začiatku bohoslužieb. Chlapci boli odmenení vajíčkom, koláčom, drobnými peniazmi, neskôr sladkosťami, dospelí muži dostali vypiť a pohostenie, mládenci boli dievkami odmenení pohostením, alkoholom a zdobenými vajíčkami - kraslicami. V niektorých obciach dievčatá šibačku a oblievačku mládencom na druhý deň opätovali, pričom využívali náhodné stretnutia na ulici. Nedostávali však nijakú odmenu.

Na celom území Slovenska boli spoločným tradičným zvykom ukončujúcim obdobie Veľkej noci tanečné zábavy (prvé po pôstnom období), ktoré usporadúvala dospelá mládež v pondelok alebo v utorok večer.

Pracovné obyčaje

Prvá jarná oračka a siatie

Prvá jarná oračka a siatie boli spojené s úkonmi na zabezpečenie plodnosti a ochranu pred škodami na poli:

- Do prvej brázdy pri oraní gazda vložil čerstvé vajce ako symbol plodnosti, ďalej plodiny, či omrvinky, ktoré boli odložené zo štedrovečerného stola a bahniatka posvätené na Kvetnú nedeľu.
- Osivo pre siatím gazda pokropil trojkráľovou svätenou vodou.
- Vrece s osivom gazda zaťažil ťažkou hrudou, aby aj klasy boli ťažké.
- Do plachty z ktorej sa sialo gazda pripevnil peniaz, ktorý po siatí dal žobrákovi.
- Prvé zrná pri siatí gazda hádzal naširoko, nepresne, aby vtáci nerobili škodu na zrelom obilí.
- Pri vzatí prvých priehrští zrna hovorili: „Toto vtáčkom, toto chrobáčkom, toto žobráčkom a toto mne. “

Prvý výhon dobytka na pašu

Prvý výhon dobytka na pašu boli príležitosťou na vykonávanie obradových úkonov na ochranu dobytka pred strigami a zabezpečenie jeho zdravia, sily a plodnosti:

- Gazda deň vopred načrel vodu z brodu, cez ktorý dobytok pôjde, do nádoby s touto vodou dal vajce, ráno ňou potieral dobytok a vajce dal žobrákovi.
- Gazda deň vopred dal pod prah stajne šípové prúty, zámok, nôž, reťaz a vajce, aby zabránil prístupu démonom.
- Keď dobytok prechádzal cez prah stajne, gazda ho kropil svätenou vodou na ochranu proti strigám, pošibal ho bodľačím, aby bol pevný a zdravý a po chrbte potrel vajcom, aby bol okrúhly a dobre sa rozmnožoval. Až potom pastier zahnal dobytok k čriede.
- Hlavný pastier ráno na mieste kde cesta vychádzala z dediny, po oboch stranách zapálil dve vatry. Medzi ne položil reťaz, vetvičky z posvätených bahniatok a zámok, ďalej od nich žeravé uhlíky a previedol tadiaľ dobytok (oheň a železo - očista a sila, zámok – súdržnosť čriedy a tým ochrana pred dravcami).
- Bača na salaši (ovčej farme za dedinou, alebo na lúkach v horách, určenej na spoločný chov oviec všetkých dedinčanov) pred príchodom oviec splietol dva dlhé šípové prúty a položil ich pred vchod do košiara (prenosná ohrada na pasenie). Cez ne ovce prešli. Vnútro koliby (prechodný improvizovaný príbytok baču) vykropil svätenou vodou. Z dreva vystrúhal korýtko, uložil doňho žeravé uhlíky, kadidlo z kostola, odpadky z veľkonočnej oltárnej sviece a kúsok kriedy deväť ráz svätenej. Valachom (pomocným pastierom), ktorí dohnali ovce z dediny rozdal prúty na šibanie oviec pri vstupe do košiara. Bača s korýtkom okiadzal ovce a pritom sa modlil. Potom trikrát obišiel celý košiar a korýtko zakopal do zeme. Na miesto zatĺkol drevený kolík so zavŕtaným tymianom a inými posvätnými bylinami. Kolík cez leto prenášal tam, kde sa prenášal košiar.
- Bača pred príchodom oviec do chodníka vedúceho na salaš zakopal 9 ešte slepých mačeniec a to každých 9 metrov od koliby, aby aj strigy, ktoré by prichádzali na salaš škodiť ovciam, boli slepé. (Čísla 3, 7, 9 a 12 sa totiž vo všeobecnosti považovali za magické čísla.)

Chov hydiny

Chov hydiny sa týkal každej štandardnej domácnosti.

- K podsádzaniu vajec gazdiná volila šťastné dni – utorok, štvrtok, sobota, prípadne nedeľa. Piatok bol „nešťastný“, pondelok a streda „prázdne“.
- Z vajec podsadených v tzv. ženské dni (ženský rod názvu dňa – streda, sobota, nedeľa, keďže streda bola „prázdna“, zostala len sobota a nedeľa) sa vyliahli sliepky, kačice, husy, morky, v mužských dňoch (mužský rod názvu dňa - pondelok, utorok, štvrtok, piatok, keďže piatok bol „nešťastný“ a pondelok „prázdny“, zostali utorok a štvrtok) sa vyliahli kohúty, káčery, gunáre a moriaky.
- Keď podsádzali hus, nasypali jej do hniezda ovos, aby vyviedla veľa húseniec.
- Ak pribudlo v dedine na jar prvé žriebä skôr ako sa začali liahnuť húsence, v tom roku budú dochnúť husi.
- Aby sliepky dobre niesli, vylievala gazdiná na dvor vodu, v ktorej sa varili vajíčka.
- Keď mládka (mladá sliepka, ktorá začína znášať) zniesla malé vajce, gazdiná toto vajce prehodila cez plot, aby ďalšie boli väčšie.

Dožinky

Dožinky sú letné slávnosti po zbere obilia (žatva). Účelom je osláviť úrodu a poďakovať za ňu božstvám. Súčasťou je prvok obetovania.

- Na poli sa nechával posledný, malý snopček, alebo niekoľko najkrajších klasov, lebo v sebe koncentrovali vegetatívnu silu, ktorá mala ostať na poli.
- Z klasov uplietli veniec (tzv. dožinkový veniec) a zavesili ho na stôl v kúte izby, ktorý aj pri iných dôležitých príležitostiach až do jari plnil obradnú funkciu. Potom ho rozmrvili do osiva.
- Súčasťou ukončenia žatvy bola hostina vrátane pohostenia susedov.

Oberačka

Oberačka hrozna sa týka predovšetkým vinohradníckych oblastí vo všetkých južných regiónoch Slovenska od západu na východ. Vinohradníci najkrajšie strapce hrozna ukladali pred sochu patróna vinohradníkov Sv. Urbana, predtým ako ďakovnú obetu skorším božstvám.

Obetovanie prvotín

Obetovanie prvotín je spojené s predstavou, že ich pravý vlastník ich nemá užívať.

- Ak si gazda ponechá teľa od prvôstky (prvýkrát otelená krava), nebude mať dobré kravy, preto ho má predať, alebo darovať.
- Prvé maslo od kravy sa má darovať žobrákom, aby krava dobre dojila.
- Prvé vajce od mládky sa nemá zúžitkovať.
- Pred ochutnaním prvého pohára vína z novej úrody vinohradník má z neho odliať na zem.
- Almužna žobrákovi pred odchodom s domácimi produktmi na trh.

Mágia podobnosti:

- Kto chce mať mocné včely, nech natrie letáč (vchod do úľa) medvedím sadlom.
- Pes, ktorému sa dá med, nikomu neublíži.
- Zvýšenie užitočnosti (hnevlivosti) strážneho psa sa dosiahne, ak na Štedrý deň zje posúch do ktorého mu pred upečením pridali osie hniezdo.
- Stolček, na ktorom sedávali pri dojení, nemal nikdy ležať hore nohami, aby ani dobytok tak neležal.
- V blízkosti prahu stajne sa nemalo nič kresať, ani rúbať, aby dobytok neokrivel.
- Množstvo záujemcov o kúpu dobytka zabezpečilo pofŕkanie dobytka pred cestou na jarmok vodou, alebo močom s formulkou: „Koľko kropov, toľko kupcov. “, alebo uvarenie rezancov s makom ako jedla v tento deň (aby bolo kupcov ako maku), alebo sa v dome nezametalo, aby nevymietli kupcov.
- Zrastené ovocie dávali jesť kravám a ovciam, aby mali naraz dve mláďatá.
- Koreňová zelenina sa sadila popoludní, najlepšie o jednej hodine, aby mala jeden silný koreň, kým uhorky predpoludním (11 – 12 hodina), aby mali čo najviac plodov.

Mágia kontaktu:

- Mlieka sa nemožno dotknúť nožom, lebo to kravu bude bolieť, popuká sa jej vemeno.
- Z domu sa po otelení kravy nesmelo nič vyniesť.
- Po západe slnka sa nesmie vyniesť mlieko, lebo by mohlo byť počarované a ak je to nevyhnutné, treba doň dať štipku soli.
- Hniezdo pre hydinu malo byť zo slamy, na ktorej spával muž.

Viacgeneračná rodina, Jabloňovce (Hont), 1923, ÚE SAV.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/wp-content/uploads/2017/10/velkorodina.jpg

1.9 Rodinné obyčaje

Rodinné obyčaje (obyčaje životného cyklu) sú sústredené okolo najvýznamnejších momentov života človeka, jeho rodiny a komunity. Vyplývajú z biologických etáp a životného cyklu jednotlivca od jeho narodenia, cez pohlavné, fyzické a mentálne dospievanie, uzatvorenie manželstva a založenie vlastnej rodiny až po jeho úmrtie. Medzitým sa odohrávajú ďalšie momenty, ktoré pozostávajú z ďalších obyčají, ako napríklad prvé sväté prijímanie, birmovka/konfirmácia, maturita, promócia, odchod na vojenskú službu, do dôchodku, povýšenie v práci, či periodicky sa opakujúce narodeniny, meniny a životné jubileá.

Obyčaje pri narodení

Obyčaje pri narodení zabezpečujú nebiologické vysporiadanie sa rodiny s príchodom jej nového člena. Viažu sa na etapy:

Pred počatím

Podľa ľudových predstáv je možné ovplyvniť fyzické a duševné vlastnosti dieťaťa už pred jeho počatím. Ešte slobodné dievky museli rešpektovať niektoré zákazy a príkazy na zabezpečenie plodnosti, ľahkého pôrodu a zdravého potomstva v budúcnosti. Tieto úkony sú prítomné najmä vo svadobných obradoch a rituáloch.

Tehotenstvo

Celé tehotenstvo, no najmä jeho prvé mesiace, sa považovali za rozhodujúce pre zdravie, vzhľad, vlastnosti a charakter dieťaťa.

Narodenia dieťaťa

Narodenia dieťaťa (od pôrodu do prvého kúpeľa) je príležitosť na magické úkony a veštby so zámerom ovplyvniť žiadúce vlastnosti a budúcnosť dieťaťa a súčasne zistiť, aký osud ho čaká. Pôrody vykonávali skúsené ženy, ktoré sa vyskytovali v každej dedine, tzv. babice, pôrodné babice. Tie zvyčajne ovládali všetky potrebné magické aj ostatné úkony. Tieto vedomosti si, zvyčajne tajne, odovzdávali z generácie na generáciu, lebo cirkev mnohé tieto úkony neschvaľovala a zakazovala.

Prijatia novorodenca

Ide predovšetkým o obrady prijatia novorodenca do rodiny, cirkevnej obce a komunity.

Obyčaje pri narodení sa týkajú nielen dieťaťa, ale aj matky. Ich úlohou je zabezpečiť:

Dosiahnutie tehotenstva ochranou a zvýšením plodnosti ženy

Napríklad obsýpaním ženy zrnom keď sa vydáva, alebo vierou v silu niektorých nocí na splodenie dieťaťa, najmä svadobnej noci, či podaním malého dieťaťa žene do náručia keď sa vydáva.

Mužské pohlavie dieťaťa

Je žiadané minimálne pri prvom dieťati čo sa zabezpečovalo napríklad mužskými nohavicami, či košeľou pod vankúšom, alebo sekerou, či nákovou pod posteľou počas pohlavného styku, alebo podaním malého chlapca do náručia ženy keď sa vydáva, či vložením klobúka a kohúta do vody z prvého kúpeľa dieťaťa, aby nasledujúce dieťa bol chlapec.

Zdravie tehotnej ženy a budúce zdravie dieťaťa

Zabezpečovali sa zvýšením starostlivosti o tehotnú ženu a dodržiavaním zákazov v období tehotenstva, napríklad nemôže „zabažať“ - po príchode tehotnej ženy do domu jej treba ponúkať všetky pokrmy, čo vidí okolo seba a treba jej dať jesť to, na čo má chuť a kedy chce, lebo inak jej hrozí potrat, alebo to, že dieťa bude mať na tele fľak v podobe odopreného jedla. Tehotná žena nemá byť v blízkosti zvierat, nemá sa voziť na voze, nemá chodiť ku studni pre vodu a nosiť ťažké predmety, nemá vykonávať náročnú fyzickú prácu, nemá sa stýkať ani pozerať na škaredých, dokaličených, alebo postihnutých ľudí, ani na exotické zvieratá, lebo ich podoba sa môže preniesť na dieťa. Tehotná žena sa nemá zbytočne pohybovať vonku, lebo jej prítomnosť neprináša šťastie. Ak príde na tanečnú zábavu, mládenci sa pobijú, ak bude sedieť na voze, tak len chrbtom ku koňom, aby sa voz nepokazil alebo kone neporanili.

Prežitie a ochrana novorodenca

Ochrana dieťaťa najmä pred zlými démonickými silami (napríklad pred urieknutím, ukradnutím, vymenením, počarovaním) a to najmä po zotmení, v prvé dni života a pred krstom, sa zabezpečovala eliminovaním styku dieťaťa s cudzími, najmä očného kontaktu dieťaťa s osobami s výrazným pohľadom a zrasteným obočím. Ďalej nebolo vhodné nechávať veci dieťaťa vonku po zotmení, ani kdekoľvek nechávať dieťa samotné, kým nebolo pokrstené. Viera v existenciu rizika výmeny dieťaťa strigou (vymenené dieťa tzv. „premieň“, „podvršťa“) vysvetľovala najmä prípady, ak sa počas prvých rokov života dieťaťa ukázalo, že je postihnuté, duševne zaostalé, nenaučilo sa rozprávať, chodiť, je odlišné výzorom, či správaním. Vtedy matka, aj celá rodina, mala s takýmto dieťaťom zaobchádzať šetrne a ako s vlastným, pretože s jej vlastným bude striga zaobchádzať rovnako. Táto predstava v skutočnosti zabezpečovala takémuto dieťaťu (ak ho nechali prežiť, čo bolo zriedkavé) istú ochranu a starostlivosť.

Prvý kúpeľ dieťaťa

Najvýznamnejším magickým momentom bol prvý kúpeľ dieťaťa. Mal nielen očistnú ale aj ochrannú funkciu. Do vody pridali svätenú vodu na ochranu dieťaťa proti zlým silám, štipku soli, aby bolo dieťa všade potrebné, kvapku medu, aby bolo obľúbené, kúsok

chleba, aby bolo dobré a peniaz, aby bolo bohaté. Voda z prvého kúpeľa sa považovala za najlepší liek. Vyliala sa pod mladý zdravý strom, aby aj dieťa vyrástlo zdravé.

Požadované vlastnosti a výzor dieťaťa

Boli to najmä pracovitosť, múdrosť, šikovnosť, urastenosť a krása, ktorých dosiahutie sa zabezpečovalo už počas tehotenstva: ak matka chcela aby bolo dieťa pekné, snažila sa v tehotenstve stýkať a dívať len na pekných ľudí. Ak v období tehotenstva zbadala požiar, ranné zore alebo západ slnka a súčasne by sa dotkla rukou svojho tela, dieťa by malo na rovnakom mieste červený fľak. Rovnako aj vtedy, ak by jej na telo vystrekla cudzia krv, dopadla malina, alebo jahoda. Ak sa tehotná žena nadýchla zápachu, dieťa mohlo mať nepríjemný dych, ak by sa pri pečení chleba nadýchla horúceho vzduchu, dieťa by molho mať astmu. Tehotná žena nemala nič ukradnúť, lebo aj dieťa bude kradnúť. Nemala byť smutná, lebo dieťa by plakávalo. Jedlá, ktoré si v tehotenstve obľúbila, bude mať aj dieťa rado. Nemá jesť zrastené ovocie, ak nie sú želané dvojičky. Ak bude biť zvieratá, aj jej dieťa bude bité. Ak kopne mačku alebo psa, dieťa bude mať na pupčeku srsť. Ak utopí mačence, dieťa bude slepé. Ak ublíži žabe, dieťa bude mať vypúlené oči. Ak sa tehotná žena umyje v tečúcej vode pri poslednom splne mesiaca pred pôrodom, dieťa bude pekné. Ak si do svadobných šiat zašije šatku, bude mať dcéru, ak čiapku, syna. Po narodení dieťa natreli maslom, aby bolo silné, zabalili do kožucha, aby malo kučeravé vlasy a položili na pec, aby privyklo na dom. Aby malo červené líca, babica mu ich potrela placentou, dievčatám urobila jamky na lícach a chlapcom na brade. Verili, že aký nástroj dali dieťaťu do ruky, v takej činnosti bude vynikať (napríklad vreteno dievčaťu, bič chlapcovi). Šťastné deti mali byť tie, ktorých košieľku a čepček doma starostlivo opatrovali.

Dobrý a ľahký pôrod

V rodine sa zabezpečoval už výberom budúcej matky (manželky totiž synom zväčša vyberali rodičia) a to najmä podľa telesnej stavby (podľa ľudových predstáv široké boky/panva bola predpokladom ľahkých pôrodov, veľké prsia zasa bezproblémového dojčenia). Ak tehotná žena prekročila oje, plot, sedela na prahu, či kláte do ktorého bola zaťatá sekera, alebo šila, mohla jej prirásť placenta. Keď sa napila vonku po západe slnka, voda v nej zostala až do pôrodu. Pri pôrode bolo potrebné v miestnosti rozviazať všetko, čo je uviazané a otvoriť všetko, čo je zavreté, lebo by to mohlo prekážať príchodu dieťaťa na svet (napríklad rodičke rozplietli vlasy, rozviazali uzly na odeve, sňali obrúčku, odomkli truhlu v izbe). Urýchliť pôrod malo dvíhanie ťažkých predmetov, pitie odvarov z abortívnym účinkom, okiadzanie rodičky bylinami, či uhlíkmi, položením jej svadobných šiat na telo rodičky, lebo tie považovali za posvätné a preto si ich ženy uchovávali počas celého života, podobne ako čepčeky a košieľky detí. V ľudovom prostredí jestvovala predstava, že utrpenie rodičky zmenšuje prítomnosť otca dieťaťa, lebo bolesť sa delí. Ak nemohol prísť, na rodičku sa aspoň pokladal kus jeho odevu, ktorý nosieval priamo na tele. Viera, že rodička priťahuje zlé sily, voči ktorým je ale bezbranná, vytvorila predstavu, že je lepšie rodiť potme. To sa zabezpečovalo prostredníctvom tzv. kútnej plachty, ktorou sa oddelila jej posteľ od ostatného priestoru v dome. Kútna plachta bola vzácnym inventárom každej domácnosti v duchu viery, že má v sebe silnú ochrannú moc. Na zaháňanie stríg a iných zlých démonických bytostí počas pôrodu sa používalo aj vysypanie maku okolo postele rodičky, zapichnutie ostrých kovových predmetov (najčastejšie ihiel, alebo nožníc) do posteľnej plachty, či uloženie cesnaku, alebo petržlenu do rohu postele.

Zotavenie rodičky

Zabezpečovalo sa špeciálnym obdobím, tzv. šestonedelím. Ide o popôrodné obdobie štandardne v trvaní približne 6 týždňov, počas ktorých je rodička (tzv. šestonedieľka, posteľkyňa, kútnica) podľa ľudových predstáv nečistá, môže ohroziť okolie, aj samú seba nečistými silami (vílami, bohynkami, mamunami, osúdenicami, sudičkami), ktoré ju a jej dieťa budú chcieť navštevovať. Preto bola izolovaná a chránená: spávala za kútnou plachtou, nesmela opustiť dom, dvor, dedinu. Verilo sa, že domácnosť, ktorú navštívi, alebo pole, na ktoré vstúpi, zničí živelná pohroma. Na dvor mohla v období šestonedelia vyjsť len v čepci a s magickými rastlinami (napríklad zvončekom), prípadne oblečená v mužskom kabáte. Nesmela šiť, prať, kopať, pretože všetky výsledky jej práce by vyšli navnivoč. Kravy ňou podojené by stratili mlieko, studňa, z ktorej by nabrala vodu, sčervivie. Práce za ňu vykonávali ženy z rodiny, pôrodná baba, kmotra, prípadne manžel. Ak umrela, pozostalí sa niekedy pomocou magických úkonov snažili, aby dieťa zomrelo tiež (kotúľali ho po tele mŕtvej matky a dávali jej ho pod pazuchu). Rozšírená bola predstava, že mŕtva môže chodiť v noci svoje živé dieťa kolísať a pridájať, a že sa z nej stane tzv. poludnica alebo biela pani. Šestonedelie bolo ukončené tzv. vádzkou – obradovou očistou posvätením kňazom v kostole, obídením oltára so sviecou v ruke. Tým sa žena zapojila do bežného života. Obdobie trvania šestonedelia v skutočnosti ovplyvňovalo zotavovanie sa rodičky a najmä to, ako veľmi bolo potrebné, aby sa zapojila do pracovného života rodiny. Niekedy, najmä v prípade viacdetných, chudobných, neúplných, či tyranských rodín, obdobie šestonedelia úplne absentovalo.

Prijatie dieťaťa do rodiny

Zabezpečovalo sa jeho vzatím do náručia a pobozkanie otcom. Bolo zavŕšením pôrodných úkonov. Existencia a všeobecná prítomnosť tohto obradu potvrdzuje fakt, že nie všetky narodené deti boli do rodiny prijaté a nechávali sa žiť. Odstraňovali sa najmä novorodeniatka, ktoré neboli riadne vyvinuté. Tie fyzicky menej zdatné hynuli už v prvom kúpeli (išlo totiž o studenú vodu). Takáto regulácia bola prítomná aj v časoch núdze. Za prebytočné sa niekedy považovali dcéry, určitú úlohu zohrávali aj nepriaznivé veštby. Ľahké to nemali ani nemanželské a predmanželské deti. Pomerne vysokú pôrodnosť znižovala najmä vysoká úmrtnosť detí vo veku do jedného roka z dôvodu absencie zdravotnej starostlivosti, dobových hygienických a životných podmienok a nízkej kultúrnej a vzdelanostnej úrovne rodín. Vo všeobecnosti a štandarne bol však prírastok do rodiny žiadanou, vítanou, očakávanou a radostnou chvíľou pre celú rodinu.

Krst

Je obradom prijatia novorodenca do kresťanskej cirkvi spojený s dávaním krstného mena. V duchu povery, že ak dieťa ostane dlho nepokrstené, bude mať veľké oči, a snahy cirkvi o nahradenie pohanských rituálov prijatia novorodenca krstom, štandardne sa krstilo dieťa do 1 - 2 týždňov po narodení, optimálne v najbližšiu nedeľu po narodení. Budúci krstní rodičia vyzdvihli novorodenca doma pred bohoslužbami. Do vankúšika, do ktorého je dieťa zabalené, krstná matka vložila peniaz, prípadne ochranné byliny (cesnak, klokoč, černobyľ), alebo soľ. K prahu dverí, cez ktorý vychádzali z domu, položili chlapcovi reťaz, cepy, sekeru, aby bol zdravý a silný, dievčaťu kúdeľ a knižku, aby bolo usilovné a múdre.

V prípade ohrozenia života dieťaťa ho mohol pokrstiť každý (napríklad pri problémových pôrodoch mohla krstiť pôrodná baba). Ak totiž zomrelo dieťa nepokrstené, teda nestalo sa súčasťou cirkevného spoločenstva, nemohlo mať cirkevný pohreb. Jeho telo bolo len uložené do zeme na okraji cintorína pri múre.

Štandardne krstí kňaz v kostole pokropením krstenca vodou (symbolické aj magické očistenie od hriechu), pričom vyrieknе požadovanú formulu. Krstný sľub krstenca vyrieknu za neho jeho krstní rodičia. Krstné meno je menom človeka počas jeho života. V dedinách sa zvyčajne používalo 5 - 6 mužských krstných mien (najč. Michal, Juraj, Ján, Peter, Pavol) a 5 – 6 ženských krstných mien (najč. Mária, Zuzana, Katarína, Alžbeta, Anna). V prípade mnohodetnej rodiny to býval problém, lebo nezvyčajné mená sa bežne deťom nedávali a vzbudzovali posmech.

Príchod pokrsteného dieťaťa s krstným menom domov sprevádzala formula krstnej matky: „Odniesli sme pohanča, priniesli sme kresťanča“. Dieťa prevzal otec a odniesol ho matke – šestonedieľke, ktorá bola za kútnou plachtou. Ak v rodine umierali deti v útlom veku, verilo sa, že to spôsobujú nadprirodzené sily. Aby ich oklamali, dieťa z krstu podávali do domu cez okno a jeho krstné meno pred ostatnými tajili aj niekoľko týždňov.

Kmotrovstvo

Krstom vzniká medzi dieťaťom, rodičmi a krstnými rodičmi špecifické duchovné príbuzenstvo – kmotrovstvo. Krstní rodičia podpisom potvrdzujú konanie krstu a berú na seba patrónsko-svedecké funkcie. Cirkevnoprávne je prípustný jeden alebo dvaja krstní rodičia rôzneho pohlavia. Deti v jednej rodine mohli mať tých istých, alebo aj iných krstných rodičov. Krstní rodičia mohli byť mládenci, dievky, ženatí muži a vydaté ženy, alebo manželský pár. Rodičia si za kmotrov zvyčajne vyberali svojich najlepších a najreprezentatívnejších priateľov. Výber krstných rodičov podmieňovala snaha rodičov získať ekonomické výhody pre svoje dieťa, zabezpečiť mu ochranu a starostlivosť v prípade nepriaznivých alebo tragických udalostí v rodine, ale aj spoločenskú prestíž a prípadne posilnenie kontaktov s už skmotrenou rodinou. Kmotrovci sa totiž nezriedka vyberali „do kríža“ – vy nášmu, my vášmu. Pôvodne sa krstní rodičia nikdy nevyberali z príbuzenstva práve z dôvodu snahy rozšíriť „ochranné pásmo“ dieťaťa, prípadne celej rodiny.

Kmotrovstvo je považované za mimoriadne hodnotné príbuzenstvo, lebo vzniklo v kostole, za účasti kňaza, priamo pred (a prostredníctvom) Boha. Bolo považované za rovnocenné s najbližším pokrvným príbuzenstvom (človeka k svojim rodičom, súrodencom a deťom), preto tiež bolo manželskou prekážkou. Nezhody či hriechy medzi kmotrovcami boli považované za väčší prečin ako medzi súrodencami. Zvláštna etiketa a obradnosť vzťahu vyžadovala napríklad vykanie, alebo onikanie, aj v prípade, ak si pred krstom tykali. Krstní rodičia sa štandardne zúčastňujú všetkých dôležitých životných udalostí krstného dieťaťa, zaujímajú v nich najčestnejšie miesto a očakávajú sa od nich najhodnotnejšie dary dieťaťu spomedzi všetkých príbuzných. Krstňa preukazuje krstným rodičom úctu najmenej ako k vlastným rodičom.

Po krste sa v domácnosti dieťaťa usporadúva oslava spojená s pohostením – krstiny, ako forma prijatia dieťaťa medzi príbuzných a spoločenstvo. Súčasťou je obdarúvanie krstenca hosťami (plátno, detský odev, hračky, peniaze, od krstných rodi-

čov pre dievča náušnice, pre chlapca retiazka) a prinášanie potravín (varené jedlo, pálenka, pečivo). V hornatých regiónoch severného Slovenska Orava, Kysuce, Liptov, Gemer mali krstiny ešte v polovici 20. storočia charakter neviazanej ženskej zábavy. Hostí pozývala pôrodná baba alebo niekto z príbuzenstva prinesením koláča a pálenky (tzv. radostník). V chudobných rodinách bývali krstiny skromnejšie, s jednoduchým pohostením len za prítomnosti domácich a krstných rodičov. V bohatých rodinách išlo o niekoľko desiatok hostí s muzikou a pohostením ako na svadbe.

V 2. polovici 20. storočia sa na Slovensku náboženský krst začal nahrádzať svetskou alternatívou – tzv. vítanie dieťaťa do života - slávnostný zápis do kroniky narodených na obecnom úrade. Názov krst sa používal aj na označenie iných obradov prechodu (napríklad mládenecký krst, profesijný krst, študentský krst, krst ohňom pri prvom mimoriadnom výkone, či krst knihy).

Veľmi efektívnym nástrojom dosiahnutia ochrany menštruujúcej ženy, tehotnej ženy alebo rodičky, najmä v rodinách, ktoré neboli k ženám vľúdne, bola všeobecne rozšírená predstava o tom, že takáto žena je špinavá, nečistá, je magickým ohrozením pre ostatných členov rodiny, zvieratá aj plodiny a preto ju treba izolovať a zakázať jej niektoré aktivity. Touto predstavou sa však dosiahlo jej vylúčenie z pracovného života a pokojový režim. Je to výsledok všeobecného faktu, že aj ten najmenej ušľachtilý a najegoistickejší človek bude s istotou rešpektovať potreby druhých vtedy, keď sa sám bude cítiť ohrozený.

Úlohou veštieb súvisiacich s tehotenstvom a narodením dieťaťa je zistiť:

Pohlavie dieťaťa

Verilo sa, že ak tehotnej žene pri tkaní vypadol ciepok (krížna tyčka na krosnách) a v ústach s ním vybehla z domu, pohlavie dieťaťa bude rovnaké ako pohlavie prvého človeka, ktorého stretne na ulici.

Výzor a vlastnosti dieťaťa

Verilo sa, že dieťa narodené so zubom bude obdarené veštieckými schopnosťami, od dieťaťa, ktoré má zrastené obočie, neskôr ľahko príde „z očí“, siedmy syn má vynikajúce vlastnosti liečiť ľudí a pestovať stromy.

Budúcnosť, dĺžku života a úspešnosť dieťaťa v živote

Verilo sa, že v piatok narodené dieťa bude nešťastné, v sobotu a v nedeľu šťastné a bohaté. Ak vyschne strom, pod ktorý vyliali vodu z prvého kúpeľa, dieťa nebude dlho žiť. Ak má novorodenec na končatinách chĺpky, bude bohatý, ak má dlhé vlasy, čoskoro zomrie. Keď zatína pästičky, bude skúpy. Dieťa narodené o dvanástej hodine (napoludnie, o polnoci) bude nešťastné. Najnepriaznivejší deň roka na narodenie je Veľký piatok (najsmutnejší deň pre kresťanov - ukrižovanie Ježiša Krista), najšťastnejší a najpriaznivejší je Štedrý deň (narodenie Ježiša Krista). V apríli narodené dieťa bude pochabé a nestále, v máji, keď sú rozkvitnuté stromy, čoskoro ošedivie.

Počet detí a intervaly narodenia
Veštili sa z počtu a vzdialenosti hrbolkov na placente.

Otázka počtu detí a ich výchovy bola v tradičnej slovenskej rodine z veľkej miery otázkou kultúrnej vyspelosti regiónu. Južné boli všeobecne bohatšie a vyspelejšie, severné chudobnejšie a menej vyspelé. Záležalo aj na sociálnej vrstve a náboženstve. Tradičné a konzervatívne náboženstvá na Slovensku (ako napríklad rímskokatolicizmus a pravoslávie) preferujú čo najvyšší počet detí a každé dieťa sa vníma ako dar. Motivujú k pôrodnosti, materstvu, manželstvu a rodine, ktorým pripisujú najvyšší význam a hodnotu.

Jednodetný systém
Niektoré náboženstvá podnecujú väčšiu kalkuláciu počtu detí (napríklad reformované kresťanské cirkvi: ev. a. v., či kalvíni), čo sa na Slovensku prejavilo existenciou tzv. jednodetného systému. Bol zaužívaný v niektorých južných častiach stredného Slovenska s prítomnosťou veriacich týchto náboženstiev. Išlo o systém postavený na snahe manželov mať len jedno dieťa. Dôvodom bolo, aby sa pri dedení majetok nedelil medzi viac potomkov, naopak, aby sa zväčšoval uzatváraním manželstiev detí z jednodetných rodín. Prirodzeným výsledkom bolo, že k interupciám, alebo snahám o ne, dochádzalo vo zvýšenej miere. Vzhľadom na vtedajšie medicínske a hygienické podmienky, nezriedka dochádzalo aj k úmrtiu tehotnej ženy. Táto prax skončila so zvýšením vzdelanosti ľudí, zdravotnej osvety a celkovým skultúrnením slovenského vidieka v priebehu druhej polovice 20. storočia.

Interupcie
Interupcie sú v duchu kresťanskej viery a teda aj tradičnej morálky Slovákov neprípustné a sú hriechom. I napriek tomu sa však vykonávali, a to najmä v prípade predmanželských a nemanželských otehotnení. Vykonávali ich tajne niektoré ženy z dediny. Tieto boli nezriedka aj pôrodnými babicami. Pomenovanie ženy vykonávajúcej potraty – anjeličkárka je odvodené z predstavy, že z duší nenarodených detí robí anjeličkov.

Tradičné obyčaje pri narodení sú založené na poverových a magických predstavách a ich vykonávanie sa viaže na domáce prostredie, lebo ženy rodili doma. Rozšírením praxe rodenia v pôrodniciach od polovice 20. storočia preto mnohé obyčaje pri narodení zanikli. Otázkou je, či preto, že ich jednoducho nebolo možné realizovať v pôrodnici, alebo preto, že v ne ľudia prestali veriť.

Svadobčania, nedat., Záhorie, archív Záhorského múzea v Skalici.

Zdroj: https://www.zahorskemuzeum.sk/tradicna-svadba-na-zahori-prednaska-v-malackach/

Svadobné obyčaje

Cieľom svadobných rituálov, obyčají a právnych úkonov je zabezpečiť uzatvorenie právoplatného a nespochybniteľného manželského zväzku za účelom splodenia spoločných detí manželov a vytvorenia príbuzenstva s rodinou manželského partnera. Ide tu aj o úpravu majetkových vzťahov a reguláciu potomstva, a to tak, aby bol jasne a nespochybniteľne zabezpečený a preukázateľný pôvod potomka ako dediča. Potreba poznať pôvod jednotlivca vznikla v tých ľudských spoločenstvách, ktorých kultúra (ako spôsob života a myslenia) dosiahla takú úroveň, že umožnila vytvorenie nadproduktu – niečoho trvalého, čo sa nespotrebovalo, nahromadilo sa, prípadne presahujúceho život človeka, pričom vznikol problém vlastníctva po smrti vlastníka. Išlo napríklad o výrobky, výrobné nástroje, dobytok, obydlie, suroviny, ale aj o pozemok, či spoločenský status alebo iné práva a privilégiá. Dedenie potomkami tieto otázky vyriešilo. Navyše, zabezpečilo medzigeneračnú udržateľnosť vykonávania zložitejších aktivít, vyžadujúcich obdobie presahujúce ľudský život. Zabezpečilo sa tak kontinuálne zveľaďovanie spoločnosťou vytvorených hodnôt, čiže kultúrny rozvoj.

Okrem toho, manželstvo muža a ženy je v tradičnom slovenskom svete jediným legitímnym a legálnym nástrojom vytvorenia rodiny ako najdôležitejšieho prostredia výchovy nových členov spoločenstva.

Tradičné chápanie manželstva, s ktorým sa stále stotožňuje veľká časť (nielen slovenskej) súčasnej verejnosti, jasne definuje, čo manželstvo je a čo nie je a nemôže byť. Tradicionalistické chápanie manželstva je označované ako konzervatívne. Funkčná podstata tradicionalisticky chápaného manželstva je, logicky, nezlučiteľná s funkčnou podstatou manželstva, ako ju chápe časť dnešnej spoločnosti, ktorá samu seba označuje za modernú, či liberálnu. Podstata manželstva podľa tejto časti spoločnosti totiž podmieňuje vznik a trvanie manželstva primárne pretrvávaním sexuálnej príťažlivosti a lásky. Tieto atribúty v manželstve, samozrejme, víta aj tradičné spoločenstvo. Preto sa ho aj snaží vyvolať, zabezpečiť, alebo zosilniť množstvom najrozmanitejších magických úkonov. Avšak z hľadiska primárnych záujmov a potrieb tradičného spoločenstva a prežitia rodiny, sú tieto individualistické atribúty manželstva až sekundárne.

Mládežníctvo

Predmanželskú etapu života človeka na Slovensku najlepšie charakterizuje mládežnícke obdobie. Hranicou prechodu z obdobia detstva do mládežníctva je dosiahnutie pohlavnej, fyzickej a psychickej dospelosti jednotlivca, pričom konkrétna veková hranica nie je stanovená.

Dievčatá (deti ženského pohlavia) sa stávajú tzv. dievkami (dospelými slobodnými ženami) zvyčajne vo veku od 11 – 13 rokov a chlapci (deti mužského pohlavia) tzv. mládencami (dospelými slobodnými mužmi) zvyčajne vo veku od 12 - 15 rokov. V tradičnom svete sa dievky a mládenci delili na mladších a starších. Mladšími dievkami a mládencami sa stávali ľudia, ktorí sa už vyčleňovali zo skupiny detí začatím obdobia puberty. Staršími dievkami a mládencami sa stávali dosiahnutím vyspelosti umožňujúcej vydaj/ženbu. Ukončením obdobia mládežníctva je vstup do manželstva a to optimálne vo veku 18 rokov u mládencov, u dievok aj o pár rokov skôr, ak sú spôsobilé. U mládencov mohlo byť výnimkou uzatvorenia manželstva v tomto veku absolvovanie povinnej vojenskej služby, alebo narukovanie do armády v prípade vojny, kedy sa mládenci zvyčajne ženili čo najskôr po návrate, alebo počas dovolenky. V týchto prípadoch sa niekedy manželstvo uzatvorilo narýchlo, alebo aspoň poistilo tzv. zásnubami ešte pred odchodom.

Obdobie mládežníctva je typické vzájomným spoznávaním sa, ľúbostným a nezriedka aj sexuálnym životom. Randenie a samostatné návštevy mládenca pod oknami domu dievky sa tolerovali kým dievka nebola rodičmi nikomu sľúbená (tzv. pytačky).

Predmanželský sex nebol spoločenstvom dediny vítaný, lebo hrozilo otehotnenie. Nemanželské deti boli nežiadúce. Pre obklopujúce spoločenstvo boli symbolmi a nositeľmi hriechu. Napríklad na strednom Slovensku na výstrahu ostatným, najmä potenciálnym matkám, dávali takýmto deťom nezvyčajné mená (v tradičnom prostredí je totiž všetko iné vnímané skôr negatívne). Deti tak boli stigmatizované. Alebo tieto deti označovali pejoratívnymi názvami.

Zmyslom celého obdobia mládežníctva bolo získať vedomosti, zručnosti, skúsenosti a schopnosti na vykonávanie práce v rodine, zaradenie sa do pracovného a spoločenského života dediny, a pripraviť sa na manželský život, ktorého zmyslom je splodenie vlastného potomstva - založenie vlastnej rodiny.

Výber manželského partnera a ľúbostná mágia

Skupiny mládeže v slovenských dedinách tvorili mladí domáci ľudia, ktorí sa od narodenia takmer každodenne stretávali a preto sa dobre poznali. V slovenských dedinách sa preferovala endogamia - výber manželského partnera z vlastnej komunity, pričom sa vylučovali priami pokrvní príbuzní, v stredoveku až do tretieho kolena. Mládenec teda vedel, z ktorých dievok bude jeho rodičmi vybratá jeho manželka. Rovnako i dievka mohla predpokladať to isté.

Vo všeobecnosti sa pri výbere manželského partnera dbalo na to, aby bol manželský partner primeraný a kultúrne kompatibilný (rovnaké etnikum, jazyk, náboženstvo, sociálna vrstva). Život manželov a najmä výchova a identita detí tak budú jednoznačné a jasné. Samozrejme, lepšie majetkové pomery boli výhodou, no nie systémovou bezvýhradnou podmienkou.

V prípade, že z rôznych dôvodov nebol k dispozícii primeraný manželský partner vo vlastnej dedine, získal sa z vedľajšej (exogamia). Bolo to však neštandardné, a teda v tradičnom myslení vnímané ako podozrivé. Zvyčajne totiž išlo o jednotlivcov, ktorí boli oproti ostatným odlišní v niečom, čo diskvalifikovalo ich rodičov pri hľadaní manželského partnera vo vlastnej komunite. Bola to napríklad mentálna či fyzická odlišnosť, alebo postihnutie, či zlá povesť a správanie, alebo čokoľvek iné, vnímané miestnym spoločenstvom ako vada. Samozrejme, čím majetnejšia bola rodina takéhoto odlišného jednotlivca, tým viac tieto vady ustupovali do úzadia ako manželské prekážky.

Každej žene i mužovi, ktorí boli čo i len trochu schopní manželského a rodinného života, bol nájdený primeraný manželský partner.

Pri otázke manželstva totiž išlo o záujem rodiny a spoločenstva. Individuálne úvahy a preferencie boli druhoradé. Každý jednotlivec bol prostredníctvom tradičného spôsobu života schopný prežiť len ako člen rodiny a dedinského spoločenstva. Aj preto v slovenských podmienkach a myslení dodnes často prevládajú kolektivizmus, tradicionalizmus a konformita s ostatnými, nad individualizmom, modernitou a presadzovaním vlastnej osobnosti a záujmov.

Na zabezpečenie želaného manželského partnera mládež využívala aj magické úkony – ľúbostnú mágiu. Na predpovedanie manželského partnera, času sobáša, priebehu svadby a manželstva sa zasa využívali veštby. Mágiu a veštby realizovali zväčša ženy, muži sa týmito otázkami zaoberali menej, alebo vôbec. Úplne absentujú úkony na zabezpečenie manželského partnera, lebo to, či

sa dievka vydá, alebo mládenec ožení, nebola otázka, ale fakt. Relevantné otázky preto boli nie „či“, ale “za koho“ a „kedy“. Ľudová predstava totiž bola, že každý muž a žena má osudom určeného partnera (tzv. osúdenec/osúdenica), ktorého len treba nájsť.

Maximálny účinok magických úkonov sa dosahoval tak, že sa úkony realizovali:

V najúčinnejších magických dňoch

Napríklad v deň letného a zimného slnovratu, deň jarnej a jesennej rovnodennosti, tzv. stridžie dni, Veľký piatok, Ján, či Štedrý večer.

V presnom momente

Najmä o polnoci, po zotmení, pri východe prvej hviezdy, pred svitaním, pri vychádzaní mladuchy z kostola, pri hádzaní svadobnej kytice.

Na špeciálnych miestach

Napríklad v lese pri studničke, na krížnych cestách za dedinou, pri plote.

S použitím príslušných prostriedkov

Napríklad magické rastliny, vlasy, nechty, chlpy osoby, voda, ktorou sa predtým osoba umyla, voda z konkrétnych prameňov o ktorých sa verilo, že majú magickú, či liečivú silu, alebo voda z viacerých prameňov.

Magické úkony sa používali najmä na zabezpečenie krásy a šikovnosti dievok a na zabezpečenie duševnej a telesnej náklonnosti, príťažlivosti a lásky konkrétneho mládenca.

Magické úkony na zabezpečenie krásy a šikovnosti dievok:

- zmoknutie pri prvej jarnej búrke,
- umytie sa v dažďovej vode po vzhliadnutí prvej lastovičky na jar (sťahovavý vták, ktorý zimuje inde a každoročne na jar sa vracia),
- umytie sa vodou z kúpeľa prvorodeného dieťaťa (mládenec vodou po novorodencovi ženského pohlavia a naopak),
- umytie sa marcovým (posledným) snehom, aby sa dosiahla (pekná) biela pleť,
- vypitie odvaru z prvých jarných púčkov ruží, aby sa dosiahli (pekné) červené líca.

Magické úkony na zabezpečenie duševnej aj telesnej náklonnosti, príťažlivosti a lásky konkrétneho mládenca:

- ak dievka dá vytúženému mládencovi zjesť praženicu z vajec, ktoré si predtým nechala stiecť po svojom tele,
- ak dievka dá vytúženému mládencovi zjesť jedlo, do ktorého pridala popol zo svojich spálených nechtov, alebo vlasov, alebo kvapku svojej menštruačnej krvi,
- ak dievka dá vytúženému mládencovi vypiť nápoj osladený kockou cukru, ktorú predtým určitý čas nosila v podpazuší,
- ak dievka dá vytúženému mládencovi vypiť vodu, v ktorej sa predtým umyla.

Veštby a povery boli zamerané najmä na zistenie identity budúceho manžela, času a obdobia sobáša, či priebehu svadby.

Veštby na zistenie identity manžela:

- budúci manžel sa dievke objaví vo sne v tú noc, keď si dá pod vankúš v mužských nohaviciach zavinutý malý chlieb, ktorý upiekla z múk vyžiadaných v siedmich domoch v dedine,
- budúci manžel sa dievke objaví vo sne, ak si pred spánkom umyje vlasy vodou zohriatou drevom ukradnutým z piatich domov, kde bývajú mládenci,
- aký je (po odpočítaní) deviaty kôl v plote pred domom, taký bude aj jej manžel (starý, nový, krivý, rovný).

Veštby o čase sobáša:

- to, či sa dievka vydá čoskoro, zistí, ak na deň Ondreja klobúkom ženatého muža naberie vodu z deviatich brodov a deviatich studní, doma do nej hodí zrnká obilia a tie vyplávajú na hladinu,
- či sa dievka vydá do roka, zistí, ak z domu, kde býva mládenec, zoberie za náruč polienok a po ich spočítaní ich bude párny počet.

Povery o svadbe:

- dievka, ktorá rada umýva riad, bude mať sobáš v slnečný deň,
- maškrtnej dievke bude na svadbe pršať.

Svadba

Tradičná slovenská svadba sa konala za účasti širokého okruhu ľudí. Svadobní hostia boli v prvom rade svedkami vykonania obyčajovo-právnych aktov a tým právoplatnosti manželstva. Keďže písomné a obrazové dôkazy o vykonaní nevyhnutných úkonov pre právoplatnosť manželstva sú v prostredí obyčajného ľudu relatívne novým fenoménom, jedinými dôkazmi v minulosti boli svedectvá zúčastnených. Preto čím viac svedkov, tým lepšie.

Svadba ako sociálna štruktúra

Svadba je v podstate rozsiahlym divadelným predstavením kde každý zúčastnený hrá svoju rolu presne podľa tradíciou ustáleného scenára. Tento scenár každý dobre pozná, lebo počas svojho života sa zúčastnil desiatok svadieb a to vo viacerých úlohách. Preto každý pomerne presne vie, akú postavu v každej konkrétnej svadbe „má hrať".

Sociálne roly a statusy účastníkov svadby:

- ženích/mladucha - hlavná postava,
- starejší/odavač – najvyšší svadobný funkcionár, „moderátor a režisér",
- svadobný rodičia – vedľajšie postavy, „asistent réžie a producent",

- krstní rodičia – najváženejší hostia, „supervízori“,
- prvý družba/prvá družica – vedľajšia postava, „asistenti režiséra“,
- družbovia/družice – ďalšie postavy, „asistenti produkcie a užší komparz“,
- ostatní svadobní hostia – podľa veku (dieťa, slobodný, dospelý, senior), podľa druhu a stupňa príbuzenstva (rodič, súrodenec, bratranec, sesternica, prarodičia, ujo/strýko, teta/stryná a pod.), podľa susedstva (zo strán, cez ulicu, z ulice, z dediny), podľa priateľstva (najlepší - svedkovia, kamaráti z mládežníckej skupiny), „širší komparz“,
- personál – kuchárky, krčmári, čašníci – tradične družbovia a družice, susedia, známi z dediny,
- muzikanti – miestna alebo cezpoľná najatá hudobná skupina, alebo harmonikár,
- dedinské spoločenstvo – účastníci „spoza plota“, „obecenstvo“.

Svadba ako kultúrny komplex

Tradičná svadba na Slovensku trvala niekoľko dní. Obsahuje množstvo mimoriadne rozmanitých kultúrnych prvkov prepojených do fungujúceho kultúrneho systému, ktorý nakoniec splní svoju funkciu: existencia manželstva ako základu pre založenie rodiny a vytvorenie nového (nepokrvného) príbuzenstva medzi príbuznými manželského páru.

Kultúrne prvky materiálnej povahy (artefakty):

- odev (najmä obradový svadobný odev mladuchy, slávnostný odev svadobčanov, odevné súčiastky označujúce svadobčanov – svadobné pierka, družbovské zástery, pásy látky ako šerpy niektorých svadobných funkcionárov a pod.),
- strava (najmä obradový svadobný koláč – radostník, slávnostný obed/večera),
- rekvizity (napríklad zváčska palička, tanier/miska na vyberanie peňazí, tanier na rozbitie po odobierke mladuchy, sviečky pri „ovádzaní mladej“),
- dary (najmä výbava a veno mladuchy, dary od svadobných hostí, výslužka svadobným hosťom, odmena pomocníkom a muzikantom).

Kultúrne prvky socionormatívnej povahy (normy a pravidlá):

- usporiadanie a zoradenie (štruktúra a hierarchia) svadobčanov podľa významu, statusu a ich úlohy na svadbe (mladý pár, rodičia, krstní rodičia, svadobní funkcionári, svadobčania podľa stupňa príbuzenstva atď.),
- postupnosť príchodu hostí a spôsob privítania podľa ich významu na svadbe (slávnostné privedenie starejšieho svadobnými rodičmi ako prvého, vyhlasovanie príchodu a vyprevádzanie najvýznamnejších hostí, najmä krstných rodičov, mladomanželov a pod.),
- hodnotnosť daru mladomanželom a výška finančných príspevkov vyberaných počas svadby, podľa významu príbuzenstva, svadobného statusu a majetnosti darcu,
- štandardizované prejavy vzájomnej úcty podľa svadobného statusu (k mladomanželom, starejšiemu/odavačovi, kňazovi, krstným rodičom, starým rodičom a pod.),

- štandardizovaný zasadací poriadok na hostine, poradie pri tanci s mladuchou, či svadobného sprievodu podľa svadobného statusu a pod.,
- povinnosť uskutočnenia príslušných rituálnych úkonov presne predpísaným spôsobom (najvyššia normatívnosť), prítomnosť zákazov a príkazov (napríklad odobierka od rodičov, prijatie mladuchy do rodiny manžela, sobáš, tanec s mladuchou, čepčenie, uloženie mladomanželov na lôžko, pohlavný styk počas svadobnej noci),
- uskutočnenie zvyčajne prítomných obyčají (nižšia normatívnosť, neuskutočnenie nevyvoláva vysoké sankcie, ale je nežiadané), napríklad prevážačka výbavy a vena, recitovanie príslušných vinšov pri vynášaní jedál a nápojov, nižšia kvalita a kvantita stravy v prípade chudobnej rodiny.

Kultúrne prvky duchovnej povahy:

- slovesný folklór (napríklad vtipné vinše pri vynášaní jednotlivých jedál a nápojov, dialógy svadobných funkcionárov pri odobierkach a privítaniach, rituálne a magické formuly, prípitky, blahoželania, vyhlasovania finančných zbierok, žartovné rozprávania kuchárok, krčmára, vítanie prichádzajúcich, moderovanie svadby),
- tanečný folklór (napríklad obradový tanec svadobčanov s mladuchou, zábavné, napodobivé a súťaživé tance, tanec mladomanželov),
- hudobný folklór (napríklad obradové piesne pri odobierke, pri príchode mladuchy do domu rodičov ženícha, piesne pri snímaní venca a pri čepčení, žartovné svadobné piesne, zábavné a tanečné piesne),
- náboženské obrady (modlitby počas jednotlivých rituálov a aktov, sobáš v kostole),
- voľná zábava (rozhovory, žartovania, svadobné hry).

Slovenská svadba je z pohľadu slovenských regiónov a niekedy dokonca aj dedín mimoriadne rozmanitá a variabilná. Navyše, aj svadba, ako iné obyčajové tradície, do seba neustále absorbuje nové trendy a módne prvky, pričom niektoré staré zanikajú. Inú podobu svadby dokázal zrealizovať bohatý sedliak, či remeselník, inú chudobný nádenník či robotník. Iná svadba je možná v čase hojnosti a dobrej úrody, iná počas vojny alebo krízy. Preto každá svadba je originálna, jedinečná a neopakovateľná, a to nielen z pohľadu jej účastníkov, ale aj bádateľov. I napriek tomu je však možné na základe všeobecne rozšírených a ustálených prvkov a ich funkcie vytvoriť istý všeobecný obraz/model a uvidieť funkčnú štruktúru, ktorá sa skrýva v každej slovenskej svadbe.

Predsvadobné obdobie

Predsvadobné obdobie začína súhlasom rodičov mládenca a dievky s uzatvorením ich manželstva a končí pred dňom sobáša. Je obdobím príprav na svadbu.

Ustálené etapy predsvadobného obdobia:

Zisťovanie súhlasu so svadbou v dome rodičov dievky

- **Priezvedy** je návšteva u rodičov dievky staršou ženskou zástupkyňou z rodiny mládenca (najčastejšie krstná matka, matka, teta) za účelom neformálneho predbežného zistenia prípadného súhlasu s uzatvorením manželstva.
- **Pytačky** (námluvy, pýtanke) je návšteva u rodičov dievky mládencom v sprievode staršieho mužského zástupcu rodiny (najčastejšie krstný otec, otec, ujo, strýko) za účelom získania súhlasu s uzatvorením manželstva. Zástupca mládenca komunikuje s otcom dievky ustálenými symbolicko-poetickými formulami („Počuli sme, že vo vašom dome máte jalovičku na predaj... “, „Vo vašej záhrade vyrástol krásny kvet... “). Súhlas sa potvrdí podaním rúk, prípitkom, pohostením, vzájomným obdarovaním sa dievky a mládenca (vyšívaný ručník, pierko, stužka, kvety). S vypýtanou dievkou už mohol mládenec cez deň tráviť čas u nej doma, len vo dvojici.

Zásnuby

Zásnuby (ručníky, prsťenkovaňie, vera, veritba) je návšteva rodičov dievky mládencom v sprievode jeho dospelých príbuzných za účelom verejného obradného potvrdenia dohody o uzatvorení sobáša. Niekedy sú prítomní aj susedia rodičov dievky. Obrad riadi za dievku jej otec, alebo tzv. odavač a za mládenca jeho otec, alebo krstný otec, resp. tzv. starejší. Každopádne, vždy ide o starších mužov s dôstojným vystupovaním, reprezentatívnym hlasovým prejavom a znalosťou príslušných vinšov a štandardizovaných dialógov. Dohoda sa potvrdzuje podaním/zväzovaním rúk (teraz už) snúbencov/verencov, prípitkom, bozkom, výmenou darov medzi rodinami (napríklad šatka, ručník, prsteň, koláč/torta, svadobné topánky/čižmy, svadobný odev, košeľa, šaty, v minulosti plátno, novšie alkohol, kvety) a hostinou. V chudobných rodinách boli zásnuby len za účasti mládenca a jeho krstného otca, prípadne jeho rodičov, s jednoduchým pohostením. V bohatých išlo o desiatky účastníkov a veľkú hostinu s muzikou. Na druhý deň snúbenci oficiálne oznamujú úmysel sobáša na fare (ak chcú mať cirkevný sobáš), alebo novšie na obecnom/mestskom úrade (ak chcú mať svetský sobáš) s určením presného termínu. Zásnuby sú dohodou s vysokou mierou záväznosti a preto jej porušenie je veľkým previnením. Snúbencovi sa už tolerovalo, ak zostal u snúbenice doma aj cez noc.

Ohlášky

Ohlášky sú opakované ohlasovanie sobáša kňazom v kostole počas troch nedeľných bohoslužieb predchádzajúcich dňu sobáša. Účelom je vyzvať veriacich oznámiť prípadné manželské prekážky. Snúbenci „v ohláškach“ chodili ku kňazovi na manželské poučenia. Na verejnosti sa označovali svadobnými znakmi (dievka nosila do kostola a do spoločnosti na hlave svadobnú partu/veniec, vo vlasoch, alebo na prsiach pripnuté farebné stužky, mládenec mal na saku, alebo klobúku svadobné pierko, alebo stužku na klobúku). Dievky „v ohláškach“ počas bohoslužieb stávali priamo pred oltárom. Ohlášky boli obdobím chystania výbavy mladuchy a intenzívnych príprav na svadbu.

Pozývanie na svadbu

Tradičné pozývanie na svadbu je oficiálne, ustálené, veršované a osobné. Pozývalo sa (aj opakovanie) v období ohlášok tzv. zváčmi/pozyváčmi (najčastejšie dvojica družbov od každého snúbenca samostatne). Zváči „od mladej" pozývali na svadobnú hostinu do domu jej rodičov (tzv. odávky, riadi ich tzv. odavač). Zváči „od mladého" pozývali na svadobnú hostinu do domu jeho rodičov (tzv. svadba, riadi ju tzv. starejší). Zváči boli označení svadobnými pierkami, palicou/krivaňou/valaškou, na ktorú im v každom dome kde prijali pozvanie, priviazali stužku. Zváči v čutore nosili víno na prípitok potvrdzujúci prijatie pozvania. Odmietnutie pozvania bolo tolerované len v prípade vážnych zdravotných dôvodov, alebo smútku v rodine. Ak bola rodina pozvaná od oboch, vyberala si podľa významu príbuzenstva. Osobitne (niekde svadobnými rodičmi) sa pozývali najvýznamnejší svadobní funkcionári - starejší a odavač. Počet pozvaných hostí závisel od majetnosti svadobných rodičov a početnosti rodiny, príbuzenstva a susedstva. Bežná svadba pozostávala z vyše 100 hostí, najväčšie z 250 – 400 a to v každom svadobnom dome. Preto pozývanie bola pomerne rozsiahla udalosť niekedy aj na viac dní. Osobné pozývanie neskôr nahradili tlačené pozvánky.

Dievocká a mládenecká rozlúčka so slobodou

Rozlúčka so slobodou u dievky (tzv. vienok, na kašu, oplakávanie panenstva, pierkoviny) sa konala v dome mladuchy najčastejšie v predvečer dňa sobáša. Bola spojená aj s výrobou pierok, ktoré sa pripínali všetkým svadobčanom po príchode na svadbu. Hlavná funkcia je obradové vylúčenie mladuchy zo spoločenstva dievok prostredníctvom stretnutia, spievania príslušných piesní s motívmi lúčenia sa so slobodou, s panenstvom, s mladosťou, s krásou. Súčasťou je pohostenie (kaša, koláč, ovocie) a obdarovanie kamarátok (stužky, šatky, peniaze).

Rozlúčka so slobodou mládenca (tzv. svieca, na kohúta, parobský tanec, prepíjanie slobody) má rovnakú funkciu - vylúčenie ženícha zo spoločenstva mládencov. Koná sa v dome ženícha, alebo v krčme, s hudbou a tancom. Buď je určená len pre mládencov, alebo pre celú mládež v dedine. Súčasťou je tancovanie mládeneckého tanca (tzv. družbovský, parobský).

Mimoriadne dôležité v tomto období sú vzájomné návštevy členov svadobných rodín, „zaobalené" do rôznych spoločenských noriem a obyčají, ktorých skutočným cieľom je neustále dohliadať a zisťovať, či sa situácia „na druhej strane" nezmenila a či všetky prípravy prebiehajú tak ako majú.

Nedeľné slávnostné obedy snúbencov v domoch rodičov počas obdobia ohlášok bývali bežné v niektorých oblastiach.

Prevážačka/vozenie duchní/vozenie stvár

Ide o prevážanie výbavy a ďalšieho majetku mladuchy, ktorý si prináša do domu rodičov budúceho manžela – do svojej budúcej rodiny. Deje sa to viditeľne, hlučne, na vyzdobených konských povozoch (neskôr nákladných autách alebo traktoroch s vlečkami), s muzikou, cez celú dedinu, aby všetci videli, čo mladucha má a čo si do nového domova prináša. Mladucha tým verejnosti preukazuje a komunita dediny tým kontroluje, že má všetko to, čo má mladucha štandardne mať.

Prezeranie stvár/duchní

Je to návšteva ženských príbuzných ženícha v dome ženícha za účelom kontroly privezenej výbavy a majetku mladuchy.

Naprávanie stvár/poprávanie duchní

Je to návšteva ženských príbuzných mladuchy v dome ženícha, navonok za účelom pomoci pri uložení výbavy, v skutočnosti kontrola príprav svadby v dome rodičov ženícha.

S venčokom/prišívanie pierka

Je to návšteva družičiek mladuchy v dome rodičov ženícha za účelom prišitia svadobného pierka na jeho svadobný odev. Tiež viditeľne, okázalo, so spevom dedinou. V skutočnosti ďalšia kontrola pripravenosti ženícha k sobášu.

Stávalo sa totiž, že dievka, ktorá sa nechcela vydať za vybratého mládenca, práve v tomto období ušla z domu, najčastejšie do rodiny jej milého. Alebo mládenec, ktorý vybratú dievku nechcel, na protest verejne rozvláčil dedinou o konský chvost priviazaný dar, ktorý od dievky dostal pri dohode o sobáši. To boli riziká, ktoré, ak sa rodinou podcenili, mohli vyústiť do neuskutočnenia dohodnutej svadby, čo bola pre obe svadobné rodiny veľká hanba.

V zime sa svadba odohrávala vo vnútri domu rodičov. Vtedy bolo pozvaných hostí menej. Na jar a jeseň sa svadby konali vonku na dvore v šiatroch. V lete bývali svadby zriedkavo, kvôli zvýšenému riziku znehodnotenia potravín teplom. Svadby sa najčastejšie konali na jeseň pred adventom (po zbere úrody, kedy boli aj zvieratá vykŕmené), alebo na jar v čase fašiangov (pred Veľkým pôstom), či po Veľkej noci.

Týždeň pred svadbou boli prípravy najintenzívnejšie. Bolo potrebné zabezpečiť:

Mäso a mäsové výrobky

Zabezpečovali sa z vlastných zdrojov, prostredníctvom tzv. zabíjačky, kedy svadobný otec s pomocou mužov z rodiny a priateľov zabili kus hovädzieho dobytka, najčastejšie však niekoľko ošípaných, prípadne oviec (podľa počtu hostí, ktorí prijali pozvanie a majetnosti svadobnej rodiny). Zviera rozporcovali na mäso, ktoré piekli, alebo vyprážali. Z ostatného vyrobili mäsové výrobky (tradične: klobásy, jaternice, škvarky, tlačenku) a masť.

Sliepky

Sliepky, príp. kohúti do svadobnej polievky sa zabezpečovali prostredníctvom tradície, že z každej rodiny, ktorá prijala pozvanie, poslali/doniesli sliepku, alebo kohúta. Tak sa svadobnej rodine potvrdilo, ktorí pozvaní skutočne prídu a koľko ich bude.

Rezance do polievky

Vyrábala ich svadobná matka so ženami z rodiny a susedstva.

Svadobné koláče

Tradične okrúhle z kysnutého cesta dochutené lekvárom, makom či orechmi, alebo záviny, novšie zákusky a torty. Pripravovali

ich ženy z domácnosti svadobnej rodiny s pomocou susediek, pričom každá rodina po príchode na svadbu prináša tortu. Všetky potrebné suroviny prinášali susedy v rámci zaužívanej susedskej výpomoci a princípu reciprocity.

Nápoje

Alkoholické a nealkoholické nápoje boli tradične domácej výroby (víno, destiláty z ovocia, či obilnín, ovocné šťavy a sirupy). Zabezpečovali ich svadobní rodičia. Novšie ich kupovali od miestnych producentov.

Priestory na hostinu a ich výzdobu

Požičanie, stavanie a výzdoba šiatra bola úlohou družbov a družičiek, ale aj priateľov, ktorí sa svadby ako hostia nezúčastnia. Inventár na hostinu sa zabezpečoval prostredníctvom tzv. zvážačky – družbovia a družice spolu s priateľmi na vozoch od susedov a príbuzných požičiavali a zvážali lavice, stoličky, stoly, taniere, misy, príbory, poháre a karafy. Všetko bolo označené, aby sa vedelo, čo komu po svadbe vrátiť. Opäť, išlo o susedskú výpomoc a princíp reciprocity.

Hudobnú produkciu

Tú zabezpečovali svadobní rodičia. Zvyčajne išlo o miestne hudobné zoskupenia, alebo z okolia, ktoré dobre poznajú miestne svadobné zvyklosti a piesňový repertoár svadobčanov. V prípade chudobnej rodiny si najali len harmonikára, alebo im pomohol schopnejší hráč z rodiny.

Najarchaickejšia podoba slovenskej svadby je typická tým, že sa koná oddelene v dome rodičov ženícha (tzv. svadba) a v dome rodičov mladuchy (tzv. odávky), pričom každý si pozýva svojich hostí. Tento model (tzv. „osve“) sa v niektorých konzervatívnych lokalitách na Slovensku praktizoval ešte v polovici 20. storočia. V krajanskom prostredí srbskej Vojvodiny a rumunského regiónu Bihor sa v niektorých prípadoch praktizoval ešte v poslednej štvrtine 20. storočia.

Svadobný deň

Deň sobáša je najviac prehustený zvykmi, obyčajmi a rituálmi. Najčastejšie majú zabezpečiť zdravie, šťastie, lásku, potomstvo mladomanželov (najlepšie syna), ochranu nevesty pri prechode z jej rodiny (ktorej odobierkou od rodičov prestáva byť členom) do rodiny manžela (ktorej členom sa stáva vykonaním obradu prijatia po jej príchode do domu manžela). V duchu magických a poverových predstáv je nevesta práve v tomto medziobdobí bezbranná, mimoriadne náchylná na ohrozenie strigami a inými démonickými bytosťami, ktoré by mohli poškodiť jej plodnosť, zdravie, či dokonca šťastie manželstva.

Pravidlá výberu sobášneho dňa

Sobáš sa tradične konával cez týždeň, najmä v pondelok dopoludnia, v utorok a vo štvrtok. Párne dni sa vo všeobecnosti považovali za šťastné a nepárne za nešťastné. Pondelok bol však vnímaný ako vcelku pozitívny v zmysle mágie počiatku – „ako na začiatku, tak i na konci". Ohrozením úspešnosti celého týždňa bolo v pondelok ako prvú stretnúť ženu. V stredu sa zas verilo, že strigy všetko počujú (čo je ohrozenie najmä pre nevestu), v piatok sa nemá nič začínať, navyše, je to pôstny deň. Ak bola svadba vo štvrtok, tak sa patrilo hostinu a zábavu ukončiť do polnoci, lebo začínal pôst, čo využívali najmä chudobnejšie rodiny. Sobota predchádza nedeli – sviatku a povinnosti návštevy bohoslužieb. Až v polovici 20. storočia usporiadaním dní na pracovný týždeň a voľný víkend sa ako ideálny sobášny deň ustálila sobota.

Ustálené etapy svadobného dňa sú:

Príchod svadobčanov

V deň sobáša od rána do svadobných domov prichádzajú hostia, ktorí prinášajú dary. Ako prvý prichádza starejší/odaváč, ktorého ako hlavného svadobného funkcionára nezriedka privádzajú samotní svadobní rodičia. Ten riadi a moderuje priebeh celej svadby/odávok. Najvýznamnejší hostia (krstní rodičia a najbližší príbuzní) sú vždy vítaní osobitne.

Príchod ženícha po mladuchu na sobáš

Príchod ženícha a jeho družiny po mladuchu a odchod na sobáš odávkári zvyčajne sťažovali tým, že vstup do dvora podmieňovali prekonaním prekážky (napríklad strhnutie reťaze z brány, alebo prepílenie dreva položeného krížom pred bránou), ďalej tým, že nevestu ukryli v dome a priviedli až za poplatok, alebo ženíchovi ponúkali na vydaj inú dievku z rodiny, či tzv. falošnú nevestu (najč. v záclone, alebo sukni odetý starý chlap, alebo žena, či spoza dverí vystrčená cudzia chlpatá noha, pričom sa prezentuje, že to je jeho nastávajúca). Prekážok, najmä od mládencov, bolo viac, ak išlo o cezpoľného ženícha.

Odberanie/odpytovanie mladuchy od rodičov

Odobierka mladuchy od rodičov je prvým z trojice nezastupiteľných obradov, ktorých uskutočnenie bolo podmienkou právoplatnosti manželstva v období pred príchodom kresťanstva a zavedením cirkevného sobáša v kostole. Obrad vyjadruje potvrdenie súhlasu rodičov s odchodom dcéry (na sobáš a) do rodiny manžela. Obrad vedú starejší (ktorý zastupuje ženícha) a odavač (ktorý zastupuje mladuchu). Ide o mimoriadne vážny, formalizovaný a emocionálne silný moment, ktorého výsledkom je požehnanie rodičov mladému páru a ich odchod na sobáš do kostola. Súčasťou býva rozbitie taniera pri odchode, ako symbolu zániku miesta mladuchy v jej rodine. Spievali sa žiaľne svadobné piesne (tzv. odberanky, rozluky).

Cesta na sobáš

Svadobný sprievod je zoskupenie družín mladuchy a ženícha pri ceste do kostola a späť. Sobáš sa spravidla konal v kos-

tole ktorý navštevovala mladucha. Sprievod išiel zvyčajne pešo, niekedy na vozoch/saniach. Archaickú podobu predstavuje zoradenie s mužmi vpredu a ženami vzadu, mladuchou v strede, navyše, obklopenou družicami. V sprievode sa niesla zástava, alebo ozdobený stromček, či veľký koláč. Okrem zoskupenia dievok okolo nevesty na pomýlenie zlých bytostí mala ochrannú a odstrašujúcu funkciu pre negatívnymi silami aj hlučnosť sprievodu - hudba, spev, výskot, plieskanie bičmi, streľba. Prizerajúci sa dedinčania boli ponúkaní koláčmi a pálenkou. Pri vydaji mladuchy mimo dedinu sprievod zastavovali miestni mládenci s právom pýtať od ženícha symbolické výkupné (peniaze, alkohol). Až od 20. storočia sa postupne rozšírilo chodenie v pároch na čele s mladuchou vedenou jej prvým družbom, za ňou ženíchom vedeným jeho prvou družicou. Najnovším, prevzatým zvykom, je vedenie mladuchy otcom a ženícha matkou. Peší sprievod dnes nahradili autá vyzdobené bielymi stuhami, bábikou či imitáciou obrúčok na kapote auta, ktoré vezie mladomanželov.

Sobáš

Sobáš v kostole je na území Slovenska relatívne nový obradový akt na uzatvorenie manželstva, ktorý ako jediný právoplatný stanovila kresťanská cirkev až v roku 1563. Vykonáva ho kňaz za prítomnosti mladomanželov a dvoch laických svedkov. Podstatou je obojstranné vyjadrenie súhlasu, zväzovanie rúk štólou, výmena prsteňov a požehnanie. Povinnosť civilného sobáša pred štátnym notárom bola v Uhorsku zavedená v roku 1894. Od roku 1992 je na voľbe mladomanželov, či si zvolia cirkevný alebo svetský sobáš, právoplatný je každý z nich. Svadobní rodičia sa sobáša nezúčastňovali, lebo sa museli venovať svadobčanom/odávkárom, ktorých väčšina sa sobáša nezúčastňovala tiež. Podstatná bola ich účasť na tradičných predkresťanských obradoch, ktoré sa odohrávali vo svadobných domoch.

Svadobná hostina a zábava

Svadobná hostina a zábava sa konali po sobáši. Ak bola svadba „osve“, z kostola sa každý so svojou družinou vracal do svojho domu. Vtedy ženích s družinou pre manželku prichádzal po zotmení. V iných prípadoch odchádzala nevesta s manželom a jeho družinou, pričom jej družina sa vracia na odávky bez nej. Postupne so zánikom svadby „osve“ sa rozšíril variant, že svadobníci ráno prichádzajú do domov svadobných rodičov podľa toho z ktorých boli pozvaní, stretávajú sa pred kostolom a po sobáši všetci odchádzajú na spoločnú svadobnú hostinu a zábavu v krčme, šiatroch, od 2. polovice 20. storočia v kultúrnom/obecnom dome, alebo inom väčšom pripravenom priestore.

Bez ohľadu na konkrétny model svadby, hostina a zábava mali ustálené pravidlá a podobu. Skôr či neskôr prišiel moment, kedy sa za vrchstolom ocitli obaja manželia. Od odchodu nevesty zo svojho domu túto postavu na odávkach nezriedka zastupoval prezlečený svadobčan, najmä kvôli humorným situáciám a zábave.

Zasadací poriadok

Manželia sedeli za vrchstolom, pred nimi na stole ležali rôzne svadobné symboly (jablko, sviečka, obradový koláč, stromček), neskôr kytica a torta s figúrkami ženícha a mladuchy. Vedľa mladého páru sedel starejší s manželkou, družba a družica,

krstní rodičia. Svadobní rodičia za stolom nesedávali, lebo zabezpečovali hladký chod hostiny. Ostatní svadobní hostia sedeli pri ďalších stoloch – pôvodne osobitne mládež, dospelí, muži a ženy. Manželské páry spolu nesedávali. Svadobnú hostinu riadil starejší alebo prvý družba/na odávkach odávkár.

Hostina začínala modlitbou, spevom nábožnej piesne a prípitkom.

Jedlá a nápoje

Jedlá a nápoje sa vynášali a podávali podľa ustáleného poriadku. Servírovali sa v misách, z ktorých pôvodne svadobníci jedli spoločne. Obsluhovali družbovia, družice alebo mladé ženy a kuchárky. Starejší/odavač pri vynášaní každého chodu recitoval príslušné vtipné vinše (k polievke, k pečenému mäsu, ku koláčom, k vínu, ku kaši a pod.). Alkoholické nápoje vydával poverený tzv. krčmár. Archaickým znakom ukončenia hostiny bolo podávanie kaše, kapusty a najmä delenie obradového koláča tzv. radostníka mladuchou medzi všetkých účastníkov. Najrozšírenejším zvykom jedenia mladomanželov bolo jedenie z jedného taniera jednou lyžicou a pitie z jedného pohára, na znak svornosti. Po večeri nasledovala svadobná zábava.

Svadobná zábava

Bývala tradičnou spevnou, tanečnou, hudobnou, dramatickou, hernou aj rozprávačskou príležitosťou (svadobné, aj zábavné piesne a tance, vinše, hádanky, žarty, scénky, hry a výstupy masiek). Počas svadobnej hostiny sa konali zvyčajne tri peňažné zbierky (pre mladomanželov/pre mladú nevestu, pre kuchárky a pre cirkev). Vyhlasoval ich starejší/odavač, pričom peniaze sa zbierali do kolujúceho taniera a suma sa vyhlasovala. Peniaze pre nevestu sa vyberali aj prostredníctvom tzv. tanca s mladou/čia je mladá, ktorý vyhlasoval starejší/odavač, pričom s mladuchou do radu tancovali tí, ktorí vopred zaplatili. Starejší vyhlasoval vyzbieranú sumu, niekde aj priebežne sumu od každého tancujúceho. Rozšírený bol vtipný výstup kuchárky s obarenou rukou, alebo prepálenou zásterou a požiadavka ženíchovi o finančnú kompenzáciu, alebo starej ženy s bábätkom, ktorá oznamuje ženíchovo otcovstvo, karhá jeho morálny poklesok a sľubovanú lásku, pričom žiada jeho pomoc a samozrejme, finančnú kompenzáciu. Erotický a lascívny obsah zábavy mal zabezpečiť mladému páru plodnosť a náklonnosť. Právo zúčastniť sa svadobnej zábavy pôvodne mali všetci dedinčania, vrátane pohostenia.

Od polovice 20. storočia sa s rozvojom infraštruktúry a dopravných prostriedkov svadby prenášajú z rodičovských domov a dvorov do verejných priestorov – kultúrnych domov, jedální, reštaurácií a hotelov. Pod vplyvom mestských vzorov sa modernizuje obsah jedál, forma stolovania, miesto konania. Ako irelevantné zanikajú predsvadobné prípravy. To, čo zostalo, sa skracuje a redukuje na jeden deň, resp. večer. Dochádza k zániku lokálnych a regionálnych podôb svadieb a k ich unifikácii, vrátane importu a globalizačných vplyvov.

Odchod mladuchy z rodičovského domu

Ide o obradový úkon rozlúčky mladuchy s rodinou a zániku jej miesta v nej. V prípade takého scenára svadby, kedy mladucha odchádza s manželom do jeho domu už po sobáši v kostole sa táto odobierka koná súčasne s odobierkou na sobáš. Mladu-

cha sa zo sobáša na odávky už nevracia a v prípade potreby ju na zábave zastupuje maska. Vtedy je hlavným prvkom svadobnej hostiny na odávkach obed. Kým je skutočná mladucha ešte doma, vyberá sa finančná podpora („do taniera“).

Avšak v prípade takého scenára svadby, kedy sa mladucha po sobáši vracia domov a manžel pre ňu prichádza až po zotmení pred svadobnou hostinou (večerou) v jeho dome, koná sa samostatná odobierka mladuchy od rodičov. Obrady a obyčaje odchodu mladuchy sú tu podobné tým, ktoré sa už konali pri jej odobierke od rodičov na sobáš. Celý proces má ustálenú podobu, moderovanú starejším a odavačom s príslušnými vinšami a dialógmi.

S mladuchou z odávok na svadbu odchádza aj jej družina, tvorená tzv. svatvicami – starými a skúsenými ženami, ktoré sa tam budú podieľať na uskutočňovaní ďalších obradov. Okrem toho, budú svedkami ich uskutočnenia a po návrate na odávky budú odávkárov o nich informovať.

Príchod a prijatie mladuchy do domu ženícha

Príchod a prijatie mladuchy do domu ženícha je druhým nezastupiteľným obradovým úkonom právoplatnosti manželstva podľa predkresťanských pravidiel. Týmito obradmi sa mladucha stáva súčasťou rodiny manžela. Typické je privítanie mladého páru rodičmi pri vstupe do dvora s pohostením medom, alebo medovým koláčom (aby bola nevesta dobrá), pri bráne obsýpali mladuchu zrnom (aby bola plodná), od svokry dostáva do ruky chlieb, ktorý vo vnútri domu položí na stôl (ako obetu na oltár ochranným démonom rodiny). Rozšírené bolo obchádzanie ohniska, pece, či stola mladuchou, jej posadenie na kožušinu, či k peci (aby si lepšie privykla na nový domov). Nohou mala prevrátiť pripravený košík s orechmi a jablkami, aby gazdovstvo prosperovalo. Podľa dedinských a regionálnych zvyklostí boli prítomné aj ďalšie plodonosné, prosperitné, ochranné a prijímacie úkony zamerané na mladuchu.

Snímanie venca mladuchy

Skladanie/stŕhanie venca/vienka/koruny/party symbolizuje stratu panenstva mladuchy. Svadobný veniec mladuchy, novšie závoj, je znakom jej slobodného stavu, čistoty a nepoškvrnenosti. Je súčasťou úpravy hlavy mladuchy, pôvodne zo živých vždy zelených rastlín (zimozeleň, rozmarín, krušpán, myrta, asparágus) a kvetov. V 20. storočí bol aj z umelých kvetov a rôznych ozdôb, dopĺňaný závojom. Koncom 19. storočia veniec nahradil tzv. svadobnú partu. Príprava venca pred svadbou mala obradový charakter a sprevádzali ju svadobné piesne družíc. Skladanie venca spolu s nasledujúcim čepčením bolo obradovým vrcholom celej svadby. Skladaniu predchádzal tanec mladuchy, ktorého hlavným motívom bola rozlúčka so slobodou. Veniec skladal ostrým kovovým predmetom väčšinou družba, alebo družica či starejší. Zložený veniec sa pripichol do hrady domu, kde bol až do konca svadby. Niekde veniec družbovia ukradli a ženích si ho musel vykúpiť. Často sa priamo do venca vyberali peniaze pre mladuchu.

Veniec mladuchy slúžil ako magický prostriedok na zabezpečenie vydaja družíc, ktoré si ho preto dávali na hlavu. Domáci ho chránili pred nepovolanými, lebo pomocou neho mohol niekto mladomanželom počariť. Manželia si ho zväčša spolu s pierkom ženícha uschovali a opatrovali až do smrti, inde bolo zvykom ich spáliť. Obrad snímania venca pôvodne prebiehal

v intímnej atmosfére mimo svadobnej zábavy, v zadnej izbe, či v komore, len za prítomnosti starších žien (svatvíc) a družbu, ktorý ho snímal. Súčasťou bolo „ovádzanie“ mladuchy – vodenie mladuchy družbom za držania zapálených sviečok, pričom postupne sa zhasínali. Vykonávanie snímania venca družbom, alebo starejším je pravdepodobne pozostatkom práva prvej noci v staroslovanskom svete. Žena ktorý sa vydáva týmto na svadbe stráca status mladuchy (mladej panny, nevesty).

Ukladanie mladého páru na lôžko

Ukladanie mladého páru na lôžko (pokladanie, ukladanka) je obradovým úkonom, ktorý zabezpečuje naplnenie tretej predkresťanskej podmienky právoplatnosti manželstva – „naplnenej“ svadobnej noci (tzv. zlatej noci) s pohlavným stykom mladomanželov za účelom splodenia potomstva. Ide o naplnenie hlavného a posvätného účelu manželstva. Je spojené s následným preukázaním uskutočnenia deflorácie mladomanželky ako potvrdenia jej predchádzajúceho panenstva. Keďže svadobná noc bola právnym úkonom, vyžadovala si účasť svedkov pri uložení mladomanželov na lôžko, alebo (podľa indícií) v „slovanských časoch“ aj pri samotnom akte.

V tradičnej slovenskej svadbe mladomanželov slávnostne ukladali na lôžko na záver sobášneho dňa v sprievode hudby, spevu erotických piesní, horiacich sviec a za prítomnosti svadobnej družiny. Staršie údaje uvádzajú aj ukladanie družbu do postele s mladuchou. Svadobnú noc sprevádzali magické úkony s funkciou ochrany (tŕne, sekera pod posteľou, horiace sviece), plodnosti (chlieb, polievanie vodou), zabezpečenia šťastného manželstva (spoločné jedenie jablka). Obyčaj vyzúvať obuv (manželka manželovi alebo navzájom) bola znakom (vzájomnej) podriadenosti. Niekde po svadobnej noci realizovali aj tzv. budenie mladomanželov, inde aj symbolické zverejnenie straty panenstva mladuchy pitím pálenky zafarbenej na červeno. Skrátením svadby i zjemňovaním mravov ukladanie na lôžko zaniklo. Súčasná liberalizácia pohlavného života pred manželstvom znamená stratu obradového i praktického významu svadobnej noci.

Čepčenie

Čepčenie (zavíjanie, kičkanie, povjazuvaňia) je svadobný obradový akt založenia čepca na hlavu mladej ženy. Čepiec bol doživotnou pokrývkou hlavy každej vydatej ženy na verejnosti. Čepčenie symbolizuje zmenu stavu mladuchy na vydatú ženu. Tradične sa konalo ráno po svadobnej noci, v 20. storočí v dôsledku skrátenia svadieb sa spojilo s obradom skladania venca mladuchy, čo bývalo o polnoci. Čepčenie sa pôvodne odohrávalo v intímnej atmosfére mimo svadobnej zábavy: v komore, na povale, v stodole, za prítomnosti len vydatých žien. Čepiec mladuche zakladala jej krstná matka. Premenu statusu ženy tu symbolizovala aj zmena svadobného odevu - z obradového kroja mladuchy na sviatočný odev vydatej ženy. Mladucha mala spočiatku klásť odpor (skrývať sa, zhadzovať čepiec). Sprievodné magické úkony mali zabezpečiť jej plodnosť (chlapec kladený do jej lona), prosperitu (chlieb, koláč, peniaze položené do lona), ľahký pôrod (sedenie na vedre s vodou). Čepčenie sprevádzal spev obradových svadobných piesní s motívmi rozlúčky, ale aj erotických piesní o manželskom živote (tzv. piesne pri čepčení). Za čepčenie boli prítomné ženy odmenené pohostením a peniazmi od ženícha. Snímanie venca, čepčenie a prezliekanie sa mladomanželov sa zachováva ako jedna z mála obyčají dodnes. I keď čepce v bežnom živote žien už dávno zanikli, v tradičných

a rázovitých lokalitách Slovenska dodnes aj v bežný deň možno stretnúť ženy z najstaršej generácie s čepcami, alebo aspoň ručníkmi na hlavách a odeté v krojoch.

Mladuchin tanec/tanec s mladou ženou

Mladuchin tanec (tanec s mladou, tanec s nevestou, „čia je mlada“) je dodnes zachovaným svadobným zvykom. Mladucha tancuje s každým svadobčanom, ktorý vopred zaplatí. Najčastejšie ide o valčík, polku, alebo čardáš. V archaickej podobe svadby („osve“) ho mladucha tancovala na odávkach v rodnom dome (so „svojimi“) ešte ako slobodná žena a potom na svadbe v novom domove u svokrovcov (s „novými“), už po sobáši, čiže ako mladá vydatá žena. Peniaze z odávok sa chápali ako dar odávkárov mladuche a teda jej peniaze, s ktorými príde do rodiny manžela. V tradičnej aj súčasnej podobe svadby, kedy sú všetci svadobčania spolu, ho mladucha tancuje raz. Tam, kde je zvykom tento tanec tancovať po polnoci, po snímaní venca a začepčení, už technicky nejde o tanec s mladuchou, lebo začepčením jej status mladuchy zaniká. Ide o tanec s mladou ženou. Tanec vyhlasuje a moderuje starejší/odavač. Peniaze zbiera do taniera a zaplatenú sumu vyhlasuje jednotlivo po každom zaplatení, alebo vyhlasuje celkovú sumu po skončení. Ženích tancuje ako posledný a platí najviac. Za významnejšiu sumu je možné mladuchu „posadiť“, pričom „postaviť ju“ môže len preplatenie sumy. Tanec trvá kým netancovali všetci, pričom kto chce, môže tancovať aj viackrát, samozrejme, ak zaplatí. Okrem získania finančných prostriedkov pre mladuchu, resp. mladý pár, tanec mladuchy zabezpečuje aj zoznámenie sa s príslušníkmi novej rodiny a jej lepšie prijatie.

Delenie svadobného koláča

Delenie svadobného koláča medzi všetkých účastníkov svadby je posledným úkonom mladuchy, resp. mladého páru. Býva spojené s podávaním tzv. medového páleného. Mladucha/mladý pár tak odmeňuje a ďakuje za účasť a prípadné svedectvo, že všetko čo sa malo udiať, sa udialo a tak ako malo. Mladý pár zvyčajne následne odchádza na lôžko. Niekde sa tak deje „potichu“, inde v sprievode príslušného svadobného marša.

Svadobná zábava však pokračuje ďalej, zvyčajne až do skorých ranných hodín. Čím viac hostí sa zabáva čo najdlhšie, tým za vydarenejšiu je svadba považovaná. V takom prípade nasleduje i druhá večera (o druhej, tretej hodine), alebo o niečo neskôr skoré ale výdatné raňajky. Pri odchode zo svadby sa svadobným hosťom dáva výslužka - každej rodine kus z torty, koláča a fľaša vína.

Pri organizácii svadby mali veľmi dôležitú komunikačnú funkciu kostolné zvony. Po prvom zvonení sa ženích aj nevesta začínajú vo svojich domoch odoberať na sobáš a s vlastnou družinou odchádzajú pred kostol. Pri druhom zvonení vchádzajú dovnútra na sobáš. Pri vychádzaní zvony zvonia tretíkrát, čím sa o uzatvorení manželstva dozvedajú všetci v dedine, na svadbe, príp. odávkach a očakávajú ich.

Najarchaickejšia podoba slovenskej svadby „osve“ vníma cirkevný/civilný sobáš iba ako úradnú povinnosť a preto bola pri ňom zaužívaná len prítomnosť mladomanželov a dvoch svedkov. Nebolo zriedkavé, že sobáš sa konal v iný deň predsvadobného týždňa.

Obyčajmi, obradmi a ustálenými folklórnymi formami sú nahustené iné momenty, ktoré aktéri vnímali ako skutočne podstatné:

1. odobierka mladuchy od rodičov a odchod do domu manžela,
2. prijatie mladuchy v rodine manžela,
3. snímanie venca, svadobná noc a čepčenie.

Tradičná slovenská svadba dáva rovnako dôležitý obradový a reprezentatívny význam archaickým rituálom aj sobášu v kostole.

Súčasná slovenská svadba už považuje za hlavný a vrcholný akt sobáš v kostole, alebo na civilnom úrade, pričom všetko ostatné môže, ale nemusí byť prítomné. A ak je, už nie ako legitimizujúci obrad, v mágiu ktorého sa verí, ale ako reprezentatívny, emocionálny, či zábavný moment programu pre svadobných hostí.

Posvadobné obdobie

Posvadobné obdobie trvá približne týždeň. Pozostáva z obyčají, ktoré slúžia na ukončenie svadobných záležitostí (vrátenie požičaného, vysporiadanie sa so zainteresovanými, poďakovanie za pomoc, vyplatenie všetkého potrebného) a na pokračovanie a rozvíjanie nových vzťahov, ktoré sobášom vznikli.

Nosnou je posvadobná hostina (tzv. hejna, hajnal, omlady, opáčky, otrusky, poprávka). Ide o pohostenie podávané v dome mladuchy, alebo ženícha, alebo po dohode v domoch obidvoch svadobných rodín. Koná sa väčšinou do týždňa po dni sobáša. Je príležitosťou na návštevy novospríbuznených rodín, rodičov oboch manželov navzájom a návštevu mladej ženy v rodnom dome. Hostina slúži aj na pohostenie a poďakovanie sa tým, ktorí na svadobnej hostine obsluhovali, alebo sa inak podieľali na jej príprave a priebehu (napríklad kuchárky, „posluháči“ – družice a družbovia, krčmári, muzikanti) a nemohli sa jej zúčastniť ako hostia, alebo z kapacitného dôvodu (napríklad susedia, kolegovia, ďalší príbuzní).

V tomto období sa konajú aj ďalšie návštevy novospríbuznených rodín.

Prevážačka/stváry

Ide o okázalý prevoz výbavy a vena nevesty do domu manžela, ak sa nekonal v predsvadobnom týždni. Prevážajú sa aj svadobné dary zo strany nevesty, ak boli odovzdané v dome jej rodičov. Príbuzní navštevujú mladomanželov za účelom prezerania týchto darov.

Svadobné dary, výbava a veno

Svadobné dary sú založené na princípoch:

- Formy a stupňa príbuzenstva: čím bližšie príbuzenstvo, tým hodnotnejší dar. Najhodnotnejšie dary sa očakávali od krstných rodičov a najbližších príbuzných v produktívnom veku. Zohľadňovali sa aj ekonomické pomery darcu.

- Reciprocity: bežní svadobní hostia darovali mladomanželom dary v približne rovnakej hodnote, v akej dostali dary oni, keď sa konala svadba u nich. „Čo vy nám, to my vám. “ Kto čo dal, sa zvyčajne na každej svadbe zapisovalo, aby to obdarovaní „vedeli vrátiť“. Niekde sa dary aj darcovia vyhlasovali starejším/odavačom ihneď po ich odovzdaní, pred všetkými svadobčanmi.

Tradične išlo o praktické dary do domácnosti (kuchynský a interiérový inventár, bytové textílie), novšie o kuchynskú techniku a elektroniku, dekorácie a peniaze.

Výbava (štafír, štafirung) je osobný majetok, ktorý musí mať nachystaný každá žena, ktorá sa chce vydať. S pomocou ženských príbuzných si ho zhromažďuje už od dievockých rokov. Obsah riadnej výbavy nevesty bol v každej komunite presne daný, pričom stanovený bol nielen druh, ale aj minimálny počet. Zvyčajne išlo o veľké vankúše (2 – 4), malé vankúše (4 – 8), periny (2), plachty (10), posteľnú bielizeň (10), uteráky (20), utierky (20), obrusy (5) a iné bytové a odevné textílie, nezriedka i nábytok (napríklad truhla alebo vysoká skriňa na odev, či bielizník). Výbavu pripravovali ženské členky každej rodiny každej dcére. Perie do vankúšov a perín párali z vlastnej hydiny (kolektívne páranie peria – tzv. páračky). Plátno na všetky textílie tkali doma na krosnách zvyčajne najstaršie ženy, ktoré to ovládali najlepšie. Plátno tkali z nití, ktoré napriadli ostatné ženské členky domácnosti (kolektívne pradenie nití - tzv. priadky) z kúdeľov ľanu, alebo konopí, ktoré si sami vypestovali a spracovali. Z plátna potom ušili všetko potrebné. Čo bolo treba, následne zdobili vyšívaním a to presne podľa miestnych technologických a estetických pravidiel. Dievky z chudobnejších rodín (akých bývalo vždy viac) približne od veku 12 rokov si chodievali privyrábať do bohatších rodín v dedine a okolí, najčastejšie však do blízkych miest ako slúžky, alebo sezonárky. Za zarobené peniaze si mohli zaobstarať lepšiu výbavu a tak sa vydať lepšie, alebo s hrdosťou z preukázania vlastnej schopnosti zabezpečiť si dedinským spoločenstvom požadovaný vklad do manželstva, aj keď pochádzali z chudobnej rodiny.

Veno je dar rodičov mladuchy. Archaicky je skutočným, tradične je symbolickým vyplatením dcéry z dedičstva. Samozrejme, výška vena vždy rozhodovala o množstve a kvalite nápadníkov. Obsah a množstvo vena záviseli od majetnosti a zamerania rodiny. V obyčajných slovenských vidieckych rodinách zvyčajne išlo o kus dobytka (napríklad kravu, teľa, jalovičku), nábytok, pozemok/roľa, či peniaze. Veno sa nepovažovalo za majetok novej rodiny, ale za mladuchin vklad do manželstva a jej disponibilný majetok.

Vádzka

Vádzka bola významným archaickým rituálom. Išlo o magickú očistu mladej ženy staršími vydatými ženami a jej uvedenie do stavu manželského. Neskôr, ako kresťanský obrad, sa konal po cirkevnom sobáši za prítomnosti kňaza a krstnej matky pred sochou Panny Márie, kde sa nevesta so sviečkou v ruke modlila. Jej súčasťou boli kárne kázne farárov a poučenie o normách manželského života. V rokoch 1962 – 1965 boli vádzky zrušené.

Súčasná svadba sa vyznačuje skrátením trvania z najmenej jedného týždňa, pričom kľúčové obrady boli rozvrhnuté do troch dní, na jeden deň. Dochádza tak k redukcii, selekcii a zjednodušeniu jej priebehu. Uzatváraním manželstiev mimo vlastnej society tak s cieľom istého zosúladenia priebehu medzi rodinami dochádza aj k unifikácii. Znižuje sa tak normatívnosť obradov a zvyšuje prijímanie rôznych inovácií. Dominantný význam na svadbe nadobudli sobáš, svadobná hostina a zábava, estetická stránka a vizuálna dokumentácia.

Náhrobný kríž, Detva (Podpoľanie), archív Podpolianskejho múzea.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/zoznam-nkd/drevene-vyrezavane-krize-na-podpolani/

Obyčaje pri úmrtí

Antropologicky, ide o komplex obradov, zvykov a úkonov vykonávaných v súvislosti so smrťou a pochovaním mŕtveho. Vzťahujú sa na obdobie od umierania do skončenia pohrebnej hostiny. Obyčaje pri úmrtí sú prítomné v každej kultúre a v každom ľudskom spoločenstve. Podľa niektorých bádateľov sú to práve pohrebné rituály a pochovávanie, ktoré odlišujú ľudí od zvierat. Preukazujú totiž existenciu vnímania života a smrti v spoločenstve a potrebu nejakým spôsobom vysporiadať sa s trvalým odchodom člena. Dokazujú tiež jestvovanie predstavy o existencii tela a duše človeka, pričom smrťou duša telo opúšťa.

Slovenské obyčaje pri úmrtí pramenia zo slovanských obyčají. Do 6. storočia sa telá mŕtvych spaľovali, pozostatky ukladali do nádob (popolníc) a tie ukladali na jedno miesto – pohrebisko, tzv. kultúra popolnicových polí, či mohylová kultúra (mohyla – vyvýšené miesto na ľudské pozostatky). Potom sa začali telá pochovávať do zeme (kostrové hroby). V duchu viery v posmrtný život Slovania do hrobu ukladali bojovníkom ich výzbroj, roľníkom a remeselníkom ich náradie a pod.

Podľa najstarších správ z územia Slovenska sa o Slovanoch z veľkomoravského obdobia (9. stor.) píše, že: „*... ak z nich niekto zomrie, spália ho a ich ženy, ak im niekto z rodiny zomrie, porania si nožom ruky a tvár. Na druhý deň po spálení nebohého prichádzajú na miesto spálenia a z toho miesta odnesú popol a uložia ho do hlinenej nádoby, ktorú potom uložia na vyvýšené miesto. Po roku od úmrtia príbuzní vezmú so sebou asi 20 i viac úľov, zhromaždia sa na vyvýšenine, tam jedia a pijú, potom sa vrátia domov. Ak nebohý mal tri ženy a niektorá z nich si myslí, že manžel ju najviac ľúbil, vezme dva kusy dreva, v blízkosti zomrelého postaví ich na zem, potom cez ne preloží tretí kus dreva, stredom toho prevesí silný povraz, ktorého druhý koniec si priviaže na šiju stojac na stoličke. Keď toto všetko urobila, vytrhnú spod nej stoličku a ona zostane visieť zavesená, kým sa neudusí a neumrie. Jej telo hodia do ohňa a spália.* “

Predvídanie, privolanie, zamedzenie smrti

Podľa predstavy o smrti ako nadprirodzenej bytosti, jej príchod bolo možné predvídať (veštbami), usudzovať (znameniami/predzvesťami), alebo privolať či oddialiť (mágiou). Smrť si mohol človek sám privolať napríklad ak ako prvý založil oheň v novej peci, či ak vyťal zdravý ovocný strom. Naopak, mohol ju oklamať, či zamedziť jej prístup. Nemala moc nad človekom, ktorý vypil krv z hrebeňa sliepky, neuvidela chorého, ak posteľ postavili krížom pod hrady povaly, nedostala sa do domu, ak zapchali kľúčovú dierku na dverách konopami. Úkony na zamedzenie sa však vykonávali len zriedka.

V súvislosti s rozšírenou predstavou, že človek má vopred určený nielen priebeh života (osud), ale aj deň a hodinu skonu, sa smrť veštila:

- v obdobiach slnovratu z magických rastlín (na deň Jána Krstiteľa),
- z rozkrojeného jabĺčka,
- zo smeru plameňa sviečky (na Štedrý večer).

Predzvesťou smrti mohli byť aj znamenia:

- v snoch (napríklad s chlebom, cestom, mútnou vodou, svadbou),

- zvláštnom správaní zvierat (napríklad ak z hniezda na dome odleteli vtáky, či priletel kuvik),
- ak sa smrť sama ukázala, najčastejšie ako chudá žena zahalená v bielej plachte, hus či iné zviera,
- praskanie stien, buchot na povale, okne,
- štrnganie hrobárovho náradia,
- zjavenie sa mŕtveho príbuzného tomu, kto ho mal nasledovať.

Príprava na smrť

V tradičnom slovenskom prostredí najmä príslušníci najstaršej generácie sa s ubúdajúcimi fyzickými silami postupne zmierovali s myšlienkou na smrť a pripravovali sa na ňu tak, aby ich posledná cesta bola dôstojná a posledný dojem, ktorý po sebe zanechajú, bol čo najlepší (zhromažďovanie pekného odevu do truhly, odkladanie peňazí na pohreb).

Obyčaje pri úmrtí zabezpečujú:

Uľahčenie skonu, ak je neodvratný

Cieľom správneho vykonania obyčají pri úmrtí je dosiahnuť uspokojenie duše zosnulého, jej zmierenie sa s odchodom spomedzi živých na nové miesto, do záhrobia, kde má žiť posmrtným životom. Preto vo chvíľach smrti človeku poskytovala starostlivosť jeho najbližšia rodina. Spoločenstvo sa najťažšie vyrovnávalo s odchodom zdravých ľudí v mladom, alebo produktívnom veku, zatiaľ čo v prípade nevyliečiteľne chorých, alebo nevládnych sa úmrtie bez ohľadu na vek považovalo za prirodzené a najoptimálnejšie vyriešenie situácie.

Aby sa skon uľahčil, umierajúceho okiadzali niektorými rastlinami, kropili alebo mu dávali piť svätenú vodu (spojenie kresťanskej a pohanskej viery v očistnú a ochrannú funkciu vody), skladali ho z postele na slamu alebo plachtu postlanú na podlahe/zemi (podľa predstavy o Zemi - matke), zapálili hromničnú sviecu (spojenie kresťanskej a pohanskej viery v očistnú a ochrannú funkciu ohňa), umývali ho alebo mu dávali piť rastlinné odvary, posteľ položili na miesto stola (stôl mal totiž pôvodne oltárnu a obradovú funkciu v dome) a otočili ju rovnobežne so stropnými hradami, či položili na telo súčasť jeho svadobného odevu.

Dôležité bolo dosiahnuť zmierenie umierajúceho s pozostalými, prezradenie tajomstiev, odpustenie zlých skutkov vykonaním spovede a prijatím sviatosti posledného pomazania. Vzťah slovenského ľudu k smrti vystihujú výrazy typu: „*Všetci ta pôjdeme*“,či „*Mladý môže, starý musí*“.

Oznámenie o úmrtí všetkým príbuzným a susedom

Pozostalí okamžite o úmrtí informovali príbuzných a známych zosnulého. Dôležitú komunikačnú funkciu mali kostolné zvony (tzv. umieráčik). Podľa zvonu a typu zvonenia sa niekedy rozoznávalo, či zomrel dospelý človek, alebo dieťa, či muž, alebo žena. V etnicky/nábožensky zmiešaných spoločenstvách s „vlastnými“ kostolmi bolo možné určiť aj príslušníka etnika/

cirkevného spoločenstva. Na chvíľu sa v celej dedine prerušila práca v dome a okolí. Blízky príbuzní, alebo najbližší susedia práce ukončili úplne, ak to bolo možné.

Uľahčenie odchodu duše

V izbe bolo nutné okamžite otvoriť okná, aby mohla duša odletieť, nádoby v izbe prevrátiť hore dnom, aby sa v nich duša nemohla schovať. Zastrieť alebo obrátiť k stene zrkadlo bolo potrebné nielen na to, aby sa v ňom nemohla uvidieť smrť, lebo v krátkom čase by sa mohla vrátiť, ale ani duša zosnulého, lebo by sa mohla vracať opakovane. Pri zosnulom sa zapálili sviečky.

Úprava a uloženie tela zosnulého do truhly

Úprava tela pozostáva z umytia, učesania, oholenia mužov, oblečenia a uloženia tela tak, aby zosnulý vyzeral dôstojne a pokojne. S umývaním a obliekaním smútiacej rodine pomáhali najbližšie susedky. Telo sa vystrelo na doskách prikrytých plachtou tak, aby ležalo rovno na chrbte. Viečka, ak oči neboli zatvorené úplne, zaťažili mincou, lebo pootvorené oko bolo znamením, že zosnulý hľadá blízkeho človeka, ktorého chce vziať so sebou. Každý sa preto snažil nepozerať sa zosnulému do očí. Výnimkou bolo dojča, ktoré ak po smrti matky bolo v rodine príťažou, prikladali k jej prsiam, prosiac, aby si poň prišla. Ak mal nebožtík otvorené ústa, bolo potrebné podviazať mu bradu. Ruky a prsty sa založili do požadovanej polohy čo najskôr po smrti.

Ak telo nezmeravelo alebo nezbledlo ani do nasledujúceho dňa, predpokladali, že má dve srdcia, alebo dve duše, môže sa vracať zo záhrobia, ničiť ľuďom zdravie, dobytok, úrodu a preto mu položili k nohám tŕňové prúty, zapichli tŕň do päty, zviazali spolu palce na nohách, obkrútili okolo nôh veniec z cesnaku, či prepichli srdce.

Zaobstaranie truhly bolo úlohou pre pozostalých. Najčastejším spôsobom bola kúpa, ale rozšíreným spôsobom bola jej výroba miestnym stolárom, nezriedka z dosiek, ktoré si za týmto účelom ľudia zabezpečovali ešte počas života a ukladali na povalu. Samozrejme, výzdoba, kvalita dreva a zhotovenia truhly i tu závisela od majetnosti a sociálneho statusu rodiny zosnulého, či jeho želania. Truhla sa pred uložením tela očistila od prípadných zlých démonov - okiadzala posvätenými bylinami a kropila svätenou. Truhla sa nesmela vystielať kožušinou, lebo podľa predstavy by rodine vyhynuli ovce, a z rovnakého dôvodu ani perím, ale len hoblinami.

Pochovávanie detí

Deti sa pochovávali v bielom, najčastejšie len plátennom odeve, dievčatá a chlapci vo sviatočnom, pričom dievčatá aj s venčekom na hlave.

Pochovávanie mládeže

Mládež (dievky a mládencov) pochovávali oblečených ako na sobáš (dievky s partou mladuchy, mládencov s pierkom ženícha). Dievky mali vlasy rozpletené. Začlenenie prvkov svadby tu vychádza z vnímania svadby ako dôležitého pozitívneho medzníka života mladého človeka a z predstavy, že mŕtvi aj po smrti potrebujú uspokojovať telesné potreby.

Pochovávanie dospelých

Gazdovi sa do truhly dával peniaz ako symbolické vyplatenie z majetku. Do truhly každému dávali aj jeho obľúbené predmety (knižka, pero, nožnice), alebo osobné veci, ktoré v každodennom živote potreboval (modlitebná knižka, ruženec, okuliare, zubná protéza, palica). Žene, ktorá zomrela pri pôrode alebo v tehotenstve, dali do truhly výbavu pre dieťa – pôlku na nosenie, perinku s povojníkom a detské oblečenie. V minulosti sa telá, najmä mužské, odievali len do odevu z plátna, až koncom 19. storočia sa začali pochovávať v tmavom sviatočnom, smútočnom odeve. Nezriedka sa zosnulému obúvali papuče, či topánky, ale s tenkou podrážkou, aby pri prípadnom návrate nebolo počuť jeho kroky.

Oblečenie, ktoré bolo v styku s mŕtvym, sa zvyčajne spálilo alebo dalo žobrákom. Voda, hrebeň, uterák a všetko ostatné, čo bolo pri obriadení tela zosnulého použité, bolo vnímané ako škodlivé, zhubné, a preto zakopané na odľahlom mieste, alebo spálené.

Oplakávanie a stráženie tela zosnulého

V podvečerných a večerných hodinách dom zosnulého navštevovali príbuzní a susedia. Sedeli okolo zosnulého, uloženého v izbe, pitvore, alebo v stodole, vyjadrovali spoluúčasť na smútku. Bolo dôležité zabezpečiť neustálu prítomnosť pri mŕtvom. Bola podmienená strachom (poverčivosťou), že zanedbanie starostlivosti a nezáujem o zosnulého môžu spôsobiť jeho premenu na upíra, alebo revenanta. Kto sa bál, že ho zosnulý bude chodiť mátať, mal mu nenápadne stlačiť palec na nohe.

Celú noc pri zosnulom bdeli obvykle mládenci i mladí ženatí muži, za prítomnosti pozostalých a susedov. Rozprávali sa, hrali karty a tzv. pohrebné hry. Hry boli obvykle späté s predstieraním usmrcovania, bojom duše a jej cestou do neba, alebo pekla, erotického správania (bozkávanie, opačovanie, pohybové imitácie), s bitím povrieslom, skrúteným ručníkom alebo drevenou lopatkou. Časté bolo aj oblievanie vodou.

Uzavretie a vynesenie truhly, rozlúčka a pohrebný plač

Truhla sa zvyčajne vynášala otvorená, vždy nohami zosnulého napred, v súlade s predstavou, že inak by sa mohol vracať. Symbolickou rozlúčkou s domom boli tri údery truhlou o prah vstupných dverí. Na dvore nasledovala verejná rozlúčka so všetkými, ktorí zosnulého čo i len zbežne poznali. Viedol ju kňaz a sprevádzali plačky.

Pohrebný plač je obrad na rozlúčku pozostalých a uctenie si mŕtveho. Vychádza z viery, že nárek uspokojí dušu mŕtveho, aby sa zmierila s odchodom do záhrobia, zaženie dušu z príbytku a zamedzí pôsobeniu zlých síl. Ďalej z viery, že neoplakaný sa môže stať revenantom alebo upírom. Vykonávateľkami obradného plaču bola oplakávajúca manželka, matka, dcéra, či sestra mŕtveho (alebo tzv. plačka – žena z príbuzenstva alebo na tento účel najatá osoba). Zvyčajne sa oplakávalo viackrát (pri konštatovaní smrti, pri príchode ľudí k zosnulému, pri vynášaní truhly z domu, pri jej zatváraní, pri odchode z dvora, na ceste do kostola, ak bolo zvykom chodiť s truhlou do kostola, na ceste na cintorín a pri ukladaní truhly do zeme). K plaču sa viazali aj texty pohrebných odobierok. Obradný plač sa uplatňoval najmä pri neprirodzených úmrtiach.

Pohrebný plač má podobu spievaného alebo recitovaného nariekania žien nad zomrelým. Pripomína sa osobnosť a život nebohého, jeho pozitívne vlastnosti, schopnosti, životné udalosti či ťažkosti, príčiny smrti, ale aj city, ktoré k nemu prechovávali pozostalí a ich neľahká budúcnosť. Často sa používajú oslovenia mŕtveho, vzdychy a otázky k nemu. Vykonávanie pohrebného plaču bolo fyzicky aj psychicky pomerne náročné. Pohrebný plač má charakter improvizovanej výpovede, alebo ustálených veršov a formúl v piesňovej forme. Ako pohanský sa zakazoval už v 16. storočí, no v niektorých lokalitách Slovenska sa udržal až do konca 20. storočia.

Okrem toho, v mene zomrelého sa s pozostalými lúči aj kantor. Rozlúčku spieva vo vopred pripravených veršoch, v ktorých sa podľa želania pozostalých menovite spomínajú príbuzní, susedia a známi.

Vykopanie hrobovej jamy a úprava hrobu

Tieto úlohy vykonával hrobár - osoba poverená údržbou cintorína a pochovávaním za dohovorenú odmenu. Hrobára obyčajne volila cirkevná samospráva v dedine. Niekde hrob zvyčajne kopali príbuzní zomrelého, alebo poradovým spôsobom, väčšinou však hrobár s pomocou svojich synov. Išlo o fyzicky náročnú prácu, za ktorú dostával od pozostalých finančnú odmenu, chlieb a pálenku. Odmenu dostával i za údržbu náhrobníkov. Povery spojené so smrťou a mŕtvymi spôsobovali nízku prestíž hrobára a jeho rodiny v dedine.

Mŕtvi sa do hrobu ukladali nohami smerom na východ, čo je stará slovanská tradícia, ktorá prevažovala na väčšine cintorínov na Slovensku až do 20. storočia. Nariadenie zriaďovať cintoríny a pochovávať výhradne tam síce platí už od 11. storočia, ale keďže Slovania verili, že duša mŕtveho sa po smrti vteľuje do vtáka, ktorý sídli na stromoch, v niektorých oblastiach Slovenska sa až do 17. storočia mŕtvi pochovávali bez prítomnosti kňaza v blízkych lesoch a hájoch, ktoré sa takto stali posvätnými.

Cesta na cintorín – smútočný sprievod

Pohrebný sprievod prechádzal dedinou na čele s krížom, alebo zástavou. Truhlu niesli vzdialení príbuzní väčšinou na pleciach, pri väčšej vzdialenosti viezli na voze, niekde aj v lete na saniach, za ňou išla smútiaca rodina a ostatní. Len pri mladom slobodnom dospelom človeku ide za truhlou mládež s pierkom a vencom, alebo jablkom, svadobným koláčom, svadobnou kyticou, príp. inými symbolmi svadby, pričom rovesníci mŕtveho sú odetí ako svadobní družbovia a družice. Ide o pozostatok a jeden z dôkazov praktizovania posmrtných sobášoch u Slovanov. Spojenie pohrebu a svadby tu vyjadroval i obsah pohrebných plačov, v ktorých bola smrť prirovnávaná k mladuche. Realizácia pohrebu mladého človeka s prvkami svadobných obyčají mala zabezpečiť, aby sa jeho duša nestala revenantom, aby sa zmierila so smrťou a nechodila znepokojovať pozostalých. Podľa povery, pohrebný sprievod sa nemá priedbiehať, aby predbiehajúci nepredbehol zosnulého pri ceste do hrobu.

Cirkevný obrad - pohreb

Koná sa na cintoríne a vykonáva ho kňaz. Ukončený je uložením truhly do zeme a jej zasypaním. Cirkevný pohreb bol

odopretý tým, ktorí sa vlastnou vinou vylúčili z cirkevného spoločenstva, samovrahom, nevercom, kacírom, duelantom (ktorí zomreli v súboji), ak pred smrťou nestačili prejaviť ľútosť spoveďou a nedostalo sa im posledného pomazania.

Kar/pohrebiny

Ide o pohostenie/hostinu po pohrebe. Koná sa v dome zosnulého. Je pripravená smútiacou rodinou pre smútočných hostí. Na kar pozýva smútiaca rodina pri kondolovaní hostí po pochovaní zosnulého na cintoríne. Pohostenie bývalo sprvoti zväčša len symbolické (chlieb a pálenka). Chlieb sa nesmel krájať, iba lámať. V bohatších rodinách, alebo v prípade cezpoľných, či významných smútiacich, sa k chlebu podávalo údené mäso, klobásy alebo slanina, niekde i koláče alebo iné pečivo, ďalej mliečne výrobky (napríklad tvaroh alebo bryndza), nie však varené jedlo. Bohatšie kary bývali keď zomrel mladý človek. Podávali sa jedlá ako na svadobnej hostine, z alkoholických nápojov najmä pálenky (tzv. hrobová, karová pálenka) a víno, ktorými si pozostalí pripíjali na pamiatku zosnulého. Na východnom Slovensku u pravoslávneho obyvateľstva sa konal kar priamo na cintoríne na hrobe, a to aj opakovane po niekoľkých týždňoch, prípadne mesiacoch od úmrtia a počas sviatkov Veľkej noci. V druhej polovici 20. storočia sa tradičný charakter karov začal meniť: konajú sa v rôznych pohostinských zariadeniach, s podávaním náročnejších jedál.

Úkony po pohrebe a spomienka na mŕtveho

Sú spojené s uctievaním spomienky na mŕtveho:

- Po odchode hostí z karu položenie krajca chleba a poháriku pálenky na stôl, lebo v noci sa zosnulý príde poďakovať za pohreb, ak s ním bol spokojný, pričom má vedieť, že na neho nezabúdajú.
- Spomienky, slávnosti a hostiny na počesť mŕtvych sa pôvodne konali na hroboch v individuálnych pamätných dňoch (na 2., 3., 6., 9., 20., 40. alebo iný deň), potom po polroku alebo roku odo dňa úmrtia.
- Všechsvätých, Dušičky, Veľká Noc, Turíce sú dni, ktoré sa spájajú s každoročnou spomienkou na zosnulých. Pod vplyvom cirkvi sa venovala zvýšená pozornosť čisteniu cintorína, úprave hrobov, kladeniu čečinových vencov, obkladaniu hrobov machom a čečinou na Sviatok všetkých svätých (1. november) a na Pamiatku zosnulých (2. november). V tieto dni dodnes horia na hroboch sviečky ako symbol večného svetla, ktoré svieti dušiam veriacich. Časté bolo zdobenie hrobov bahniatkami z vŕby posvätenými vo veľkonočnom týždni. Kladenie kvetov na hroby je na Slovensku novším javom z konca 19. storočia. Dnes už ojedinelé je nosenie vianočného stromčeka na hroby mladých ľudí alebo detí, ktoré bolo rozšírené ešte po 2. svetovej vojne. Na Dušičky sa za zvlášť účinné považovali zádušné omše a spoločné modlitby za mŕtvych, konané v kostole alebo na cintoríne. Na Slovensku bolo zvykom na Dušičky obdarúvať chudobných ľudí a žobrákov jedlom alebo peniazmi, aby sa modlili za pokoj duší zomretých.
- Držanie smútku (pokora) je spôsob dodržiavania prejavov žiaľu po smrti blízkych príbuzných. Tradíciou je stanovený na určité obdobie (zvyčajne rok). Prejavoval sa umierneným správaním na verejnosti, smútočným odevom (tmavý, alebo starý), neúčasťou na zábavách spojených s hudbou a tancom, v smútiacej rodine sa nesmela konať svadba. Obdobie smútku je spojené s modlením sa za mŕtveho a s pôstom.

Revenant je poverová bytosť ľudskej podoby súvisiaca s okruhom predstáv o nečistých mŕtvych. Je to duša mŕtveho, ktorá nenašla po smrti pokoj a vracia sa na svet do prostredia, v ktorom žila. Najčastejšie príčiny sú neprirodzená, násilná, predčasná smrť (samovrahovia, obete nešťastí, vrážd a živlov, utopenci, mládež v predsobášnom veku, šestonedieľky, rodičia nezaopatrených detí, nepokrstené deti) a z nej vyplývajúca snaha vysporiadať si veci pozemské: napríklad predstava, že zomreté matky chodia pridájať a česať svoje osirelé deti, nekrstenci si žiadajú krst, mladí ľudia chcú ukojiť svoj sexuálny hlad, zavraždení usvedčiť vraha, dlžníci splniť záväzky. Príčinou návratu mohli byť aj skutky, ktorými sa mŕtvy počas života prehrešil voči normám spoločenského a rodinného života a za ktoré sa mu nedostalo odpustenia (napríklad odorávanie medzí, krádež, neprávom privlastnené dedičstvo, zanechanie rodiny v dlhoch, bitie rodičov). Príčinou mohlo byť i prehrešenie sa pozostalých voči mŕtvemu, napríklad nesplnením jeho poslednej vôle a nárokov, nesprávnym vykonaním pohrebného obradu, pochovaním v nevhodnom odeve, dokonca aj nadmerným smútkom pozostalých (intenzívny plač, spomínanie, zaklínanie, privolávanie). Pochovávanie ľudí považovaných za života za upírov a strigy bolo sprevádzané zvláštnymi úkonmi. Zamedziť návrat malo preťahovanie rakvy so zomretým popod prah dverí, hádzanie horiaceho vechťa slamy na rakvu, či kropenie rakvy svätenou vodou. Návrat zo záhrobia sa mohol aj vyvolať a to použitím magických prostriedkov (praktík i formúl) a čarovaním. Revenantov, podobne ako iných nočných démonov, zaháňal hlas kohúta.

Na východnom Slovensku u pravoslávneho obyvateľstva sa konal kar priamo na cintoríne, na hrobe, a to aj po niekoľkých týždňoch, prípadne mesiacoch od úmrtia a počas sviatkov Veľkej noci aj preto, že sa tým podľa ľudovej viery zabraňovalo neželanému návratu duše zosnulého. Z toho istého dôvodu bolo niekde zvykom, že sa od úmrtia až do pohrebu v dome zosnulého nevarilo a jedlo na kar sa pripravilo u susedov, pričom sa dbalo na to, aby každé jedlo malo nejakú chybu a duša zosnulého nemala chuť sa kvôli jedlu vracať.

Na Slovensku pretrvali až do 20. storočia zvyky obetovať na kare jedlo alebo nápoj duši zosnulého - pohárik s pálenkou sa položil za okno a nechal sa tam tri dni, aby si zosnulý mohol z neho upíjať, alebo v deň pohrebu sa nechal na stole kus chleba a pohárik pálenky, pretože ľudia verili, že sa zosnulý vráti poďakovať za pohreb.

Pohreb mladého člena spoločenstva, ktorý zomrel pred uzatvorením manželstva, musel obsahovať prvky svadby ako dôležitého pozitívneho medzníka života človeka. Zabezpečilo sa tak vysporiadanie s predstavou, že takíto mŕtvi aj po smrti môžu potrebovať uspokojovať svoje telesné potreby. V pohrebnom sprievode preto niesli veniec, pierko, jablko, svadobný koláč, svadobnú kyticu a iné symboly svadby. Mŕtvy, prípadne i jeho slobodní rovesníci, boli oblečení v svadobnom odeve, v pohrebných plačoch bola smrť prirovnávaná k mladuche. Realizácia takéhoto pohrebu mala zabezpečiť, aby sa duša mladého, pred svadbou zomrelého človeka nestala revenantom, aby sa zmierila so smrťou a nechodila znepokojovať pozostalých.

V tradičnej slovenskej rodine (tzv. patriarchálnej veľkorodine) spolu v jednom dome žili tri generácie: rodičia (gazda a gazdiná), ich synovia s ich manželkami (nevestami) a ich spoločnými deťmi (vnúčatami), ďalej slobodné dcéry kým sa nevydali. Nezriedka tak išlo o desiatky ľudí. Narodenie aj úmrtie člena rodiny sa zväčša odohrávalo pred zrakmi všetkých. Smrť bývala prítomná priamo doma, a práve preto bola súčasťou života.

Zodpovedaj nasledovné otázky:

- Aké sú slovenské kultúrne tradície a prečo?
- Aké sú typické slovenské jedlá, ako a kedy sa pripravujú?
- Aké sú typické slovenské ľudové tance, ako a kedy sa tancujú?
- Aké sú typické slovenské ľudové piesne, ako a kedy sa spievajú?
- Aké sú typické slovenské kroje, ako sa vyrábajú a kedy sa nosia?
- Aké sú typické slovenské vinše, riekanky, príslovia, porekadlá, rozprávky, kedy sa rozprávali?
- Aké sú typické slovenské ľudové hudobné nástroje?
- Aké sú typické slovenské tradičné zamestnania?
- Aké sú typické slovenské tradičné domy a bývanie?
- Aké sú typické slovenské kalendárne a rodinné obyčaje?
- Prečo je dobré poznať problematiku slovenských kultúrnych tradícií a čo je potrebné si uvedomiť?
- Čo chýba, je potrebné a možné doplniť do vyššie uvedených textov, aby odpovede boli presnejšie a komplexnejšie?

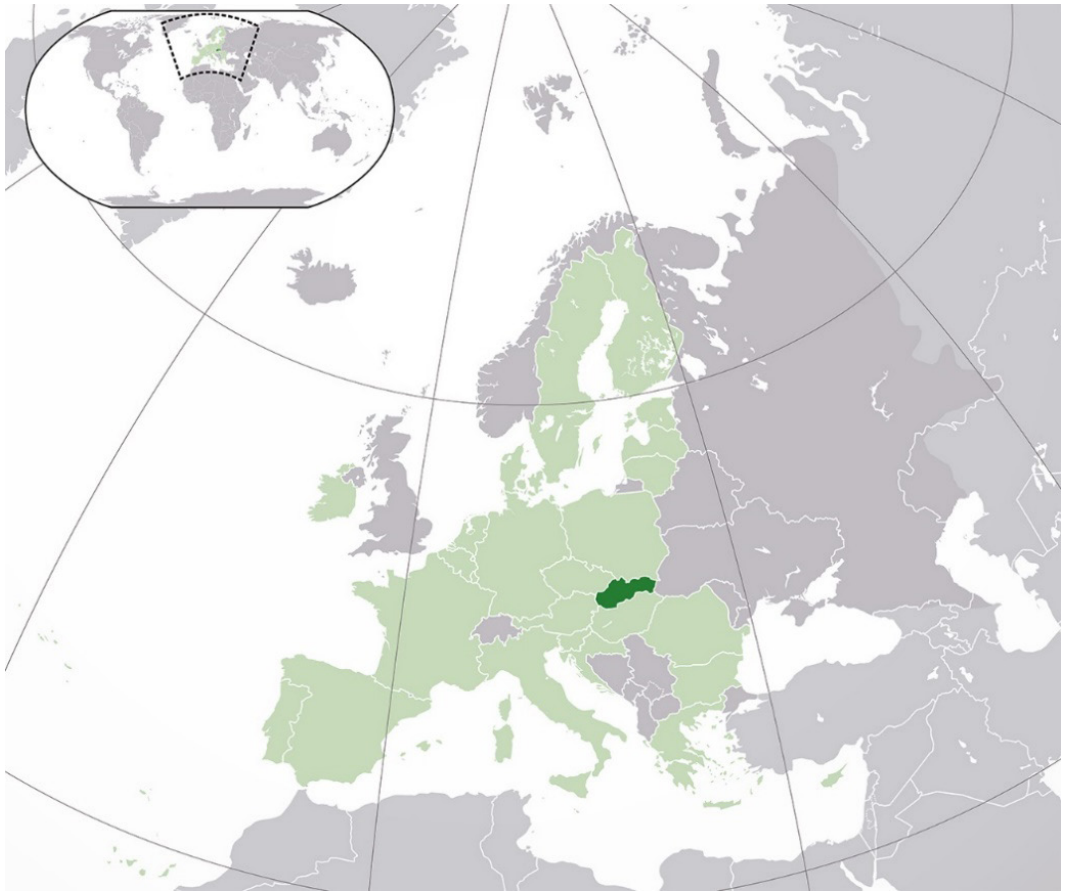

Muránska Lehota, Matúš Lašan.

Zdroj: file:///Users/paldy007/Desktop/Fotogalérie %20- %20Skryté %20Poklady %20Slovenska.html

II. GEOGRAFIA

Slovenská republika sa rozprestiera v strednej Európe na rozlohe asi 49 000 km^2. Svojou rozlohou vo svetovom poradí zaujíma 127. miesto. V rámci Európy patrí k menším štátom (25. miesto). K 31. marcu 2024 žilo na území Slovenska približne 5 422 000 obyvateľov (hustota zaľudnenia je cca 110,6 obyv. /km^2). Hlavné mesto je Bratislava.

Situación de Eslovaquia (verde escuro) na Unión Europea (verde claro).
Zdroj: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/archive/1/1d/20130701094653%21EU-Slovakia.svg

Vývoj štátneho územia a hraníc

Pojem *Slovensko* sa objavuje v jazykovom znení na začiatku 19. storočia. Pritom však územie obývané Slovákmi sa označuje ako slovenské od začiatku 16. storočia. V nemeckých prameňoch sa v tomto období objavuje termín *slowakisches Land*, neskôr *Slowakei*. V 16. a 17. storočí sa slovenské územie označovalo tiež ako *Tót ország* (maďarsky), *Tót vilájet* (po turecky), príp. ako *Slováky* (písomnosti vzniknuté v moravskom prostredí).

Územie dnešného Slovenska, Slovenskej republiky, bolo od zániku Veľkej Moravy (cca 906 – 907) takmer tisíc rokov až do roku 1918 súčasťou Uhorska (do roku 1526), resp. monarchie Habsburgovcov, ktorá po roku 1867 niesla názov Rakúsko-Uhorsko.

V roku 1918 (28. 10.) sa Slovensko stalo súčasťou Československej republiky (Československa). Západné a severné hranice vymedzovala historická hranica Uhorska s Rakúskom a Poľskom. Južnú hranicu s Maďarskom určila Parížska mierová konferencia (1919 – 1920) a určuje ju Trianonská zmluva (4. 6. 1920). Zriadením išlo o demokratickú republiku, neskôr federatívny štát, v ktorom existovala Slovenská krajina (autonómia v rokoch 1938 – 1939). Po rozpade Československa, vznikla 14. 3. 1939 na okliešteném území (jeho južné a východné oblasti boli v roku 1938 odstúpené Maďarsku) Slovenská republika (neoficiálne Slovenský štát), spojenec nacistického Nemecka. V období II. svetovej vojny pôsobila vláda Československej republiky v exile (Londýn, 1940 – 1945).

Po skončení vojny došlo v rokoch 1945 – 1948 obnoveniu Československej republiky v pôvodných hraniciach. Išlo o demokratický centralizovaný štát s autoritatívnymi črtami (tzv. ľudová demokracia). Československá republika (ČSR) existovala do 10. 7. 1960. V rokoch 1948 – 1968 bola komunistickým štátom (oficiálne do júla 1960 ľudovou demokraciou, potom socialistickou republikou). Dňa 11. 7. 1960 republika zmenila svoj názov na Československú socialistickú republiku (ČSSR), ktorý sa používal do roku 1990. Išlo o komunistický štát (od roku 1968 federácia Českej a Slovenskej socialistickej republiky), ktorý vo svojom oficiálnom názve používal významovo „prijateľnejší“ termín *socialistická*. Po páde komunizmu (Nežná revolúcia 17. 11. 1989) existovala v roku 1990 niekoľko týždňov Československá federatívna republika. 23. 4. 1990 bola vyhlásená Česká a Slovenská Federatívna Republika (ČSFR) ako demokratická federácia Českej republiky a Slovenskej republiky.

Na základe zákona o zániku federácie, prijatím Ústavy Slovenskej republiky a vyhlásením samostatnosti, sa 1. 1. 1993 Slovensko stalo nezávislým zvrchovaným štátom s oficiálnym názvom Slovenská republika.

Poloha, hranice a tvar územia

Slovensko je vnútrozemský štát, leží v srdci Európy. Jeho polohu možno charakterizovať z viacerých hľadísk: matematicko-geografického, vzhľadom k oceánom a moriam, vzhľadom na nadmorskú výšku a reliéf, z hľadiska humánnogeografického alebo geopolitického.

Matematicko-geografická poloha je výhodná, Slovensko leží v strede mierneho pásma. Najsevernejší bod je pri oravskej Polhore (49° 37’ 52” s. g. š.) v okrese Námestovo, najjužnejší na Dunaji pri Patinciach (47° 43’ 54” s. g. š.) v okrese Komárno. Šírkový rozdiel (1° 53’) je malý na to, aby podnebie Slovenska diferencoval na klimaticky rozdielne oblasti. Najzápadnejší bod je na rieke Morava v Záhorskej Vsi (16° 50’ 05” v. g. š.) v okrese Malacky, najvýchodnejší v Novej Sedlici v okrese Snina (22° 34’ 04” v. g. š.); dĺžkové rozpätie je 5° 44’ a časový rozdiel 22 minút. Celé územie Slovenska sa nachádza v pásme stredoeurópskeho času (SEČ, angl. CET).

Poloha vzhľadom k oceánom a moriam je menej priaznivá. Nevýhody vnútrozemskej polohy Slovenska čiastočne zmierňuje prístup po Dunaji k Čiernemu moru a prostredníctvom kanála Dunaj – Mohan – Rýn aj k Severnému moru. Moria a oceány však významne ovplyvňujú podnebie. Z tohto hľadiska sa Slovensko nachádza na prechode medzi oceánskym a kontinentálnym podnebím mierneho pásma.

More	Najkratšia vzdialenosť od štátnej hranice (km)
Baltské	520
Severné	791
Jadranské	350
Čierne	678

Vzdialenosť Slovenska od morí.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 272.

Poloha vzhľadom na nadmorskú výšku a reliéf. Najvyšším bodom Slovenska je vrchol Gerlachovského štítu (2 655 m n. m.) v pohorí Tatry (okres Poprad), najnižším výtok Bodrogu (94 m n. m.) na území obce Klin nad Bodrogom v okrese Trebišov. Priemerná nadmorská výška Slovenska je 392 m n. m. Veľké výškové rozdiely i členitý reliéf spôsobujú zmeny podnebia (výšková zonálnosť) a v dôsledku toho i pôd, rastlinstva, osídlenia a ľudských aktivít. Územím Slovenska prechádza hlavné európske rozvodie, čím Slovensko možno označiť za „strechu Európy“. Väčšina riek u nás iba pramení; s výnimkou Dunaja (územím Slovenska preteká), Váhu a Hrona sú krátke a nezabezpečujú dostatok vody pre priemysel a iné aktivity.

Humánnogeografická poloha je výhodná najmä voči európskym hospodárskym zoskupeniam a vo vzťahu k hlavným európskym komunikáciám. V minulosti bolo územie Slovenska dôležitou križovatkou obchodných ciest od Baltského mora (na severe) k Jadranskému moru (nachádza sa južne od Slovenska). Tieto komunikácie sa križovali s dunajskou cestou, ktorá spájala strednú Európu s Čiernym a Stredozemným morom. V súčasnosti stúpa význam tohto geografického priestoru v riečnej, cestnej, železničnej, leteckej a potrubnej doprave.

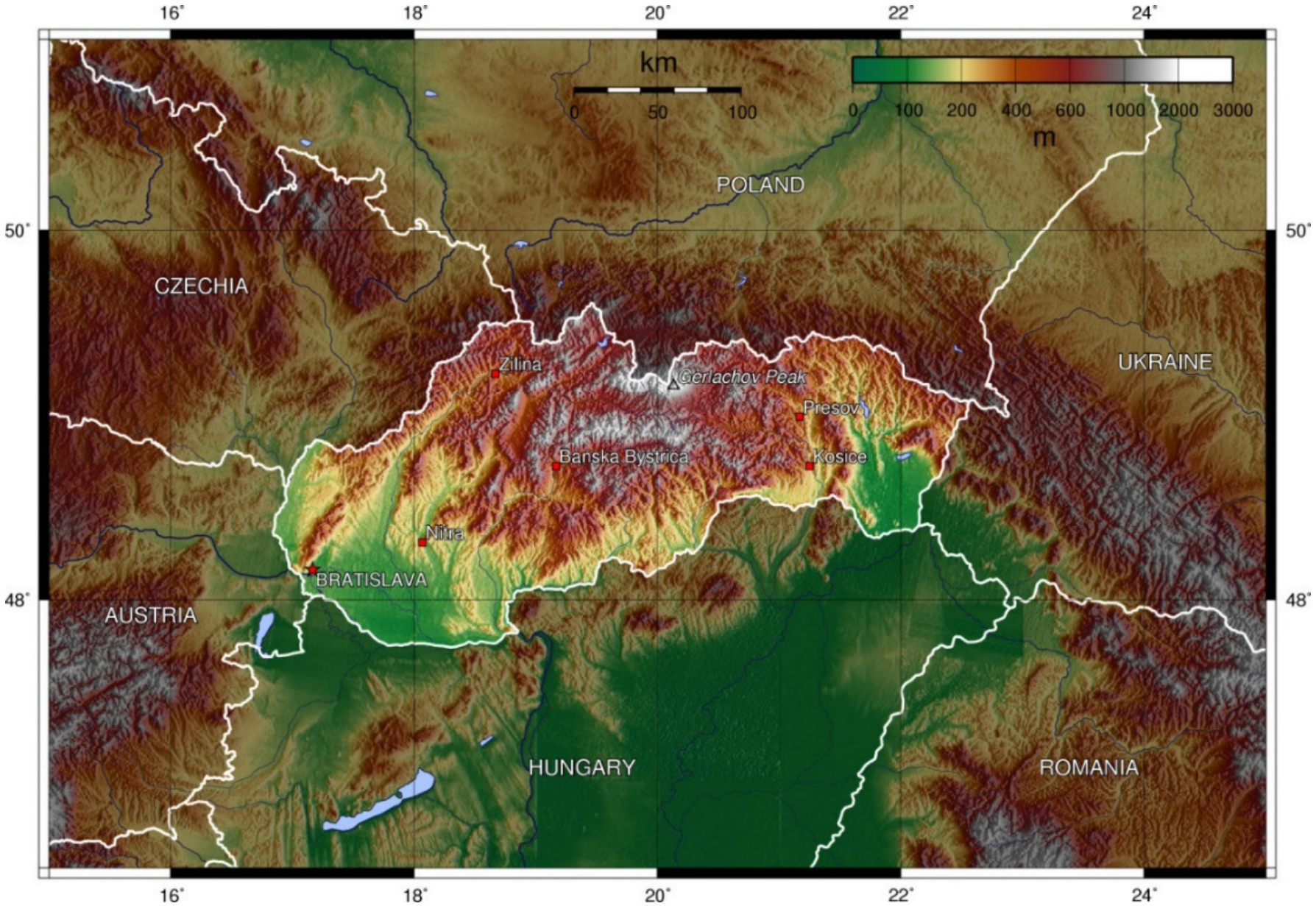
Geopolitická poloha je určená polohou v strednej Európe, ktorá predurčila účasť Slovenska (v stredoveku ako súčasti Uhorska, neskôr Habsburskej monarchie, resp. Rakúska-Uhorska a Československa) na dôležitých politických problémoch Európy v minulosti. V súčasnosti Slovensko zaujíma v smere východ – západ dôležitý priestor medzi Rakúskom a Nemeckom na jednej strane a Ukrajinou a Ruskom na druhej strane. Východná hranica Slovenska je zároveň hranicou Schengenského priestoru, ktorého je Slovensko členom od decembra 2007.

Hranice v celkovej dĺžke 1 652,2 km sú väčšinou prirodzené (75 %), vedú po riekach (Morava, Dunaj, Ipeľ) a po horských chrbtoch (pohoria Biele Karpaty, Tatry, Oravské Beskydy, Bukovské vrchy atď.). Umelé sú na východe Slovenska s Maďarskom a Ukrajinou.

Štát	Dĺžka (km)	Dĺžka (%)
Poľsko	541,1	32,8
Česko	251,8	15,2
Rakúsko	107,1	6,5
Maďarsko	654,9	39,6
Ukrajina	97,9	5,9
Súčet	**1 652,2**	**100,0**

Základné údaje o štátnych hraniciach Slovenskej republiky.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 273; Dubcová et al. (2008), s. 31.

Tvar územia Slovenska je pretiahnutý v rovnobežkovom smere. Najväčšiu dĺžku (429 km) má medzi Záhorskou Vsou (okres Malacky) a Novou Sedlicou (okres Snina), najväčšiu šírku (197 km) medzi Skalitým (okres Čadca) na Kysuciach a Štúrovom (okres Nové Zámky) pri Dunaji, najmenšiu šírku (76 km) medzi obcami Orlov (okres Stará Ľubovňa) a Turnianske Podhradie (okres Košice-okolie).

Slovensko a okolité štáty.
Zdroj: https://sk.wikipedia.org/wiki/Geografia_Slovenska#/media/S %C3 %BAbor:Slovakia_topo.jpg

2.1 Fyzická geografia

Horninové prostredie

Slovensko patrí do Alpsko-himalájskej sústavy. Územie štátu zaberajú z väčšej časti Karpaty, ktoré na juhu lemujú nížiny Panónskej panvy.

Geologický vývoj Karpát

Geologický vývoj Karpát prebiehal vo viacerých etapách. Už v starohorách a v prvohorách sa v geosynklinálnych moriach usadzovali horniny, ktoré boli niekoľkokrát vyvrásnené a premenené na kryštalické bridlice (ruly, pararuly, svory). Vrásnenie sprevádzala magmatická činnosť. Počas variského vrásnenia koncom prvohôr vznikli magmatické telesá zložené z granodioritov a žúl. Kryštalické bridlice, granodiority a žuly vytvorili Slovenský blok, ktorý tvorí podklad Západných Karpát a vystupuje na povrch v jadrových pohoriach.

Koncom prvohôr územie slovenských Karpát pokleslo a zalialo ho more. V ňom sa v druhohorách usadzovali mocné vrstvy sedimentárnych hornín, najmä vápence, dolomity a sliene. Koncom druhohôr sa tieto horniny alpínskym horotvorným pochodom zvrásnili, presunuli sa vo forme príkrovov z juhu na sever a vytvorili obal centrálnych Karpát.

Na konci druhohôr a začiatkom treťohôr na severnom okraji centrálnych Karpát vznikla morská priehlbina (geosynklinála), do ktorej sa usadzoval z priľahlej pevniny štrk, piesok a hlina, z ktorých vznikli vrstvy striedajúcich sa zlepencov, pieskovcov a ílovcov – flyš. Tieto horniny boli na rozhraní paleogénu a neogénu zvrásnené, a tak vzniklo flyšové pásmo. Pri vrásnení flyšu boli z podložia vytrhnuté a tlakom vyzdvihnuté aj slieňovce a odolné vápence. Mäkké slieňovce podľahli erózii a odolnejšie vápence zostali výrazne vyčnievať v teréne. Tak vzniklo na severnom okraji centrálnych Karpát úzke bradlové pásmo; krajinnú scenériu tohto geologického „divu sveta“ dotvárajú malebné zrúcaniny hradov.

Na obvode flyšových Karpát sa **na začiatku mladších treťohôr**, v neogéne, vytvorila ďalšia geosynklinála, v ktorej sa usadzovali štrky, piesky a íly – čelná karpatská priehlbina, cez ňu sa v ďalšej fáze alpínskeho vrásnenia presunuli flyšové Karpaty. Pri tomto vrásnení na vnútornom okraji Karpát vznikli sopečné pohoria. Vytvorili sa hlboké zlomy, pozdĺž ktorých vystupovala láva na povrch a sopky vyvrhovali sypké materiály (tufy, tufity). Na konci neogénu vznikali hlboké zlomy, ktoré rozlámali zarovnaný povrch na kryhy. Niektoré z nich sa zdvíhali a vznikli pohoria centrálnych Karpát. Na južnej strane Karpát a medzi jednotlivými pohoriami, kde kryhy poklesli, sa vytvorili neogénne kotliny. V nich sa v morskom a neskôr v jazernom prostredí usadzovali štrky, piesky a íly.

Vo štvrtohorách činnosťou riek, ľadovcov a vetra vznikajú štvrtohorné sedimenty, ktoré pokrývajú staršie horniny. Vytvorila sa súčasná riečna sieť, v dolinách a kotlinách sa ukladali nánosy štrku, piesku a hliny, horské ľadovce modelovali zemský povrch a ukladali ľadovcové sedimenty. Silné vetry odnášali piesok a prach a vytvorili vrstvy viatych pieskov a spraší.

Zrúcaniny hradu Lednica vo Vršatských bradlách.
Zdroj: https://www.fotoma.sk/galeria/45774/hrad-lednica/ (© J. Sádecký)

Geologická stavba a nerastné suroviny

Karpaty majú pásmovú geologickú stavbu, pričom jednotlivé pásma sa odlišujú vývojom, vlastnosťami a vekom hornín. Rozlišujeme tieto geologické pásma:

1. Čelná karpatská priehlbina sa na území Slovenska nevyskytuje, lemuje oblúk karpatských pohorí z vonkajšej strany.

2. **Flyšové pásmo** tvoria rozsiahle pohoria na severe a severozápade Slovenska. Začína Myjavskou pahorkatinou a Bielymi Karpatmi, pokračuje cez región Kysúc a Oravy do Poľska kde zo severu lemuje Tatry. Na území Spiša prechádza na východné Slovensko. Flyšové pohoria sú chudobné na nerastné suroviny, ťaží sa v nich iba pieskovec, ktorý sa používa na stavebné účely. Vyskytujú sa v nich aj zosuvy pôd.

3. **Bradlové pásmo** začína pri Podbranči na Myjavskej pahorkatine, prechádza cez Biele Karpaty, kde vynikajú Vršatské bradlá, pozdĺž Váhu k Žiline, odtiaľ sa tiahne na Oravu a do Poľska. Na území Slovenska sa vracia pri Dunajci (Pieniny) a pokračuje cez Hanušovce a Humenné na Ukrajinu. Vápence tvoria vyčnievajúce bralnaté vrchy, na mieste málo odolných slieňov boli vyhĺbené brázdy. Sliene a vápence bradlového pásma sa používajú na výrobu cementu.

4. **Jadrové pohoria a Slovenské rudohorie** – centrálne Karpaty majú jadro budované hlbinnými vyvrelinami (žula, granodiorit) a kryštalickými bridlicami (ruly, svory a fylity). Tieto odolné horniny tvoria najvyššie polohy Tatier a ďalších pohorí. Na nich sú rozlične uložené vápence, dolomity, pieskovce, bridlice, sliene prvohorného až treťohorného veku. V kryštalických horninách, najmä v oblasti Slovenského rudohoria, sa nachádzajú rudy železa, medi, antimónu, azbest a magnezit. Ťažba týchto nerastov bola ukončená v druhej polovici minulého storočia.

5. **Sopečné pohoria** ležia na juhu Karpát. Tvoria ich najmä andezity a ich tufy, menej bazalty. V Štiavnických vrchoch sa vyskytujú olovnato-zinkovo-strieborné a medené rudy, v Kremnických vrchoch zasa zlato a antimón. Vzácne kovy tu človek ťažil od stredoveku. V súčasnosti funguje iba Baňa Rozália v Hodruši-Hámroch (Štiavnické vrchy), v ktorej sa doteraz vyťažilo cez 5 000 kg zlata.

6. **Neogénne kotliny** začali vznikať v treťohorách v oblasti Panónskej panvy a v niektorých vnútrohorských kotlinách Západných Karpát po vyzdvihnutí ich horskej obruby. obsahujú najmä vrstvy piesku, štrku a ílu. Na Záhorskej nížine sa nachádza ropa pri Gbeloch a plyn pri Lábe. Jazerné usadeniny na Hornej Nitre (Handlová, Cígeľ, Nováky) a pri Veľkom Krtíši obsahujú ložiská hnedého uhlia a lignitu (v súčasnosti je už ťažba ukončená). V Solivare pri Prešove a v Zbudzi na Východoslovenskej nížine sa vyskytujú ložiská soli; v roku 2009 bola po 439. rokoch ukončená ťažba na ložisku Soľná baňa v Solivare. Neogénne íly sú surovinou na výrobu tehál a keramických výrobkov.

Georeliéf

Povrch Slovenska je výsledkom vrásnení, pohybov krýh (vznik pohorí a kotlín) a vplyvu vnútorných a vonkajších činiteľov. Podľa prevládajúceho geomorfologického činiteľa možno u nás vyčleniť tieto typy georeliéfu:

1. Ľadovcový georeliéf sa najlepšie vyvinul v Tatrách. Nachádza sa aj v Nízkych Tatrách a vo vrcholových častiach Malej Fatry. Vytváral sa v starších štvrtohorách v nadmorských výškach nad 1 700 m. Horské ľadovce vytvorili ľadovcové kotly (kary), napríklad pod Gerlachovským štítom), ľadovcové doliny (trógy), napríklad Veľká a Malá studená dolina, ľadovcové panvy, jazerá (na Slovensku sa nazývajú plesá, napríklad Veľké Hincovo pleso, Popradské p., Zelené p., Ťatliakovo p., Vrbické p.), skalnaté skoky s vodopádmi a bralnaté hrebene. V nižších polohách pri svojom postupnom ústupe rozdrobený materiál uložili a vytvorili morény. Prehradením toku tatranských potokov niektorými morénami vznikli ďalšie plesá (Štrbské p., Zamrznuté p. a i.).

Veľké Hincovo pleso (Mengusovská dolina, Vysoké Tatry).
Zdroj: https://sk.m.wikipedia.org/wiki/S %C3 %BAbor:Ve %C4 %BEk %C3 %A9Hincovopleso,vysok %C3 %A9Tatry.JPG (© M. Klajban)

2. Veterný georeliéf je tvorený tiež viacerými formami. Z naviatych pieskov sa utvorili pieskové pokrovy a presypy. Najrozšírenejšie sú na Záhorskej nížine, vyskytujú sa i na niektorých miestach v Podunajskej a Východoslovenskej nížine. Z prachu uloženého vetrom vznikli v nížinách pokrovy spraše. Veľké rozlohy zaberajú v Podunajskej a Východoslovenskej nížine, menšie plochy pokrývajú spraše na území Košickej a Juhoslovenskej kotliny.

3. Riečny georeliéf je na Slovensku najrozšírenejší. Rieky postupne rozrezávali vyzdvihnuté územia v etapách, vytvorili v dolinách terasy a nivy, napríklad Dunaj v Malých Karpatoch (Devínska brána) pri Bratislave vytvoril štyri terasy a nivu. V odolných horninách voda vytvorila napríklad úzke tiesňavy a kaňony (napríklad Váh cez Malú Fatru – obrázok 5, Hornád cez Slovenský raj, Dunajec cez Pieniny), v menej odolných horninách zasa erózne kotliny (napríklad Súčanská kotlina v Bielych Karpatoch, Kysucká kotlina v Javorníkoch a iné).

Prírodná pamiatka Domašínsky meander v Strečnianskom priesmyku na rieke Váh.
Zdroj: https://www.fotoma.sk/galeria/46964/domasinsky-meander-na-vahu/ (© D. Chorvát)

4. Krasový georeliéf je najlepšie vyvinutý v druhohorných vápencoch Slovenského krasu, Slovenského raja a Muránskej planiny. K formám reliéfu zaraďujeme škrapy, závrty, jaskyne (časť slovenských jaskýň je zapísaných v zozname prírodného dedičstva UNESCO: Domica, Gombasecká j., Dobšinská ľadová j. a i.), priepasti – Čertova diera (hĺbka 186 m) a Brázda (181 m), resp. Zádielsky kaňon a Manínska tiesňava.

5. Antropogénny georeliéf vznikol na Slovensku pri ťažbe a spracovaní nerastných surovín, napríklad uhlia a rúd kovov (Hornonitrianska kotlina a okolie Veľkého Krtíša). Depónie, haldy odpadov z výroby hliníka, niklu či magnezitu sa nachádzajú v Žiari nad Hronom, v Seredi, v Dobšinej, v Jelšave, Lubeníku. Antropogénne formy vznikajú aj pri ťažbe vápenca, piesku a iných hornín, pri zemných prácach v poľnohospodárstve (terasy) a pri výstavbe komunikácií a priehrad (násypy a zárezy).

Podľa vertikálnej členitosti povrchu jednotlivé morfografické typy reliéfu členíme na: roviny (vertikálna členitosť 0 – 30 m, 11 % rozlohy štátu) vyskytujúce sa najmä popri dolných tokoch riek, pahorkatiny (31 – 100 m, 39 %) tvoria dná kotlín a členitejšie časti

nížin, vrchoviny (101 – 310 m, 26 %) sa nachádzajú v nižších častiach Karpát, hornatiny (311 – 640 m, 22 %) a veľhornatiny (nad 641 m, 2 %), ktoré tvoria najvyššie časti slovenskej klenby Karpát.

Prírodná pamiatka Manínska tiesňava v pohorí Strážovské vrchy.
Zdroj: https://www.najmiesta.sk/images/kraje/trenciansky-kraj/maninska-tiesnava/maninska-tiesnava-210808-18-02-P3350027-HDR.jpg (© V. Sulek)

Geomorfologické členenie

Celé územie Slovenska patrí do rozsiahlej Alpsko-himalájskej sústavy. Všetky pohoria a kotliny na území Slovenska tvoria Karpaty, ktoré sa delia na Západné a Východné. Hranicu medzi nimi tvorí východné úpätie Slanských vrchov a Čergova. Rozčleňujeme ich na pásma, ktoré vznikli postupne geologickým vývojom.

Vonkajšie Západné Karpaty sú budované flyšom (pieskovec, íl, bridlica), začínajú Myjavskou pahorkatinou a Bielymi Karpatmi. Tam, kde prevládajú odolnejšie pieskovce, tvoria masívne pohoria (Biele Karpaty, Javorníky, Turzovská vrchovina, Kysucké Beskydy, Oravské Beskydy, Podbeskydská vrchovina, Skorušinské vrchy, Spišská Magura, Ľubovnianska vrchovina, Čergov a bradlové Pieniny). Od hraníc sú viac vzdialené masívy Kysuckej vrchoviny, Oravskej vrchoviny, Oravskej Magury, Levočských vrchov, Šarišskej vrchoviny a Bachurne. V mäkšom ílovcovom flyši sa eróziou vytvorili brázdy a doliny, ktoré oddeľujú jednotlivé pohoria. Najvýznamnejšie znížené územia sú: Považské podolie, Jablunkovská, Podbeskydská a Podtatranská brázda, Oravská kotlina a predhoria Myjavská pahorkatina a Spišsko-šarišské medzihorie.

Vnútorné Západné Karpaty tvoria pohoria a kotliny, ktoré spájajú Váh, Hron, Hornád a Ipeľ. Jadrové pohoria sa tiahnu v dvoch pásmach. Prvé tvoria Malé Karpaty, Považský Inovec, Strážovské vrchy, Súľovské vrchy, Malá Fatra, Chočské vrchy a Tatry. Južnejšie pásmo tvoria Tribeč, Žiar, Veľká Fatra, Starohorské vrchy, Nízke Tatry, Kozie chrbty a Branisko. Medzi pohoriami sú kotliny: Hornonitrianska, Turčianska, Žilinská, Podtatranská, Hornádska a Horehronské podolie.

V strede Slovenska sa rozprestiera masív Slovenského rudohoria, stará kryha Karpát, ktorú tvoria prvohorné a staršie horniny. Pohoria Slovenský kras, Slovenský raj a Muránska planina budujú vápence.

Po oboch stranách stredného Hrona vystupujú sopečné pohoria Slovenského stredohoria: Pohronský Inovec, Vtáčnik, Kremnické vrchy, Štiavnické vrchy, Ostrôžky, Poľana a Javorie (stratovulkány). Južne od Javoria sa rozkladá Krupinská planina. Medzi sopečnými pohoriami sa nachádzajú kotliny: Zvolenská, Pliešovská a Žiarska. K sopečným pohoriam zaraďujeme aj Burdu, Cerovú vrchovinu, Slanské vrchy a Vihorlat. Medzi sopečným pásmom pohorí na juhu Slovenska a Slovenským rudohorím je znížená Juhoslovenská kotlina (člení sa na Ipeľskú, Lučenskú a Rimavskú kotlinu).

Vonkajšie Východné Karpaty sú zastúpené najnižšou časťou flyšového oblúka na Slovensku – Nízkymi Beskydami. Ich súčasťou sú Ondavská vrchovina, Laborecká vrchovina, Busov a Beskydské predhorie. Bukovské vrchy, súčasť Polonín, flyšové pásmo na východe Slovenska uzatvárajú.

Vnútorné Východné Karpaty k nám zasahujú iba sopečnými Vihorlatskými vrchmi. Z juhu sú slovenské Karpaty lemované Panónskou panvou, ktorá zahŕňa i všetky slovenské nížiny. Panónsku panvu tvoria rozsiahle poklesnuté kotliny vo vnútri karpatského oblúka:

1. časť Viedenskej kotliny, ktorá zasahuje územie Slovenska, sa nazýva Záhorská nížina (s Borskou nížinou a Chvojnickou pahorkatinou);
2. časť Malej Dunajskej kotliny – Podunajská nížina (s Podunajskou rovinou a Podunajskou pahorkatinou – Trnavská, Nitrianska, Žitavská, Hronská a Ipeľská pahorkatina);
3. časť Veľkej Dunajskej kotliny, ktorá siaha na územie Slovenska – Východoslovenská nížina (s Východoslovenskou rovinou a Východoslovenskou pahorkatinou).

Sústava	Podsústava	Provincia	Subprovincia	Oblasť
ALPSKO-HIMALÁJSKA	KARPATY	Západné Karpaty	Vnútorné Západné Karpaty	Slovenské rudohorie
				Fatransko-tatranská oblasť
				Slovenské stredohorie
				Lučensko-košická zníženina
				Matransko-slanská oblasť
			Vonkajšie Západné Karpaty	Slovensko-moravské Karpaty
				Západné Beskydy
				Východné Beskydy
				Podhoľno-magurská oblasť
		Východné Karpaty	Vnútorné Východné Karpaty	Vihorlatsko-gutinská oblasť
			Vonkajšie Východné Karpaty	Poloniny
				Nízke Beskydy
	PANÓNSKA PANVA	Západopanónska panva	Viedenská kotlina	Záhorská nížina
			Malá dunajská kotlina	Podunajská nížina
		Východopanónska panva	Veľká dunajská kotlina	Východoslovenská nížina

Geomorfologické členenie Slovenska.

Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 279.

Podnebie a počasie

Slovensko leží v miernom pásme s pravidelným striedaním ročných období. Vzdialenosť od mora spôsobuje, že podnebie u nás má prechodný ráz medzi oceánskym a kontinentálnym podnebím. Na západe Slovenska majú väčší vplyv oceánske a na východe kontinentálne vzduchové hmoty. Podnebie Slovenska najviac ovplyvňuje nadmorská výška (podnebné oblasti: teplá, mierne teplá a chladná), menej orientácia svahov voči svetovým stranám, prevládajúcim vetrom (náveterná, záveterná poloha) a členitosť povrchu (dná kotlín, stráne a i.).

Premenlivosť počasia

Počasie na Slovensku sa vyznačuje veľkou premenlivosťou. Pozdĺž polárneho frontu putujú cez územie Slovenska od západu na východ cyklóny a anticyklóny. Ich prechod sa prejavuje rozdielnym počasím.

Pri cyklonálnej situácii je oblačné počasie s výdatnými zrážkami. Cyklonálny ráz počasia u nás prevažuje v zime a na jar. Jeho typickým prejavom v júni je *Medardova kvapka*.

Pri anticyklonálnej situácii býva jasné, slnečné počasie, vysoké teploty v lete, silné mrazy v zime. Typické počasie (teplé a suché) je na jeseň počas „babieho leta“ (koniec septembra, október).

Medardova kvapka i *babie leto* predstavujú tzv. podnebné singularity. Okrem putujúcich cyklón a anticyklón počasie u nás ovplyvňujú i stacionárne, resp. sezónne cyklóny (islandská a iránska) a anticyklóny (azorská, sibírska). Významný činiteľ, ktorého vplyv sa prejavuje na zmenách teploty, zrážok, slnečného žiarenia a veternosti, je nadmorská výška. Členitosť územia Slovenska tak zapríčiňuje výrazné rozdiely medzi počasím územne blízkych regiónov (napríklad Vysoké Tatry verzus Popradská kotlina).

Teplota vzduchu

Najteplejšie sú u nás nížiny. Podľa dlhodobých priemerov najteplejšie miesto je na Podunajskej nížine v okolí Štúrova (cca 110 m n. m.) s priemernou ročnou teplotou 10,4 °C. Najchladnejšie sú vrcholy najvyšších hôr; napríklad Lomnický štít (2 634 m n. m.) má priemernú ročnú teplotu -3,7 °C.

Najteplejším mesiacom na Slovensku je júl (zriedka august, jún). Priemerné júlové teploty dosahujú 20 °C, v Tatrách okolo 4 °C. Najvyššiu okamžitú teplotu (+40,3 °C) namerali v Hurbanove 20. 7. 2007. Najchladnejší mesiac je január. Priemerná januárová teplota je na Podunajskej nížine -1 až -2 °C, s rastom nadmorskej výšky klesá, na najvyšších vrcholoch Tatier dosahuje až -11 °C. Najnižšiu teplotu -41 °C namerali pri teplotnej inverzii vo Zvolenskej kotline pri Vígľaši (stanica Vígľaš-Pstruša) 11. 2. 1929. Počet mrazových dní, kedy teplota vzduchu klesá pod 0 °C má napríklad Bratislava 90, Košice 110, Poprad 160, Lomnický štít 280. Počet letných dní (teplota vzduchu je vyššia ako 25 °C) má napríklad Podunajská nížina 70.

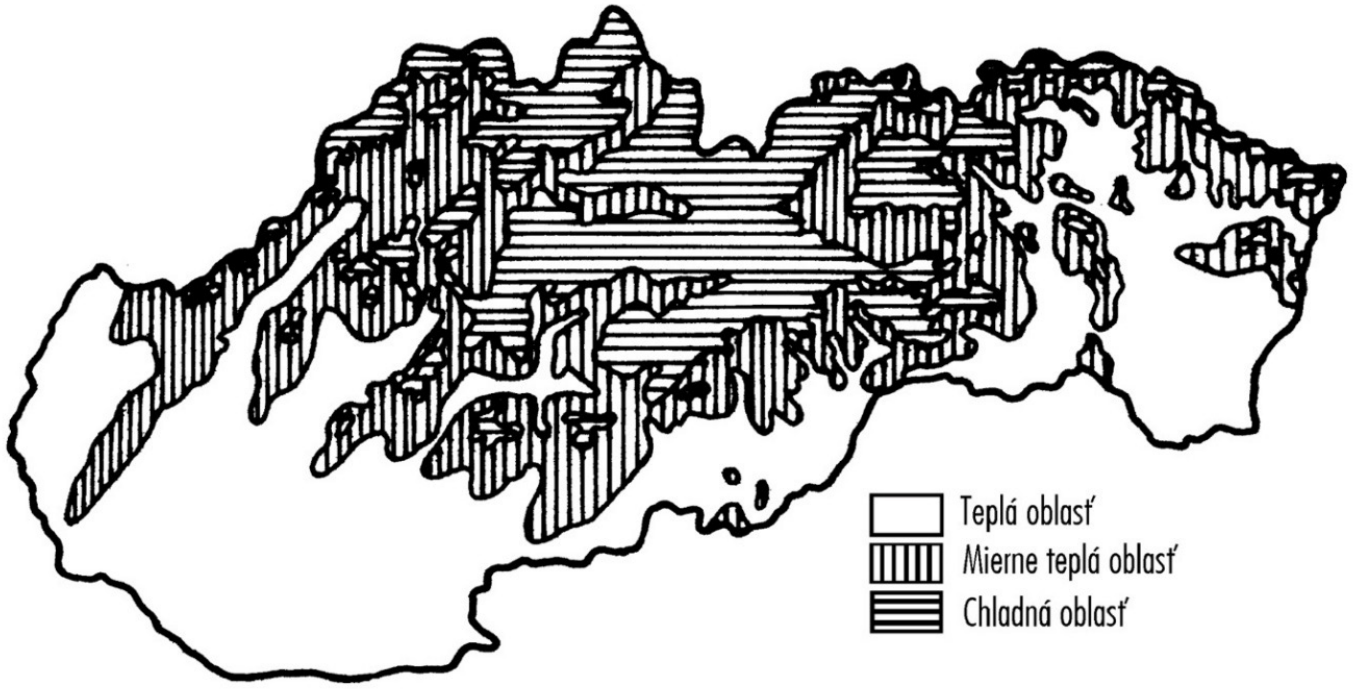
Zrážky

Členitý povrch Slovenska zapríčiňuje rozdielny úhrn zrážok aj na malých územiach. Ich množstvo stúpa so vzrastajúcou nadmorskou výškou. Najmenej zrážok spadlo v obci Malé Kosihy v r. 2011 (262 mm), najviac vo vysokých pohoriach (Zbojnícka chata vo Vysokých Tatrách v r. 1958: 3 229 mm). Najväčší denný úhrn zrážok 231,9 mm namerali v obci Salka pri Ipli 12. až 13. 7. 1957.

Snehové zrážky tvoria približne 20 % zrážok celkového ročného úhrnu. Priemerné trvanie snehovej pokrývky je na južnom Slovensku menej ako 30 dní, v pohoriach 80 dní a v najvyšších polohách Tatier viac ako 120 dní. Rozdelenie zrážok počas roka je nerovnomerné (leto 40 %, jar 25 %, jeseň 20 %, zima 15 %). Prevaha zrážok v letnom a jarnom období je výhodná pre vegetáciu a poľnohospodársku výrobu.

Klimatické oblasti

Podľa výškovej členitosti, teplotných a zrážkových pomerov sa člení územie Slovenska na tri klimatické oblasti.

Klimatické oblasti Slovenska.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 281.

Teplá klimatická oblasť siaha do 400 m n. m. Zaberá nížiny a nízko položené kotliny s priemernými teplotami 8 – 10 °C a ročnými zrážkami 520 – 750 mm. Má najviac slnečného svitu (viac ako 1 500 hodín ročne), 50 letných dní, mierne zimy. Vzhľadom na dĺžku vegetačného obdobia je vhodná na pestovanie teplomilných plodín. Asi polovica rozlohy teplej oblasti je umelo zavlažovaná.

Mierne teplá klimatická oblasť siaha od 400 do 800 m n. m. Zasahuje vysoko položené kotliny, vrchoviny a nižšie pohoria do nadmorskej výšky 700 – 800 m. Priemerné ročné teploty sa pohybujú okolo 8 °C, priemerná júlová teplota neklesá pod 16 °C. Ročné zrážky sú 600 – 800 mm. Má vhodné podmienky na pestovanie obilia a zemiakov.

Chladná klimatická oblasť sa vyskytuje v najvyšších pohoriach v nadmorských výškach nad 800 m. Vyznačuje sa nízkymi priemerný mi júlovými teplotami (pod 10 °C), vysokými ročnými zrážkami (800 až 2 000 mm). Pre celoročne nízku teplotu nemožno v tejto oblasti pestovať poľnohospodárske plodiny. Značné plochy tejto klimatickej oblasti pokrýva les a pasienky. V najvyšších polohách sa nachádzajú len horské lúky a skaly.

Vodstvo

Územím Slovenska prechádza rozvodie medzi Čiernym a Baltským morom. Do Baltského mora odvádzajú vody Dunajec a Poprad z plochy 1 593 km^2, čo tvorí iba 4 % územia Slovenska. Do úmoria Čierneho mora tak patrí 96 % plochy územia Slovenska.

Rieky

Na riekach Slovenska sa výrazne prejavuje výšková zonálnosť, ktorá závisí od atmosférických zrážok, na základe ktorej rozlišujeme tri základné typy riek:

1. vysokohorský typ – najvyššie mesačné prietoky sú v máji až júli, najnižšie v januári alebo vo februári (napríklad Dunaj, Belá a Poprad v Tatrách);
2. stredohorský typ – najvyššie prietoky v apríli, najnižšie v zime (Váh, Hron, Hornád a i.);
3. vrchovinno-nížinný typ – najvyššie prietoky v marci, najnižšie v septembri (napríklad Bodva, Nitra, Žitava, Slaná, Ipeľ a i.).

Dunaj je najväčšia stredoeurópska rieka, priteká k nám z Nemecka (pramení v pohorí Schwarzwald) a Rakúska. V Bratislave má priemerný ročný prietok 2 000 m^3/s. Prevažnú časť vody dostáva z Álp. Dunaj s dĺžkou 149,9 km tvorí hranicu Slovenska s Rakúskom a Maďarskom. Spolu so svojím ramenom Malý Dunaj a dolným tokom Váhu obteká Žitný ostrov. Dunaj je pre Slovensko dôležitý ako plavebná magistrála spájajúca krajinu s Čiernym a Severným morom, ako zdroj vody pre tretinu zavlažovaných plôch Slovenska a ako trvalý zdroj na výrobu pitnej vody. **Morava** sa vlieva do Dunaja pod Devínom pri Bratislave. Tvorí časť hranice Slovenska s Českom a Rakúskom (väčšie prítoky: Myjava, Chvojnica, Rudava). **Váh**, najdlhšia slovenská rieka (403 km), má dve zdrojnice – Biely Váh (pramení pod Kriváňom – 2 494 m n. m. v Tatrách) a Čierny Váh (pramení pod Kráľovou hoľou – 1 946,1 m n. m. v Nízkych Tatrách), ktoré sa zlievajú pri Kráľovej Lehote. Prítokmi sú Turiec, Orava (najvodnatejší prítok), Kysuca, Vlára, Nitra. **Nitra** pramení v Malej Fatre pod

vrchom Reváň (1 204,6 m n. m); (prítok Žitava). **Hron** vyviera na úpätí Kráľovej hole (prítoky: Slatina a Sikenica). **Ipeľ** vyviera v Slovenskom Rudohorí (prítoky: Krtíš, Krupinica). **Tisa** preteká cez územie Slovenska v dĺžke 7 km; priberá rieky východného Slovenska, ktoré sa do nej vlievajú v Maďarsku (prítoky: Slaná s Rimavou, Muráňom a Bodvou, Hornád s Hnilcom a Torysou). **Bodrog** vzniká sútokom Ondavy s Topľou a Latorice.

Najvyšší výskyt povodní je na severovýchodnom Slovensku (Torysa, Svinka) a na Kysuciach (rieka Kysuca). Vážska povodeň v auguste 1813 sa považuje za najničivejšiu prírodnú katastrofu, ktorá zasiahla územie dnešného Slovenska v historickom období (vyžiadala si najmenej 243 ľudských životov a spôsobila značné materiálne škody).

Váh pri obci Horná Streda (okres Nové Mesto nad Váhom). (© P. Chrastina)

Jazerá

Väčšina jazier na Slovensku je ľadovcového pôvodu (Hincove plesá vo Vysokých Tatrách, Štrbské pleso, Skalnaté p., Popradské p. alebo Vrbické pleso v Nízkych Tatrách). Zahradením doliny zosuvom v sopečnom pohorí Vihorlat vzniklo Morské oko. Najväčším krasovým jazerom je Jašteričie jazierko na Silickej planine v Slovenskom krase. Menšie jazierka sa vytvorili vo viatych pieskoch na Záhorskej nížine (Lakšárske jazero).

Umelé vodné nádrže

Zaraďujeme k nim rybníky (okolie Stupavy a Levíc), vodné nádrže určené na banské účely (tzv. *tajchy* v okolí Banskej Štiavnice), na zvýšenie prietoku menších vodných tokov pri splavovaní dreva z horských oblastí (tzv. klauzy či klauzúry vo Veporských vrchoch, Nízkych Tatrách), nádrže na akumuláciu priemyselnej vody (Dubník, Môťová). V 20. storočí sa na Slovensku vybudovali vodné diela, ktoré dodnes slúžia potrebám hydroenergetiky, priemyslu, ale i zásobovaniu pitnou vodou, zavlažovaniu, turistike a športu i pre plavbu. K najvýznamnejším patria vodné diela na Dunaji (Hrušovská zdrž, Gabčíkovo). Na Váhu je vybudovaných 19 vodných nádrží: Liptovská Mara, Nosice, Madunice, Sĺňava a i. Ďalšie sú na Orave (Oravská priehrada), na Hornáde (Ružín), na Laborci (Zemplínska šírava), na Ciroche (Starina).

Podzemná voda

Vyskytuje sa na celom území Slovenska, no jej zásoby sú rozdelené nerovnomerne. Veľké zásoby podzemných vôd sa nachádzajú v štrkopieskových nánosoch Žitného ostrova. Najvýznamnejšie zdroje, ktoré sú vhodné na hromadné zásobovanie obyvateľstva a hospodárskych zariadení, sú sústredené v chránenej vodohospodárskej oblasti Žitný ostrov. Bohatstvom minerálnych a termálnych vôd patrí Slovensko medzi popredné štáty v Európe.

Podzemná voda s plytkým obehom

Podzemná voda, ktorá nepreniká do veľkých hĺbok, nie je mineralizovaná, preto sa nazýva podzemná voda s plytkým obehom. Rozdeľujeme ju do šiestich typov:

1. podzemná voda v kryštaliniku Karpát. Hromadí sa v puklinách a sutinách, pramene majú malú výdatnosť;
2. podzemná voda v neogénnych sopečných horninách;
3. podzemná voda vo vápencoch a dolomitoch. V krasových oblastiach sa podzemná voda nasycuje uhličitanom vápenatým ($CaCO_3$) a označuje sa ako „tvrdá voda“. Krasové pramene (vyvieračky) sú výdatné;
4. podzemná voda vo flyši – pramene majú malú výdatnosť;
5. podzemná voda v neogénnych usadených horninách kotlín. Často sa vyskytuje ako artézska voda;
6. podzemná voda v štvrtohorných sedimentoch. Najväčšie zásoby podzemných vôd na Slovensku (10 mld. m^3) sú sústredené v štrkopieskových náplavoch Dunaja na Žitnom ostrove.

Podzemná voda s hlbokým obehom

Podzemná voda s hlbokým obehom vystupuje na povrch ako minerálna voda a termálna voda alebo ako voda s napätou hladinou (artézska voda).

O prírodnej minerálnej vode hovoríme vtedy, keď 1 liter vody obsahuje aspoň 1 gram tuhých rozpustných látok. Ak je ich menej, je to prírodná stolová voda. Iba časť kapacity minerálnych prameňov sa využíva na potravinárske účely (na pitie). Najznámejšie stolové minerálne vody sú: Fatra, Budišská, Baldovská, Ľubovnianka, Mitická a Sulínka.

Mnohé z podzemných vôd sú termálne (ich teplota je vyššia ako 20 °C). Známe sú horúce vody v Piešťanoch (67 – 69 °C), Sklených Tepliciach, ako aj teplice v Rajeckých, Turčianskych a Trenčianskych Tepliciach, Dudinciach, Bojniciach, Kováčovej, Lúčkach, Vyšných Ružbachoch. Tieto pramene (vrátane studených vôd v Smrdákoch a Bardejove) tvoria základ slovenského kúpeľníctva, ktoré má svetoznámu povesť. Na viaceré termálne pramene v Podunajskej nížine sa viažu kúpaliská či akvaparky, napríklad: Patince, Podhájska, Štúrovo, Dunajská Streda, Veľký Meder a i.

Prvé artézske studne na získanie pitnej vody sa na území Slovenska začali vŕtať koncom 19. storočia. Artézske vody vznikajú tak, že priepustná vrstva, v ktorej je podzemná voda, je zhora uzavretá relatívne nepriepustnými vrstvami, a tak je pod vplyvom hydrostatického tlaku. Vyskytujú sa v Podunajskej nížine i v kotlinách Slovenska, ich výdatnosť je rozdielna. Národná prírodná pamiatka Herliansky gejzír (v skutočnosti ide o vrt vybudovaný v roku 1872) v Herľanoch (okres Košice-okolie) chrlí studenú vodu do výšky cca 22 m s periódou 34 až 36 h, pričom erupcia trvá približne 25 min.

Pôdy

Pôda patrí k najvýznamnejším zložkám prírodného prostredia. Pôsobia na ňu všetky prírodné zložky krajiny i človek, preto je na Slovensku pôdny kryt veľmi rôznorodý.

Pôdne druhy

Rôzne pôdne druhy sa hodnotia podľa zrnitosti, ktorá závisí od materskej horniny. Na Slovensku sú zastúpené všetky tri pôdne druhy:

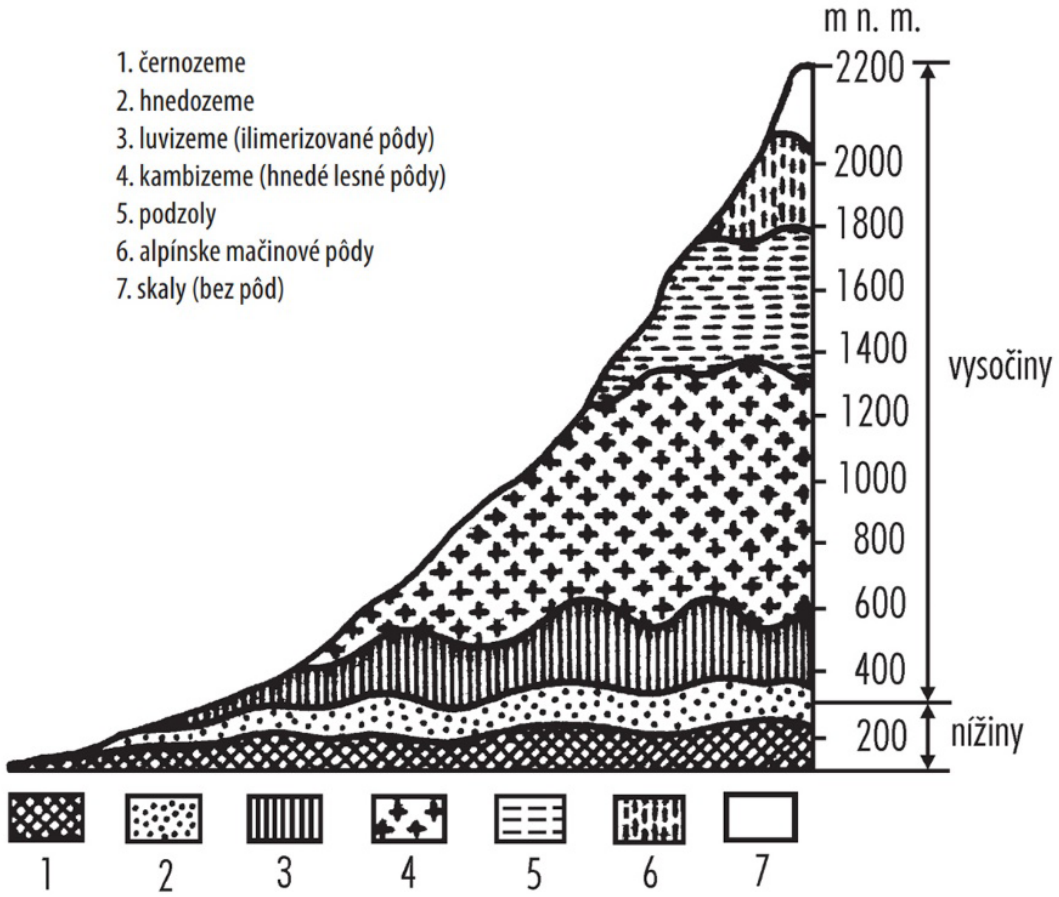
1. ľahké pôdy: piesočnaté, piesočnatohlinité a hlinitopiesočnaté;
2. stredne ťažké pôdy: hlinité a ílovitohlinité;
3. ťažké pôdy: ílovité a íly.

Piesočnaté pôdy sa nachádzajú na viatych pieskoch, pieskovcoch a kremencoch (Záhorská nížina, Podunajská a Východoslovenská nížina).

Hlinité pôdy vznikli na sprašových sedimentoch (pahorkatiny: Chvojnická, Podunajská, Východoslovenská atď., resp. kotliny Ju-

hoslovenská a Košická), v oblastiach sopečných pohorí a na územiach budovaných vápencami. Tieto pôdy sú najúrodnejšie, najlepšie sa obrábajú, pestuje sa na nich väčšina poľnohospodárskych plodín, najmä cukrová repa, pšenica, jačmeň a kukurica. **Ílovitohlinité pôdy** sú typické pre oblasť flyšových pohorí (Biele Karpaty, Javorníky, Oravská kotlina).

Ílovité pôdy a íly sa viažu na horniny, ktoré vznikli usadením bahna v nízko položených neogénnych kotlinách, napríklad v Juhoslovenskej kotline. Tieto pôdy sú za vlhka lepivé, za sucha tvrdnú, tvoria sa v nich pukliny. Nie sú úrodné a ťažko sa obrábajú. Na odolných, ťažko zvetrávajúcich horninách sú pôdy kamenisté (pokrývajú ich väčšinou lesy).

Vertikálne členenie pôdnych typov Slovenska.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 287.

Pôdne typy

Rozmiestnenie pôdnych typov podmieňuje predovšetkým výšková zonálnosť, v menšej miere geologické a hydrologické pomery.

Fluvizeme (nivné pôdy) sa vyskytujú v záplavových územiach riek. Majú rozličné vlastnosti závislé od riečnych sedimentov a výšky hladiny podzemnej vody. O niečo ďalej od vodných tokov vznikli na poriečnych rovinách **čiernice** (lužné pôdy) s bohatým humusovým horizontom. Vďaka vlahe z podzemnej vody sú úrodnejšie ako **černozeme**, ktoré sa vyvinuli na suchých sprašových pahorkatinách: Podunajskej, Chvojnickej a Východoslovenskej. Na obvode černozemí na sprašiach a sprašových hlinách, bližšie k pohoriam, kde je viac zrážok a o niečo nižšie teploty, vznikli **hnedozeme**.

Úpätia pohorí a niektoré kotliny, kde je vlhšie a chladnejšie podnebie, pokrývajú **luvizeme** (ilimerizované pôdy) a **pseudogleje** (oglejené pôdy). Nachádzajú sa na okrajoch a na výbežkoch Podunajskej a Východoslovenskej nížiny, v Juhoslovenskej kotline a v iných kotlinách.

Svahy pohorí s kryštalickými horninami do výšky 1 000 – 1 200 m n. m. pokrývajú **kambizeme** (hnedé lesné pôdy). Je to najrozšírenejší pôdny typ u nás, zväčša pokrytý listnatým lesom. Nad nimi do výšky 1 800 m n. m. vystupujú **podzoly**, pokryté ihličnatými lesmi a kosodrevinou. Najvyššie polohy nad hranicou lesa zaberajú **alpínske mačinové pôdy**.

Rašelinisko – Národná prírodná rezervácia Sosnina, Suchá hora (Orava).

Zdroj: https://dennikn.sk/2932824/na-orave-sa-zachovalo-vzacne-raselinisko-vacsinu-takych-sme-znicili-teraz-mohli-zadrziavat-vodu-v-krajine-reportaz/ (© S. Mäkká)

Na vápencoch a dolomitoch je výšková zonálnosť porušená. Súvislý pokryv vo vápencových oblastiach Slovenska bez ohľadu na nadmorskú výšku tvoria **rendziny**. V zamokrených depresiách, kde sa dlho hromadila rašelina, vznikla **rašelinová pôda**. Vyskytuje sa hlavne na Orave (rašeliniská na území Suchej hory, Klinu, Oravíc atď.), ale i na Záhorskej a Podunajskej nížine. oba pôdne typy, rovnako tak aj fluvizeme, preto označujeme ako azonálne.

Rastlinstvo

Územie Slovenska patrí do vegetačného pásma listnatých a zmiešaných lesov mierneho pásma. Slovensko je hornatá krajina, kde s rastúcou nadmorskou výškou ubúda teplota, pribúdajú zrážky, menia sa pôdne typy, skracuje sa vegetačné obdobie, menia sa i rastlinné spoločenstvá a vytvárajú sa tak výškové stupne. V pohoriach rozlišujeme, vo vzťahu k nadmorskej výške, šesť vegetačných stupňov:

1. Dubový stupeň (do 550 m n. m.), v ktorom sa popri prevládajúcom dube (*Quercus*) vyskytujú aj porasty hrabu (*Carpinus*), zaberá najteplejšie a najsuchšie časti nížin, nižších častí pohorí a kotlín. Na piesočnatých pôdach Záhorskej nížiny je rozšírená borovica (*Pinus*). Umelo bol vysadený agát (*Robinia pseudoaccacia*). V dubových presvetlených lesoch sa vyvinul aj bylinný a krovitý podrast. Väčšina týchto lesov na území Slovenska bola postupne (od doby bronzovej) premenená na ornú pôdu. Zvyšky lužných lesov sa vyskytujú na brehoch a nivách riek a potokov. Rastú v nich vŕby (*Salix*), topole (*Populus*), jelše (tzv. mäkký lužný les), na suchších miestach možno nájsť zástupcov tzv. tvrdého lužného lesa, napríklad duby, bresty (*Ulmus*) alebo jasene (*Fraxinus*).

2. **Bukový stupeň** sa nachádza v nadmorských výškach 550 – 1 300 m bohatších na vlahu a zrážky. V bukových lesoch sa okrem dominantného buka (*Fagus*) vyskytuje jedľa (*Abies*), najmä v okolí banských miest (Banská Štiavnica, Kremnica, Gelnica a i.), kde ju kedysi vysadili. V tônistých bučinách sa vyvinul iba bylinný porast s tieňomilnými a na vlhko náročnými druhmi. V tomto pásme je málo odlesnených a poľnohospodársky využívaných plôch.

3. Smrekový stupeň nasleduje za bukovým až po hornú hranicu lesa vo výške cca 1 600 m n. m. (do 1 400 m n. m. v Malej Fatre, do 1 700 m n. m. vo Vysokých Tatrách). Smreku (*Picea*) vyhovuje viac zrážok, kratšie a chladnejšie vegetačné obdobie. V smrekovom stupni sa vyskytujú aj kríky čučoriedok (*Vaccinium myrtillus*), brusníc (*Vaccinium vitis-idaea*) a vresu (*Calluna vulgaris*), resp. lúky a pasienky.

4. **Kosodrevinový stupeň** začína nad hornou hranicou lesa, zasahuje do nadmorskej výšky 1 800 m. Rastie v ňom jeden zo symbolov Tatier, borovica limba (*Pinus cembra*), jarabina vtáčia (*Sorbus aucuparia*) a na voľných plochách čučoriedky a brusnice. Vyskytujú sa tu chudobné pasienky.

5. Stupeň alpínskej bylinnej vegetácie (alpínskych lúk) sa vyskytuje len vo Vysokých a Nízkych Tatrách v nadmorských výškach 1 800 –
2 300 m. Chladnomilné trávy a byliny sa striedajú miestami s kríkmi čučoriedok a brusníc.

6. Snežný stupeň sa nachádza len v najvyšších polohách Tatier nad 2 300 m n. m., kde sú skaly pokryté lišajníkmi.

Živočíšstvo

Výskyt živočíšnych druhov sa viaže na určité typy rastlinných spoločenstiev. Preto rozlišujeme:

- **živočíšne spoločenstvá vôd, brehov a močiarov** (napríklad pstruh – *Salmo*, kapor – *Cyprinus carpio*, ropucha – *Bufo bufo*, skokan – *Rana*, volavka – *Ardea cinerea*, kačica divá – *Anas platyrhynchos*, bocian – *Ciconia ciconia*, alebo nepôvodný druh ondatra pižmová – *Ondatra zibethicus*),

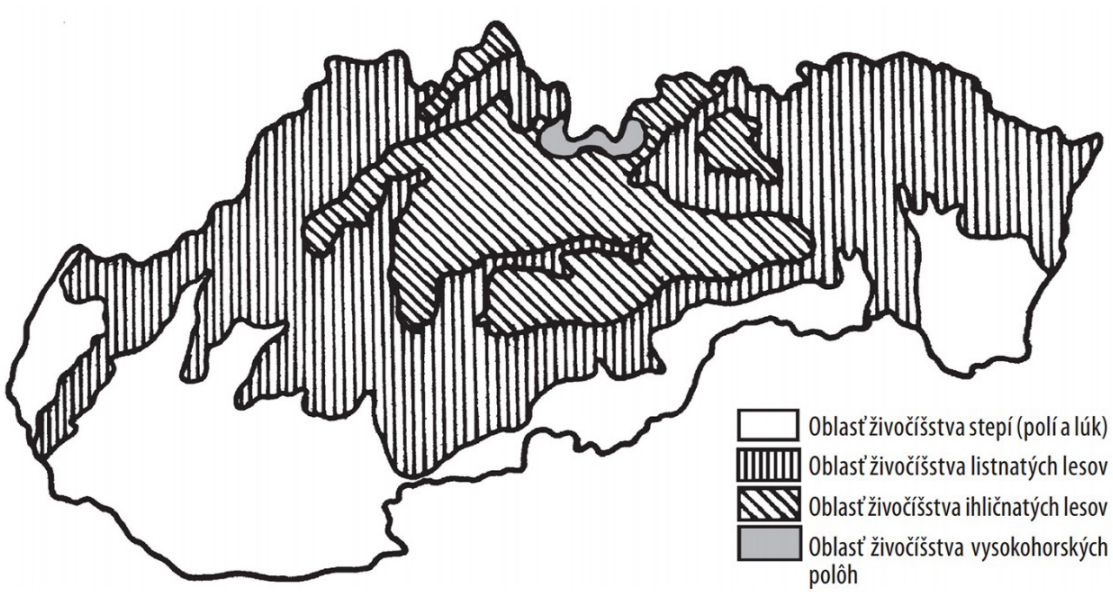
- **živočíšne spoločenstvá špecifických stanovíšť** (slanomilné, pieskomilné, skál a skalných brál, napríklad jašterica živorodá – *Zootoca vivipara*, vretenica obyčajná – *Vipera berus*),

- **živočíšne spoločenstvá lesov** – listnatých (napríklad diviak – *Sus scrofa*, srnec – *Capreolus capreolus*, líška – *Vulpes vulpes*, kukučka – *Canulus canorus*, sova obyčajná – *Stryx aluco*, vrana čierna – *Corvus corone*, mlok hrebenatý – *Triturus cristatus*) a ihličnatých (napríklad medveď hnedý – *Ursus arctos*, orol skalný – *Aquila chrysaetos*, veverica obyčajná – *Sciurus vulgaris*, vlk – *Canis lupus*, rys ostrovid – *Lynx lynx*, tetrov – *Lyrurus tetrix*, hlucháň – *Tetrao urogallus*, užovka obyčajná – *Natrix natrix*),

- **živočíšne spoločenstvá vysokohorské** (kosodreviny, alpínskych lúk a holí, napríklad kamzík vrchovský – *Rupicapra rupicapra*, svišť – *Marmota marmota*, hraboš tatranský – *Microtus tatricus*, hraboš snežný – *Chionomys nivalis*),

- **živočíšne spoločenstvá druhotné** (polí, lúk a ľudských sídiel: zajac – *Lepus europaeus*, hraboš – *Microtus arvalis*, jarabica – *Perdix perdix*, bažant – *Phasianus colchicus*, škovránok – *Alauda arvensis*, vrabec – *Passer domesticus*, sýkorka – *Parus major*, myš – *Mus musculus*).

Veľa živočíšnych a rastlinných druhov vyhynulo, alebo sa kriticky znížil ich počet v dôsledku neuvážených zásahov človeka do prírody. Preto sú dnes u nás mnohé druhy rastlín, živočíchov, ale i celé spoločenstvá chránené zákonom (kamzík, svišť, orol skalný, medveď, rys, vlk a i.).

Rozšírenie živočíšnych spoločenstiev na Slovensku.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 289.

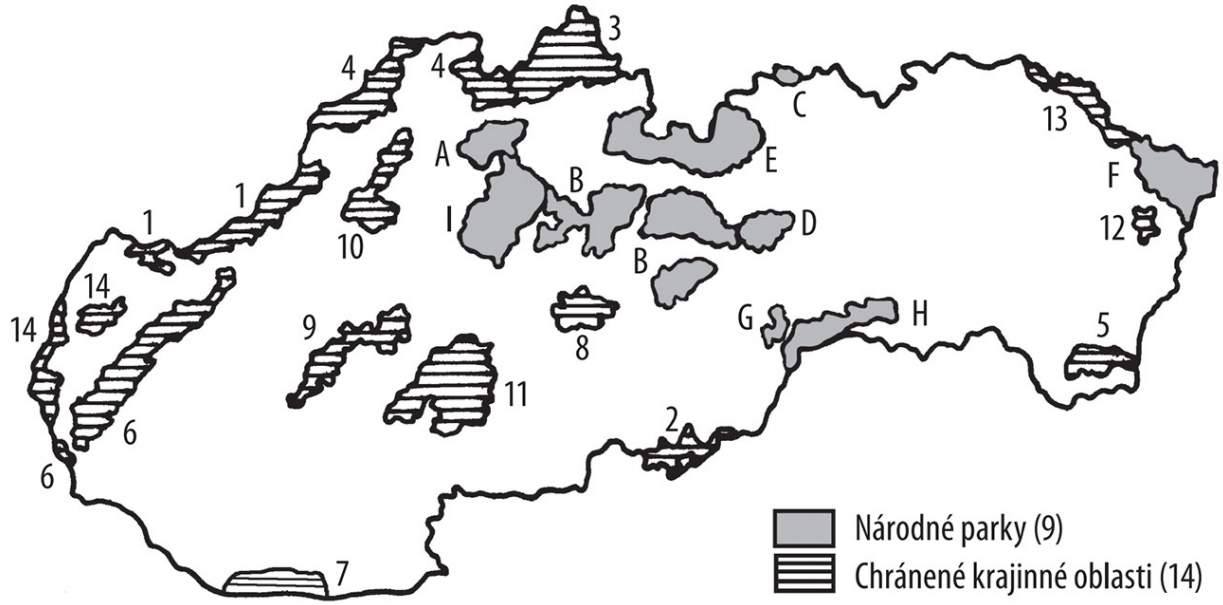
Chránené územia

Na ochranu vzácnych druhov rastlín, živočíchov, jedinečných prírodných výtvorov a celých prírodných komplexov pred negatívnymi vplyvmi hospodárskej činnosti človeka boli vytvorené chránené územia.

V zmysle Zákona č. 543/2002 Z. z. o ochrane prírody a krajiny sa komplexná ochrana prírody a krajiny realizuje v jednotlivých stupňoch ochrany v nasledovných kategóriách chránených území (CHÚ):

1. stupeň ochrany – územie SR nezaradené do vyššieho stupňa ochrany;
2. stupeň ochrany – chránená krajinná oblasť (CHKO), chránený krajinný prvok (CHKP), zóna D chráneného územia, vyhlásené ochr. pásmo CHÚ s 3. st. ochrany;
3. stupeň ochrany – národný park (NP), chránený areál (CHA), chránený krajinný prvok, zóna C chráneného územia, vyhlásené ochr. pásmo CHÚ so 4. st. ochrany;
4. stupeň ochrany – chránený areál, prírodná rezervácia (PR), národná prírodná rezervácia (NPR), prírodná pamiatka (PP), národná prírodná pamiatka (NPP), chránený krajinný prvok, zóna B chráneného územia, vyhlásené ochr. pásmo CHÚ s 5. st. ochrany;

5. stupeň ochrany – chránený areál, prírodná rezervácia, národná prírodná rezervácia, prírodná pamiatka, národná prírodná pamiatka, chránený krajinný prvok, zóna A chráneného územia, jaskyňa a ochranné pásmo jaskyne, prírodný vodopád a ochranné pásmo prírodného vodopádu, chránené vtáčie územie.

Národné parky a chránené krajinné oblasti.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 291.

Názov		Plocha (km²)	% z plochy SR
A	Národný park Malá Fatra	226,3	0,5
B	Národný park Nízke Tatry	728,4	1,5
C	Pieninský národný park	37,5	0,1
D	Národný park Slovenský raj	194,1	0,4
E	Tatranský národný park	738,0	1,5
F	Národný park Poloniny	298,1	0,6
G	Národný park Muránska planina	185,2	0,4
H	Národný park Slovenský kras	346,1	0,7
I	Národný park Veľká Fatra	403,7	0,8
Súčet		**3 157,4**	**6,5**

Národné parky.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 291.

	Názov	Plocha (km²)	% z plochy SR
1	Biele Karpaty	445,7	0,9
2	Cerová vrchovina	167,7	0,3
3	Horná Orava	587,4	1,2
4	Kysuce	654,6	1,3
5	Latorica	232,0	0,5
6	Malé Karpaty	646,1	1,3
7	Dunajské luhy	122,8	0,3
8	Poľana	203,6	0,4
9	Ponitrie	376,7	0,8
10	Strážovské vrchy	309,8	0,6
11	Štiavnické vrchy	776,3	1,6
12	Vihorlat	174,9	0,4
13	Východné karpaty	253,1	0,5
14	Záhorie	275,2	0,6
	Súčet	**5 222,9**	**10,7**

Chránené krajinné oblasti.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 292.

V roku 2024 bolo na území Slovenska spolu 1 132 chránených území (CHÚ) klasifkovaných stupňami ochrany (2. – 5.) s rozlohou 1 138 922 ha (bez vzájomných prekryvov), čo tvorí 23 % rozlohy štátu. Z toho je 23 veľkoplošných CHÚ a 1 109 maloplošných CHÚ. Podľa podielu chránených území na celkovej rozlohe krajiny je Slovensko vo svetovom meradle na poprednom mieste.

Jaskyne

K roku 2024 bolo na Slovensku evidovaných 7 189 jaskýň, ktoré sú zároveň aj prírodnými pamiatkami. Z nich 44 najvýznamnejších bolo zaradených medzi národné prírodné pamiatky. Sprístupnených je 18 jaskýň, celkový počet verejnosti voľne prístupných jaskýň predstavuje 45 jaskýň. Prevádzkovaných bolo 13 sprístupnených jaskýň v prevádzke Štátnej ochrany prírody Slovenskej republiky – Správa slovenských jaskýň. Ďalších päť jaskýň bolo prevádzkovaných inými subjektami. V roku 2022 jaskyne navštívilo 454 232 osôb. Najviac návštevníkov navštívilo Beliansku jaskyňu (107 321 osôb), Demänovskú jaskyňu slobody (81 383 osôb) a Dobšinskú ľadovú jaskyňu (53 987 osôb). Šesť jaskýň je zapísaných v zozname prírodného dedičstva UNESCO: Domica, Ochtinská aragonitová jaskyňa, Jasovská j., Krásnohorská j., Gombasecká j. a Dobšinská ľadová j.

Podzemie Národnej prírodnej pamiatky Dobšinská ľadová jaskyňa, Dobšiná (okres Rožňava).
Zdroj: https://vedanadosah.cvtisr.sk/priroda/zem/bude-dobsinska-ladova-jaskyna-aj-v-buducnosti-ladova/ (© M. Regnevič)

Chránené stromy

Sústavu chránených stromov (CHS) tvorilo celkovo 437 chránených stromov a ich skupín, vrátane stromoradí – chránených objektov. Fyzicky to predstavuje 1 251 jedincov stromov pozostávajúcich zo 65 druhov, z toho 32 pôvodných a 33 nepôvodných.

NATURA 2000

Na Slovensku sa nachádzajú aj chránené územia sústavy chránených území členských krajín Európskej únie NATURA 2000, ktorej cieľom je zachovať biodiverzitu v celej Európskej únii.

Sústavu NATURA 2000 tvoria 2 typy území:

1. Chránené vtáčie územia. Zoznam z roku 2022 obsahuje 41 chránených vtáčích území. Celková výmera chránených vtáčích území zaberá 12 828,1 km^2, čo je 25,3 % územia Slovenskej republiky.

2. Územia európskeho významu. Zoznam z roku 2022 obsahuje 642 území, ktorých celková rozloha predstavuje 6 160,1 km^2, čo predstavuje 12,6 % územia republiky. NATURA 2000 má zabezpečiť priaznivý stav populácií vybraných druhov živočíchov a rastlín a priaznivý stav biotopov, čo však vôbec nevylučuje hospodárske aktivity v územiach, pokiaľ tento priaznivý stav nenarúšajú.

K roku 2022 bolo na Slovensku vyhlásených a zapísaných do Zoznamu mokradí medzinárodného významu 14 mokradí ako „Ramsarské lokality“ s výmerou cca 407 km^2 (0,8 % územia Slovenskej republiky).

Z hľadiska jedného z najvýznamnejších vedeckých programov OSN pre výchovu, vedu a kultúru (UNESCO) s názvom „Človek a biosféra (MaB)“ sú na Slovensku do siete biosférických rezervácií (BR) zaradené 4 chránené územia (BR Poľana, BR Slovenský kras, BR Tatry, BR Východné Karpaty).

2.2 Humánna geografia

Obyvateľstvo

Prirodzený pohyb obyvateľstva

V roku 2022 žilo na Slovensku 5 428 792 obyvateľov, z toho 2 773 698 žien (51,1 %) a 2 655 094 mužov (48,9 %); (tabuľka 6). Pre rozvoj počtu obyvateľstva má rozhodujúci význam prirodzený prírastok. Najvyššiu hodnotu mal v polovici minulého storočia (16 – 17 ‰), odvtedy prirodzený prírastok stále klesá, dokonca v roku 2001 dosiahol nulovú hodnotu; v r. 2022 dosiahol -1,3 ‰ (priemerná pôrodnosť 9,7 ‰, úmrtnosť cca 11,0 ‰). V úmrtnosti pretrváva nadúmrtnosť mužov. Najväčšími príčinami smrti (45 % zo všetkých úmrtí) sú choroby obehovej sústavy a nádorové ochorenia (22 % zo všetkých úmrtí), na ktoré zomiera až 68,7 % populácie. Vysoký prirodzený prírastok je v okresoch na severe a východe Slovenska (napríklad Sabinov 9,8 ‰, Kežmarok 8,4 ‰, Námestovo 7,9 ‰, Stará Ľubovňa 6,1 ‰, Košice-okolie 3,0 ‰), kde je i vysoká pôrodnosť. Špecifikom je vysoký prirodzený prírastok v okrese Senec (4,4 ‰), Pezinok (0,2 ‰), ktoré sú ale odrazom suburbanizácie hlavného mesta Slovenska – Bratislavy. Záporný prirodzený prírastok (úbytok) dosahuje viac ako polovica okresov Slovenska (napríklad Myjava -7,2 ‰, Medzilaborce -6,7 ‰, Komárno -6,6 ‰, Nové Zámky -6,1 ‰, Poltár -5,0 ‰, Turčianske Teplice -4,4 ‰, Žarnovica -3,1 ‰, Banská Štiavnica -2,5 ‰).

Migrácia obyvateľstva patrí medzi javy, ktoré sú významným faktorom ekonomického a sociálneho vývoja spoločnosti. Demografický vývoj v minulosti silne ovplyvňovala **emigrácia**. Prúdy vysťahovalectva smerovali do Budapešti a Viedne (v 19. storočí), do USA, Kanady a Argentíny (koniec 19. až prvá tretina 20. storočia); v rokoch 1945 – 1946 sa uskutočnil odsun karpatských Nemcov a výmena obyvateľstva s Maďarskom. Ďalšie emigračné vlny boli po roku 1948 (osídľovanie českého pohraničia – Sudet) a 1968 (do zahraničia). Po páde komunistického režimu v roku 1989 sa utvorili podmienky pre voľnú migráciu obyvateľov.

Rok	Počet obyvateľov
2000	5 402 547
2005	5 389 180
2010	5 435 273
2015	5 426 652
2020	5 457 873
2022	5 428 792
2024	5 422 620

Vývoj počtu obyvateľov Slovenska. Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 294; https://www.slovak.statistics.sk

Vlna sťahovania sa prejavila aj v roku 1993, po rozdelení Českej a Slovenskej federatívnej republiky a vzniku Slovenskej republiky. Zo Slovenska sa odsťahovalo 7 355 osôb (z toho do Českej republiky 7 276, t. j. 98,9 %). Na Slovensko sa prisťahovalo 9 106 osôb, (z toho 7 232 z Českej republiky). Celkový objem zahraničného sťahovania v roku 1993 tak dosiahol 16 461 osôb (z toho medzi Českom a

Slovenskom 14 508 osôb). Intenzívne migračné prúdy medzi dotknutými štátmi sa postupne stabilizovali. V roku 2022 bolo evidovaných 1 467 prisťahovaných z Česka a 1 631 vysťahovaných do Česka.

Slovenská republika je naďalej imigračne ziskovou krajinou. Zahraničnou **imigráciou** Slovensko získalo 968 osôb (v roku 2022 sa 5 436 prisťahovalo a 4 468 osôb sa vysťahovalo). Prírastok sťahovaním dosiahol hodnotu cca 1,0 ‰. Emigrácia zo Slovenska prepočítaná na 1 000 obyvateľov bola približne 1,1 ‰ a imigrácia 0,8 ‰.

Vo **vnútornej migrácii** sú charakteristické pohyby z východu krajiny na západ a sťahovanie obyvateľstva na krátke vzdialenosti – medzi mestom a jeho zázemím, predovšetkým za prácou. V súčasnom období nedostatok bytov v mestách a ich cena, resp. lacnejšie pozemky a čistejšie prostredie vedie k odlivu obyvateľov z miest na vidiek, najmä v zázemí veľkých miest (napríklad Bratislavy, Trnavy, Banskej Bystrice, Prešova, Košíc) v primeranej dochádzkovej vzdialenosti. Tento pohyb obyvateľstva indikuje suburbanizačné procesy.

Celkový pohyb obyvateľstva je výsledkom prirodzeného pohybu a migrácie. Celkový úbytok obyvateľstva na Slovensku ako výsledok prirodzeného úbytku (6 915 osôb, t. j. -1,3 ‰) a migračného prírastku obyvateľstva (995 osôb, t. j. 0,2 ‰) na Slovensku dlhodobo dosahuje nízke hodnoty. V roku 2022 dosiahol hodnotu -5 920 osôb, t. j. -1,1 ‰.

Vekové zloženie obyvateľstva

Vekové zloženie obyvateľstva poukazuje na starnutie populácie. Nastáva úbytok detskej populácie a rastie početnosť osôb v poproduktívnom veku. Podiel detí od 0 do 14 je 16,1 %, osôb v produktívnom veku (15 až 64 roční) je 66,1 % a v poproduktívnom (65 rokov a viac) je 17,8 %. Stredná dĺžka života (t. j. nádej na dožitie u detí narodených v roku 2022), má na území Slovenska hodnoty nižšie ako európsky priemer. Ženy v Slovenskej republike majú nádej na dožitie 80,3 roka (v EÚ 83,6 rokov), muži iba 73,6 roka (v EÚ 78,2 rokov).

Veková skupina		**abs.**	**%**
Predproduktívny vek	0 – 14	873 452	16,1
Produktívny vek	15 – 64	3 586 272	66,1
Poproduktívny vek	65 a viac	969 068	17,9
Súčet		**5 428 792**	**100,0**

Vekové zloženie obyvateľov Slovenska v roku 2022.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 295.

Hustota zaľudnenia

Slovensko v porovnaní s inými európskymi krajinami je priemerne zaľudnená krajina. V roku 2022 dosiahla hustota zaľudnenia 110,8 obyvateľov na km^2. Osídlenie jednotlivých regiónov je nerovnomerné. Najviac ľudí je sústredených v mestách, v kotlinách a v nížinách (vo Svite 1 718 obyvateľov na km^2, v Prešove 1 184, v Humennom 1 072, v Prievidzi 1 022, v Partizánskom 943, v Žiline 1 019, v Novej Dubnici 938). Najnižšiu hustotu na km^2 majú mestá Vysoké Tatry 11, Tisovec 30, Hriňová 56, Dobšiná 62, Jelšava 68 a Modrý

Kameň 84. Medzi najhustejšie zaľudnené okresy (okrem mestských okresov Bratislavy a Košíc) patrí okres Senec (281 obyvateľov/km^2), Žilina (197), Kysucké Nové Mesto (188) a k najmenej zaľudneným okresom patria Medzilaborce (25 obyvateľov/km^2), Krupina (37) a Turčianske Teplice (40).

Národnostné zloženie

Na Slovensku je pestré národnostné zloženie. Z celkového počtu obyvateľstva 83,8 % tvoria Slováci. Najsilnejšie zastúpenou národnostnou menšinou sú Maďari (približne 7,8 %), ktorí tvoria väčšinu v okresoch Dunajská Streda (68,7 %) a Komárno (61,6 %). Na východnom Slovensku žijú Rusíni a Ukrajinci (0,6 %). Rómovia (1,2 %) žijú rozptýlení po celom území štátu. Významný podiel na obyvateľstve majú na východnom a južnom Slovensku. Často sa hlásia k maďarskej, resp. slovenskej národnosti. Česi tvoria asi 0,5 % obyvateľov Slovenska, žijú prevažne v mestách. Podľa údajov z roku 2021 majú najnižšie zastúpenie Nemci (0,06 %) a Poliaci (0,07 %). Ostatné, resp. nezistené národnosti tvoria 6,6 % obyvateľov Slovenska.

Náboženské zloženie

Slovensko je krajina s dávnou kresťanskou tradíciou. V roku 2021 sa k veriacim hlásilo až 76,2 % obyvateľov. Prevláda vyznanie rímskokatolícke (55,8 %), nasleduje evanjelické (5,3 %) a gréckokatolícke (4,0 % v r. 2021). Agendu na úseku cirkví a náboženských spoločností zastrešuje v zákonom vymedzenom rozsahu Ministerstvo kultúry Slovenskej republiky ako ústredný orgán štátnej správy pre vzťahy s cirkvami a náboženskými spoločnosťami. V roku 2022 bolo na Slovensku 18 registrovaných cirkví a náboženských spoločností.

Zamestnanosť

Zamestnanosť obyvateľov odzrkadľuje hospodársku úroveň štátu. V Slovenskej republike v roku 2021 pracovalo spolu 2,2 mil. osôb, čo predstavuje 85,8 % ekonomicky aktívnych obyvateľov. Najviac zamestnaných pracovalo vo výrobných odvetviach (v priemysle 17,8 %, v poľnohospodárstve, poľovníctve, lesnom hospodárstve 2,3 %, v stavebníctve 6,5 %), ďalej v nevýrobných odvetviach (vo veľkoobchode a maloobchode 13,1 %, v doprave a skladovaní 4,9 %, vo vzdelávaní 5,9 %, v zdravotníctve 5,9 %) a v ostatných odvetviach pracovalo 28,3 % zamestnaných. Nezistených bolo 15,3 %.

V súlade s celosvetovým trendom klesá i u nás podiel zamestnaných v poľnohospodárstve a v priemysle, vzrastá podiel zamestnaných v nevýrobných odvetviach, napríklad v obchode, zdravotníctve a v ostatných službách.

Po svetovej hospodárskej kríze v rokoch 2008 – 2010 nastalo obdobie rastu, pod ktorú sa podpísalo zefektívnenie výrobných odvetví hospodárstva, ako aj príchod ďalších zahraničných investorov. To sa odrazilo v znížení nezamestnanosti. Miera evidovanej nezamestnanosti Slovenska dosiahla 5,9 % (rok 2022), v roku 2013 bola 13,5 %. V niektorých okresoch dosahuje i naďalej vysoké hodnoty, napríklad Rimavská Sobota (19,4 %), Rožňava (14,1 %), Kežmarok (16,7 %), Revúca (16,7 %), Trebišov (12,2 %), kým v okresoch západného Slovenska je nezamestnanosť malá, napríklad okresy mesta Bratislava, okres Dunajská Streda (3,9 %), Galanta (3,4 %), Hlohovec (3,0 %), Trnava (3,0 %), Piešťany (2,8 %).

Sídla

Sídelná štruktúra Slovenska je výsledkom historického a hospodárskeho vývoja. Slovensko má pomerne hustú sídelnú sieť, tvorenú viac ako 7 000 sídlami, ktoré boli zlúčené do 2 927 obcí (údaj z roku 2022).

Vidiecke sídla

Najväčší počet obcí tvoria vidiecke obce (2 786, t. j. 95,2 %). V roku 2022 v žilo 2 603 351 obyvateľov (47,9 %), pri priemernej hustote 60,3 obyvateľov/km^2.

Z geografického hľadiska členíme vidiecke obce na kompaktné a rozptýlené. Nachádzajú sa v rôznych nadmorských výškach, majú rôzny pôvod, pôdorys a z hospodárskeho hľadiska aj rôzne funkcie (obytnú, poľnohospodársku, priemyselnú, rekreačnú).

Kompaktné vidiecke sídla v nížinách, kde boli najlepšie podmienky pre hospodársku činnosť, rozlohou a počtom obyvateľstva sú najväčšie. Prevládajú sídla od 1 000 do 2 000 obyvateľov. Sídla od 2 000 do 5 000 obyvateľov tvoria prechod k mestským sídlam, majú prevahu nepoľnohospodárskeho obyvateľstva.

Horské oblasti sa vyznačujú malými sídlami. Pre nedostatok poľnohospodárskej pôdy sa zameriavali na iné aktivity. Vznikli tu osady drevorubačské (v doline Čierneho Hrona), banícke (Staré Hory, Špania dolina), uhliarske (Donovaly), ktoré transformovali svoju pôvodnú funkciu (napríklad Donovaly na rekreačnú).

Rozptýlené vidiecke sídla vznikali v horských oblastiach severného a stredného Slovenska v 16. až 18. storočí. Majú rôzne miestne názvy ako kopanice (Myjavská pahorkatina, Biele Karpaty, Javorníky), lazy (Krupinská planina, Poľana a Slovenské Rudohorie), rale (Orava), štále (okolie Novej Bane). Mnohé z týchto samôt stratili pôvodnú obytno-výrobnú funkciu a zmenili ju na rekreačnú.

Vidiecke sídla v súčasnosti plnia prevažne obytnú funkciu. Väčšina obyvateľov z nich dochádza za prácou do miest a menších hospodárskych centier. Vidiecke sídla, v ktorých bol umiestnený priemysel (napríklad Gbeľany, Mobis Slovakia – výroba autosúčiastok; Teplička nad Váhom, Kia Motors Slovakia – výroba áut; Kočovce, Hella – výroba svetlometov do áut; Vojany – elektráreň), majú priemyselnú funkciu. Vidiecke sídla v blízkosti atraktívnych turistických stredísk nadobúdajú novú funkciu, rekreačnú a turistickú (napríklad Ždiar).

Mestské sídla

Miest na Slovensku je len 141, žije v nich však viac ako polovica obyvateľov (2 899 011, t. j. 53,2 % v roku 2022) pri priemernej hustote 399,84 obyv. /km^2. Najnovším mestom Slovenska sú Nesvady (okres Komárno), ktoré získali štatút mesta v roku 2020.

Mestské sídla rozdeľujeme do 4 skupín:

1. malé mestá – do 4 999 obyvateľov – je ich 26, napríklad Dudince, Bojnice, Modrý Kameň, Spišská Stará Ves, Spišské Vlachy, Tlmače, Leopoldov a i. ; – od 5 000 do 19 999 obyvateľov – je ich 78, napríklad Poltár, Rajec, Šurany, Dudince, Zlaté Moravce, Skalica, Vráble, Púchov. Malé mestá sú centrami hospodárskych aktivít svojho zázemia;

2. stredne veľké mestá - od 20 000 do 49 999 obyvateľov – je ich 28, napríklad Poprad, Levice, Nové Zámky, Ružomberok, Šaľa; majú význam najmä ako priemyselné strediská;
3. veľké mestá – od 50 000 do 99 999 obyvateľov – je ich 7: Prešov, Žilina, Banská Bystrica, Nitra, Trnava, Martin, Trenčín; sú to priemyselné a kultúrne strediská, sídla vysokých škôl, úradov a pod. ;
4. veľkomestá – nad 100 000 obyvateľov – sú 2: Bratislava, hlavné mesto Slovenska a Košice, metropola východného Slovenska.

Mestská pamiatková rezervácia Banská Štiavnica (okres Banská Štiavnica).
Zdroj: https://www.bystricoviny.sk/bystricoviny-tv/jozef-duriancik-mestska-pamiatkova-rezervacia-banska-bystrica-ma-65-rokov/

Všetky väčšie mestá na Slovensku sú polyfunkčné, len niektoré menšie sú monofunkčné, v ktorých dominuje jedna funkcia, napríklad liečebná (Trenčianske Teplice, Vysoké Tatry), dopravná (Čierna nad Tisou), výrobná (Stará Turá) atď. Mestá so zachovanými historickými jadrami s množstvom pamiatok, boli vyhlásené za mestské pamiatkové rezervácie, napríklad Banská Štiavnica, Kremnica, Levoča, Spišská Sobota, Spišská Kapitula, Kežmarok, Bardejov, Bratislava, Prešov, Trnava.

Poľnohospodárstvo

Poľnohospodárstvo zabezpečuje výživu obyvateľstva, suroviny pre priemysel a krmoviny pre živočíšnu výrobu. V minulosti v tomto odvetví pracovala väčšina obyvateľstva Slovenska. Od roku 1949 sa postupne uplatňovala socializácia poľnohospodárstva, avšak často násilnou formou podľa sovietskeho vzoru (tzv. *kolektivizácia*). Pozitívnym znakom boli mechanizácia a intenzifikácia, ktoré uvoľnili značné množstvo pracovníkov pre rozvíjajúci sa priemysel. V sedemdesiatych rokoch dochádza k poslednej fáze socializácie – k vzniku aglomerovaných družstiev so spoločným vedením a strojovým parkom. Napriek mnohým nedostatkom sa podarilo zvýšiť hektárové výnosy a zabezpečiť sebestačnosť vo výrobe väčšiny potravín.

Po roku 1989 nastali v celom hospodárstve výrazné zmeny, ktoré sa prejavili aj v poľnohospodárstve. Systém štátnych a družstevných hospodárstiev sa rozpadol. Poľnohospodárske družstvá sa transformovali na podielnické družstvá, z ktorých neskoršie vznikli akciové spoločnosti, spoločnosti s ručením obmedzeným, obchodné spoločnosti alebo farmy samostatne hospodáriacich roľníkov. Napriek rôznym ťažkostiam bolo v primárnom sektore zamestnaných 1,9 % pracujúcich z hospodárstva Slovenskej republiky (2021). V roku 2022 poľnohospodárstvo disponovalo s 2 372 341 ha poľnohospodárskej pôdy (48,4 % rozlohy Slovenska), z toho je 1 403 864 ha ornej pôdy, čo predstavuje približne 59,2 % poľnohospodársky využívanej pôdy (stupeň zornenia).

Rastlinná výroba

Trhová produkcia rastlinnej a živočíšnej výroby je približne vyrovnaná. Najvýznamnejšou zložkou rastlinnej výroby je pestovanie obilnín, predovšetkým pšenice (*Triticum*), raže (*Secale*) a jačmeňa (*Hordeum*). Ich produkcia na Slovensku v roku 2022 bola 3 382 795 t. Významná je produkcia zemiakov (*Solanum tuberosum*) – 130 632 t. Z technických plodín najväčší význam majú olejniny (716 882 t), predovšetkým slnečnica (*Helianthus annuus*) a repka olejnatá (*Brassica napus subsp. napus*). Význam pestovania cukrovej repy (*Beta vulgaris var. altissima*) na území Slovenska klesá. Pre potreby dvoch cukrovarov (Sereď, Trenčianska Teplá) sa vypestovalo 1 096 749 t cukrovej repy. Slovenské vinohradníctvo má dávnu tradíciu; známe vinohradnícke oblasti sú napríklad Malokarpatská, Nitrianska, Modrokamenská, Tokajská. Hlavná zeleninárska a ovocinárska oblasť je južné Slovensko.

Poľnohospodárska pôda	ha	%
z toho: orná pôda	1 403 864	59,2
vinice	26 060	1,1
záhrady	75 518	3,2
chmeľnice	501	0,0
ovocné sady	17 510	0,7
trvalé trávne porasty	848 888	35,8
Súčet	**2 372 341**	**100,0**

Štruktúra poľnohospodárskej pôdy v SR (2022).
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 300.

Živočíšna výroba

V živočíšnej výrobe pokračuje pokles chovu hospodárskych zvierat. Najdôležitejší je chov dobytka. Hlavné chovateľské oblasti sú na juhozápadnom Slovensku, kde je významná krmovinová základňa. Stavy hovädzieho dobytka v roku 2022 dosiahli cca 433 000 ks. Najviac ošípaných sa chová v kukuričnej poľnohospodárskej výrobnej oblasti, stav v roku 2022 bol necelých 381 000 ks. Úspešne sa rozvíja chov dostihových koní (Topoľčianky), prevažne na export. Tradičný chov oviec salašníckym spôsobom v odlesnených častiach pohorí alebo v podhorských oblastiach charakterizuje pokles stavu (cca 301 000 ks v roku 2022). Chov hydiny sa sústreďuje do veľkých špecializovaných hydinárskych fariem, ktoré sú v bezprostrednej blízkosti veľkých spotrebných centier (Kežmarok, Ivanka pri Dunaji, Topoľčany, Dvory nad Žitavou). V roku 2022 sa na Slovensku chovalo zhruba 9 000 000 ks hydiny rôznych druhov.

Hoci má chov rýb na Slovensku stúpajúcu tendenciu a v roku 2022 sa vylovilo 4 715 t rýb, doviezlo sa 17 790 t, hlavne z Česka. Zhoršené environmentálne podmienky v niektorých oblastiach Slovenska záporne ovplyvňujú chov včiel, ktorý je nenahraditeľný pre ovocinárstvo a produkciu kvalitného medu.

Poľnohospodárske výrobné oblasti

Pod vplyvom pôsobenia rozmanitých fyzickogeografických činiteľov sa územie Slovenska člení na päť poľnohospodárskych výrobných oblastí:

1. Kukuričná výrobná oblasť má najpriaznivejšie podmienky pre rozvoj poľnohospodárstva. Zaberá nížiny a kotliny do nadmorskej výšky 200 m (Podunajská a Východoslovenská nížina, časti Juhoslovenskej a Košickej kotliny). Priemerné ročné teploty sú 9,5 až 10 °C, úhrn zrážok 550 – 600 mm. Nedostatok atmosférických zrážok sa rieši závlahami. Na černozemiach sa pestujú plodiny náročné na teplo a pôdu: kukurica (*Zea mays*), pšenica, cukrová repa, olejniny, tabak (v minulosti tabak sedliacky – *Nicotiana rustica*, neskôr tabak virgínsky – *Nicotiana tabbacum*), vinič hroznorodý (*Vitis vinifera*), ovocie.

2. Repárska výrobná oblasť nadväzuje na kukuričnú oblasť vo vyšších častiach Podunajskej pahorkatiny a na okrajoch Juhoslovenskej a Košickej kotliny. Rozprestiera sa v nadmorskej výške 200 – 300 m, má priaznivé klimatické podmienky, priemerná ročná teplota 8 – 9 °C, zrážky 600 – 700 mm. Typické sú hnedozeme, na ktorých sa pestujú najmä cukrová repa, pšenica, aj kukurica, sladovnícky jačmeň, kŕmne obilniny. Rozvinuté je tiež vinohradníctvo.

3. Zemiakarská výrobná oblasť zahŕňa nižšie a stredné časti vrchovín stredného a severného Slovenska. V nadmorských výškach 400 – 600 m, s priemernými ročnými teplotami 7 – 8 °C a zrážkami okolo 700 mm. Prevládajú tu kambizeme (hnedé lesné pôdy), na ktorých sa pestujú zemiaky, raž a ovos (*Avena*). Lúky a pasienky tvoria krmovinovú základňu pre živočíšnu výrobu. Nachádza sa na Orave, Kysuciach, v Podtatranskej a Hornádskej kotline i v Nízkych Beskydách.

4. Zemiakarsko-ovsená výrobná oblasť zaberá nižšie podhorské oblasti a vysoko položené kotliny s nadmorskou výškou 500 – 600 m, s priemernými teplotami 6,5 – 7,5 °C a zrážkami 700 – 800 mm. Pestujú sa zemiaky, krmoviny a menej náročné obilniny (ovos). Tvorí prechod k horskej poľnohospodárskej výrobnej oblasti.

5. Horská výrobná oblasť zaberá územie s chladným a vlhkým podnebím a kratším vegetačným obdobím v nadmorskej výške nad 600 m. Tvoria ju najmä podhorské a horské regióny západného, stredného a východného Slovenska, s priemernými ročnými teplotami 6,5 – 7 °C a zrážkami nad 800 mm. Na podzolových pôdach sa pestuje raž, ovos, zemiaky, ľan siaty (*Linum usitatissimum*) a kŕmne okopaniny (kvaka – *Brassica napus var. napobrassica*, kŕmna repa – *Beta vulgaris var. Rapacea*). Plochy poľnohospodárskej pôdy horskej výrobnej oblasti sa využívajú aj ako lúky a pasienky.

Lesné a vodné hospodárstvo

Lesy sú významnou zložkou prírodného prostredia a zdrojom surovín pre národné hospodárstvo. Hlavným cieľom racionálneho hospodárenia s lesmi je ich vhodné využitie v súlade so zaistením ich reprodukcie a uchovanie všetkých ich funkcií.

Lesy majú v krajine viacero funkcií. Vodohospodárska a klimatická funkcia sú dominantné (les akumuluje a zadržuje vlahu). Plnia i funkciu pôdoochrannú a rekreačnú. Sú zdrojom drevnej suroviny.

V roku 2022 zaberali lesné pozemky 2 029 035 ha, čiže 41,4 % z celkovej rozlohy Slovenska. Ročná ťažba dreva dosiahla 7 641 000 m^3. Štátne lesné podniky vlastnia a obhospodarujú takmer 54 % lesnej pôdy Slovenska. Ostatné verejné lesné podniky (lesy patriace mestám a obciam) vlastnia 9 % a súkromné lesné podniky 37 % porastovej pôdy. Lesníctvo je hlavným dodávateľom suroviny pre drevospracujúci a papierenský priemysel, najvyhľadávanejšie dreviny sú smrek, dub a buk.

Voda patrí k najzákladnejším zdrojom národného hospodárstva. Vodné plochy na Slovensku zaberajú 95 349 ha, t. j. 1,9 % (2022). Vodné hospodárstvo zabezpečuje zdroje priemyselnej vody, pitnú vodu pre obyvateľstvo, obhospodaruje vodné nádrže a riečne toky.

Na Slovensku má toto odvetvie hospodárstva tradície, ktoré siahajú do obdobia budovania banských vodovodov a sústavy umelých vodných nádrží (tajchov) v 16. až 18. storočí pri Banskej Štiavnici. V minulom storočí sa vybudovali viaceré vodné nádrže pre energetické účely (Vážska kaskáda). V roku 1993 bolo uvedené do prevádzky viacúčelové vodné dielo Gabčíkovo (220 MW). Dolný tok Váhu je splavnený až po Sereď. Budujú sa i malé vodné elektrárne (na Váhu a na rieke Hron).

Vzhľadom na obmedzené zdroje podzemných vôd viaceré vodné nádrže zabezpečujú zásobovanie obyvateľstva pitnou vodou: Starina, Bukovec, Tichý potok (zásobuje mestá Košice a Humenné), Málinec (Lučenec), Hriňová (Zvolen), Nová Bystrica (Čadca a Žilina), Turček (Žiar nad Hronom a Prievidza), Hronček (Banská Bystrica).

Aktuálne úlohy vodného hospodárstva Slovenska súvisia s ochranou vodných zdrojov pred priemyselnou a hospodárskou činnosťou, riešením mimoriadnych situácií (povodne, sucho spojené s nedostatkom vody), monitoringom a informačným systémom.

Priemysel

Priemysel bol v roku 2022 najväčším a najdôležitejším odvetvím národného hospodárstva Slovenskej republiky. Zamestnával asi 20 % ekonomicky činného obyvateľstva, tvoril asi 20 % hrubého domáceho produktu a má vedúce postavenie v zahraničnom obchode.

Súčasné postavenie priemyslu a jeho územné rozmiestnenie je výsledkom historického vývoja. Priemyselná výroba na Slovensku sa začína rozvíjať začiatkom 19. storočia (v roku 1832 prvý parný stroj v súkenke v Haliči pri Lučenci). Rozvíjajú sa tradičné priemyselné odvetvia: ťažobný priemysel, železiarstvo, drevársky, textilný, sklársky, garbiarsky a papierenský priemysel; v poľnohospodárskych oblastiach potravinársky: mlyny, cukrovary, sladovne, pivovary. Koncom 19. storočia vzniká chemický priemysel v Bratislave (rafinéria ropy Apollo, chemický závod Dynamit Nobel).

Po vzniku Československej republiky (1918) sa na Slovensku priemysel rozvíjal pomaly, pričom produkoval hlavne strojárske výrobky, zbrane a muníciu (Považská Bystrica, Dubnica nad Váhom), chemické produkty (Nováky), umelé vlákna (Svit), obuv (Baťovany, dnes Partizánske) a i.

Najväčšie zmeny priniesla po skončení druhej svetovej vojny (1945) industrializácia Slovenska, ktorá sa zamerala na budovanie hutníckeho, energetického, strojárskeho (najmä ťažkého) a chemického priemyslu a aj na výrobu stavebných materiálov. Tieto sa rozvíjali na úkor spotrebného priemyslu. Priemyselná výroba sa sústredila do veľkých závodov, pričom množstvo a druh produktov bol vopred určený plánovaním (tzv. päťročnice), ktoré zohľadňovalo produkciu v ostatných štátoch tzv. východného bloku.

Prechod na trhové hospodárstvo od roku 1989 sa výrazne prejavil aj v priemysle. Zmenilo sa vlastníctvo (privatizácia), priemyselné podniky prešli zo štátneho vlastníctva do súkromného a vlastníctva akciových spoločností (a. s.) a spoločností s ručením obmedzeným (s. r. o.); zmenili sa výrobné programy (reštrukturalizácia výroby), veľkosť podnikov a počet pracovníkov. V roku 2022 zamestnanosť v priemysle dosahovala 19,8 % z celkovej zamestnanosti SR. V súčasnosti je priemyselná výroba založená na automobilovom, elektrotechnickom a hutníckom priemysle.

Výroba strojov, prístrojov a zariadení

Výroba strojov a prístrojov, elektrických a optických zariadení a výroba dopravných zariadení sa nachádza vo všetkých oblastiach Slovenska.

Výroba strojov a prístrojov je sústredená na strednom Považí, kde prebieha produkcia a servis vojenskej techniky (Trenčín, Bytča, Dubnica nad Váhom). Výroba ložísk má tradíciu v Považskej Bystrici, Žiline, Kysuckom Novom Meste a v Skalici. Na strednom Slovensku sa nachádzajú strojárske závody v Detve a v Brezne. Významná je výroba zdravotníckej techniky v Starej Turej a v Novom Meste nad Váhom. Známe sú tiež opravovne a výroba železničných vagónov v Poprade, Trnave, Vrútkach, Zvolene či výroba automatických práčok v Poprade-Matejovciach. V Trenčíne, Topoľčanoch, vo Vrábľoch a v Nových Zámkoch je elektrotechnická výroba. Elektrotechnické závody sú v Liptovskom Hrádku, Nitre, Galante atď. Na západnom Slovensku je dobre rozvinutá výroba dopravných zariadení. Osobné autá sa vyrábajú v Bratislave (Volkswagen Slovakia), Trnave (Stellantis Slovakia), v Tepličke pri Žiline (Kia Motors), v Nitre (Jaguar Land Rover); obci Valaliky pri Košiciach sa buduje závod na výrobu elektromobilov značky Volvo. Firma SAM a. s. v Komárne vyrába riečne lode a ťažké oceľové konštrukcie.

Kovovýroba a hutníctvo

Výroba kovov a kovových výrobkov tvorí základ pre strojársku výrobu. Hutníctvo železa je sústredené v U. S. Steel v Košiciach (obchodná značka USS). Vyrába železo, oceľ, plech a iné hutnícke výrobky. Ďalší hutnícky závod (výroba bezšvíkových oceľových rúr) sú železiarne v Podbrezovej (ŽP). Najväčší závod na spracovanie hliníka bol Slovalco v Žiari nad Hronom (začiatkom roka 2023 ukončil výrobu a jej reštart zatiaľ neplánuje).

Energertika a ťažba

Ťažba energetických surovín, výroba a rozvod elektriny, plynu a vody má významný podiel na priemyselnej výrobe Slovenska. Dodáva energiu, ktorú potrebujú všetky hospodárske odvetvia, doprava i domácnosti. Slovensko má malé zásoby palív. Ťažba hnedého uhlia a lignitu, ktoré sa ťažili najmä v Handlovej a Novákoch, sa v roku 2023 skončila a rovnako tak aj prevádzka Elektrárne Nováky v Zemianskych Kostoľanoch. V tomto roku (2024) došlo k ukončeniu prevádzky tepelnej elektrárne Vojany. Ropa a zemný plyn sa dovážajú ropovodom a plynovodom z Ruska; od roku 2025 bude Slovensko zásobované aj surovinami z Ázie a Severnej Ameriky, príp. z ložísk v Severnom mori, ktoré k nám budú prepravované prostredníctvom produktovodov cez Turecko, resp. vybrané krajiny EÚ. Veľký význam pre Slovensko majú vodné elektrárne. Najviac ich je vybudovaných na Váhu.

V roku 1993 začala pracovať veľká vodná elektráreň pri Gabčíkove na Dunaji. Najväčší podiel na výrobe elektrickej energie má jadrová elektráreň v Mochovciach a Jaslovských Bohuniciach.

Chemická výroba

Výroba chemikálií, chemických výrobkov a syntetických vláken má medzi priemyselnými odvetviami tiež významné postavenie. Sústredený je najmä v Bratislave (Slovnaft) a na západnom Slovensku (Duslo Šaľa); Slovnaft spracúva ropu na pohonné látky (benzín, motorová nafta) a oleje, firma Duslo Šaľa je zasa producentom dusíkatých hnojív, ktoré vyrába zo zemného plynu. Ďalšie chemické závody sú v Novákoch (Fortischem), Nitre (Giesecke & Devrient Slovakia), Žiline (Považské chemické závody) a Smoleniciach (Chemolak). Výroba liekov je umiestnená v Hlohovci (G. V. Pharma), Nitre (PharmaGal), Slovenskej Ľupči (Biotika) a Šarišských Michaľanoch (IMUNA PHARM). Gumárenský priemysel je rozvinutý v Púchove (Continental Matador) a Dolných Vesteniciach (ContiTech Vibration Control Slovakia).

Potravinárska výroba

Výroba potravín, nápojov a spracovanie tabaku má na Slovensku dlhodobú tradíciu. Cukrovary sú v prevádzke už len v Seredi (firma Slovenské cukrovary) a Považskej Teplej (Považský cukor). Závody potravinárskeho priemyslu sú rozmiestnené po celom Slovensku.

Textilný a kožiarsky priemysel

Tradičná textilná a konfekčná výroba mení svoj charakter. Do popredia sa dostávajú korporácie zamerané na produkciu textílií a šitia poťahov pre automobilový priemysel (napríklad v Liptovskom Mikuláši, Leviciach, Púchove, Prešove, Humennom, Čadci). Na

Slovensku má bohatú históriu aj výroba kože a kožených výrobkov. Surové kože sa spracúvajú v Liptovskom Mikuláši (NICOLAUS LEATHER). Obuv sa v súčasnosti vyrába v Komárne (Rieker), Bánovciach nad Bebravou (Gabor), Bardejove (BOSP), Martine (ECCO).

Sklokeramický priemysel

Výroba skla a keramiky. Sklárska výroba má u nás tiež dlhú tradíciu. Úžitkové sklo vyrábajú sklárne v Lednických Rovniach (RONA). Obalové sklo sa vyrába v Nemšovej (Vetropack), technické sklo v Bratislave a sklenené vlákna v Trnave (Johns Manville Slovakia). Výroba tepelných, zvukových a protipožiarnych izolácií na báze minerálnych vlákien sa sústreďuje v Novej Bani (Knauf Insulation).

Drevársky a drevospracujúci priemysel

Spracovanie dreva a výroba drevených výrobkov. Drevo slovenských lesov spracúvajú najskôr píly, ktoré sú rozmiestnené vo všetkých zalesnených oblastiach. K drevospracujúcemu priemyslu patria aj veľké drevárske závody – Bučina DDD vo Zvolene spracúva listnaté dreviny, ďalšie závody sú aj v Banskej Bystrici, Žarnovici a vo Vranove nad Topľou. Polotovary z dreva (dosky, dyhy) spracúvajú nábytkárske závody v Topoľčanoch, Fiľakove, Pravenci, Trnave, Galante atď.

Výroba celulózy, papiera a výrobkov z papiera, vydavateľstvá a tlač. Výroba celulózy, ktorá je surovinou na výrobu papiera a výroba papiera sa sústredila do viacerých veľkých závodov, napríklad v Ružomberku (Mondi SCP), Žiline (Metsä Tissue Slovakia), Harmanci (SHP Harmanec) a Slavošovciach (SHP Slavošovce). Obaly z vlnitej lepenky sa vyrábajú v Štúrove (Smurfit Kappa Obaly Štúrovo).

Vydavateľstvá a tlačiarne zabezpečujú vydávanie novín, časopisov, kníh a ďalších tlačovín. Najväčšie vydavateľstvá a tlačiarne sídlia v Bratislave, Martine, Skalici, Komárne a Košiciach.

Doprava

Vzhľadom na geografickú polohu v strede Európy územie Slovenskej republiky leží na prirodzenej križovatke európskych obchodných ciest (cestnej, železničnej a riečnej). Významne sa podieľa na európskom tranzite.

Nároky na dopravu sa zvyšujú. Napriek modernizácii dopravnej siete (elektrifikácia železničných tratí, výstavba diaľnic, ropovodov, plynovodov, rekonštrukcia letísk, úprava vodných tokov), celková úroveň dopravy na Slovensku zaostáva za štandardom dopravných sietí vo vyspelých krajinách EÚ, resp. sveta (kvalita povrchu ciest, priepustnosť).

Prírodné podmienky na Slovensku sú pre rozvoj dopravy menej priaznivé (horský terén). Trasy cestnej a železničnej dopravy sa preto musia prispôsobovať georeliéfu. Významné koridory, do ktorých sa sústreďujú dopravné trasy, vedú dolinami Váhu, Hrona, Hornádu a Hnilca. Georeliéf ovplyvňuje hustotu dopravnej siete. Hustejšia je dopravná sieť v Podunajskej a Východoslovenskej nížine v porovnaní s dopravnou sieťou v horských oblastiach západného, stredného a východného Slovenska. Cez horské bariéry vedie len málo dopravných spojení (cez sedlá Donovaly, Šturec, Kľak, Čertovica), ktoré sú v zimnom období ťažko prejazdné pre nákladnú dopravu.

Cestná doprava

V roku 2022 bola celková dĺžka ciest na Slovensku 59 013 km, z toho diaľnice 545 km, cesty I. triedy a rýchlostné cesty dosahujú 3 654 km. Cesty s pevným povrchom vedú do všetkých sídiel Slovenska.

Cestná doprava zabezpečuje takmer dve tretiny prepravy osôb na kratšie vzdialenosti (dochádzka do zamestnania). V roku 2022 sa prepravilo cestnou verejnou dopravou skoro 1 667 000 osôb.

Vo vnútrozemskej nákladnej doprave prevláda preprava stavebnín, potravín a poľnohospodárskych produktov. Cestná nákladná doprava v roku 2022 prepravila necelých 161 000 t tovaru. Medzinárodný význam má kamiónová doprava vrátane tranzitu. Je úzko previazaná so železničnou, riečnou a námornou dopravou, pričom využíva kontajnerový spôsob dopravy.

Cestná doprava je v dôsledku nízkej kvality povrchu ciest najnebezpečnejší druh dopravy a patrí medzi najväčších znečisťovateľov životného prostredia. Relatívne hustá sieť ciest, s nižším podielom diaľnic, rýchlostných ciest a komunikácií I. triedy, spôsobuje prehusťovanie dopravy najmä v zázemí veľkých miest. Zrýchlenie výstavby dopravnej infraštruktúry vyššieho rádu by prospelo rozvoju ekonomiky na území Slovenska.

Železničná doprava

Železničná doprava je významným odborom v dopravnej sústave štátu. Prevláda v nej preprava nákladov na veľké vzdialenosti (nad 200 km); v osobnej doprave zasa dominuje preprava na kratšie vzdialenosti (dochádzka vlakom do zamestnania).

Slovensko má celkovú dĺžku železníc 3 626 km, z toho 1 585 km elektrifikovaných. V roku 2022 železnice prepravili zhruba 49 400 000 t tovaru (z toho import 33 %, export 22 %) a vyše 68 000 000 osôb (z toho 91 % vnútroštátne).

Železničná doprava má na Slovensku pomerne dlhú tradíciu. Na konskú železnicu Bratislava – Trnava z roku 1846 nadviazala v roku 1848 prvá parná železnica Bratislava – Viedeň (cez rakúsky Marchegg). Železničná sieť v rámci Uhorska bola budovaná lúčovite k hlavnému železničnému uzlu – Budapešti. Počas trvania predvojnového Československa) sa rozšírila o spoje západo-východného smeru (Leopoldov – Zlaté Moravce – Kozárovce – Zvolen – B. Bystrica – Červená Skala – Margecany s napojením na trať Bohumín – Košice). V povojnovom období sa dobudovala južná magistrála Zvolen – Lučenec – Rožňava – Košice a z Košíc do Čiernej nad Tisou (širokorozchodná trať na Ukrajinu). Tranzitný význam do štátov juhovýchodnej Európy má trať Česko (Praha) – Kúty – Bratislava – Štúrovo – Maďarsko (Budapešť).

Hlavné železničné ťahy na území Slovenska sú:

1. Bratislava – Žilina – Košice – Čierna nad Tisou (s pokračovaním na Ukrajinu);
2. Bratislava – Banská Bystrica – Košice;
3. Bratislava – Zvolen – Lučenec – Košice;
4. Česko (Praha) – Bratislava – Štúrovo alebo Komárno – Maďarsko (Budapešť);
5. Žilina – Čadca.

Nedostatkom daného druhu dopravy je zastaraný železničný park (lokomotív a vozňov) a technický stav vybraných traťových úsekov.

Vodná doprava

Vodnú dopravu na Slovensku reprezentuje riečna doprava, ktorá sa realizuje na Dunaji a sčasti aj na rieke Váh (výnimočne aj na rieke Bodrog). Dĺžka splavných tokov na území Slovenska je 172 km. Vodná doprava je najlacnejší a ekologicky najvýhodnejší druh dopravy, nevýhodou je pomalosť a závislosť od vodného stavu riek.

Osobná vodná doprava sa využíva prevažne na rekreáciu a výlety (79 000 osôb v roku 2022), nákladná doprava má význam pre zahraničný obchod (preprava ropných produktov, rúd, stavebnín, poľnohospodárskych produktov). V roku 2022 bolo nákladnou dopravou prepravených 2 017 000 t tovaru. Najväčšie prístavy Slovenska sú Komárno a Bratislava. Pod slovenskou vlajkou sa v zámorí plaví okolo 60 lodí, pričom Slovensko nevlastní žiadnu z nich. V roku 2022 bolo na Slovensku v riečnej doprave 151 rôznych plavidiel (napríklad remorkéry, nákladné motorové lode, nákladné člny na suchý tovar, osobné lode).

Potrubná doprava

Územím Slovenska vedú trasy potrubnej dopravy európskeho významu. Sú to plynovod Bratstvo a ropovod Družba, na ktorý sa v Šahách napája ropovod Adria. Dlhodobejšie sa uvažuje o ropovodnom prepojení medzi Bratislavou (ropovod Družba) a Schwechatom pri Viedni (Bratislava – Schwechat Pipeline). Tento lacný a ekologický druh dopravy zabezpečuje aj dopravu produktov v najväčších chemických závodoch SR. Pre ekonomiku Slovenska je významný aj tranzitný plynovod, ktorým z Ruska (cez územie Ukrajiny) na Slovensko cez stanicu vo Veľkých Kapušanoch denne prichádza 30 – 40 000 000 m^3 zemného plynu.

Významné sú aj vodovody, ktoré umožňujú zásobovanie obyvateľstva vodou z vodných nádrží (napríklad nádrž Starina vybudovaná na rieke Cirocha v Bukovských vrchoch zásobuje pitnou vodou mesto Košice vzdialené 145 km). V roku 2021 bolo na Slovensku 2 443 obcí s verejným vodovom, čo je 83,5 % z celkového počtu 2 927 obcí.

Letecká doprava

Letecká doprava sa uplatňuje najmä v medzinárodnom styku a v cestovnom ruchu. Nákladná letecká doprava má v podmienkach Slovenskej republiky iba malý význam. Letecká doprava má k dispozícii medzinárodné letisko M. R. Štefánika v Bratislave, príp. letiská v Košiciach, Poprade a na Sliači. Najvyšší počet prepravených získavajú zahraničné nízkonákladové spoločnosti (napríklad easyJet, Ryanair, Eurowings, Wizz Air). V roku 2022 bolo prepravených letecky 18 217 t tovaru, resp. 2 018 604 osôb.

Telekomunikácie

Telekomunikačná sieť zabezpečuje prenos informácií pre potreby hospodárstva a obyvateľov Slovenska. Okrem pevných liniek je značne rozšírená i mobilná komunikácia. Počet zákazníkov mobilnej siete prevádzkovanej nadnárodnými operátormi (Telekom, Orange, O2 atď.) bol 7 445 151 (2022), pričom jeden obyvateľ odoslal priemerne 507 SMS a 27 MMS.

Dobrá je i dostupnosť internetu. V roku 2022 dosiahol počet pripojení v pevnej sieti 1 890 764.

Rozhlasové a televízne vysielanie pokrýva celé územie Slovenska. Je zabezpečené verejnoprávnymi (Slovenská televízia a rozhlas) i súkromnými médiami (Televízia Markíza, Televízia JOJ, TA 3, resp. Rádio Vlna, Rádio Expres, Europa 2, Rádio ROCK a i.).

Cestovný ruch

Slovensko je pre cestovný ruch atraktívna krajina. Prírodné krásy a historické pamiatky lákajú na Slovensko turistov zo všetkých kútov sveta. V roku 2022 navštívilo ubytovacie zariadenia cestovného ruchu celkovo 4 831 628 osôb, z toho zahraničných bolo 1 594 148. V štruktúre návštevníkov Slovenska (2022) podľa krajín sú prvé tri miesta ustálené – Česko (562 744 návštevníkov), po nej nasleduje Poľsko (189 764), Nemecko (125 709).

K významným návštevníkom patria tiež turisti z Maďarska (85 270), Rakúska (73 461), Ukrajiny (65 971), Spojeného kráľovstva (45 851), USA (40 268) a Talianska (36 199). Každý zahraničný návštevník strávil na Slovensku v priemere 2,4 dňa.

Materiálno-technická základňa cestovného ruchu na Slovensku v porovnaní s krajinami, kde má cestovný ruch významnú úlohu v národnom hospodárstve, však zaostáva. Vzhľadom na geografickú polohu Slovensko plní a v budúcnosti i bude plniť z hľadiska cestovného ruchu funkciu tranzitnej krajiny medzi severnou a južnou, resp. juhovýchodnou Európou.

Turisticky významné oblasti na Slovensku:

Horské a krasové oblasti

Z hľadiska prírodných krás a kvality infraštruktúry ide o najvyhľadávanejšie oblasti cestovného ruchu u nás. Významné sú pohoria s atraktívnymi scenériami u (Tatry, Nízke Tatry, Malá Fatra atď.). Využívajú sa v zime (zimné športy) alebo v lete (turistika a rekreácia). Vyhľadávané sú aj jaskyne v Slovenskom (napríklad Gombasecká jaskyňa, Jasovská j., Domica) a Malokarpatskom krase (j. Driny) a zaujímavé skalné útvary (Vršatské bradlá – pozri obrázok 3, Súľovské skaly, Slovenský raj).

Tomášovský výhľad v Národnom parku Slovenský raj (Spišské Tomášovce, okres Spišská Nová Ves).
Zdroj: https://www.npsr.sk/turistika/35/tomasovsky-vyhlad (© M. Sluk)

Kúpeľné miesta

Bohatstvo minerálnych a termálnych prameňov s liečivými účinkami využívajú kúpele. Svetovú povesť majú Piešťany, Trenčianske Teplice a Bardejov. Na Slovensku je 22 kúpeľných miest. Využívajú sa aj viaceré minerálne a termálne pramene, ktoré nemajú štatút kúpeľného miesta, najmä na južnom Slovensku (Patince, Podhájska, Štúrovo, Veľký Meder).

Napoleonské kúpele v Piešťanoch (okres Piešťany).
Zdroj: https://www.pic-piestany.sk/o-meste/pamiatky/detaily/

Jazerá a vodné nádrže, akvaparky

Veľmi vyhľadávané pre letnú turistiku pri vode sú napríklad Liptovská Mara, Zemplínska šírava, Senecké jazerá, vodné dielo Gabčíkovo. Návštevníci často využívajú akvaparky, napríklad Aquacity Poprad, Aquathermal Senec, Tatralandia Liptovský Mikuláš, Vodný raj Vyhne, Holidaypark Kováčová, Vadaš Štúrovo, Termal Corvinus Veľký Meder, Meander park Oravice, Thermal park Bešeňová.

Kultúrne a historické centrá, lokality SR v zozname svetového dedičstva UNESCO

Slovensko je bohaté na kultúrnohistorické pamiatky (mestské pamiatkové rezervácie, pamiatkové rezervácie ľudovej kultúry, hrady a zámky a i.), ktoré pútajú svojou architektúrou a kultúrnymi podujatiami. Medzi najvýznamnejšie kultúrnohistorické centrá patria Bratislava, Nitra, Trenčín, Trnava, Košice, Prešov, Banská Bystrica, Kežmarok, Bardejov, Banská Štiavnica, Kremnica a Levoča.

Pamiatková rezervácia ľudovej architektúry Vlkolínec (Ružmoberok, okres Ružomberok).
Zdroj: https://www.npvelkafatra.sk/navstevnici/tipy-na-vylet/vlkolinec-unesco/

V Zozname svetového dedičstva UNESCO je zapísaných sedem lokalít zo Slovenska:
a) lokality svetového kultúrneho dedičstva (5 lokalít)
- Banská Štiavnica s technickými pamiatkami okolia (zápis v roku 1993);
- Levoča, Spišský hrad a kultúrne pamiatky okolia (1993, 2009);
- Pamiatková rezervácia ľudovej architektúry Vlkolínec (1993);
- Historické jadro mesta Bardejov (2000);

- Drevené kostoly slovenskej časti Karpatského oblúka (2008).

b) lokality prírodného dedičstva UNESCO (2 lokality)

- Jaskyne Slovenského krasu a Aggtelekského krasu s rozšírením o Dobšinskú ľadovú j. a Stratenskú j. a rokliny Slovenského raja (zápisy v rokoch 1995, 1997, 2000);
- Karpatské bukové lesy (2007).

Agroturistické regióny

Agroturistické regióny sú situované v zdravom prostredí s možnosťou zapojenia sa do niektorých poľnohospodárskych a rekreačných činností (vinobranie, zber ovocia, jazda na koňoch), využívajú sa miestne gurmánske špeciality, čím sa zabezpečuje odbyt domácej poľnohospodárskej produkcie (Malé Karpaty, vinohradnícka oblasť Tokaj a pod.).

Služby

Úroveň služieb je najlepším meradlom ekonomickej vyspelosti každého štátu. Zabezpečujú denné potreby obyvateľstva a sú aj úzko späté s cestovným ruchom (ubytovanie, stravovanie, obchod). Práve služby sú jedným z najmenej rozvinutých úsekov hospodárstva SR.

Zdravotníctvo

Do štátom zabezpečovaných služieb patrí zdravotníctvo a školstvo. V rezorte zdravotníctva ústavnú zdravotnú starostlivosť vykonávajú nemocnice, sanatóriá, hospice, liečebne atď. Počet postelí v zdravotníckych zariadeniach je 5,8 na 1 000 obyvateľov (2022).

Školstvo

V systéme školstva na Slovensku sa uplatňujú školy štátne, súkromné, cirkevné i zahraničné. Sieť základných, stredných a vysokých škôl je rozmiestnená po celom území Slovenska. Na 34 vysokých školách (20 verejných – 71 936 denných študentov, 10 súkromných – 11 854, 3 štátne – 2 778 a jedna zahraničná vysoká škola) v roku 2022 študovalo 109 794 poslucháčov denného štúdia. Univerzity sú v mestách: Bratislava, Trnava, Nitra, Banská Bystrica, Zvolen, Žilina, Martin, Trenčín, Košice, Prešov, Ružomberok, Komárno. Zo slovenských univerzít sú najznámejšie (a najlepšie hodnotené) Univerzita Komenského, Slovenská technická univerzita, Ekonomická univerzita (všetky pôsobia v Bratislave), Univerzita Konštantína Filozofa a Slovenská poľnohospodárska univerzita (Nitra), Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Univerzita P. J. Šafárika v Košiciach, Prešovská univerzita, Trnavská univerzita a Univerzita sv. Cyrila a Metoda (Trnava) a ďalšie. Vysoké školy sú tiež v Sládkovičove a v Dubnici nad Váhom. K štátnym vysokým školám patria Slovenská zdravotnícka univerzita v Bratislave, Akadémia ozbrojených síl generála M. R. Štefánika v Liptovskom Mikuláši a Akadémia policajného zboru v Bratislave.

Zahraničný obchod

Zahraničný obchod je dôležitý článok hospodárstva Slovenskej republiky a hlavný sprostredkovateľ hospodárskej spolupráce s inými krajinami. Ekonomika Slovenska do veľkej miery závisí od zahraničného obchodu, ktorý sa veľmi dynamicky rozvíja a mení. Tieto zmeny a výkyvy závisia od situácie na zahraničných trhoch (colné opatrenia, limit na vývoz určitých výrobkov, zvýhodňovanie dovozu a i.) a od opatrení na slovenskom trhu (ochrana domácej produkcie, colné tarify a iné). Slovenská republika je jednou zo zmluvných strán Svetovej obchodnej organizácie (World Trade organization, WTO).

Dovoz

Vzhľadom na nedostatočnú domácu surovinovú základňu v štruktúre dovozu prevládajú priemyselné suroviny, najmä ropa, zemný plyn, síra, draselné a fosforečné soli, železná a mangánová ruda, bavlna a surová koža. Pre modernizáciu priemyselnej výroby dovážame nové technologické zariadenia.

Vývoz

V štruktúre vývozu prevládajú najviac železiarske a oceliarske výrobky, stroje, automobily, chemické, textilné, obuvnícke výrobky, sklo, nábytok, papier, cement a výrobky potravinárskeho priemyslu. Zo surovín významnú časť exportu tvorí magnezit a drevo. Vývoz smeruje hlavne do Nemecka, Talianska, Rakúska, Česka, Poľska, Maďarska.

Pre účely zahraničného obchodu využíva Slovensko prístavy Štetín a Gdaňsk na pobreží Baltského mora (Poľsko), Konstanca (Čierne m., Rumunsko), Rijeka (Jadranské m., Chorvátsko), Rotterdam a Antverpy (ústia riek Maas a Šelda do Severného m., Holandsko a Belgicko).

V štruktúre zahraničného obchodu Slovenska v roku 2022 dosiahol dovoz (import) zhruba 107 310 000 €, pričom vývoz (export) dosiahol cca 102 786 000 €. Z toho dovoz zo štátov EÚ predstavuje 63,2 % (67 903 000 €) a vývoz do tejto oblasti dosiahol až 83,1 % (85 378 000 €) z celkového vývozu Slovenskej republiky.

Najvýznamnejší obchodní partneri

Najvýznamnejší obchodní partneri Slovenskej republiky sú Nemecko, Česko, Čína, Maďarsko, Poľsko, Rakúsko, Francúzsko, Taliansko a donedávna (do začatia vojny na Ukrajine vo februári 2022) aj Rusko. V roku 2022 sa obchod Slovenska s Českom pohyboval na úrovni 10,5 % z celkového obratu zahraničného obchodu Slovenska (export 12,1 %, import 9 %).

Zahraničný obchod s Ruskom a Ukrajinou v súčasnosti stagnuje. Dôvodom sú sankcie, ktoré medzinárodné spoločenstvo uvalilo na ruskú ekonomiku. Pozornosť Ukrajiny sa zasa sústreďuje na obranu svojho územia. Pritom išlo o hlavných dodávateľov základných priemyselných surovín (ropa, zemný plyn, železná ruda). Import ropy a zemného plynu z Ruska v roku 2023 dosiahol hodnotu 1 665 000 000 v hodnote 1,665 mld. € (4. miesto po Číne, Indii a Turecku). Na trhoch týchto štátov boli pred vojnou široké možnosti uplatnenia sa výrobkov slovenského spotrebného priemyslu.

Tradičné sú obchodné vzťahy s Poľskom (dovoz koksu, síry a elektrickej energie) a s Maďarskom. Nárast zaznamenáva aj zahraničný obchod s Rakúskom.

Osobitné postavenie v zahraničnom obchode Slovenska má Nemecko (v roku 2022 bol jeho podiel 13,9 % na celkovom dovoze a 20,9 % na celkovom vývoze). Je to výsledok efektívnosti nemeckých investícií ako napríklad Volkswagen, Siemens a i.

Rastie aj výmena tovaru s Čínou, Indiou, Brazíliou, Indonéziou, Egyptom, Marokom a ďalšími krajinami sveta. Z týchto krajín sa dovážajú predovšetkým suroviny (fosfáty, bavlna, surové kože, prírodný kaučuk, káva, textil a výrobky z kože). Nadväzujú sa obchodné styky s Japonskom (dovoz elektroniky). Doteraz je relatívne málo rozvinutý zahraničný obchod s USA, Kanadou a Mexikom.

2.3 Politická a regionálna geografia

Regionálne členenie Slovenska

Územno-správne usporiadanie

Územie Slovenska ako súčasť historického Uhorska sa v stredoveku členilo na komitáty, ktoré v 13. storočí vystriedali stolice a neskôr (v roku 1848) župy. Po II. svetovej vojne existovali až do roku 1990 kraje a okresy, v prechodnom období (1990 – 1996) kraje (3), okresy (38) a územné obvody (121). Napriek tomu, že určitá tradícia administratívneho členenia u nás pretrváva, vyčlenené územné celky podliehajú zmenám.

Nové územné a správne usporiadanie je výsledkom niekoľkoročného úsilia o zmenu priestorového usporiadania štátnej správy v Slovenskej republike. Rieši ho Zákon NR SR č. 221/1996 Z. z. o územnom a správnom usporiadaní, ktorý schválila Národná rada 3. 7. 1996 a ktorý ustanovuje sídla krajov a okresov (zriadilo sa 8 krajov a 79 okresov) a Zákon č. 302/2001 Z. z. o samospráve vyšších územných celkov (zákon o samosprávnych krajoch). Prijatím uvedeného zákona a vydaním následného nariadenia sa začala realizovať prvá etapa reformy verejnej správy v SR.

Samosprávne územné celky SR sú obce a vyššie územné celky (samosprávne kraje). Počet obcí nie je stabilný, vďaka územným zmenám sa mení. V posledných rokoch počas prebiehajúcej dezintegrácie obcí sa ich počet zvyšoval. Úspešné referendum v obci neraz rozhodlo o územných zmenách i o zmenách názvov. Administratívne celky v SR sú kraje a okresy.

Kraje

Kraje sú pomenované podľa sídla kraja. Za krajské sídla bolo vybraných 8 najväčších miest: Bratislava, Košice, Prešov, Nitra, Banská Bystrica, Žilina, Trnava a Trenčín. Kraje na západnom Slovensku sú vzhľadom na ich počet výrazne menšie počtom okresov i rozlohou (okrem Nitrianskeho kraja). Podľa počtu obyvateľov sú kraje pomerne rovnaké, s výnimkou Trnavského, ktorý má najmenej obyvateľov. Najväčšie kraje podľa počtu obyvateľov sú Prešovský a Košický.

Okresy

Ustanovením 79 okresov sa Slovenská republika vrátila k systému tzv. malých okresov, ktorý bol zaužívaný počas celého historického vývoja verejnej správy na Slovensku. Údaje o okresoch ukazujú na veľké rozdiely v rozlohe, v počte obyvateľstva i v počte obcí. Najväčšie podľa rozlohy (vyše 1 000 km^2) sú okresy južného Slovenska (viaceré zostali v pôvodnom tvare) a okresy v horských oblastiach stredného Slovenska (Brezno, Liptovský Mikuláš). Najmenšie okresy sú Bytča, Banská Štiavnica, Hlohovec a Kysucké Nové Mesto (ich rozloha nedosahuje ani 300 km^2). Najvyšší počet obyvateľov majú okresy Nitra, Prešov, Žilina. Niektoré z nových okresných sídiel nemajú v súčasnosti ani 10 000 obyvateľov; najmenšie okresné sídla s počtom obyvateľov do 6 000 sú Ilava a Poltár. Veľké rozdiely medzi okresmi sú v počte obcí – menej ako 20 obcí má 9 okresov, najmenej okres Bytča (12). Vo viacerých okresoch je viac ako 50 obcí, v okresoch Rimavská Sobota a Košice-okolie viac ako 100.

Správne usporiadanie Slovenskej republiky (8 samosprávnych krajov a 79 okresov).
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 319.

NUTS

Ďalšie kroky reformy verejnej správy SR sa uskutočňujú v súlade s princípmi integrujúcej sa Európy. V spolupráci medzi Štatistickým úradom Európskej únie, národnými štatistickými inštitúciami členských štátov a Európskou komisiou boli vytvorené regióny NUTS (skratka jeodvodená z franc. názvu Nomenclature des unités territoriales statistique, slov. Nomenklatúra štatistických územných jednotiek). Boli stanovené pre účely tvorby regionálnej štatistiky a sociálnoekonomických analýz.

Systém regiónov NUTS v Slovenskej republike je nasledovný:

– NUTS 1 – Slovenská republika (1);
– NUTS 2 – Bratislavský kraj, Západné Slovensko, Stredné Slovensko, Východné Slovensko (4);
– NUTS 3 – Bratislavský, Trnavský, Nitriansky, Trenčiansky, Banskobystrický, Žilinský, Košický, Prešovský kraj (8);
– NUTS 4 – okresy (79);
– NUTS 5 – obce (2 927).

Oblasti Slovenska

Územie Slovenska podľa geografickej polohy, prírodných podmienok a vzájomných socioekonomických vzťahov môžeme rozdeliť na 4 oblasti: Západnú oblasť, Východnú oblasť, Severnú oblasť stredného Slovenska a Južnú oblasť stredného Slovenska.

Územie Slovenskej republiky má pretiahnutý tvar od západu na východ. Jeho prírodný charakter utvára oblúk Karpát a Panónska panva. Na nížinách s málo členitým povrchom, teplým podnebím a úrodnými pôdami sa vyvinuli dve husto osídlené, hospodársky dôležité oblasti – Západná a Východná. Ich strediská sú najväčšie slovenské mestá – Bratislava a Košice.

V dolinách a kotlinách, ktoré sa rozkladajú pozdĺž riečnych tokov medzi horskými pásmami, sa sústreďuje osídlenie, doprava a hospodárske aktivity. Riedko osídlené a zalesnené horské pásma tvoria dopravné prekážky (v smere sever – juh). Najväčšou bariérou je ústredný chrbát (vysoký 1 000 – 2 000 m). Prebieha po hrebeňoch a chrbtoch Strážovských vrchov, Žiaru, Kremnických vrchov, Veľkej Fatry, Starohorských vrchov, Nízkych Tatier a Slovenského rudohoria. oddeľuje od seba Severnú a Južnú oblasť stredného Slovenska.

Západná oblasť

Západnú oblasť tvorí Bratislavský, Trnavský, Nitriansky a Trenčiansky kraj. Jej územie tvorí Podunajská nížina, Záhorská nížina, Malé Karpaty, Biele Karpaty, výbežky Považského Inovca a Tribeča a Považské podolie. Má výhodnú polohu na Dunaji, susedí s Českou republikou, Rakúskom a Maďarskom. Jadro regiónu tvorí Podunajská nížina. Najdôležitejšie strediská sú Bratislava, Trnava, Nitra, Trenčín a Prievidza.

Severná oblasť stredného Slovenska

Severnú oblasť stredného Slovenska tvorí Žilinský kraj. Zaberá členité územie najvyššej časti Karpát: Tatry, Nízke Tatry, Malú Fatru, Veľkú Fatru, Chočské vrchy, Pieniny a ďalšie pohoria vnútorných Karpát – Strážovské a Súľovské vrchy. Severnú a západnú časť tvoria flyšové pohoria: Javorníky a Turzovská vrchovina, ktorá vystupuje nad Považským podolím. Hranicu s Poľskom zvýrazňujú oravské Beskydy, Kysucké Beskydy, východne od Tatier Spišská Magura a Levočské vrchy. Reliéf územia je vrchovitý, iba v kotlinách sa nachádzajú pahorkatiny. Hospodárske jadro tvoria Žilinská, Turčianska, Oravská a Liptovská kotlina. Najvýznamnejšie strediská sú Žilina, Martin a Liptovský Mikuláš.

Južná oblasť stredného Slovenska

Južnú oblasť stredného Slovenska tvorí Banskobystrický kraj. Zaberá časť stredného Slovenska, ktorá na juhu hraničí s Maďarskom a na severe prirodzenú hranicu tvoria svahy Nízkych Tatier, ktoré Horehronské podolie oddeľujú od Slovenského rudohoria. Západnú časť regiónu tvoria sopečné pohoria Slovenského stredohoria (Poľana, Vtáčnik, Kremnické a Štiavnické vrchy), medzi pohoriami sú kotliny Žiarska, Zvolenská, Pliešovská, na juhu ich lemuje Krupinská planina a Cerová vrchovina. Medzi nimi sa nachádza Juhoslovenská kotlina, ktorá spolu s Pohroním tvorí jadro regiónu. Najvýznamnejšie centrá sú Banská Bystrica, Zvolen, Žiar nad Hronom a Lučenec.

Východná oblasť

Východnú oblasť tvoria kraje Prešovský a Košický. Zaberá východnú časť Slovenska. Jadro územia tvorí Košická kotlina a Východoslovenská nížina, oddelené sú Slanskými vrchmi. Severnú časť regiónu tvoria flyšové Nízke Beskydy, na juhu lemované sopečnými Vihorlatskými vrchmi. Sopečné sú i Zemplínske vrchy na hranici s Maďarskom. Na západ od Košickej kotliny je Slovenské rudohorie. Najdôležitejšie strediská sú Košice, Prešov, Michalovce a Poprad.

Oblasť	Rozloha		Obyvateľstvo		Hustota na km²
	km²	% zo SR	počet	% zo SR	
Západná	17 044	34,7	2 535 314	46,7	149
Severná stredného Slovenska	6 808	13,9	688 106	12,7	101
Južná stredného Slovenska	9 454	19,3	617 777	11,4	65
Východná	15 728	32,1	1 587 595	29,2	101
Slovenská republika	**43 043**	**100,0**	**5 428 792**	**100,0**	**111**

Rozloha a obyvateľstvo oblastí SR v roku 2022.
Zdroj: Kramáreková – Dubcová – Farkaš (2024), s. 320.

Regionálny rozvoj Slovenska

Regionálny rozvoj Slovenska má svoje legislatívne, inštitucionálne a programové zabezpečenie a realizuje sa v tzv. programových obdobiach. Aktuálne programové obdobie je obdobie 2021 – 2027.

Legislatívne zabezpečenie

Legislatívne zabezpečenie na národnej úrovni je obsiahnuté v Zákone č. 539/2008 Z. z. o podpore regionálneho rozvoja a v jeho aktualizáciách.

Inštitucionálne zabezpečenie

Inštitucionálne zabezpečenie je realizované predovšetkým Ministerstvom investícií, regionálneho rozvoja a informatizácie SR, Ministerstvom cestovného ruchu a športu SR a Ministerstvom pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR v úzkej súčinnosti s ďalšími ministerstvami (v roku 2024 bolo na Slovensku 15 ministerstiev a 10 ústredných orgánov štátnej správy). Na regionálnej úrovni sú to úrady jednotlivých samosprávnych krajov s príslušnými odbormi a regionálne rozvojové agentúry. Na lokálnej úrovni sú za regionálny rozvoj zodpovedné mestské a obecné úrady.

Na vidieku rozvojové aktivity realizujú mikroregióny (záujmové združenia obcí), resp. miestne akčné skupiny. Na Slovensku sa miestnou akčnou skupinou môžu stať občianske združenia, ktoré budú na základe hodnotenia stratégií rozvoja vybraté Minister-

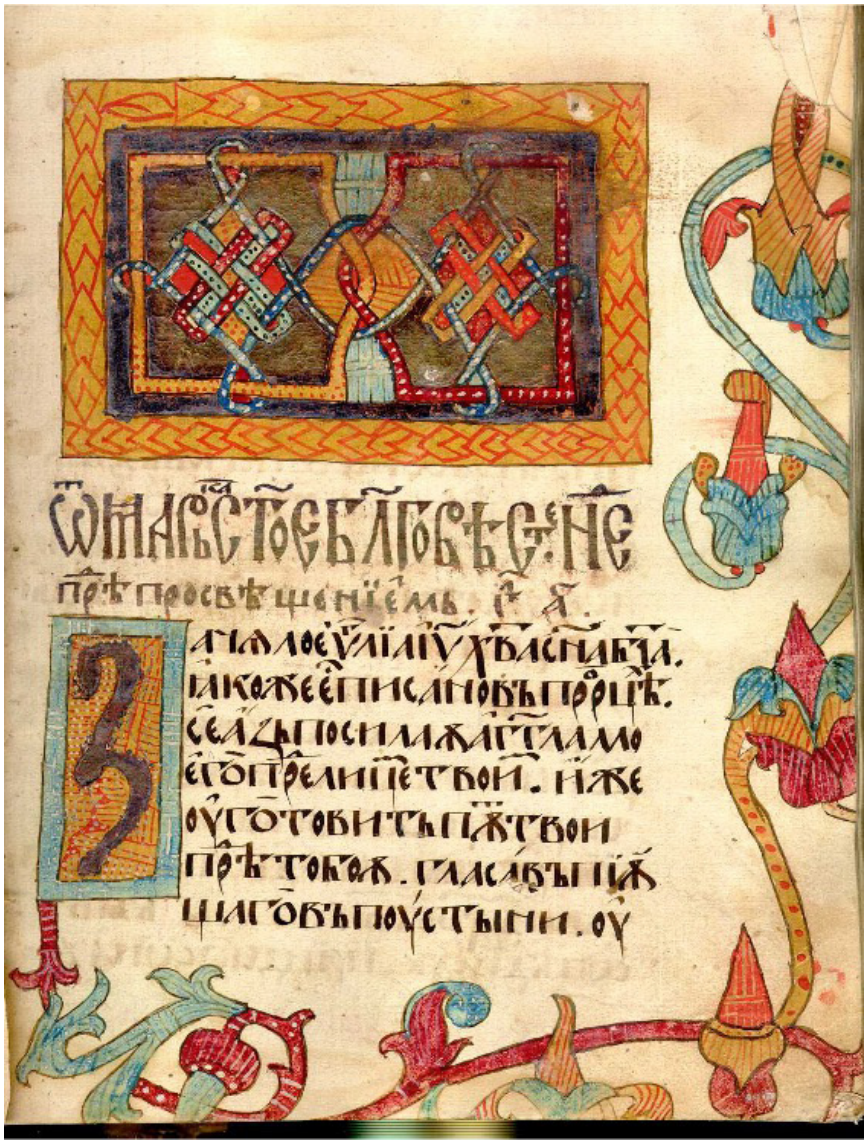
stvom pôdohospodárstva a rozvoja vidieka SR a bude im udelený štatút miestnej akčnej skupiny – MAS. Týmto rozhodnutím získajú zároveň finančnú podporu na realizáciu svojej stratégie. MAS je partnerstvo zástupcov verejného, súkromného a občianskeho sektora, ktoré pôsobí na celistvom a súdržnom území. MAS, združujúca dostatočné množstvo skúsených ľudí a inštitúcií, si spracuje a následne realizuje stratégiu rozvoja na základe princípov prístupu LEADER. Je to jeden z najúspešnejších programov EÚ, ktorý mobilizuje a realizuje rozvoj vidieka v miestnych vidieckych spoločenstvách. Realizácia stratégie MAS tak spočíva predovšetkým v rozhodovaní o podpore projektov miestnych subjektov, v realizácii spoločných rozvojových projektov a programov vrátane ich monitorovania.

Programové zabezpečenie

Programové zabezpečenie regionálneho rozvoja predstavujú najmä strategické dokumenty rozvoja, napríklad vo vzťahu k EÚ je to Partnerská dohoda SR na roky 2021 – 2027 (prostredníctvom svojich programov zabezpečuje realizáciu rozvoja eurofondami); na národnej úrovni Vízia a stratégia rozvoja Slovenska do roku 2030; na regionálnej úrovni napríklad program hospodárskeho a sociálneho rozvoja príslušného kraja; na lokálnej úrovni program hospodárskeho a sociálneho rozvoja mesta, resp. obce.

Zodpovedaj nasledovné otázky:

- Kam patrí územie Slovenska z pohľadu geografických (prírodných) podmienok?
- Aké sú základné črty prírodných charakteristík Slovenska a ako sa prejavili v živote ľudí na jeho území?
- Ako sa menili geografické podmienky pod vplyvom prítomnosti človeka?
- Aké sú geograficky „naj“ zaujímavejšie a najhodnotnejšie prvky Slovenska a kde ich možno vidieť?
- Ako človek v minulosti využíval geografické podmienky Slovenska, vrátane ich špecifík?
- Prečo je dobré poznať geografiu a prírodu Slovenska na pochopenie slovenskej kultúry a čo je potrebné si uvedomiť?
- Čo chýba, je potrebné alebo možné doplniť do vyššie uvedených textov, aby odpovede boli presnejšie a komplexnejšie?

Tetraevanjelium v cirkevnej slovančine, 15. storočie, Baškovce (okres Sobrance).

Zdroj: archív P. Žeňucha.

III. O SLOVENČINE

Schopnosť človeka rozprávať (vyjadrovať svoje pocity a myšlienky) je uvedomelým procesom, preto myslenie človeka úzko súvisí s potrebami rečovej i literárnej (písanej) komunikácie. Každý člen jazykového spoločenstva sa za účelom tejto komunikácie učí systém a pravidlá svojho jazyka.

V jazyku sa realizujú pravidlá, ktoré si spoločenstvo zvolilo a ktoré sú prirodzeným odrazom potrieb komunikácie v rodine, komunite, spoločnosti. Jazyk reprezentuje spoločenstvo v každej jednej etape jeho vlastného kultúrneho rozvoja. V jazyku sa odráža spoločné myslenie jeho používateľov (*sensus communis*), preto je jazyk dôkazom o kultúrnej vyspelosti spoločnosti a o jej historickej pamäti. V národnom jazyku, i prostredníctvom národného jazyka, sa zachováva obraz o živote, vývine a rozvoji národa a jeho kultúry.

3.1 Slovenčina

Slovenský jazyk je prirodzeným, živým a spoločne používaným komunikačným nástrojom Slovákov. Slovenský jazyk je etnicky vymedzený, vnútorne diferencovaný a sociálne rozvrstvený. Vnútorné členenie slovenského jazyka súvisí s jeho nárečovými a sociálnymi útvarmi. Aj slovenčina sa v čase vyvíja a zmeny v jej štruktúre sa uplatňujú v praxi a odrážajú v pravidlách jej spisovnej podoby.

Kodifikácia slovenského jazyka je neoddeliteľnou súčasťou kultivovaného vývinu Slovákov ako národa. Spisovná forma slovenčiny je jeho najvyššia forma.

Spisovná slovenčina plní:

- integračnú funkciu – zjednocuje Slovákov,
- reprezentatívnu funkciu – reprezentuje Slovákov navonok,
- komunikačnú funkciu – umožňuje dorozumievanie sa medzi Slovákmi,
- identifikačnú funkciu - je prejavom, znakom Slovákov, ktorí sa s jazykom stotožňujú ako so svojím. Spisovná slovenčina slúži na dorozumievanie vo všetkých oblastiach komunikácie na Slovensku. Kodifikovaná spisovná slovenčina je na Slovensku štátnym a oficiálnym jazykom. V slovenskom jazyku preto pôsobí aj štátna správa, súdnictvo, vydávajú sa zákony a nariadenia.

Spisovná slovenčina má záväznú, normovanú podobu, ktorá ju odlišuje od ďalších foriem a útvarov slovenského jazyka, ktoré sa používajú na slovenskom jazykovom území. Napríklad v nárečových areáloch, alebo iba v určitých komunikačných sférach alebo situáciách niektorých sociálnych vrstiev a profesijných skupín (*slang*, *argot*, *žargón* a pod.).

Platnosť kodifikovanej slovenčiny je zakotvená v Ústave Slovenskej republiky a záväznosť jeho používania vo verejnej sfére je zadefinovaná v zákone Národnej rady Slovenskej republiky o štátnom jazyku Slovenskej republiky. Normatívna podoba spisovnej slovenčiny je opísaná v jazykovedných kodifikačných príručkách. Zásady slovenského pravopisu sprístupňujú *Pravidlá slovenského pravopisu*, princípy správnej slovenskej výslovnosti prinášajú *Pravidlá slovenskej výslovnosti*, hlavnú lexikálnu bázu spisovnej slovenčiny predstavuje *Krátky slovník slovenského jazyka* a systém tvorenia slov opisuje *Morfológia slovenského jazyka*.

Slovenský jazyk je výsledkom stáročného vývinu reči Slovákov. Spisovná slovenčina obsahuje práve také jazykové javy, ktoré sú výsledkom jazykového vyrovnávania sa a zjednocujúceho vývinu slovenčiny. Aj pravidlá zapisovania slovenčiny sa tvorili a vyvíjali niekoľko storočí, a preto sú predmetom neustáleho lingvistického výskumu. Všetky zmeny v pravidlách slovenčiny, v jej gramatike a pravopise sa uskutočňujú len v nevyhnutných a zdôvodniteľných prípadoch. Súvisia s dynamikou aj stabilitou jazykového systému ako takého a s jazykovým vývinom samotnej slovenčiny. Dynamika jazykového systému je totiž prejavom životaschopnosti jazyka. Preto aj zmeny v slovenčine sú prirodzeným výsledkom jej vývinu, odrážajú sa v písomnej tradícii, jazykovej kultúre, v hovorenom i písanom prejave.

3.2 Pravopisné princípy v spisovnej slovenčine

Pravopisná norma slovenského jazyka je konvenčná. Ide o dohodnutú sústavu znakov s pravidlami na zapisovanie jazykového prejavu pomocou grafického systému latinky. Tvoria ju pravidlá písania malých a veľkých písmen, pravidlá písania diakritických a interpunkčných znamienok. Diakritické znamienka slúžia na rozlišovanie významu rovnakých slov, alebo menia ich výslovnosť, napríklad dĺžeň nad hláskou predlžuje jej výslovnosť, alebo mäkčeň zmäkčuje jej výslovnosť. Na označenie dlhej hlásky sa používa značka pre akút [´] a na označenie mäkkej výslovnosti spoluhlások sa používa značka pre mäkčeň [ˇ]. Interpunkčné znamienka slúžia na členenie textu, napríklad bodka na ukončenie vety, alebo čiarka na oddelenie súvetí.

Hlásky a spoluhlásky

Pre slovenský pravopis je typický funkčný princíp. Podľa neho jednotlivé znaky - grafémy (napríklad písmená) a ich spojenia signalizujú výslovnosť, čiže realizáciu jednotlivých zvukov - foném (napríklad hlások) v prúde reči. Tento systém pravopisu pritom prihliada aj na staršie vývinové javy, ktoré sa utvorili v kontexte jednotlivých etáp rozvoja spisovnej slovenčiny a jej pravopisu.

Slovenské hlásky

Inventár slovenských hlások zahrnujú tieto krátke a dlhé samohlásky: *a/á*, *e/é*, *i/í* , *o/ó*, *u/ú*, pričom v prípade krátkej hlásky *o* stojí aj dvojhláska *ô* (napríklad: *stolík – stôl*, *koník – kôň* a pod.). Okrem dvojhlásky *ô [uo]* má slovenský jazyk ešte ďalšie tri dvojhlásky: *ia*, *ie*, *iu*. Dvojhlásky sa zapisujú ako spojené grafémy *i+a*, *i+e*, *i+u*, napríklad: *sviatok*, *bocian*, *čiara*, *siahať*, *piatok*, *viazať*, *čiapka*, *Vianoce*; *vietor*, *svietiť*, *biely*, *cieľ*, *dievča*.

Dvojhláska *ia*

Dvojhláska *ia* sa vyskytuje aj v príponách *-iar*, *-iak*, napríklad: *mäsiar*, *kraviar*, *držiak*, *sopliak* a tiež v niektorých podstatných a prídavných menách: *uliciam*, *kostiam*, *paniam*, *vysvedčeniam*, *cudzia*, *pávia*, *husia*, ďalej v 3. osobe slovies prítomného času, napríklad: *chytia*, *vonia*, *kúpia*, *vložia*, *robia*, *vedia*, *kričia*, *spia*, *učia*, v slovesách vyjadrujúcich opakovanie deja, napríklad: *zdržiavať*, *ovoniavať* a tiež v príslovkových zámenách, napríklad: *kadiaľ*, *odtiaľ*, *odkiaľ*, *dokiaľ*, *dosiaľ*, *doposiaľ*.

Dvojhláska *ie*

Dvojhláska *ie* sa vyskytuje najmä v koreni slov, napríklad: *liek*, *biely*, *vidiek*, *niesť*, *trieť*, *spievať*, podstatných menách odvodených od slovies, napríklad: *priechod* (sloveso *prechádzať*), *priehrada* (sloveso *prehradiť*), *poviedka* (sloveso *povedať*) a pod. Vyskytuje sa aj v príponách *-iec*, *-ier*, napríklad: *koniec*, *dievčeniec*, *veniec*, *netopier*, tiež v príponách zdomácnených slov, napríklad: *papier*, *žoldnier*, *inžinier*, *mušketier*, v strednom rode v slovách skloňujúcich sa podľa vzoru *vysvedčenie*. Dvojhláska *ie* sa vyskytuje aj ako vkladná dvojhláska v genitíve množného čísla podstatných mien typu *žena*, *ulica*, *mesto*, *dievča*, napríklad: *žien*, *učiteliek*, *čerešieň*, *ďasien*, *dievčeniec* a tiež v slovesách prítomného času oznamovacieho spôsobu, napríklad: *rozumieť*, *trieť*, *vedieť*, *niesť*, *viesť* a pod.

Dvojhláska *iu*

Dvojhláska *iu* sa vyskytuje v príponách datívu podstatných mien, ktoré sú v nominatíve zakončené na dvojhlásku *-ie*, napríklad: *vysvedčeniu*, *svitaniu*, *písaniu*, v akuzatíve jednotného čísla slova *pani – paniu* a tiež v príponách akuzatívu prídavných mien ženského rodu, napríklad *cudziu*, *orliu*, *krajšiu* a pod. Slovenský pravopis nerozlišuje medzi slovenskými dvojhláskami a samohláskovými skupinami *ia*, *ie*, *iu* v prevzatých slovách, napríklad: *séria*, *Xénia*, *batéria*, *rekviem*, *dioptria*, *viola*, *tiara*, *diecéza* a pod., hoci vo výslovnosti je rozdiel najmä v zmäkčení predchádzajúcej spoluhlásky oproti stavu v prevzatých a zdomácnených slovách, napríklad: *diera* [ďiera], *tiahnuť* [ťiahnuť] a pod.

Dvojhláska *uo*

Dvojhláska *[uo]* zapisovaná pomocou jednej grafémy ô, napríklad: *pôda*, *kôň*, *pôvab*, *stôl*, *ôsmy*, *vôľa*, *vôbec*, *vôkol*, *pôrod* a pod. sa vyskytuje aj v niektorých príponách zdrobnených tvarov slov, napríklad: *žilôčka*, *jamôčka* a tiež v niektorých tvaroch genitívu množného čísla, napríklad: *nôh*, *jamôk*, *ôk* a pod.

Hláska *ä*

Slovenčina má vo svojom inventári zvukov aj hlásku *ä*, ktorá však nemá dlhý ekvivalent. Vyslovuje sa ako „široké e“ a vyskytuje sa len po obojperných spoluhláskach *p*, *b*, *m* a po pernozubnej spoluhláske *v*, napríklad: *päta*, *bábätko*, *mäso*, *väzenie*. Spisovná slovenčina pripúšťa výslovnosť samohlásky *ä* aj ako krátkej samohlásky *e*.

Slovenské spoluhlásky

Do inventára slovenských spoluhlások prirodzene patria aj spoluhlásky, z ktorých vzhľadom na svoju znelosť alebo neznelosť väčšina z nich vystupuje v pároch. Párové znelé spoluhlásky sú *b*, *d*, *ď*, *dz*, *dž*, *z*, *ž*, *g*, *h*, *v* a párové neznelé spoluhlásky sú *p*, *t*, *ť*, *c*, *č*, *s*, *š*, *k*, *ch*, *f*. Okrem nich do inventára slovenských spoluhlások patria aj znelé nepárové spoluhlásky, ktorými sú *m*, *n*, *ň*, *l*, *ľ*, *r*, *j*.

Dve spoluhlásky *r* a *l* plnia aj funkciu samohlásky, preto existujú aj ich dlhé podoby *ŕ* a *ĺ*, napríklad: *vĺča*, *žĺtok*, *vŕba*, *vŕtať*, *hŕba* a pod. Tieto štyri spoluhlásky (*r*, *ŕ*, *l*, *ĺ*) môžu mať podobne ako samohlásky slabikotvornú funkciu, napríklad: *vlk*, *vlčí*, *žltý*, *žĺtok*, *vrt*, *vŕtať*, *hrsť*, *hŕba* a pod.

Pravopisné princípy slovenčiny

Pravopisná norma spisovnej slovenčiny je vyjadrená v štyroch nasledovných pravopisných princípoch, ktoré sú síce hierarchizované, no zároveň sú aj vzájomne prepojené, a preto sa ovplyvňujú a dopĺňajú.

Fonematický princíp

Fonematický princíp („píš ako počuješ“) je hlavným pravopisným princípom spisovnej slovenčiny. Vznikol na základe pravidla, že každý zvuk (hláska) je vyjadrená osobitným grafickým znakom (písmenom). Jedna graféma (písmeno) preto zastupuje konkrétny zvuk.

V slovenskom pravopise však existujú aj tri tzv. zložkové grafémy: *dz*, *dž* a *ch*, ktorými sa zapisujú zvuky (hlásky) *[ʒ]*, *[ʃ]* a *[ɔ]*, napríklad: *medza [meʒa]*, *džbán [ʃbán]*, *chlap [ɔlap]*. V domácich slovách sa rozlišuje písanie mäkkej a tvrdej spoluhlásky pomocou diakritického znamienka (mäkčeňa): *d – ď*, *t – ť*, *n – ň*, *l – ľ*, napríklad: *dar – ďakujem*, *tlačiť – ťahať*, *ňufák – nos*, *lavica – ľavica*. V domácich slovách v pozíciách pred samohláskami *e* a *i* a tiež pred dvojhláskami *ia*, *ie* a *iu* sa spoluhlásky čítajú/vyslovujú ako mäkké, ale ich mäkkosť sa nevyjadruje diakritickým znamienkom (pravidlo, že písmená *i* a *e* vždy zmäkčujú predchádzajúcu spoluhlásku a preto sa k nej už nepridáva mäkčeň), napríklad: *hľadieť* [*hľaďieť*], *niesť* [*ňiesť*], *dieťa* [*ďieťa*], *tiahnuť* [*ťiahnuť*], *liaheň* [*ľiaheň*], *vysvedčenie*, *vysvedčeniu* [*vysvedčeňie*, *vysvedčeňiu*] a pod. Avšak v ojedinelých prípadoch, ako sú ukazovacie zámená typu *ten*, *tento*, v príslovkách *teraz*, *vtedy*, v osobných pomenovaniach, napríklad: *Peter*, *Pozdišovce* a tiež v číslovkách typu *jeden*, *jedenásť*, *stojeden* a pod., nedochádza k zmäkčeniu predchádzajúcej spoluhlásky. V prevzatých nezdomácnených slovách latinského a gréckeho pôvodu sa spojené spoluhlásky *k+s* alebo *k+z* zapisujú iba jednou grafémou *x*, napríklad: *Xénia*, *prax*, *exemplár*, *exhumácia*, *xerox*. V miestopisných označeniach, napríklad: *Quebec*, *Quioto*, sa používa graféma *q*, ktorou sa vyjadruje hláska *k* (*Quioto [kíto]*) alebo spojenie hlások *k+v* (*Quebec [kvibek]*). Pri písaní slov s predponou *s-*, *z-*, *zo-* sa uplatňuje fonematický pravopisný princíp, napríklad: *spísať [spísať]*, *zbiť [zbiť]*, *zostať [zostať]*. Slovenský fonematický pravopisný princíp je z tohto pohľadu pomerne jednoduchý pri zaznamenávaní zvukovej podoby reči do písanej podoby.

Morfematický princíp

Morfematický princíp („podľa významu koreňa slova“) sa vyjadruje tým, že zachováva jednotnú podobu písania znelých a neznelých spoluhlások na rozdiel od ich výslovnosti. Na hranici morfém (najmenšej vydeliteľnej časti slova, ktorá je nositeľom významu/funkcie slova) a v splývavej výslovnosti v toku reči dochádza však k tzv. spodobovaniu (znelostnej asimilácii/splynutiu), napríklad slovo *holub* treba vysloviť ako [*holup*], hoci píšeme spoluhlásku *b* na konci slova pred prestávkou, alebo pred ďalším slovom, ktoré sa začína na neznelú spoluhláskou, napríklad: *holub sedí* [*holup sedí*]. Ďalšie tvary, napríklad *holubie pierko*, *holuby* však vyslovíme so spoluhláskou *b*. V slove *chlap* sa na konci slova píše a vyslovuje spoluhláska *p*, ak za slovom nasleduje prestávka alebo iné slovo s neznelou spoluhláskou, napríklad: *chlap šoféruje*, *stĺp spadol*. Ak sa však nasledujúce slovo začína na znelú spoluhlásku alebo na samohlásku, vtedy vyslovíme *b*, napríklad: *chlap zabrzdil [chlab zabrzdil]*, *chlap osamel [chlab osamel]*, *snop zmokol [snob zmokol]*. Pre morfologický pravopisný princíp platí pravidlo, že zapisujeme takú grafému (písmeno) pred znelou alebo neznelou spoluhláskou, akú hlásku vyslovíme pred samohláskou alebo v odvodených tvaroch od toho istého slova, napríklad: *holub-a*, *chlap-a*, *dub-a*, *zubný*, *chlieb – chlebový*, *chlap-isko*, *snop-y*, *vstup-ný*, *chrup-avka* a pod. Aj pri písaní slov s predponami *nad-/nado-*, *pod-/podo-*, *od-/odo-*, *cez-/cezo-*, *v-/vo-*, *pred-/predo-*, *vz-/vzo-*, *roz-/rozo-* sa zachováva jednotné písanie spoluhlásky (spoluhlások) vo všetkých tvaroch slov a ich odvodeninách. Teda s párovými znelými spoluhláskami, hoci na hranici morfém dochádza k asimilácii, napríklad: *podpis [potpis]*, *predpis [pretpis]*, *odpis [otpis]*, *bezcieľne [bescieľňe]*, *vzpínať [vspínať]*, *rozpínať [rospínať]* a i. V slovenčine sa jednotne píšu všetky slovotvorné, pádové a kmeňotvorné prípony, napríklad: prípona *-ik/-ík*: *fúz-ik*, *chlap-ík*; prípona *-in*: *matk-in*, *susedk-in*; prípona *-yňa*: *otrok-yňa*, *boh-yňa*, *svät-yňa* a pod. V nominatíve životných podstatných mien mužského rodu, v genitíve, datíve a lokáli jednotného čísla a v nominatíve plurálu podstatných mien ženského rodu zakončených na spoluhlásku sa podľa pravidiel

slovenského pravopisu píše jednotná prípona *-i*, napríklad: *chlap – chlapi*, *kosť – kosti*, *krv – krv-i*. Jednotne sa píše aj kmeňotvorná prípona *-i*, *-í* v slovesných tvaroch typu *hodí*, *kŕmi*, *varí*, *svieti*, *leží*. Pádová prípona *-y* sa píše v nominatíve a akuzatíve množného čísla v neživotných podstatných menách mužského rodu, napríklad: *hrad-y*, *dub-y*, *holub-y*, *zub-y*, *kruh-y* a tiež v genitíve jednotného čísla a v nominatíve a akuzatíve množného čísla podstatných mien ženského rodu, napríklad: *žena – ženy*, *matka – matky*, *idea – idey*.

Gramatický princíp

Gramatický princíp („ako bolo kodifikáciou dané/dohodnuté“) sa uplatňuje na rozlišovanie gramatických významov, najmä v písanom prejave na rozlíšenie tvarov nominatívu singuláru a plurálu, ktoré sa skloňujú podľa vzoru *pekný*, napríklad: *dobrý muž – dobrí muži*, *veľký chlap – veľkí chlapi*, *múdry pán – múdri páni* a pod. Uvedený princíp sa neuplatňuje pri písaní prídavných mien podľa vzoru *cudzí*, preto tvary nominatívu jednotného a množného čísla sa píšu rovnako, napríklad: *cudzí chlapec – cudzí chlapci*, *súci pomocník – súci pomocníci*, *najtichší žiak – najtichší žiaci* a pod. Gramatický princíp možno vidieť aj pri vyslovovaní a písaní predložiek *s*, *so*, ktoré sa spájajú s inštrumentálom, napríklad: *so sestrou [zo sestrou]*, *so sebou [zo sebou]*, *s dieťaťom [z dieťaťom]*, *s deťmi [z ďeťmi]*, *so študentmi [zo študentmi]* v porovnaní s písaním predložky *z*, *zo*, ktorá sa spája s genitívom, napríklad: *z domu*, *z domov*, *zo stoličky*, *zo stoličiek*, *z mesta*, *z miest* a pod. Gramatický pravopisný princíp je odrazom komplexnej gramatickej stavby slovenského jazyka. Uskutočňuje sa napríklad vo výslovnosti bilabiálneho (obojperného) [□] na konci slov po slabikotvornej spoluhláske *r* alebo *l*, napríklad: *krv [kr□]*, *prv [pr□]*, alebo po samohláske, napríklad: *spev [spe□]*, *hnev [hňe□]*, *slivka [sľi□ka]*, *polievka [poľie□ka]*. Nesprávna, ale nárečovo používaná, je výslovnosť *[krf]*, *[prf]*, *[spef]*, *[hnef/hňef]*, *[slifka*, *sľifka]*, *[poliefka*, *poľiefka]* a pod. S gramatickým pravopisným princípom súvisí aj pravidlo písania prípony *-ou* a *-ov*, hoci sa tieto prípony vyslovujú rovnako *[-o□]*. Prípona *-ou* sa píše v inštrumentáli podstatných a prídavných mien ženského rodu, napríklad: *s dobrou ženou [z dobro□ ženo□]*, *s peknou paňou [s pekno□ paňo□]*, *s pevnou oporou [s pevno□ oporo□]* a pod. Príponu *-ov* píšeme v tvaroch nominatívu jednotného čísla mužského rodu, napríklad: *domov [domo□]*, v genitíve a akuzatíve plurálu *z pohárov [s pohára□]*, *vidím chlapov [viďím chlapo□]*, ďalej tiež v privlastňovacích tvaroch prídavných mien mužského rodu, napríklad: *bratov dom [brato□ dom]*, *Jurajov spev [Jurajo□ spe□]*, *otcov kôň [oco□ k□oň]*, *otcov remeň [oco□ remeň]* a pod. Vo všetkých týchto prípadoch treba realizovať kodifikovanú výslovnosť bilabiálneho [□].

Etymologický princíp

Etymologický princíp („podľa pôvodu, histórie a vývoja slov“) zohľadňuje fakt, že v pravopisnom systéme spisovnej slovenčiny sa odráža aj starší vývin jazyka, ktorý súvisí s historickým vývinom. Tento princíp sa týka písania slov domáceho i cudzieho pôvodu a definuje písanie písmen *i*, *í* a *y*, *ý* v zhode so stavom slovenského jazyka v staršom období jeho vývinu. V starej slovenčine ešte jestvovali aj osobitné zvuky (hlásky), ktorými sa vyjadrovalo *predné i/í* [и] a *zadné y/ý* [ы]. K zjednoteniu výslovnosti prednej a zadnej hlásky ako jediného predného [i] došlo v 14. storočí. V slovenskom pravopise etymologický princíp vidno pri zapisovaní *y* v slovách domáceho pôvodu po tzv. tvrdých spoluhláskach, napríklad: *mlyn*, *kyvadlo*, *kuchyňa*, *motyka*, *motýľ*, *lyže*, *plyn*, *dym*, *kývať*, *chyba*, *chyža* a pod. Písanie písmen *i* a *y* v koreni slov sa riadi podľa etymologického princípu, napríklad v slovách *biť/byť*, *bitka/bytie*, *vír/výr*, *sipot/sykot*

a pod., hoci sa vyslovuje iba jedna hláska *[i]*. Po spoluhláskach *b*, *p*, *m*, *r*, *s*, *v*, *z* sa podľa etymologického princípu píše v koreni *y* vo vybraných slovách a ich odvodených výrazoch, napríklad: *bylina*, *byť*, *bystrý*, *obyčaj kobyla*, *pýtať*, *kopyto*, *pysk*, *pyšný*, *myslieť*, *omyl*, *mydlo*, *obyčaj*, *hrýzť*, *skrýša*, *ryba*, *rýchly*, *rydlo*, *rýľ*, *syr*, *výška*, *výskať*, *vydra*, *výr*, *jazyk*, *nazývať* a ďalšie. V slovenčine vždy píšeme *y* aj v slovách s predponami *vy-*, napríklad: *vyletieť*, *vynález*, *vyložiť*, *výklad*, *výročie*, *význam* a pod. Naopak, v slovách ako *visieť*, *vidiek*, *vidlička*, *vidno*, nejde o predponu, ale o súčasť koreňa týchto slov. Podľa etymologického princípu píšeme *y* alebo *i* aj v prevzatých slovách tak, ako sa píšu v cudzom jazyku, z ktorého sme slovo prevzali, napríklad: *fyzika*, *lýra*, *história*, *hystéria*, *hipoterapia*, *hypertenzia*, *hypofýza*, *politika*, *policajt* a pod.

3.3 Jazyk, hodnota, identita

Jazyk vnímame aj ako národno-identifikačný atribút a národno-integračný činiteľ. Plní funkciu, ktorá je trvalo spätá s kultúrnymi a hodnotovými princípmi života spoločnosti, ktorá ho používa. Jazyk sa zúčastňuje aj na formovaní historického a národného hodnotového myslenia a tiež na rozvoji a udržiavaní jazykovo-kultúrnej identity spoločenstva. Obraz o vývine jazykového povedomia spoločnosti je obsiahnutý najmä v dejinách jazyka. Jazyk obsahuje súbor pomenovaní, ktoré vznikli v kontexte s historickým rozvojom spoločnosti, a preto je prameňom historického bádania aj v oblasti jazykovedy. Tá sa tak snaží podať čo najpresnejší obraz aj o vývine kultúry národa.

Etnoidentifikačná funkcia

Etnoidentifikačnú funkciu plní jazyk vtedy, keď na jeho základe možno viditeľne odlíšiť jedno jazykové spoločenstvo od jazykovo blízkych i od vzdialených susedov. Jazyk sa tak stáva znakom a symbolom národa. Pamäť a kultúra slovenského národa sa totiž formovala spolu s kultiváciou jazyka, čo možno veľmi dobre vidieť v písaných (literárnych) textoch. V nich sa plasticky odráža kultúrny, hospodársky, politický, spoločenský a administratívnoprávny kontext života spoločnosti. Jazyk totiž do svojho systému začleňuje také jazykové prostriedky, ktoré sú prirodzene späté s kultúrnym vývinom. Jazykové prostriedky poskytujú doklady o jazykovo-kultúrnych kontaktoch, poukazujú na kultúrno-historické udalosti a procesy, s ktorými sa spoločenstvo stretlo a vyrovnávalo. Jazyk tak predstavuje dôležitú kultúrnu hodnotu, ktorá nielen rozvíja komunikačné kompetentnosti národa, ale udržiava a tvorí historické povedomie jeho príslušníkov.

Preklad Biblie do staroslovienčiny

Za najvýznamnejší prejav kultúry národa sa v európskom jazykovo-historickom kontexte považuje vznik a používanie prekladu Svätého písma (Biblie) do národného jazyka. Preklady biblických textov vo všeobecne ľudu zrozumiteľnom jazyku poznajú všetci Slovania (vrátane Slovákov) už od 9. storočia. V záverečnej fáze praslovanského vývinu slovanského jazyka vznikli jazykové podmienky pre vznik prekladu Svätého písma a liturgických kníh do staroslovienčiny. Tieto preklady sa stali rovnocennými ich gréckym (*Septuaginta*) i latinským (*Vulgáta*) predlohám. Prostredníctvom prvého prekladu Biblie do staroslovienčiny, do jazyka slovanskej písomnej kultúry, si Slovania a Slováci zabezpečili pevné miesto v európskom civilizačnom vývine.

Staroslovienčina sa ako najstarší slovanský jazyk stala aj najstarším jazykom slovanskej literárnej kultúry a Biblie. Rozmanitosť európskeho jazykovo-kultúrneho vývinu je výsledkom komunikácie medzi európskymi národmi a ich jazykmi. Európska kultúra a civilizácia odvodzuje svoj pôvod od kresťanského myslenia a princípov *Dekalógu*, v ktorom sa odráža vzťah Boha k svetu, ale aj vzťah človeka k človeku. Práve z tohto dôvodu sa za najvýznamnejší prejav vyspelosti a civilizovanosti európskych národov považuje myslenie o Bohu ako o východisku i cieli existencie človeka a spoločnosti. Práve to sprostredkovala Biblia ako zdroj európskeho hodnotového a duchovného myslenia.

Hodnotové myslenie národa sa prejavuje nielen v rozmanitých druhoch a žánroch vysokej literatúry, ale aj vo vzdelávaní. Aj texty prekladov Biblie do národných jazykov nevznikali preto, aby ukazovali neduživosť každodennosti či moralizovali. Ale vznikli najmä

preto, aby prostredníctvom výkladov a argumentácie sa krok za krokom ukázala pravdivosť a spravodlivosť kultúrneho a duchovného bytia človeka. A čo je najdôležitejšie, pri tejto argumentácii sa vychádza z úsudkov vlastných kresťanstvu a nie mienky tých, ktorým je argumentácia adresovaná.

Vyjadrenie tejto skutočnosti sa uskutočnilo nielen v staroslovienskom preklade Biblie, ale uskutočňuje sa aj v moderných prekladoch biblických textov do všetkých európskych spisovných jazykov. Tieto preklady sú dokladom vyspelosti európskej kultúry a civilizácie. Európske kresťanstvo, hoci je rozdelené na východné a západné, zdôrazňuje konanie dobrých skutkov. Človek iba konaním dobrých skutkov sa zúčastňuje na obohacovaní kultúry spoločenstva. Práve tým sa porušuje pominuteľnosť jazyka a kultúry. Základným znakom národa je práve preto jazyk. Je totiž dokladom historickej a empirickej existencie tohto etnického spoločenstva. Vystupuje ako reprezentant identity a ako dôkaz o kontinuite a životaschopnosti jeho nositeľov.

3.4 Rozvrstvenie a integrácia slovenčiny

Moderná jazykoveda zdôrazňuje myšlienku o nárečovom a sociálnom rozvrstvení (stratifikácii) jazyka. To znamená, že jazyk ako komunikačný prostriedok ľudí vzniká a vyvíja sa iba v spoločnosti a iba pod vplyvom rečovej činnosti skupín ľudí. Jazyk preto obsahuje súbor prvkov, znakov, ktoré sú charakteristické pre dané spoločenstvo.

Slovenčina je konvenčná

Jazyk ako systém je vo svojom jazykovom spoločenstve výsledkom konvencie (dohody) jeho používateľov. Táto dohoda vyplýva z arbitrárnej povahy jazyka, tzn. že podoba jazyka je výsledkom síce ľubovoľného/vlastného, ale rozhodovania jeho používateľov. Jazykový znak je preto nakoniec v systéme konkrétneho jazyka nemenný. Účastníci komunikácie musia rešpektovať jednotlivé jazykové znaky, aby porozumeli tomu, čo „tí druhí“ hovoria a píšu. Všetci používatelia konkrétneho jazyka si jazykový systém musia osvojiť rovnako, aby mu aj spoľahlivo porozumeli. Práve z komunikačnej podstaty jazyka vyplýva aj jeho základná dorozumievacia funkcia. S dorozumievacou funkciu úzko súvisí poznávacia funkcia jazyka, keďže reč človeka je odrazom jeho myslenia. V ľudskej reči sa zhmotňujú rozumové poznávanie a tiež citové a vôľové (postojové) aspekty ľudského myslenia. Tie však, možno paradoxne, nemusia byť bezprostrednou reakciou na zmyslami vnímané skutočnosti. Národný jazyk je preto aj prejavom myslenia národa, ľudí spätých s vlastnou národnou kultúrou a s vlastným národom.

Spisovná slovenčina

Spisovná podoba jazyka slúži ako prostriedok umeleckej a odbornej literatúry. Jazyk rozvíja aj estetické vnímanie človeka a umožňuje mu pochopiť krásu jazykovej i mimojazykovej reality. Cieľom estetickej funkcie jazyka je vyvolať estetické cítenie u jeho používateľov. Jazyk plní celý komplex svojich funkcií vtedy, keď sa neobmedzuje len na komunikačnú sféru, ale v rámci svojho pôsobenia rozvíja a kultivuje celú spoločnosť.

Spisovný jazyk predstavuje najreprezentatívnejšiu formu národného jazyka, lebo prestížny charakter spisovného jazyka svedčí aj o vzdelanostnom statuse jeho používateľov. Spisovná slovenčina plní preto nielen všeobecnú dorozumievaciu funkciu, ale ako kodifikovaný útvar národného jazyka je tiež štátnym, úradným, umeleckým a vyučovacím jazykom v Slovenskej republike.

Hovorová slovenčina štandardná a subštandardná

Štandardná podoba jazyka, ktorá je neoficiálnym jazykom, sa využíva v každodennej komunikácii (najmä v ústnych prejavoch). V nej sa viac-menej dodržiavajú pravidlá kodifikovaného slovenského jazyka. Odchýlky však vznikajú napríklad pri používaní hovorových slov (*cestovka* [spis. cestovná kancelária], *diplomovka* [spis. diplomová práca], *bytovka* [spis. obytný dom]) a v nedôslednom dodržiavaní pravidiel slovenskej výslovnosti (napríklad: *nevyslovovanie mäkkej hlásky ľ alebo ň*).

Subštandardná forma jazyka je obohatená o rozmanité *slangové slová*, *argotizmy* (špecifické slová, ktoré používa len istá sociálna skupina), *žargónové slová* a ďalšie nespisovné výrazy, ktoré môžu do spisovného jazyka prenikať aj zo slovenských nárečí, alebo z iných jazykov.

Slovenské nárečia

Slovenské nárečia predstavujú teritoriálne a funkčne obmedzený jazykový útvar, ktorý nie je kodifikovaný, preto slovenské nárečia predstavujú nespisovnú podobu slovenského národného jazyka. Slovenské nárečia sa aj v súčasnosti používajú na konkrétnom nárečovo vymedzenom území, spravidla v bežnej, spontánnej a súkromnej komunikácii. Hoci slovenské nárečia nie sú kodifikované, predsa sa v nich uplatňuje ustálená, pevná výrazová (zvuková) i významová štruktúra. Tá sa odráža v slovnej zásobe, v gramatickej stavbe a slovotvornom systéme. Slovenské nárečia sú územne (teritoriálne) diferencované jazykové útvary, ktoré sa historicky vyvinuli v jednotlivých slovenských areáloch/oblastiach/regiónoch, ktoré obývajú príslušníci slovenského národa.

Na rozmanitosť slovenských nárečí na území Slovenska pôsobilo najmä:

Geomorfologické členenie územia Slovenska

Geomorfologické členenie územia Slovenska ohraničujú prírodné hranice, napríklad: pohoria (Malé Karpaty, Malá Fatra, Veľká Fatra, Nízke a Vysoké Tatry, Slovenské Rudohorie, Vihorlatské vrchy), vodné toky (Váh, Hron, Ipeľ, Bodrog, Laborec, Topľa, Ondava), lesy, pahorkatiny a pod. Tvorili prirodzenú prekážku medzi obyvateľmi.

Administratívnosprávne členenie územia Slovenska

Prírodná a geomorfologická členitosť slovenského územia sa odrazila aj v starobylom komitátnom, resp. stoličnom (župnom) administratívnosprávnom členení Slovenska. Jednotlivé slovenské stolice sa vyznačovali osobitosťami vlastnej hospodárskej činnosti a kultúrnej povahy a v rámci týchto komitátov sa sformovali a rozvíjali jednotlivé slovenské nárečia, napríklad: trnavské, oravské, liptovské, turčianske, hontianske, gemerské, spišské, šarišské či zemplínske nárečia.

Hospodársko-ekonomické členenie územia Slovenska

Stieranie hraníc medzi menšími nárečovými areálmi súvisí s vnútornou hospodárskou migráciou slovenského obyvateľstva v rámci jednotlivých regiónov a oblastí štátu. Osobitnú rolu zohrala najmä migrácia do mestských sídel, ktorých vzrast súvisí s formovaním stredovekých banských a cechových spoločenstiev. Intenzívnejšia organizácia poľnohospodárskej činnosti a pastierska kolonizácia v 14. – 16. storočí zasiahla aj slovenské vidiecke obyvateľstvo. Slovenské nárečia sa tak rozvíjali v súvislosti s potrebami každodennej hospodárskej i spoločenskej komunikácie a s rozvojom písomností. Práve tieto písomnosti podnes slúžia ako historický doklad o prirodzenom slovenskom jazykovom vývine.

V slovenskom jazykovo-kultúrnom prostredí v tom čase dominovala latinská písomná tradícia. Latinčina, ako jazyk katolíckej cirkvi a uhorskej štátnej správy v minulosti, predstavuje aj na Slovensku štandardizovaný jazyk vtedajších administratívnoprávnych písomností, vedeckej a umeleckej literatúry, jazyka vyššej a strednej vzdelaneckej vrstvy spoločnosti. Z dôvodu preferovania latinského jazyka pred domácim a ľudu zrozumiteľným jazykom v písomnej tradícii na Slovensku, do konca 15. storočia poznáme veľmi málo súvislých písomných pamiatok v ľudovom jazyku, na základe ktorých by bolo možné doložiť hláskoslovný a morfologický vývin slovenčiny.

Vývin slovenských nárečí

Vývin slovenských nárečí nastal po rozpade slovanskej jazykovej jednoty v 10. storočí a pretrvával až do konca 15. storočia. No už v 16. storočí možno z hľadiska historickej jazykovedy hovoriť o prirodzenej tendencii smerujúcej k jazykovej integrácii slovenského nárečového priestoru, a to v západoslovenskom, južnoslovenskom a východoslovenskom areáli. Na integráciu slovenských nárečí pôsobilo aj prenikanie stredoslovenských jazykových prvkov do západoslovenských a východoslovenských nárečí.

V kontexte migračno-integračnej teórie o praslovanskom pôvode slovenčiny možno opísať mladšie i staršie vývinové etapy formovania slovenčiny práve na báze existujúcich nárečí. Základom nárečového vývinu sú v prvom rade západoslovanské vývinové zmeny, ktoré sú typické aj pre slovenský jazykový areál. V západoslovanskom jazykovom priestore sa sformovala nielen slovenčina, ale aj čeština, poľština, horná a dolná lužická srbčina (srbská enkláva v súčasnom Nemecku), zaniknutá polabčina a pomoranská slovinčina a kašubčina (ktoré dnes patria k nárečiam poľštiny).

Podľa migračno-integračnej teórie sa praslovanský základ slovenčiny utvoril postupným zjednotením starých odlišných čŕt praslovančiny jednotlivých slovenských nárečí a tak vznikol základ pre vlastný rozvoj slovenského národného jazyka. Prostredníctvom spoločných systémových jazykových javov sa slovenčina odlišuje od ostatných slovanských jazykov nielen v západoslovanskom jazykovom prostredí, ale aj vo všetkých ostatných jazykových areáloch v južnoslovanskom i východoslovanskom kontexte. Silné integrujúce (začleňovacie) a konvergentné (dostredivé) tendencie vo vývine slovenčiny zapríčinili aj postupné stieranie rozdielov, čo sa uplatnilo aj ako pravidlo pri používaní literárneho a neskôr spisovného jazyka Slovákov.

Praslovanský základ

Praslovanské spoluhláskové skupiny

V slovenčine sa tak zachovali pôvodné nezmäkčené praslovanské spoluhláskové skupiny **kv-*, **gv-* na začiatku slov pred *jať* (ѣ), napríklad slovenské slová *kvet*, *hviezda.* Zachovala sa aj pôvodná praslovanská spoluhlásková skupina **tl*, **dl*, **dn*, napríklad: spis. *mydlo*, *šidlo*, *vädnúť*. Za praslovanské skupiny hlások **dj*, **tj*, **ktj*, **kti* v slovách typu **svetja*, **nokti*, **medja* sú slovenské hlásky *dz*, *z*, *c*, napríklad: *svieca*, *medza*, *noc*. V spisovnej podobe slovenčiny sa vyskytujú aj reziduálne tvary s vkladným *ľ*, napríklad: *hrable*, *hrobľa* či *Zemplín*, ktoré svedčia najmä o existencii starobylej párovej mäkkosti spoluhlások *b – b'*, *p – p'*, *m – m'*, *v – v'* v starej slovenčine. Párovú mäkkosť uvedených spoluhlások možno predpokladať ešte aj v neskoršom období vývinu slovenského jazyka, o čom svedčia ich špecifické zápisy zachované napríklad v texte prekladu *Kamaldulskej Biblie* z polovice 18. storočia.

Ustálený prízvuk

Pre slovenčinu je typický aj ustálený prízvuk. Okrem východoslovenských nárečí, kde sa prízvuk ustálil na predposlednej slabike, je v spisovnej slovenčine prízvuk na prvej slabike.

Reflex *dz*

Za spoločný prvok v slovenskom nárečovom areáli možno považovať reflex *dz* za pôvodnú praslovanskú skupinu **dj* v slovách, napríklad: *medza*, *priadza*, *sadza*. Za praslovanskú skupinu spoluhlások **tj* a **kt(j)* sa utvorilo *c*, napríklad: *noc*, *pec*, *svieca* a za praslovanskú hlásku *ch* sa utvorila hláska š, ktorá sa zachovala v tvaroch *všetko*, *všetci*. V prvom páde plurálu mužského rodu sa však za *ch* vyskytuje ostrá sykavka *s*, napríklad: *Čech – Česi*, *mních – mnísi* a analogicky aj v tvaroch *vlci* (*vlk*), *vtáci* (*vták*) sa za staré *k* vyskytuje hláska *c*. V koncovkách datívu a lokálu jednotného čísla ženského rodu sa používa stará hláska *ch*, *g* a *k*, napríklad: *mucha – muche*, *ruka – ruke*, *liga – lige*; nedochádza teda k zmene, ktorú poznáme z češtiny: *moucha – mouše*, *ruke – ruce*, *liga – lize* a pod.

Novšie špecifiká slovenčiny

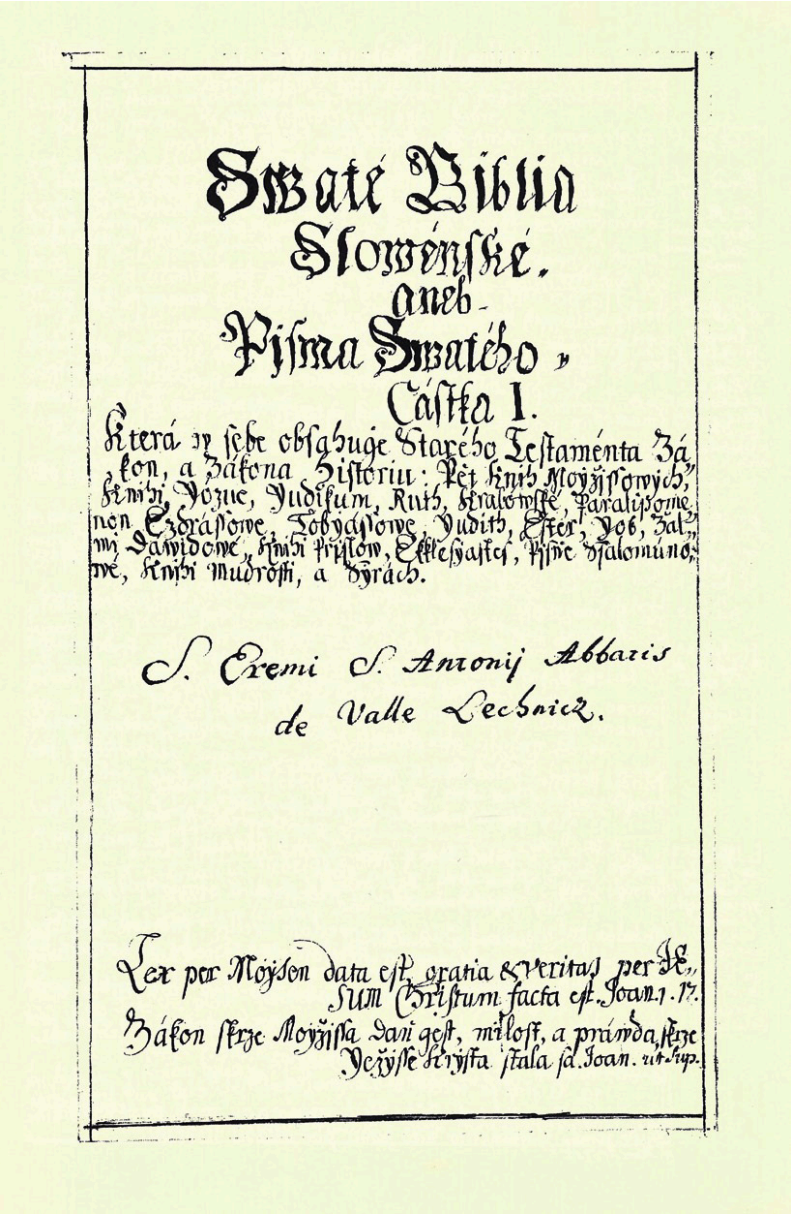
Typická pre slovenčinu je univerzálna prípona *-om* v inštrumentáli jednotného čísla podstatných mien mužského a stredného rodu, napríklad: *had – hadom*, *chlap – chlapom*, *hrdina – hrdinom*, *jahňa – jahňaťom*, *dieťa – dieťaťom*, *mesto – mestom* a pod.

Pre súčasnú slovenčinu je typický zánik vokatívu a jeho nahradenie tvarom nominatívu, pričom sa v niektorých prípadoch, najmä však v biblických, liturgických a nárečových textoch staré vokatívne tvary zachovali, napríklad: *človek – človeče*, *Pán – Pane*, *otec – otče*, *matka – matko*, *priateľ – priateľu* a pod. Pre slovenčinu je typické opytovacie zámeno čo, napríklad: *Čo robíš? Kde čo leží? Čo je na stole?*

Špecificky slovenským javom je aj zovšeobecnené používanie prípony *-m* v prvej osobe jednotného čísla všetkých slovies, čo temer systematicky platí aj pre všetky nárečia, napríklad: *sedím*, *píšem*, *pracujem*, *jem*, *čítam*, *vidím*, *počujem*, *chválim* (na rozdiel od češtiny: *čtu*, *píši*, *vidím*). Pre slovenčinu je typický aj infinitívny tvar slovies zakončených na *-ť*, napríklad: *vidieť*, *písať*, *sedieť*, *pliesť*.

Pre spisovnú slovenčinu platí pravidlo, podľa ktorého nebývajú dve dlhé slabiky bezprostredne za sebou. V spisovnej slovenčine platí všeobecné pravidlo, podľa ktorého sa skracujú ohýbacie prípony (pri skloňovaní a časovaní) a tiež slovotvorné prípony s pôvodne dlhou slabikou vtedy, keď sa základ slova končí na dlhú slabiku. Za dlhé slabiky sa považujú tie, ktoré obsahujú dlhú samohlásku, dvojhlásku alebo dlhé *ĺ* a *ŕ*. Pre slovenčinu je typické aj zdvorilé oslovovanie osôb, ktoré sa označuje termínom „vykanie“. V slovenčine sa pri vykaní dodržiava pravidlo, že sloveso vzťahujúce sa na konkrétneho osloveného je v 2. osobe množného čísla, napríklad: *Boli ste v Tatrách? Prišli ste na výlet na Slovensko? Mohli by ste mi pomôcť s orientáciou v meste?* Forma množného čísla slovies je pri vykaní záväzná. Muža jednotlivo oslovíme napríklad takto: *Boli by ste taký láskavý?* Ak sa prihovoríme k žene, použijeme takýto tvar: *Boli by ste taká láskavá.* Medzi mužským a ženským adresátom treba rozlišovať aj v spojeniach, napríklad: *Sám zvážte! Sama zvážte! Rád súťažíte? Máte rada sladkosti?*

Súčasná pravopisná sústava je kodifikovaná v *Pravidlách slovenského pravopisu*, písanie a význam jednotlivých slov si možno vyhľadať a overiť v *Krátkom slovníku slovenského jazyka*.

Swaté Biblia
Slowenské.
aneb
Pisma Swatého,
Částka I.
Která w sobe obsahuge Starého Testaménta Zá-
kon, a Zákona Historii: Pět knih Mojžissowých,
knihi Jozue, Judikum, Ruth, Králowské Paralipome-
non Ezdrášowe, Tobiášowe, Judith, Ester, Job, Žal-
mi Dawidowe, knihi Přjslow, Ekleziastes, Pjsně Salomú-
nowe, Knihi Mudrosti, a Horách.
S. Cremi S. Antonij Abbatis
de Valle Lechnicz.
Lex per Mojsen data est, gratia & veritas per Je-
sum Christum facta est. Joan. 1. 17.
Zákon skrze Mojžissa dan gest, milost, a prawda skrze
Jezyse Krystá stala sa. Joan. 1. kap.

Titluný list prvého zväzku Kamaldulskej Biblie z polovice 18. storočia.
Zdroj: archív P. Žeňucha.

3.5 Slovenčina v kontakte s inojazykovým prostredím

Migračno-integračná teória o pôvode slovenčiny sa zakladá na historických skutočnostiach, ktoré poukazujú na formovanie spoločného jazykového systému Slovákov. Opiera sa tiež o jazykovedné zistenia a poznatky z toponymie (o miestnych a zemepisných názvoch), hydronymie (o názvoch vodných tokov) a z pomenovaní spätých so systémom práva, spravodlivosti a s hospodárskou činnosťou. Tie poukazujú na konštituovanie slovenčiny ako kontinuálneho jazyka Slovákov. Práve konštituovanie jazyka súvisí s integračným vývinom slovenčiny zo starej slovenčiny. Svedčia o tom vybudovanie štátnopolitického útvaru Veľká Morava v 9. storočí a jazykové javy reprezentujúce jej kontinuálnosť. Všetky jazykové prostriedky sú plne zastúpené aj v slovenských dialektoch.

Pri porovnávaní stavu v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny s jej nárečovými variantmi a historickými textami v starej slovenčine vidíme, že v národnom slovenskom jazyku sa nachádza značný počet praslovanských slov zo slovnej zásoby súvisiacej s formovaním jednotlivých vývinových etáp slovenského jazyka. Najstaršia slovná zásoba slovenčiny súvisí s tematickými okruhmi týkajúcimi sa:

- prírodných reálií (*slnko*, *mesiac*, *hora*, *zem*, *oheň*, *deň*, *noc*, *svetlo*, *tma*, *dub*, *lipa*, *buk*, *breza*, *skala*, *debra* [*úžľabina*]),
- rodinného života (*otec*, *matka*, *syn*, *dcéra*, *brat*, *sestra*, *rod*, *rodina*, *človek*, *strýc*, *ujec*),
- označenia častí tela (*ruka*, *hlava*, *noha*, *srdce*, *pľúca*, *krv*, *kosť*),
- poľnohospodárskeho života (*dvor*, *koleso*, *radlo*, *brázda*, *kosa*, *orať*, *zrno*, *žito*, *roľa*),
- pomenovaní súvisiacich s remeselníctvom (*tesár*, *klada*, *sekera*, *vreteno*, *priadza*, *krosná*, *koža*, *píla*, *drevo*, *zlato*, *luk*, *lov*, *tríbiť* [s významom *čistiť*, stsl. *мрѣбити*]),
- oblastí spoločenského života (*pán*, *sluha*, *otrok*, *hrad*, *dedina* či *ves*, *strážnik*, *tovarník* [ide o *povolanie človeka*, *ktorý je zodpovedný za uskladnený tovar*], *boženík* [s významom *poslanec*, *člen obecnej rady*]),
- oblasti práva (*ponosa*, *pravda*, *krivda*, *súd*, *osud*, *posudok*, *puto*, *modliť sa*, *vladyka* i *kňaz* [s významom *princeps*, stsl. *кънязь*], *kmeť*, *špán* [s významom *úradník*],),
- náboženského života (*obeta*, *služba*, *hriech*, *duch*, *dvorník* [s významom *člena panovníckeho dvora*], *kňaz* [s významom *sacerdos*, *duchovný*], *chrám*, *nedeľa*, *peklo*, *nepriaznik* a pod.

Nové slová sa v slovnej zásobe slovenčiny objavili najmä pod vplyvom českej, nemeckej i valaskej hospodárskej činnosti.

Čeština v slovenskom jazykovom kontexte

Čeština v slovenskom jazykovom kontexte bola praktickým dorozumievacím a vypracovaným prostriedkom, ktorý prenikol na Slovensko, najmä do miest, o čom svedčí Žilinská právna kniha zo 14. storočia obsahujúca preklad magdeburského banského práva. Tento preklad z nemčiny vznikol na Slovensku, ale v jeho preklade sa odráža aj slovenský jazykový vplyv na češtinu. Čeština bola pre Slovákov dobre zrozumiteľná na rozdiel od latinčiny alebo nemčiny. Slováci používali češtinu najmä v predspisovnom období vývinu slovenského jazyka z praktického dôvodu a iba v písomnej komunikácii (najmä v úradnej korešpondencii, v prekladoch textov práv-

neho charakteru, v hospodárskych zápisoch v mestských a cechových protokolárnych knihách a pod.). Čeština nebola hovoreným jazykom Slovákov. Slováci neprikladali češtine hodnotu spisovného jazyka, preto si ju aj prirodzene poslovenčovali a pri jej slovakizácii nemali stanovené hranice. Prax slovakizácie češtiny závisela od vzdelanostnej úrovne pisára a súvisela s jazykovými rozdielmi a podobnosťami medzi slovenčinou a češtinou. V evanjelickej cirkvi Slováci používali češtinu, lebo ňou nahradili latinčinu ako bohoslužobný jazyk. V ich ústnom podaní sa čeština ako liturgický jazyk tiež značne slovakizovala. Hoci Slováci nemali ešte rozvinutú podobu vlastného spisovného (literárneho) jazyka. Ak sa pisár snažil vedome písať po česky, pomenoval tento jazyk češtinou, hoci v nej boli slovakizmy, keďže správne neovládal českú jazykovú normu. Pre Slovákov je prirodzený slovenský jazykový systém, pričom slovenské jazykové povedomie sa aj v písanom českom jazyku prejavovalo tým, že sa čeština prirodzene slovakizovala. Hovoríme preto o slovakizovanej češtine.

Niektoré slová prevzaté z češtiny, ktoré sa požívajú v hovorenej reči Slovákov, sú aj v dnešnej spisovnej slovenčine nespisovnými a hovorovými slovami, napríklad: *zbytok* (spis. zvyšok), *vadiť* (spis. prekážať), *kartáč* (spis. kefa), *dotaz* (spis. otázka), *zástava* (vo význame *záloh*), *vodítko* (spis. vôdzka), *krmítko* (spis. kŕmidlo), *lehátko* (spis. ležadlo), *závadný* (spis. chybný), *rohlík* (spis. rožok), *nevadí* (spis. neprekáža), *razítko* (spis. pečiatka), *salám* (spis. saláma), *moc* (spis. veľmi, napríklad: čes. *mám moc práce* – slov. *mám veľa práce*), *dopis* (spis. list), *kapesník* (spis. vreckovka), *kapesné* (spis. vreckové), *húpačka* (spis. hojdačka), *ľadvina* (spis. oblička), *krabica* (spis. škatuľa), *poštová prepážka* (spis. poštový priečinok), *nekľudný* (spis. nepokojný), *kľud* (spis. pokoj, ticho), *kecať* (spis. tárať), *doporučiť* (spis. odporučiť), *krb* (spis. kozub), *kojiť* (spis. dojčiť) *držka* (spis. ústa), *námatkový* (spis. občasný, náhodný), *jeptiška* (spis. mníška) a iné.

Nemčina v slovenskom jazykovom kontexte

Z nemčiny do slovenskej slovnej zásoby prenikli slová najmä z oblasti remeselnej výroby, miestnej správy, trhu, obchodu, súdnictva a baníctva a tiež z ďalších oblastí hospodárskeho a mestského života, napríklad: *rytier*, *richtár*, *hajtman*, *majster*, *cech*, *haviar*, *fárať*, *halier*, *cvok*, *pracka*, *pančucha*. Do slovenčiny prenikli aj ďalšie slová, ktoré sa v slovnej zásobe súčasnej spisovnej slovenčiny vyskytujú dodnes. Hoci nezriedka sú už na okraji slovnej zásoby, sú živé v slovenských nárečiach, napríklad: *hámor* (spis. kladivo, nem. Hammer), *hobeľ* (spis. hoblík, nem. Hobel), *drišľak* (spis. cedník, nem. Durchschlag), *bretvanka* (spis. plech na pečenie, nem. Bratwanne), *šurc* (spis. zástera, nem. Schurz), *ancug* (spis. oblek, nem. Anzug), *rašpľa* (spis. pilník, nem. Raspel), *taľovať* (spis. deliť, nem. teilen), *šuster* (spis. obuvník, nem. Schuster), *firhang* (spis. záclona, nem. Vorhang), *fojtovať* (spis. *dusiť*, nem. feuchten), *dekeľ*, *dekľovať* (spis. kryt, prikrývať, nem. deckeln), *gvint* (spis. závit, nem. Gewinde), *šuflata/šuplata* (spis. zásuvka, nem. Schublade), *rajbať* (spis. prať, strúhať, nem. reiben), *pakovať* (spis. baliť, nem. packen), *pľac* (spis. miesto, námestie, nem. Platz), *varta* (spis. stráž, nem. Warte), *grata* (spis. riad, nem. Geräte), *varštak* (spis. dielňa, pracovné miesto, pracovný stôl v dielni, nem. Werkstatt), *borg* (spis. úver, nem. Borg), *tringelt* (spis. prepitné, nem. Trinkgeld), *špajza* (nem. Speisekammer), *šparhet* (spis. sporák, nem. Sparherd) a mnohé ďalšie.

Maďarčina v slovenskom jazykovom kontexte

Z jazykovo-kultúrnych kontaktov s maďarským prostredím sú v nárečiach napríklad: *ďugou* (spis. zátka, maď. dugó), *hordou* (spis. sud, maď. hordó), *hurka* (spis. jaternica, maď. hurka), *šajt* (spis. tlačenka, maď. sajt), *kapčac* (spis. zapínať, maď. kapcsol), *garadiče* (spis.

schody, maď. garádics), *bečeľovať/bečaľovať* (spis. ceniť si, vážiť si, maď. becsül), *varoš* (spis. mesto, maď. város), *bizovať sa* (spis. spoliehať sa, maď. bizalom), *keruľa* (spis. zákruta, maď. kerülő), *segiň* (spis. úbožiak, maď. szegény), živáň (spis. zbojník, maď. zsivány) a i.

Rumunčina v slovenskom jazykovom kontexte

Z valašského prostredia do slovenskej slovnej zásoby prenikli rumunské slová, ktoré súvisia najmä s pastierskym hospodárstvom a pastierskym spôsobom životom, napríklad: *bača* (rum. baciu), *fujara* (rum. fluer), *bryndza* (rum. brinzā), *kľag* (teľací žalúdok na zosyrovanie mlieka, rum. cliag), *strunga* (ohrada pre ovce pri salaši, rum. strunga), *žinčica* (rum. jintiţa), *meridzať* (prežúvanie oviec po pastve, rum. meridzire), *grúň* (úbočie vhodné na pastvu oviec, rum. gruiu) a pod.

Latinčina v slovenskom jazykovom kontexte

Množstvo slov do slovnej zásoby slovenčiny preniklo z latinčiny, ktorá slúžila nielen ako liturgický jazyk, ale bola aj jazykom vysokej knižnej kultúry a administratívno-právnych písomností. Latinčina bola v Uhorsku administratívnoprávnym jazykom až do rakúsko-maďarského vyrovnania v roku 1867. Ako liturgický jazyk sa používala v rímskokatolíckych chrámoch do Druhého vatikánskeho koncilu (1962 – 1965). Z latinčiny do lexikálnej zásoby starej slovenčiny i do nárečí prenikli slová ako *diabol* (lat. diabolus), *škola* (lat. schola), *omša* (lat. missa), *apatieka* (lat. apotheke), *kantor* (lat. cantor, vo význame ‚učiteľ' a ‚spevák'), *pleban* (lat. plebanus, vo význame ‚farár'), *sakristia* (lat. sacristia), *cintorín* (lat. coemeterium), *kontrakt* (lat. contractus, vo význame ‚obchodná dohoda'), *fúria* (lat. furialis, vo význame ‚šialený, besný'), *móres* (lat. mores, ‚mravy'), *honor* (lat. honor, vo význame ‚česť'), *testament* (lat. testamentum), *beštia* (lat. bestia), *fiškál'* (lat. fiscalis, vo význame ‚právnik, advokát'), *komora* (lat. camera, vo význame ‚miestnosť na odkladane potravín', nem. Speisekammer) a i.

Cirkevnoslovanský jazyk v slovenskom jazykovom kontexte

V najstaršej slovnej zásobe slovenčiny sa zachovali tiež niektoré prevzatia z liturgického cirkevnoslovanského jazyka, ktoré poznáme už z veľkomoravského obdobia a do istej miery sa uplatňujú najmä v nárečových prostrediach v religióznom kontexte. Ide o také nárečové oblasti, v ktorých veriaci používajú cirkevnú slovančinu ako liturgický jazyk, napríklad v gréckokatolíckej alebo pravoslávnej cirkvi na Slovensku. V tejto súvislosti treba pripomenúť, že medzi liturgickým staroslovienskym a cirkevnoslovanským jazykom niet principiálnych rozdielov. Liturgická staroslovienčina a cirkevná slovančina pritom sama obsahuje prevzatia z gréčtiny a latinčiny. Latinské i grécke prevzatia v slovanskom liturgickom jazyku svedčia o premiešaní jazykových a kultúrnych vplyvov, ktoré pôsobili už na Veľkej Morave. Ide napríklad: o paralelné používanie pojmov *omša* popri *služba*, ďalej *pop* i *kňaz* na označovanie duchovného stavu, uplatňovanie pojmu *oltár* na označenie obetného stola popri význame, ktorým sa označuje celý oltárny priestor, kde sa obetný stôl nachádza a pod. Práve veľkomoravská staroslovienčina a cirkevná slovančina je zdrojom poznatkov o rozvoji najstaršieho slovanského jazyka. Túto terminológiu tvorí predovšetkým súbor pojmov poznačených vplyvom kresťanstva, napríklad: *mních*, *mníška* (мнихъ, мънишица), *služba* (слѫжба) popri *omša* (мьша), *večerňa* (вечєрнꙋ), *povečerňa* (повечєрнꙋ), *masopust* (мꙋсопѫстъ), *ceta* (цꙋта; vo význame ‚drobná minca'), *čeľaď* (чєлꙋдь), *komkanie* (комканїє), *ocot* (ꙋцътъ), *igumen* (игѫменъ), *imanie*

(иманїє), *archijerej* (архиєрей), *prosfora* (просфѫра) a ďalšie. Takáto terminológia je jedinečným dokladom o prepojení najstaršieho horizontu slovenskej a veľkomoravskej duchovnej kultúры.

Tetraevanjelium v cirkevnej slovančine, 15. storočie, Baškovce (okres Sobrance).
Zdroj: archív P. Žeňucha.

3.6 Slovenské nárečia

Neoddeliteľnou súčasťou slovenského národného jazyka sú nárečia. Nie sú spisovnými útvarmi a nemajú celoslovenskú platnosť, možno však z nich čerpať rozmanité doklady o vývine a rozvoji slovenčiny a sledovať aj jej literárnu kultiváciu. Slovenčina ako národný jazyk sa vyvíjala v troch nárečových makroareáloch, na ktorých báze sa od 16. storočia formovali aj predspisovné kultivované útvary slovenčiny. Práve na ich základe sa od polovice 18. storočia začala konštituovať prvá podoba celoslovenského spisovného jazyka.

Medzi slovenskými nárečiami a jednotlivými nárečovými oblasťami niet ostrých hraníc. Niektoré znaky, ktoré charakterizujú jednu skupinu slovenských nárečí, presahujú do druhej, preto sa nárečové javy medzi sebou prekrývajú a dopĺňajú. Toto kríženie nárečí už v predspisovnom období slovenčiny umožnilo vytvoriť pestrú mozaiku vzájomne špecifických, no z hľadiska jazykového systému aj celistvých nárečových celkov.

Slovenské nárečia sa združujú do troch nárečových skupín:

Stredoslovenské nárečia

Stredoslovenské nárečia predstavujú ústredné miesto vo vývine slovenčiny. Z hľadiska svojej centrálnej pozície v slovenskom nárečovom systéme predstavujú najväčšiu nárečovú skupinu. Tvoria ju nárečia, ktorými sa hovorí na hornom toku rieky Váh a na jeho prítokoch, na prítoku rieky Orava, v oblasti regiónu Turiec od Západných Tatier až po Malú Fatru, ďalej na Pohroní a od Tríbečských vrchov až po rieku Slanec vo východnom Gemeri. Stredoslovenské nárečia sa delia na severnú skupinu (liptovské, oravské, turčianske, hornonitrianske a zvolenské nárečia) a južnú skupinu (južné zvolenské nárečia, tekovské, hontianske, novohradské, ipeľské a gemerské nárečia, vrátane nárečových oblastí stredného a východného Gemera, ďalej oblasti gemerského Horehronia a nárečia v oblasti horného toku rieky Rimavica). Oblasť stredoslovenských nárečí charakterizujú najmä tieto staré slovenské jazykové znaky, ktorými sa vyznačujú slová začínajúce sa na *ra-*, *la-*, napríklad: *ražeň*, *lakeť*, *rakyta*, *rázvora*, *raľa* [spis. roľa], *rázporok*, *lani*, ďalej slová ako *daska* [spis. doska], *dážď*, *raž*, *chrbát*, tiež slová ako *mäso*, *päť*, *holúbä*, *deväť*, *piatok*, *pamiatka*, *robia*. Namiesto nosovej hlásky ◻ [ę] sa v nich vyskytuje striednica *ä* alebo *ia*. Pre stredoslovenské nárečia platí aj dôsledné dodržiavanie rytmického krátenia. Časté sú dvojhlásky *ia*, *ie*, *uo*, napríklad: *sedia*, *smietka*, *vuol* [spis. vôl], frekventované sú mäkké spoluhlásky *ď*, *ť*, *ň*, *ľ* aj v cudzích, ale zdomácnených slovách, napríklad: *saňitka* [spis. sanitka], *vaňilka* [spis. vanilka], *paňika* [spis. panika], *ďiktát* [spis. diktát], *plĺn* [spis. plyn], namiesto spoluhlásky *l* sa v základnom tvare minulého času vyslovuje obojperné ◻, napríklad: *robi*◻ [spis. robil], *písa*◻ [spis. písal], *bo*◻ [spis. bol], *ma*◻ [spis. mal], *pado*◻ [spis. padol], *kce*◻ [spis. chcel], a pod. V niektorých nárečových oblastiach strednej slovenčiny došlo k zjednodušeniu spoluhláskových skupín *-dl-* a *-tl-* na *-l-*, napríklad: *milo* [spis. mydlo], *šilo* [spis. šidlo], *omelo* [spis. ometlo], *pala* [spis. padla], v prvom páde prídavných mien sa vyskytuje prípona *-uo*, napríklad: *mladuo* [spis. mladé], *peknou* [spis. pekné], *dobruo* [spis. dobré], tvar tretej osoby množného čísla odvodeného od slovesa byť je *sa*, napríklad: *oňi sa* [spis. oni sú]. Pre strednú slovenčinu sú typické aj slová ako *hábi* [spis. šaty], záporová predpona a častica *ňi*, napríklad: *ňi* [spis. nie], *ňimam* [spis. nemám] a pod.

Západoslovenské nárečia

Západoslovenské nárečia zohrali dôležitú rolu vo vývine spisovného slovenského jazyka. Dodnes nimi hovoria obyvatelia historických slovenských stolíc v západnej časti Slovenska, najmä však v Trnavskej, Bratislavskej, Trenčianskej stolici, v časti Nitrianskej stolice, ďalej v povodí stredného a dolného toku rieky Nitra, v dolnej časti povodia rieky Žitava a obyvatelia Záhoria a Kysúc. Západoslovenské nárečia ako celok charakterizujú slová začínajúce sa na *ro-*, *lo-*, napríklad: *rožeň* [spis. ražeň], *loket* [spis. lakeť], *rokita* [spis. rakyta], *rozvora* [spis. rázvora], *rosporek* [spis. rázporok], *loňi* [spis. lani], hoci najmä vo východnej časti západoslovenského nárečového areálu sú doložené presahy zo stredoslovenského areálu, napríklad: *rásporek*, *rakita*, *laket* a i. V slovách typu *deska* [spis. doska], *švager* [spis. švagor], *ven* [spis. von], *oves* [spis. ovos], *mech* [spis. mach], *kotel* [spis. kotol] sa pravidelne vyskytuje hláska *e* na mieste praslovanských jerov [ь] a [ъ]. V genitíve množného čísla je pre západoslovenské nárečia typické *é*, napríklad: *ihél* [spis. ihiel], *jedél* [spis. jediel], *ťehél* [spis. tehál] a pod. Namiesto praslovanskej nosovej hlásky ▫ [ę] je *a* alebo *á*, napríklad: *maso* [spis. mäso], *pata* [spis. päta], *makki* [spis. mäkký], *pátek* [spis. piatok], *hráďel* [spis. hriadeľ], *svátek* [spis. sviatok]. V záhorských nárečiach je však namiesto ▫ [ę] *-ja-*, resp. *-je-*, napríklad: *mjaki* [spis. mäkký], *hovjazí* [spis. hovädzí]. V severnej časti západoslovenských nárečí nastala zmena spoluhlásky *ď* na *dz* a spoluhlásky *ť* na *c*, napríklad: *cicho* [spis. ticho], *dzeci* [spis. deti], *dzedzina* [spis. dedina]. V oblasti Kysúc sa zas namiesto spoluhlások *dz* a *dž* vyslovuje *z* a *ž*, napríklad: *házat* [spis. hádzať], *háženie* [spis. hádžeme]. Vznikli aj zdvojené spoluhláskové skupiny, napríklad: *precca* [spis. predsa], *vačči* [spis. väčší], *mlačči* [spis. mladší], *srcco* [spis. srdce] a zdvojená spoluhláska *-ll-* na mieste praslovanskej spoluhláskovej skupiny *-dl-* a *-dn-*, napríklad: *palla* [spis. padla], *sallo* [spis. sadlo], *cedĭlo* [spis. cedidlo], *jenna* [spis. jedna], *stuňňa* [spis. studňa] a i. V niektorých západoslovenských nárečiach, najmä však na Záhorí, sa slabikotvorná spoluhláska *l* po všetkých spoluhláskach (s výnimkami) zmenila na hlásku *u*, napríklad: *duhí* [spis. dlhý], *tustí* [spis. tlstý], *kupko* [spis. kĺbko], *sunko* [spis. slnko], *jabuko* [spis. jabko], *suza* [spis. slza], *žuti* [spis. žltý], ale tiež *huava* [spis. hlava], *vidzeua* [spis. videla] a pod. Takmer na celom území západoslovenského nárečového areálu sa zachovala stará skupina spoluhlások *-šč-* na mieste, kde sa v spisovnej slovenčine vyskytuje spoluhlásková skupina *-šť-*, *-sk-*, napríklad: *húščava* [spis. húšťava], *púščat* [spis. púšťať], *ohňiščo* [spis. ohnisko], *ščedro* [spis. štedro], *ešče* [spis. ešte], *Píščany* [spis. Piešťany]. Pre západoslovenský nárečový areál neplatí zákon o rytmickom krátení, preto sa napríklad vyslovuje *dávám* [spis. dávam], *plúcá* [spis. pľúca], *hlúpí* [spis. hlúpy] a pod. Pre západoslovenský nárečový kontext sú príznačné pomenovania, napríklad: *kamna* [spis. kachľová pec], *zelé* [spis. kapusta], *turecké žito* [spis. kukurica], *trúlek* [spis. netopier], *síň* [spis. pivnica], *viprávjat* [spis. hovoriť] a pod.

Východoslovenské nárečia

Východoslovenské nárečia tvoria kompaktné územie, ktoré sa rozprestiera v rozľahlej oblasti východného Slovenska. Geograficky táto nárečová oblasť leží od Vysokých Tatier a prameňa rieky Poprad až k rozvodiu riek Váh a Hornád, ďalej pokračuje rozvodím riek Hnilec a Hron, kade prechádzala historická hranica medzi Spišskou a Abovskou stolicou. Aj názvy jednotlivých východoslovenských nárečí sú odvodené od pomenovaní historických stolíc: spišské, abovské, šarišské, zemplínske a užské nárečia, ktoré spolu so sotáckymi nárečiami (sotáci – etnografická skupina) tvoria obraz o geografickom členení východoslovenského nárečového areálu. Východoslovenské nárečia majú špecifické jazykové znaky, ku ktorým patrí napríklad neexistencia dlhých samohlások, preto máme

volam [spis. volam], *pišem* [spis. píšem], *špivac* [spis. spievať], *krasni* [spis. krásny], *trava* [spis. tráva] a pod. Výrazným znakom tohto nárečového areálu je prízvuk, ktorý sa ustálil na predposlednej slabike slova. Východoslovenské nárečia charakterizujú slová, ktoré sa vyznačujú tým, že sa začínajú podobne ako aj v západoslovenskom jazykovom areáli na *ro-*, *lo-*, napríklad: *rožeň* [spis. ražeň], *lokec* [spis. lakeť], *rokita* [spis. rakyta], *rozvora* [spis. rázvora], *rosporok* [spis. rázporok], *loňi* [spis. lani] a pod. Za praslovanské nosové ▫ [ę] je hláska *e*, napríklad: *meso* [spis. mäso], *pametac* [spis. pamätať], *šednuc* [spis. sadnúť], *peta* [spis. päta], *dzevec* [spis. deväť], *hreda* [spis. hrada], *šveto* [spis. lani], no tiež *a* alebo *ia*, napríklad: *svati* [spis. svätý], *viazac* [spis. viazať], *častka* [spis. čiastka], *zajac* [spis. zajac], *šaha* [spis. siaha] a pod. Na mieste praslovanských jerov je spravidla hláska *e*, napríklad: *blazen* [spis. blázon], *deska* [spis. doska], *viter* [spis. viazať], *chribet*, pripadne *cherbet* [spis. chrbát], *ocec* [spis. otec]. Za praslovanskú hlásku [ѣ] a praslovanské dlhé [é] je spravidla hláska *e*, napríklad: *chľeb* [spis. chlieb], *mľeko* [spis. mlieko], *špevac* [spis. spievať], *pesek* [spis. piesok], *beli* [spis. biely], vo východnej časti východoslovenského nárečového areálu sa za praslovanskú hlásku [ѣ] vyskytuje aj hláska *i*, napríklad: *chľib* [spis. chlieb], *viter/vitor* [spis. vietor], *hňizdo* [spis. hniezdo], *mľiko* [spis. mlieko], *drimac* [spis. driemať], *švička* [spis. sviečka], *pisok* [spis. piesok], *bili* [spis. biely], *mišac* [spis. miešať]. Spoluhlásky *ď* a *ť* sa menia podobne ako v niektorých západoslovenských nárečiach na *dz* a *c*, napríklad: *dzeci* [spis. deti], *dzešec* [spis. desať], *šedzec* [spis. sedieť], *dzedzina* [spis. dedina], *sudzic* [spis. súdiť], *cicho* [spis. ticho], *po vodze chodzic* [spis. po vode chodiť] a pod. Pre východoslovenské nárečia je typická neexistencia slabikotvorných hlások *r* a *l*. Na ich mieste stoja ich spojenia so samohláskou napríklad: *ar*, *er*, *lu*, *ol*, *li* a pod., napríklad: *hardi* [spis. hrdý], *tvardi* [spis. tvrdý], *cherbet* i *chribet* [spis. chrbát], *volna* [spis. vlna], *jabluko* [spis. jablko], *hľiboki* [spis. hlboký], *veľk/viľk* [spis. vlk], *žolti* [spis. žltý], *blicha* [spis. blcha], *slunko* [spis. slnko], *klub* [spis. kĺb], *harsc* [spis. hrsť], *dluho*, *dluhi*, ale aj *dolhi* [spis. dlho, dlhý], *polno/pulno* [spis. plno] a i. Pre strednú a severnú časť východoslovenského nárečového areálu sú typické mäkké sykavky š, ž, napríklad: v slovách: *śersc* [spis. srsť], *źem* [spis. zem], *śerco* [spis. srdce], *śidzem* [spis. sedem], *źima* [spis. zima] a i. Špecifické sú pre tento nárečový areál aj unifikované prípony množného čísla v genitíve a lokáli, ktoré sú zhodné pre všetky rody, napríklad: *dzecoch* [spis. deťoch], *chlopoch* [spis. chlapoch], *sinoch* [spis. synoch], *ženoch* [spis. ženách], v datíve je tiež prípona *-om*, napríklad: *dzecom* [spis. deťom], *chlopom* [spis. chlapom], *ženom* [spis. ženám], *dzifčatom* [spis. dievčatám] a pod. Bežná je forma budúceho času utvorená pomocným slovesom *byť* v príslušnom tvare s neurčitkom, napríklad: *budzem robic* [spis. budem robiť], *budzem spac* [spis. budem spať], *budze košic* [spis. bude kosiť], okrem tejto formy existujú aj konštrukcie typu *budzem robil* [spis. (ja) budem robiť], *budze robila* [spis. (ona) bude robiť], *budze košil* [spis. (on) bude kosiť]. Tvary pomocného slovesa *byť* sa neraz nahrádzajú osobnými zámenami, napríklad: *ja lačni* [spis. ja som hladný], *vona hola* [spis. ona je nahá], *ti ešči neznal* [spis. ty si ešte nevedel]. V slovnej zásoby sa vyskytujú také slová, ako napríklad: *hače* [spis. žriebä], *chustka* [spis. šatka], *jarec* [spis. jačmeň], *kuropka* [spis. jarabica], *ľenča* [spis. šošovica], rucic [spis. hodiť], *studzeňina* [spis. huspenina] a i.

Slovenské nárečia boli a podnes sú prostriedkom každodennej rodinnej i spoločenskej, najmä však súkromnej a neoficiálnej komunikácie. Používatelia slovenských nárečí prejavujú dodnes svoj živý vzťah k spoločnému národnému a jazykovému povedomiu tým, že svoje nárečia poznajú a používajú. Všetky tri zložky národného jazyka (zvuková, gramatická i slovná) sú pre nárečia i spisovný jazyk spoločné. Slovenské obyvateľstvo a jeho nárečia tvoria jeden kompaktný a súčasne územne diferencovaný priestor.

Slovenčina v krajanskom prostredí

Slováci, samozrejme, nežijú len na území Slovenska. (Rovnako tak, na území Slovenska nežijú len Slováci.) Ako jednotlivci, ale aj ako príslušníci etnických enkláv žijú Slováci aj v iných oblastiach sveta. V mnohých prípadoch ide o relatívne uzavreté jazykové ostrovy, napríklad:

- v juhovýchodnom Maďarsku, najmä v Békešskej župe, v mestách ako Čaba (Békéscsaba), Slovenský Komlóš (Tótkomlós), či Sarvaš (Szarvas), v niektorých dedinách Čanádskej župy, ďalej vo všetkých severných oblastiach Maďarska v mnohých dedinách na celom území slovensko-maďarského pomedzia.
- v severnom Srbsku v autonómnej oblasti Vojvodina, kde je 34 dedín so slovenským osídlením v troch historických (dnes cezhraničných) regiónoch Báčka, Banát a Sriem,
- v západnom Rumunsku – v južnej časti bývalej Banátskej župy a v severnej časti župy Bihor,
- v chorvátskej časti Slavónia.

Okrem toho množstvo Slovákov odišlo do krajín západnej Európy a zámoria (najmä Spojených štátov amerických, Kanady, Argentíny a Austrálie). Zo svojho materského územia sa Slováci presídlili z viacerých príčin, či už ekonomických, hospodárskych, náboženských, alebo z politických či národno-emancipačných dôvodov. Hľadali tam možnosti vlastnej prosperity. Z domoviny odchádzali najmä pod tlakom rekatolizácie, maďarizácie, čechoslovakizácie a tiež v období politického útlaku a neslobody po udalostiach v roku 1948 a 1968. Aktuálna slovenská emigrácia smeruje najmä do západnej Európy a severnej Ameriky a súvisí so spoločensko-politickými a hospodársko-ekonomickými zmenami na Slovensku po roku 1989 („od totality k demokracii“/od socializmu ku kapitalizmu).

Slovenské nárečia z tohto vývinového hľadiska tvoria kontinuálne prostredie iba na historickom slovenskom území. Nárečia v krajanských diaspórach a enklávach zostali na svojom vývojovom stupni. V porovnaní s nárečiami v historickom prostredí dostávali iné podnety pre svoj vývin. Komunity vysťahovalcov zo Slovenska v rodinnom a spolkovom prostredí sprvoti používali a odovzdávali z generácie na generáciu svoj materinský jazyk, teda nárečie, ktoré si priniesli zo svojej vlasti. Rodinné, cirkevné a spolkové prostredie predstavovalo kultúrne podhubie pre zachovávanie slovenskej kultúrnej identity. Za Atlantikom sa toto slovenské obyvateľstvo ľahko a cieľavedome prispôsobilo jazykovému prostrediu v novej vlasti. Toto jazykové prispôsobovanie sa súvisí s pracovným i školským prostredím, do ktorého títo Slováci vstúpili po svojom presídlení. Postupne, najmä medzigeneračne, väčšinou stratili mnohé väzby so svojím materským územím a s jazykom. Ich slovenské povedomie sa dnes posilňuje nie ako primárne jazykové, ale skôr ako kultúrne a spája sa najmä s nejazykovými prvkami ľudovej kultúry, tradičnými slovenskými jedlami, krojom a pod. Na Dolnej zemi vytvárali Slováci na rozdiel od vysťahovalcov za Atlantik hospodársky i kultúrne pevnejšie a usadlé agrárne komunity, ktoré im poskytli väčšiu a bezprostrednejšiu príležitosť kontaktovať sa navzájom, aj so slovenskou vlasťou, čo im umožnilo udržiavať aj svoju jazykovo-etnickú identitu.

3.7 Kultúrne varianty slovenského jazyka v predspisovnom období

Vývin predspisovnej kultúrnej slovenčiny je spojený s potrebami slovenských používateľov, ktorí patrili do strednej a nižšej vrstvy vtedajšej slovenskej vzdelanej spoločnosti. Tvorili ju najmä kňazi, notári, učitelia, pisári na panských dvoroch, rozmanití tvorovia prekladov a výkladov biblických výňatkov z evanjelií.

Výskyt slovenčiny v stredovekých latinských textoch

Predspisovné obdobie slovenčiny sa kryje s vývinom slovenčiny už od 11. storočia, v ktorom sa utvárali podmienky pre vznik kultivovaných ústnych i písomných prejavov. Aj keď v 12. – 15. storočí v písomnej komunikácii dominujú texty v latinskom jazyku, tie obsahujú aj informácie o prohibícii duchovných piesní v ľudovom jazyku v kostoloch. Práve to svedčí o existencii snáh používať a rozvíjať ľudovú slovenčinu v oficiálnom cirkevnom prostredí. Mnohé slovenské miestne a zemepisné názvy, vlastné mená a rozmanité slová poukazujúce na historické a kultúrne reálie slovenského života sa vyskytujú aj v oficiálnych latinských textoch. Známa je tiež vtedajšia prax používať slovenské formuly pri krstných, manželských i pohrebných obradoch, v slovenčine sú záznamy textov vyznania viery a základných modlitieb katolíckej cirkvi. Dokazujú pestovanie slovenčiny v pastoračnej praxi.

Používanie slovenčiny od 15. storočia

Kultúrna slovenčina sa od 15. storočia používala ako rokovací jazyk v slovenských župných, mestských a vidieckych úradoch. Používala ju aj početná skupina slovenskej vzdelaneckej vrstvy, ktorú predstavujú tvorcovia rozmanitých didaktických a edukačných diel i zapisovatelia a zberatelia ľudovej slovesnosti a tvorcovia umeleckých literárnych žánrov. Kultúrna slovenčina sa používala v písomnej podobe nielen v textoch rozmanitého dokumentárneho a administratívnoprávneho charakteru, v korešpondencii a súdnych protokoloch, v matrikách či urbariálnych zápisoch, ale aj vo vzdelaneckom mestskom prostredí. V zemianskom prostredí (zemania – nižšia uhorská šľachta) tvorila slovenčina významnú súčasť každodennej kultúrnej komunikácie. V školách tvorila podstatnú zložku komunikácie pri vzdelávaní najširších vrstiev - ľudu. V kultúrnej slovenčine sa tak odrážajú široké kontakty slovenskej honorácie s latinčinou, češtinou, cirkevnou slovančinou, nemčinou i maďarčinou. Tieto kontakty v rozmanitej miere presahujú aj do oblastí literárnej činnosti, lebo súvisela s kultúrnym životom slovenského spoločenstva. Snaha o normalizáciu domáceho jazyka - predspisovnej slovenčiny, súvisí aj s konfesionálnym rozvojom slovenskej kultúry v katolíckej a evanjelickej cirkvi, s jazykovým a národným uvedomovaním slovenských kalvínov i veriacich byzantsko-slovanského obradu vo východoslovenskom jazykovom kontexte.

Vplyv češtiny a nemčiny na Slovensku sa vníma ako výsledok kultúrnych, obchodných, ale aj náboženských kontaktov (prostredníctvom kultového jazyka evanjelickej cirkvi) slovenského etnika s českým jazykom. Podobne možno usudzovať aj o dlhodobých kontaktoch Slovákov s maďarsky hovoriacim obyvateľstvom v spoločnom uhorskom štátnom útvare. Všetky prevzatia z cudzích jazykovo-kultúrnych kontextov, ktoré prenikali do slovenčiny, prešli slovenskou jazykovou adaptáciou v jednotlivých nárečovo diferencovaných prostrediach.

Nadnárečové varianty slovenčiny

V slovenskom jazykovo-historickom prostredí sa kultivované formy literárneho predspisovného jazyka rozvíjali ako nadnárečové varianty slovenčiny. Uplatňovali sa najmä vo vzdelaneckých, administratívnych a náboženských centrách. Nárečovo diferencovaná stará slovenčina sa uplatňovala ako integračný faktor slovenskej etnicity, keďže sa kultivovala v nadnárečových literárnych útvaroch v západoslovenskom, stredoslovenskom a východoslovenskom variante.

Národný slovenský jazyk sa už pred kodifikáciou rozvíjal v súlade s vlastným nárečovým vývinom. Kultivované nadnárečové podoby literárnej slovenčiny boli vitálne a ako jazykový organizmus prirodzene prijímali a absorbovali do svojho lexikálneho systému nové slová. Zmenám bola vystavená nielen slovná zásoba, ale i gramatika. No kontinuálnosť medzijazykových a interkultúrnych kontaktov je v prípade nárečovo rozvrstveného slovenského jazyka nespochybniteľná.

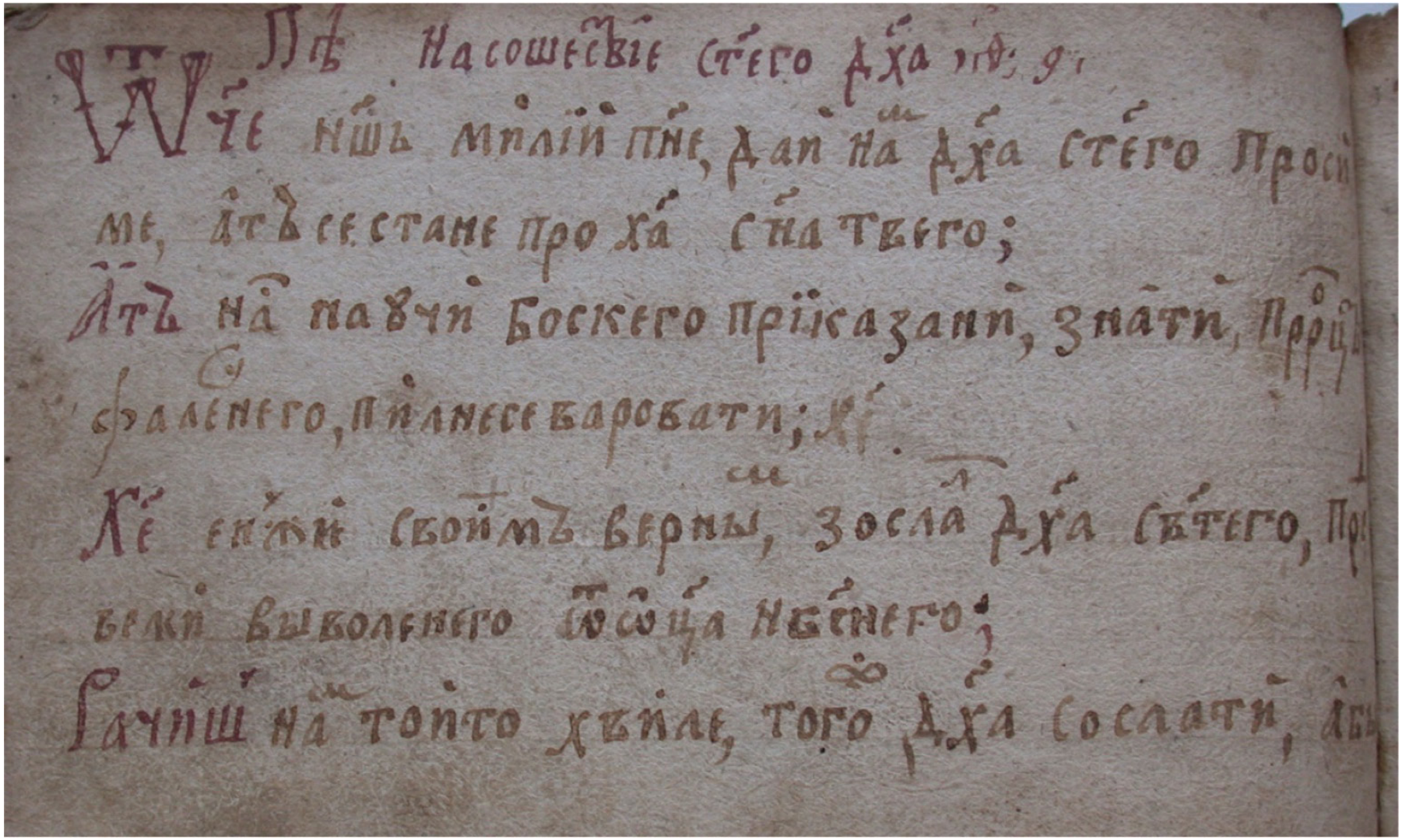
Kultivácia predspisovnej slovenčiny sa uskutočňovala na báze slovenských nárečí, a tak vznikol západoslovenský, stredoslovenský i východoslovenský kultúrny variant literárnej slovenčiny. Tieto kultúrne varianty slovenčiny mali relatívne ustálenú podobu. Jednotlivé nadnárečové kultivované varianty predspisovnej slovenčiny sa uplatňovali napríklad v súdnych protokoloch, v rozmanitých prísažných listinách, v cechových artikuloch, v korešpondencii, ale aj v literárnych písomnostiach spojených s duchovným životom Slovákov, najmä v kázňach, katechizmoch, v exegetických (vysvetľovacích) a výkladových textoch pre jednoduchý ľud, i v duchovných piesňach. Do veľkej miery však podoba slovenského predspisovného literárneho jazyka závisela od vzdelanostnej úrovne používateľov a dobovej pisárskej praxe.

Kultúrny jazyk

Kultúrny jazyk je nadnárečová, celospoločensky nezáväzná, síce pravopisne nejednotná, no štylisticky a funkčne usporiadaná forma slovenčiny. Vyvinula sa v rámci jednotlivých nárečových areálov v ústnej slovesnosti a postupne aj v literárnej (písomnej) forme. Niektoré útvary kultúrnej slovenčiny sa uplatnili najmä v konfesionálnom kontexte, ale tiež aj ako jazyk slovenského mestského i vzdelaneckého prostredia, ktorým Slováci participovali na slovenskom kultúrnom rozvoji.

Tieto vrstvy slovenského jazykovo-literárneho vývinu ovplyvnili jazyk súčasnej slovenskej kultúry. Základným východiskom poznávania tohto vývinu sú písomné pamiatky napísané najmä v starej predspisovnej podobe slovenčiny, ktorá sa uplatnila v kultivovaných nárečových variantoch. Nevyhnutné je poznať aj domácu podobu cirkevnoslovanského jazyka, ktorý sa používa v cirkvi byzantsko-slovanského obradu v slovenskom prostredí. Ďalej je to čeština, ktorá bola jazykom písomnej a liturgickej tradície slovenských evanjelikov. Slovenčina žila v bezprostrednom kontakte s latinčinou i cirkevnou slovančinou (najmä vo východoslovenskom nárečovom prostredí), ale i s nemčinou, maďarčinou, češtinou, poľštinou, preto v súvislosti s vývinom slovenčiny nemožno hovoriť o izolovanosti slovenčiny.

Po stáročia od pádu Veľkej Moravy (v roku 907) až do zavedenia kodifikovanej podoby slovenčiny Antonom Bernolákom (v roku 1787) a Ľudovítom Štúrom (1844) slovenské etnikum ako samostatné jazykové spoločenstvo sa rozvíjalo v rámci svojho slovenského nárečového vývinu.

Šarišský spevník zo začiatku 18. storočia, cyrilský zápis piesne na sviatok Zoslania Svätého Ducha v západoslovenskom variante kultúrnej slovenčiny.

Zdroj: archív P. Žeňucha.

3.8 Slovenčina v konfesionálnom prostredí

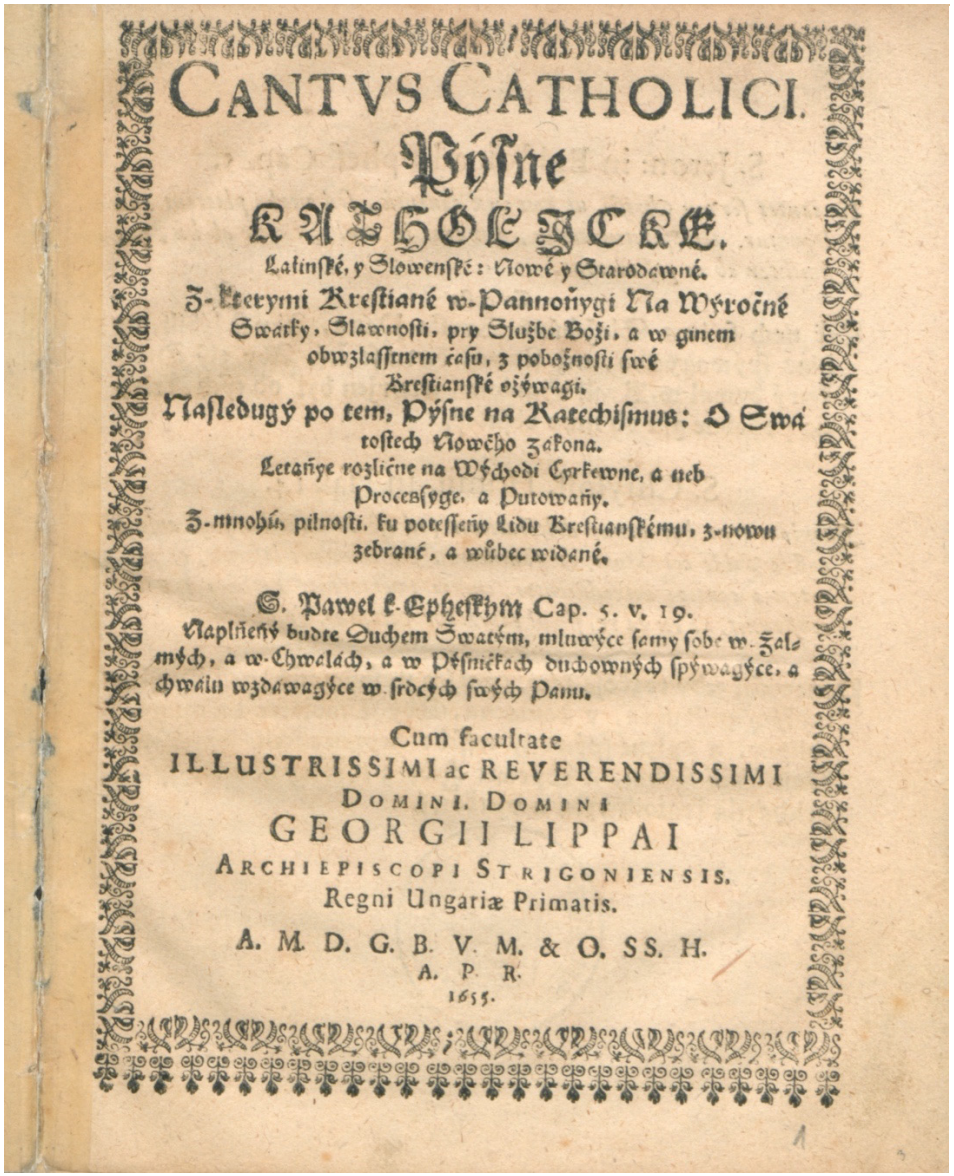
Niektoré útvary kultúrnej slovenčiny sa uplatnili aj v konfesionálnom prostredí. Prostredníctvom rozmanitých duchovných textov a ľudovej zbožnosti Slováci rozvíjali jednotlivé cirkevné tradície. Takúto jazykovú súvislosť dokumentujú preklady úryvkov i celého textu Biblie do ľudu zrozumiteľného jazyka, ktoré nachádzame aj v textoch kázňovej a výkladovej tvorby i v ďalších žánroch umeleckej literatúry v slovenskom jazyku. V kultúrnych variantoch predspisovnej slovenčiny sa odráža nielen slovenský jazykový základ, ale aj rozličné kontakty s konfesionálne determinovanými prostrediami, ktoré vplývali na grafickú podobu zápisu kultúrneho jazyka.

Rímskokatolícke prostredie

Pre predspisovný vývin slovenčiny je dôležité poznať aj jazykové snaženia rímskokatolíckych Slovákov. Z polovice 18. storočia je známy slovenský katolícky preklad celého Písma svätého, tzv. Kamaldulskej Biblie. Kamaldulskí mnísi vo svojom preklade sa vyhýbali doslovnému prevodu typických latinských tvarov a konštrukcií, ale nahrádzali ich slovenskými tvarmi a syntaktickými konštrukciami, ktoré sa bežne používali vo vtedajšom slovenskom jazyku. Kultúrna západná slovenčina sa v tomto prvom slovenskom preklade Biblie prejavuje v hláskosloví, gramatike i v slovnej zásobe. Kultúrna západná slovenčina v podobe, ktorá súvisela s prekladom Kamaldulskej Biblie i s ostatnými tlačenými textami, mala tendenciu stať sa hovoreným kultúrnym jazykom Slovákov. Hoci tento preklad Biblie zostal aj s *Kamaldulským slovníkom* v rukopise, poskytuje obraz o uplatňovaní a rozvíjaní slovenského literárneho jazyka aj v prostredí katolíckej cirkvi. Boli to nielen preklady evanjeliových textov, ale aj ich výklady a celá náboženská a kázňová tvorba pre slovenský katolícky ľud. Katolícky preklad celej Biblie je dôkazom snáh o kultiváciu celonárodného jazyka pre Slovákov práve prostredníctvom prekladu biblického textu. Jazyk Kamaldulskej Biblie je zasa dôkazom posilňovania dôležitosti západoslovenského kultúrneho variantu slovenčiny v celom prostredí slovenskej katolíckej cirkvi. Kamaldulská slovenčina je už takou kultivovanou nadnárečovou podobou slovenského jazyka, ktorá bola z jazykového pohľadu najbližšie k prvej celonárodne kodifikovanej slovenčine – *bernolákovčine*.

Universitas Tyrnaviensis (1635 – 1777)

Západoslovenský kultúrny variant slovenčiny sa sformoval podobne ako ostatné kultivované nadnárečové varianty slovenčiny z pisárskeho a literárneho úzu. Osobitnú rolu pri jeho kultivácii a šírení zohralo vzdelanecké univerzitné centrum v Trnave. Na Trnavskej univerzite vtedy študovali nielen predstavitelia rímskokatolíckej konfesionálnej tradície na Slovensku, ale aj predstavitelia gréckokatolíckej cirkvi, ktorá mala svoje jadro na východnom Slovensku a pod Karpatmi. Celý rad osobností inteligencie tak poznal nielen latinčinu, ale aj kultúrny variant západnej slovenčiny. Jazykovo-literárny vývin v kultúrnej západoslovenčine sa však gréckokatolíckej literárnej tvorby výraznejšie nedotkol. Hoci najmä jednoduchí slovenskí gréckokatolícki veriaci pri slávení bohoslužieb svojej cirkvi spievali aj duchovné piesne v západoslovenskom variante kultúrnej slovenčiny prevzaté z katolíckeho spevníka Cantus Catholici (vydaný v 1655 v Levoči a 1700 v Trnave). Tieto piesne v kultivovanej podobe slovenčiny prepisovali cyrilikou aj do svojich gréckokatolíckych rukopisných spevníkov.

CANTVS CATHOLICI.

Pýſne
KATHOLICKE.

Latinſké, y Slowenſké: Nowé y Starodawné.

Z-kterymi Kreſtiané w-Pannoňygi Na Wyročné Swátky, Slawnoſti, pry Služebe Boži, a w ginem obwzlaſtnem čaſu, z pobožnoſti ſwé Kreſtianſké ozywagi.

Naſledugý po tem, Pýſne na Katechiſmus: O Swátoſtech Nowého Zakona.

Letaňye rozlične na Wychodi Cyrkewne, a neb Proceſyge, a Putowaňy.

Z-mnohú pilnoſti, ku poteſſeňy Lidu Kreſtianſkému, z-nowu zebrané, a wſſetci widané.

S. Pawel k-Epheſkym Cap. 5. v. 19.

Naplňeny budte Duchem Swatým, mluwýce ſamy ſobe w-Zalmých, a w-Chwelách, a w Pýſničkach duchownych ſpywagýce, a chwalu wzdawagýce w-ſrdcých ſwých Panu.

Cum facultate
ILLUSTRISSIMI ac REVERENDISSIMI
DOMINI. DOMINI
GEORGII LIPPAI
ARCHIEPISCOPI STRIGONIENSIS.
Regni Ungariæ Primatis.

A. M. D. G. B. V. M. & O. SS. H.
A. P. R.
1655.

SVETOHO
DÁVIDA
KRÁLYA
A
PROROKA
SZTO I PEDZESÁTZ
'SOLTÁRI.

Chtoré:
Vedlya Nót Frantzúzkich
z Uharſzkoho na SZLOVENSZKI jazik
ſzú preloſené, a vernim Bosim ſzlu-
ſebnyſkom k duchovnomu uſit-
ku zhotovené.

A teraz;
Pervi ráz vidané.

V DEBRETZINYE,
Vitlatſil MARGITAI JÁNOS.
V Roku 1752.

Cantus Catholici (Levoča 1655) a kalvínsky Žaltár (1752) vo východoslovenskom variante kultúrnej slovenčiny.
Zdroj: archív P. Žeňucha.

Možnosti na rozšírenie západného kultúrneho variantu slovenčiny v rozmanitých oblastiach spoločenského života na Slovensku poskytovali nielen trnavské univerzitné prostredie a duchovná tvorba katolíckych vzdelancov. Šírenie súviselo tiež s jeho funkčným uplatnením mimo konfesionálneho prostredia, napríklad: v dokumentoch spätých s urbariálnou reformou Márie Terézie, v školskej reforme a pod. Aj v písomnostiach administratívno-právnej povahy prevládal vplyv západoslovenského variantu kultúrnej slovenčiny. Každopádne, kultúrna západná slovenčina v podobe, ktorá súvisela s prekladom Kamaldulskej Biblie i s ostatnými tlačenými textami, mala tendenciu stať sa hovoreným kultúrnym jazykom Slovákov.

Katolícky kňaz Anton Bernolák (1762 – 1813) vybral západoslovenskú podobu slovenčiny za východisko prvej celonárodnej kodifikovanej podoby slovenčiny. Dôvodom bola jej rozšírenosť vo vtedajších literárnych a vzdelaneckých kontextoch, administratívna prax a vzdelanecké prostredie na vtedajšej Trnavskej univerzite a v bratislavskom lýceu, kde pôsobili slovenskí katolícki vzdelanci. V tomto prvom slovenskom kodifikovanom jazyku vznikli literárne diela napríklad od *Jána Hollého*, *Juraja Fándlyho* a ďalších autorov tohto obdobia. V bernolákovčine vznikol aj prvý tlačou vydaný preklad Biblie pre Slovákov od Juraja Palkoviča. Juraj Palkovič (1769 – 1850), ostrihomský kanonik, pripravil a vydal svoj preklad Svätého písma v bernolákovčine z Vulgáty. Rovnaký latinský zdroj na preklad použili už kamaldulskí mnísi, čím sa potvrdzovala dôležitosť slovenskej jazykovo-kultúrnej tradície. Palkovičov preklad Biblie vyšiel v dvoch zväzkoch v rokoch 1829 a 1832. Išlo o prvé vytlačené katolícke vydanie celej Biblie v slovenčine. O kamaldulskom preklade Biblie v tom čase Juraj Palkovič ešte nevedel. Rukopis *Kamaldulskej Biblie* sa našiel na fare v dedine Cífer až v roku 1946.

Evanjelické prostredie

V evanjelickom prostredí na Slovensku sa začala v súvislosti s príchodom reformácie na Slovensko v 16. storočí popri nemčine používať najmä bibličtina (*jazyk českej Kralickej Biblie*), ktorú si ako východisko svojej literárnej komunikácie vybrali slovenskí evanjelickí vlastenci. V predspisovnom období ho dokonca považovali nielen za jazyk svojej liturgickej a konfesionálnej identity, ale aj za nástroj cieľavedomej jazykovej kultivácie Slovákov.

Evanjelický kňaz a slovenský vzdelanec Daniel Krman (1663 – 1740) sa prostredníctvom českého jazyka pokúšal o takúto kultiváciu slovenčiny. Vychádzal z tradičnej predstavy vtedajších slovenských vzdelancov, že starobylý jazyk Slovákov, pôvodných obyvateľov slovanskej pravlasti, je matkou všetkých ostatných slovanských jazykov, ktorý však pre nečinnosť, nedbanlivosť, nedostatočnú starostlivosť Slovákov ustrnul vo svojom literárnom rozvoji. Prostredníctvom češtiny ako „jazyka dcéry“ sa preto Daniel Krman snažil vzkriesiť slovenčinu. Bibličtina sa uplatnila napríklad aj v evanjelickom liturgickom spevníku *Cithara sanctorum* (1636) od Juraja Tranovského, ktorým sa rozvíjala duchovná kultúra a zbožnosť slovenských evanjelikov. U Slovákov evanjelikov plnila bibličtina úlohu posvätného jazyka, a tým sa stala symbolom viery slovenskej evanjelickej tradície. Slovenský jazykovedec a evanjelický kňaz Ľudovít Štúr úlohu bibličtiny v prostredí slovenskej evanjelickej cirkvi prirovnal k cirkevnej slovančine, ktorá je liturgickým jazykom byzantsko-slovanskej cirkvi.

Kalvínske prostredie

V kontexte s prekladaním biblických textov do slovenčiny treba ešte poznamenať, že na východnom Slovensku v polovici 18. storočia vznikol aj kalvínsky preklad Žaltára (knihy žalmov), ktorý slúžil pre potreby východoslovenskej kalvínskej cirkvi ako liturgický text. Tento preklad Dávidových žalmov vznikol na báze východoslovenského kultúrneho jazykového útvaru. Okrem Žaltára v slovenskom kalvínskom prostredí vznikli aj ďalšie slovenské kalvínske cirkevné knihy. Vznik kalvínskeho Žaltára v kultúrnej východoslovenčine súvisí s náboženskými a bohoslužobnými potrebami slovenských kalvínov, preto ho nemožno pokladať za taký biblický preklad, ktorý by mal celospoločenskú platnosť. Takým bol len preklad Kamaldulskej Biblie a tiež Palkovičov preklad Biblie v bernolákovčine. Hlavnou príčinou pre vznik prekladu Žaltára pre východoslovenských kalvínov boli bohoslužobné potreby reformovanej cirkvi, preto sa aj preklad kalvínskeho Žaltára uskutočňoval v súlade so zásadami reformovanej cirkvi. Pre kalvínske prostredie je totiž typické slávenie služieb Božích v materinskom jazyku. Slovenskí kalvíni sa dožadovali takého náboženského textu, ktorý zodpovedal potrebám ich náboženskej praxe a ktorý aj poeticky vyjadroval a rozvíjal ich duchovné myslenie v materinskom východoslovenskom jazyku. Východoslovenskí kalvíni totiž neprijali za svoj obradový jazyk na Slovensku v tom čase rozšírený západoslovenský kultúrny variant slovenčiny, ale neprijali ani bibličtinu (slovakizovanú češtinu), ktorá bola liturgickým a literárnym jazykom slovenskej evanjelickej cirkvi. Kultovým jazykom slovenských kalvínov bola na základe všeobecne prijatej zásady reformovaných cirkví kultivovaná východná slovenčina.

Gréckokatolícke prostredie

Gréckokatolíci okrem cirkevnoslovanského bohoslužobného jazyka považujú za symbol svojej cirkevnej tradície cyriliku. Cirkevná slovančina a cyrilika je pre nich vonkajším prejavom odlíšenia sa od Slovákov rímskokatolíkov. Zároveň však títo slovenskí gréckokatolíci považujú cirkevnú slovančinu za spojivo s ostatnými gréckokatolíkmi pod Karpatmi. Tí totiž z hľadiska svojho jazyka a etnicity patria do „neslovenského“ jazykovo-etnického kontextu, sú to najmä Rusíni, Ukrajinci, Rumuni a Maďari. Východoslovenský variant kultúrnej slovenčiny preto plnil svoju funkciu literárneho jazyka iba v prostredí Slovákov gréckokatolíkov. No keďže kultúrna východná slovenčina bola aj prostriedkom písomnej administratívnej komunikácie, najmä so stoličnými úradníkmi, pôsobila ako dôležitý integrujúci jazykový činiteľ pre všetkých východných Slovákov bez ohľadu na to, či išlo o rímskych katolíkov, kalvínov, evanjelikov, alebo gréckokatolíkov žijúcich na východnom Slovensku.

Súvislé písomné texty vznikali aj v stredoslovenskom variante kultúrneho jazyka, o čom svedčí Ostrihomský rituál zo začiatku 17. storočia, ktorý obsahuje texty modlitieb a formúl pri krste a svadobných obradoch v strednej slovenčine. Stredoslovenský kultúrny variant slovenčiny sa uplatňoval tiež v dokumentárnych žánroch, napríklad: súdnych protokoloch, v rozmanitých účtovných záznamoch, inventarizačných protokoloch a pod.

14 Rituale Strigonienſe,

cæntur, & patrocinijs protegantur.

Hic igitur expedito, Infante ſuper brachium dextrum illius, qui eum defert, poſito, Parochus ad Baptiſmum procedat, in hunc, qui ſequitur, modum interrogando.

ORDO BAPTISMI PARVULORUM

QUis vocaris?	*Kineved?*	Wie heiſtu?	*Takoty meno?*
Reſp: Patrin: Ioannes, vel Catharina, &c.	*Iánes, vagy Katalin, &c.*	Johañes, oder Katarina, &c.	*Ján, lebo Katharina, &c.*
Sacerdos pergit interrogã: N. Abrenuntias Satanæ?	*N. Ellene mondaſz-e az ördögnek?*	N. Widerſageſt du dem Teuffel?	*N. Odrickaſſlá ſe Satanaſiowi?*
Reſp. Patrin: Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widerſag	*Odriekam.*
Sacerd. Et omnibus operibus ejus?	*Es minden cſelekedetinek?*	Vnd allen ſeinen Werckē?	*Y wſſetkym ſkutkom gebo?*
Patrin. Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widerſag	*Odriekam*
Sac. Et omnibus pompis ejus?	*Es minden pompáinak?*	Vnd aller ſeiner Hoffart?	*Y wſſeckeipýchu gebo?*
Patrin. Abrenuntio.	*Ellene mondok.*	Ich Widerſag	*Odriekam.*

Sac.

De Sacramento Baptiſmi. 15

Sac. N. Credis in DEUM Patrē omnipotentem, creatorem cæli & terræ?	*N. Hiſz-e a mindenhato Atyá-ſtenben, menynek és földnek teremtőjében?*	N. Glaubſtu in Gott Vatter Allmechtigen, Schöpffer Himmels vnd der Erdē?	*N. Werzſila w Boha Otce wſſemohaucyho, Stworytele nebe y Zeme.*
Patri. Credo.	*Hiſzek.*	Ich glaub.	*Werym.*
Sac. N. Credis in IESUM Chriſtum, filium ejus unicū, Dominū noſtrū, natum, & paſſum?	*N. Hiſz-e Jesus Kriſtusbā, égy ſziában, mi Urunkbā, kit világra ſzületett, és tinthalált ſzenvedett?*	N. Glaubſtu in Ieſum Chriſtum, ſeinen einigen Sohn vnſern Herrn, der geborn iſt vñ gelitn hat?	*N. Werzſila w Gezu Kriſta, Syna gedinecho, Panaſſeho, narozeneho y umuczeneho?*
Patr. Credo.	*Hiſzek.*	Ich glaub.	*Werym.*
Sac. N. Credis in Spiritū ſanctum, Sanctā Eccleſiā Catholicā, Sanctorum communionem, remiſſionem peccatorum, carnis reſurrectionem, vitam æternā?	*N. Hiſz-e Szentlélekben, közönségeſ Keresztyén Anyaſzentegyházat, ſzentekneck egyeſſégét, bűnöknek bocſánattyát, teſtnek fel-támadáſát, örök életet?*	N. Glaubſtu in den Heiligen Geiſt, die allgemeine Chriſtliche Kirchen, Gemeinſchafft der Heiligen, Vergebung der Sünden, Auffſtehung des Fleiſches, ein ewigs Leben?	*N. Werzſila w Ducha Swatého, Swatu Cyrkev wſſeobecnu, Swatych obcowanij, hriechow odpuſſtenij, telá ſkrzeſſenij, y zywot wecznij?*
Patr. Credo.	*Hiſzek.*	Ich glaubs.	*Werym.*

Deinde

Ostrihomský rituál z roku 1625 Petra Pázmaňa s testami v stredoslovenskom variante kultúrnej slovenčiny.
Zdroj: archív P. Žeňucha.

Kultúrne varianty slovenčiny sa rozvíjali aj v rozmanitých textoch, ktoré súvisia s každodenným životom Slovákov. Sú to nielen rozmanité spevníky duchovných piesní, ale aj celý rad iných súvislých textov, ako napríklad: liečiteľské príručky, rozličné návody, ako sa starať o hospodárstvo, rozličné výklady a rozprávačské texty. Spolu s historickými piesňami predstavujú dôležitú súčasť slovenskej písomnej kultúry, a tým slúžia ako dôkaz o rozvoji a kultivácii strednej slovenčiny v predspisovnom období slovenčiny. Až Ľudovít Štúr (1815 – 1856) a jeho myšlienka kodifikovať spisovnú slovenčinu ako svetský komunikačný atribút je ťažiskovým bodom jazykovej a nenábožensky motivovanej emancipácie všetkých Slovákov. Do jazyka tradičného liturgického slávenia u slovenských evanjelikov, katolíkov, ba ani u východných veriacich Štúr nevstupoval. Na príklade cyrilo-metodskej staroslovienčiny poukázal na prirodzenosť vývinu slovanských jazykov, vrátane slovenčiny. Zdôraznil tým skutočnosť, že všetky slovanské jazyky tvoria svoju literatúru v spisovnom, a nie liturgickom jazyku. Štúrovská kodifikovaná podoba spisovného jazyka umožnila zjednotenie slovenských konfesionálnych prúdení: katolíckeho a evanjelického. Zjednotila pohľady obidvoch krídel na spisovný jazyk Slovákov, preto sa štúrovská spisovná slovenčina vníma ako syntéza predchádzajúcich úsilí o spisovný jazyk Slovákov, čím položila základy rozvoja modernej spisovnej slovenčiny.

3.9 Kodifikácia slovenského jazyka

Kodifikácia predstavuje súbor pravidiel a noriem, ktoré sú záväzné pre používateľov spisovného jazyka. Kodifikácia sa vzťahuje na spisovný jazyk a jej cieľom je pôsobiť na správnosť, pravidelnosť a celospoločenskú uplatniteľnosť spisovného jazyka ako základného komunikačného nástroja spoločenstva v písomnej i hovorenej (ústnej) podobe. Kodifikácia tak predstavuje podstatnú zložku a nástroj udržiavania a rozvíjania jazykovej kultúry. Kodifikácia súvisí s rozvojom a vývinom jazyka. Kodifikácia reflektuje potreby jeho používateľov. Kodifikácia neprekáža pri vývine jazykovej normy, lebo sama norma jazyka je historicky menlivá, rozvíja sa sama od seba, ale kodifikácia stanovuje pravidlá používania jazyka.

Kodifikácia prináša opis jazykových prostriedkov a pravidiel v spisovnom jazyku, ktoré sú verejne a všeobecne dostupné v platných kodifikačných príručkách:

Krátky slovník slovenského jazyka obsahuje kodifikované podoby slov a uvádza pri jednotlivých slovách ich základné gramatické vlastnosti spolu so zaradením jednotlivých slov zo štylistického a funkčného hľadiska. V slovníku sa diferencujú spisovné slová od nespisovných.

Pravidlá slovenského pravopisu sú základnou kodifikačnou príručkou, ktorá v aktualizovanej podobe vychádza od roku 1931. Pravidlá slovenského pravopisu slúžia na výklad a opis prostriedkov, ktoré zachytáva ústna podoba spisovnej slovenčiny a tvorí sa tak písomný prejav. Pravidlá slovenského pravopisu sú rozdelené na textovú a slovníkovú časť. Textová časť obsahuje najmä prehľad grafických znakov na zaznamenávanie ústneho (hovoreného) slovenského prejavu, charakterizujú sa zásady písania veľkých a malých písmen v slovenčine, písanie mien cudzieho pôvodu v slovenčine, charakterizujú sa zásady slovenskej interpunkcie, pravidlá obsahujú prehľad slovenského skloňovania a časovania, zásady rytmického krátenia v slovenčine, prehľad o tvorení ženských priezvisk v slovenčine a prehľad o písaní názvov obcí na Slovensku. Aktuálne je v platnosti štvrté vydanie Pravidiel slovenského pravopisu z roku 2013.

Pravidlá slovenskej výslovnosti vychádzajú od r. 1984 a sú základnou príručkou slovenskej výslovnosti. Praktickú súčasť tejto jazykovej príručky tvorí ortoepický slovník. Prvá príručka správnej slovenskej výslovnosti vyšla už v roku 1944.

Morfológia slovenského jazyka je akademickou a kodifikačnou príručkou. Vyšla v roku 1966. Zachytáva väčšinu tvarotvorných prostriedkov v spisovnej slovenčine a opisuje štruktúru morfologického systému slovenčiny. Prostredníctvom kodifikácie je jazyková norma prístupná používateľom spisovného jazyka, pričom sa využíva predovšetkým pre potreby jazykového vzdelávania.

Kodifikačné príručky, prirodzene, neposkytujú obraz o meniacej sa slovnej zásobe, no kodifikácia spisovného jazyka rešpektuje aktuálny systém a zákonitosti slovenčiny ako spisovného jazyka. Opiera sa totiž o celonárodný základ slovenčiny. Zároveň poskytuje

obraz o kontinuite rozvoja celonárodne platného jazyka a tým zdôrazňuje jeho prestíž.

Kodifikácia spisovnej slovenčiny vznikla ako odpoveď na potreby používateľov spisovnej slovenčiny. Prvé obdobie kodifikácie spisovnej slovenčiny predstavuje bernolákovská a štúrovská kodifikácia, ktoré opísali systém spisovného jazyka a položili základy pravidiel jeho používania.

Bernolákova kodifikácia slovenčiny

Bernolákova kodifikácia slovenčiny je utvorená na základe západoslovenského variantu kultúrnej slovenčiny, ktorý sa rozvíjal vo vzdelaneckom prostredí Trnavskej univerzity a bol doplnený o niektoré stredoslovenské javy. Kodifikáciu zaviedol katolícky kňaz Anton Bernolák v roku 1787, keď tlačou vyšiel kodifikačný spis *Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum* s prílohou o správnom písaní *Orthograpia*. Východiskom bernolákovskej kodifikácie je téza, že základom spisovného jazyka má byť živá reč vzdelancov a pravidlá písania vychádzajú z foneticko-fonologického princípu a uplatňuje sa princíp diakritického pravopisu. Prihliada sa aj na funkčný princíp, ktorý do veľkej miery využíva písanie veľkých začiatočných písmen pri písaní všeobecných podstatných mien. Bernolákovskú kodifikáciu dopĺňa viacjazyčný šesťzväzkový *Slovenský, česko-latinsko-nemecko-maďarský slovník*, ktorý tlačou vyšiel v rokoch 1825 – 1827. V bernolákovčine v Ostrihome v rokoch 1829 – 1832 vyšla tlačou aj Biblia, ktorú vydal Juraj Palkovič. Významným predstaviteľom literárnej tvorby v bernolákovčine je Ján Hollý (autor diel *Cyrilometodiáda*, *Svätopluk*, *Selanky*, *Sláv* a tiež prekladateľ latinskej tvorby od Vergília, Homéra, Vída a ďalších) a Juraj Fándly (autor diel *Dôverná zmluva medzi mníchom a diablom*, *Zelinkár*, *Usilovný hospodár v domácnosti i na poli*, *Bylinkár*).

Štúrova kodifikácia slovenčiny

Štúrova kodifikácia slovenčiny je v poradí druhá kodifikácia. Odráža sa v nej stredoslovenská forma kultúrneho slovenského jazyka, ktorá sa vypestovala nielen v hospodárskych a kultúrnych centrách v severozápadnej časti stredného Slovenska, ale tvorila pevnú súčasť ľudovej slovesnej tradície a folklóru. Repertoár slovenských ľudových piesní zozbieral a vydal v rokoch 1823 a 1827 Pavol Jozef Šafárik (1795 – 1861) a tiež Ján Kollár (1793 – 1852) v rokoch 1834 a 1835. Voľba stredoslovenského variantu kultúrnej slovenčiny ako východiska pre kodifikáciu bola vedomá a súvisela aj s hlavnou ideou štúrovcov kodifikovať taký jazyk pre Slovákov, ktorý je dokonale v kontraste s inými slovanskými jazykmi a navyše nie je jazykom, ktorý by bol úzko spojený s katolíckym (západoslovenský variant kultúrnej slovenčiny) alebo evanjelickým (biblická čeština) konfesionálnym prostredím. Nekonfesionálny rozmer kodifikácie slovenského jazyka sa stal východiskom modernej emancipácie Slovákov, ktorá je porovnateľná s emancipačnými zápasmi ostatných národov vo vtedajšej Európe.

Kodifikácia štúrovskej slovenčiny bola oficiálne prijatá na zakladajúcom zasadnutí spolku Tatrín v Liptovskom Mikuláši v roku 1844. Krátko po jej zasadnutí Ľudovít Štúr opísal kodifikovanú podobu v príručke *Náuka reči slovenskej*, ktorá na rozdiel od latinského Bernolákovho kodifikačného spisu, vyšla v slovenčine v roku 1846. Zdôvodnenie rozhodnutia kodifikovať stredoslovenský variant kultúrneho jazyka vyšiel v diele Ľ. Štúra s názvom *Nárečja slovenskuo alebo potreba písaňja v tomto nárečí* (1846). Štúr v tomto spise poukazuje na územnú rozšírenosť a na bohatstvo ľudového folklóru v kultúrnej strednej slovenčine. Pravopisný princíp štúrovskej

kodifikácie je založený na foneticko-fonologickom a čiastočne morfologickom pravopisnom princípe, pričom Štúr upustil od písania veľkých písmen vo všeobecných podstatných menách.

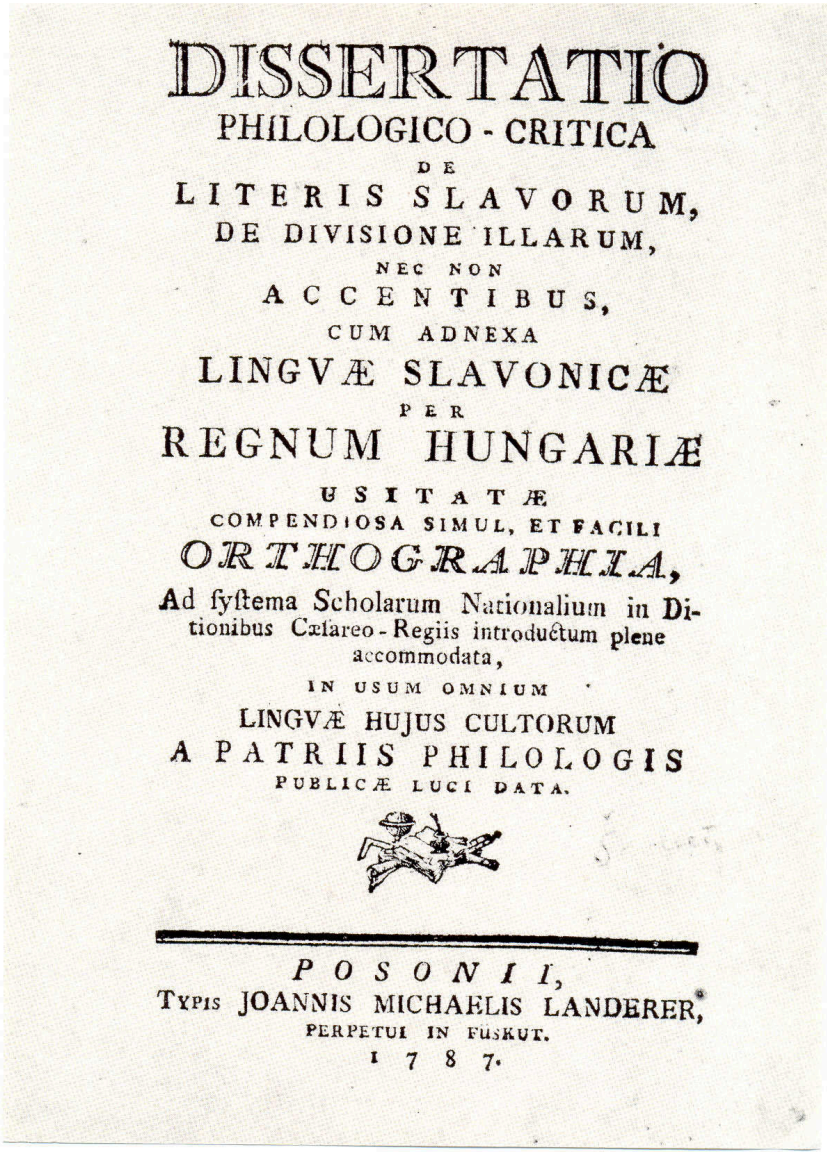
Veľké písmená však požadoval písať na znak vážnosti a úcty. Podobne ako bernolákovčina, ani štúrovčina nepoužívala písanie ypsilonu a mäkkosť spoluhlások sa vyjadrovalo pomocou diakritických znamienok. Dôležitú úlohu pri šírení štúrovskej kodifikácie zohrali *Slovenské národné noviny* s literárnou prílohou *Orol tatranský* a časopis *Slovenské pohľady*, ktorý vychádza podnes.

Štúrovská kodifikácia slovenčiny prešla prvou reformou v roku 1851, keď zástancovia historického (etymologického) pravopisného princípu presadili v slovenskom pravopise zohľadniť aj stav v iných slovanských jazykoch. Zaviedlo sa písanie ypsilonu, hlásky *ä*, dvojhlások *ia*, *ie* a *iu* a pre dvojhlásku *uo* sa zaviedlo písanie *ô*. Uplatnil sa princíp, podľa ktorého sa vyslovovanie mäkkých spoluhlások *ď*, *ť*, *ň*, *ľ* pred *e* a *i* a pred dvojhláskami *ia*, *ie*, *iu* neoznačuje mäkčeňom. V roku 1852 vyšla reformná príručka nového pravopisu, ktorú na základe dohody štúrovcov a zástancov reformného pravopisu vypracoval Martin Hattala (1821 – 1903) s názvom *Krátka mluvnica slovenská*.

V nasledujúcom období sa kodifikovaná slovenčina rozvíjala v kontexte s existujúcimi a verejne činnými slovenskými inštitúciami, ktoré aj napriek maďarizácii a po zakázaní ústrednej slovenskej národnej inštitúcie - Matice slovenskej v roku 1875, pôsobili aj naďalej v troch centrách – v Martine, v Bratislave a v Pešti. V tomto zložitom a pre slovenské kultúrne a jazykové prostredie nepriaznivom období tvrdo maďarizujúceho sa Uhorska, sa uskutočnila ďalšia dôležitá reforma kodifikovaného spisovného slovenského jazyka. Vykonal ju Samuel Cambel (1883 – 1935).

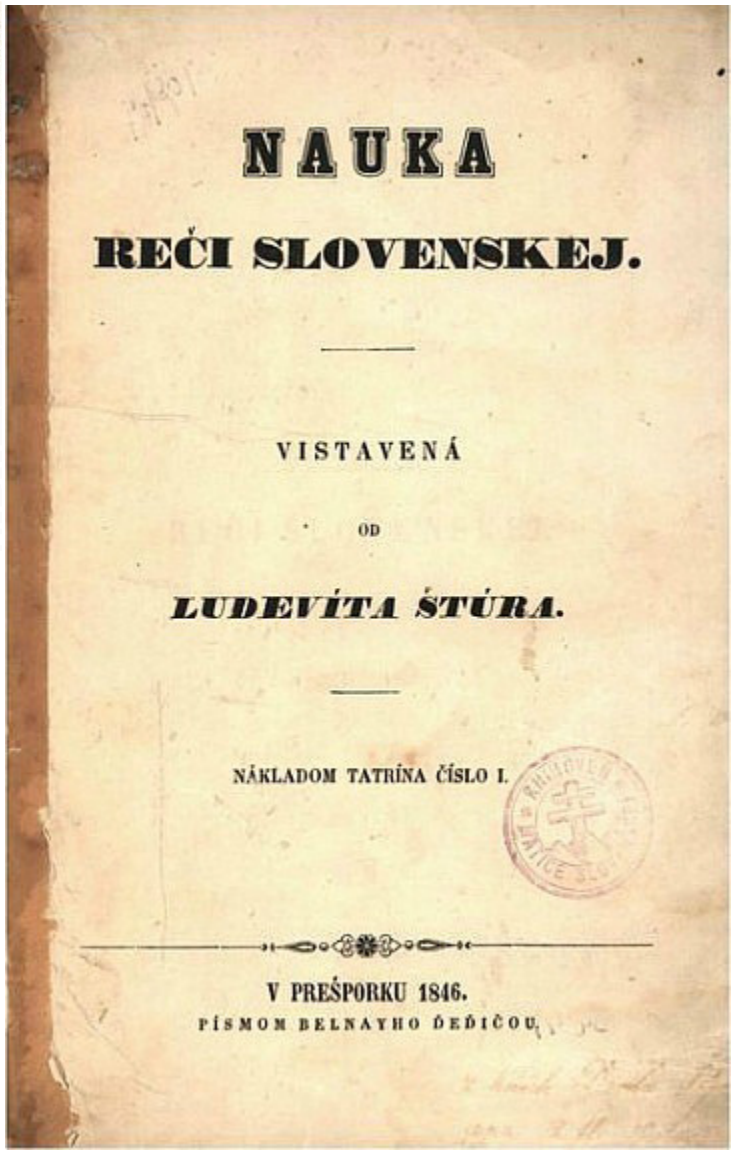
Cambelova reforma kodifikovanej slovenčiny

Cambel sa sústredil na odstraňovanie pre slovenčinu neživých jazykových prostriedkov, najmä bohemizmov (čechizmov) a rusizmov, ktoré sa do kodifikovaného jazyka dostali aj pod vplyvom Hattalovej archaizujúcej reformy. Cambelova *Rukoväť spisovnej reči slovenskej* z roku 1902 spresňuje pravidlá písania, odstraňuje archaizmy a nahrádza ich živými slovenskými tvarmi. I z hľadiska lexiky buduje spisovnú slovenskú slovnú zásobu na domácich výrazových prostriedkoch.

DISSERTATIO
PHILOLOGICO - CRITICA
DE
LITERIS SLAVORUM,
DE DIVISIONE ILLARUM,
NEC NON
ACCENTIBUS,
CUM ADNEXA
LINGVÆ SLAVONICÆ
PER
REGNUM HUNGARIÆ
USITATÆ
COMPENDIOSA SIMUL, ET FACILI
ORTHOGRAPHIA,
Ad syſtema Scholarum Nationalium in Ditionibus Cæſareo-Regiis introductum plene accommodata,
IN USUM OMNIUM
LINGVÆ HUJUS CULTORUM
A PATRIIS PHILOLOGIS
PUBLICÆ LUCI DATA.

POSONII,
Typis JOANNIS MICHAELIS LANDERER,
PERPETUI IN FUSKUT.
1787.

NAUKA
REČI SLOVENSKEJ.

VISTAVENÁ
OD
LUDEVÍTA ŠTÚRA.

NÁKLADOM TATRÍNA ČÍSLO I.

V PREŠPORKU 1846.
PÍSMOM BELNAYHO ĎEĎIČOU.

Anton Bernolák: Dissertatio philologico-critica de literis Slavorum z roku 1787, kodifikačné dielo o slovenčine a Ľudovít Štúr: Náuka reči slovenskej z roku 1846, kodifikačné dielo o slovenčine.
Zdroj: archív P. Žeňucha.

Aj po vzniku Československej republiky v roku 1918 a v medzivojnovom období v rokoch 1918 – 1939 sa rozvíjala kodifikácia spisovného slovenského jazyka. Dôvodom boli novovytvorené podmienky v oblasti vedy, školstva, zriaďovania vedeckých časopisov a inštitúcií, ktoré vplývali aj na rozvoj a uplatňovanie spisovnej slovenčiny. Osobitnú úlohu stále zohrávala umelecká literatúra, prekladová a vedecká tvorba, ktorá sa zameriavala na skúmanie jazykovo-kultúrnej identity Slovákov a na rozvoj slovenskej spisovnej reči. V roku 1931 vyšli prvé Pravidlá slovenského pravopisu zásluhou Václava Vážneho. Tieto pravidlá však do spisovnej slovenčiny vniesli celý rad bohemizujúcich prvkov, ktoré sa do spisovnej kodifikovanej slovenčiny dostali najmä v kontexte vtedajšej oficiálnej politickej myšlienky o jednotnom československom národe a jeho jazyku. V tom čase vznikol prvý slovenský vedecký časopis *Slovenská reč*. Publikovali sa v ňom výsledky výskumov slovenských jazykovedcov, ktorí sa venovali dejinám, vývinu, nárečovému systému slovenčiny a identite slovenčiny ako samostatného jazyka. Vznikli tak knižné i časopisecké vedecké práce, ktoré na základe jazykovo-historických dokladov dokazujú špecifickosť slovenčiny ako samostatného slovanského jazyka, najmä v porovnaní s češtinou a poľštinou. Na stránkach časopisu Slovenská reč sa však publikovali aj články o priebežných zmenách s kodifikačnými úpravami do podoby spisovnej slovenčiny, ktoré prezentoval napríklad Henrich Bartek (1907 – 1986). Významnú rolu v kodifikačnom procese slovenčiny predstavuje aj zástoj Antona Augustína Baníka (1900 – 1978), všestranne nadaného jazykovedca a kulturológa, ktorý zastával kritický postoj práve k čechoslovakistickým pravidlám V. Vážneho.

Moderné a súčasné obdobie rozvoja kodifikovaného slovenského jazyka súvisí s *Pravidlami slovenského pravopisu* z roku 1953, ktoré vznikli pod vedením Štefana Peciara (1912 – 1989) a akademického diela *Morfológia slovenského jazyka* z roku 1966 od Jozefa Ružičku (1916 – 1989). Aktuálne kodifikačné príručky, najmä *Pravidlá slovenskej výslovnosti* z roku 1984 od Ábela Kráľa (1932 – 1923), *Krátky slovník slovenského jazyka*, ktorý koncipoval a vydal kolektív autorov pod vedením Jána Kačalu (1937) v roku 1987 a *Pravidlá slovenského pravopisu* skoncipované tiež pod vedením Jána Kačalu a vydané v roku 1991, plne zodpovedajú potrebám slovenských používateľov. Reflektujú základné otázky aktuálneho jestvovania slovenskej celonárodnej kodifikovanej podoby slovenského jazyka a jej kultúrno-historického vývinu.

Zodpovedaj nasledovné otázky:

- Aký jazyk je slovenčina?
- Aká je náročnosť slovenčiny v porovnaní s ostatnými jazykmi?
- Aký jazykový systém je slovenčina?
- Ako vznikala súčasná podoba slovenského jazyka?
- Aké sú hlavné diela, kde je zaznamenaná podoba, pravidlá používania a výslovnosti slovenčiny?
- Aké sú slovenské nárečia?
- Aký je vplyv iných jazykov na slovenčinu?
- Prečo je dobré poznať/ovládať/rozumieť slovenčine a čo je potrebné si o nej uvedomiť?
- Čo chýba, je potrebné a možné doplniť do vyššie uvedených textov, aby odpovede boli presnejšie a komplexnejšie?

Románsky Kostol sv. Michala Archanjela, 11. stor., Dražovce (Nitra).

Zdroj: https://storage.googleapis.com/wp-turisticky-sk/2019/04/drazovsky-kostolik_ss_01.jpg

IV. NÁBOŽENSTVO A VIERA

Náboženstvo na Slovensku má hlboké korene, ktoré siahajú do raného stredoveku, keď sa kresťanstvo začalo šíriť po území dnešného Slovenska. Kresťanstvo bolo na územie dnešného Slovenska prinášané postupne, najmä cez misijné činnosti zo západnej Európy. Kresťanskú vieru medzi Slovanmi šírili najmä írsko-škótski mnísi, ale tiež západní misionári z talianskych a nemeckých oblastí. Významným míľnikom bol príchod svätých Cyrila a Metoda v 9. storočí, ktorí prišli na Veľkú Moravu na pozvanie kniežaťa Rastislava. Priniesli so sebou najmä písmo v podobe hlaholiky, čo malo obrovský vplyv na kultúrny a náboženský vývoj v regióne.

Po rozpade Veľkej Moravy a následnom začlenení územia dnešného Slovenska do Uhorského kráľovstva pokračovalo šírenie kresťanstva pod patronátom rímskokatolíckej, latinsky hovoriacej cirkvi. Tento vývoj bol podporený aj vznikom niekoľkých dôležitých cirkevných stredísk, ako boli napríklad biskupstvá v mestách Nitra a Ostrihom, ale tiež kláštory, napríklad Zoborský kláštor, kláštor v Hronskom Beňadiku, v Jasove. Kláštory boli nielen centrami náboženského života, ale aj miestami súdnej moci (tzv. Božie súdy).

V stredovekom európskom priestore neexistovala pluralita náboženstva. Náboženstvo bolo jedno - latinské kresťanstvo. Bolo reprezentované jedinou náboženskou organizáciou – božsko-ľudským spoločenstvom cirkvi.

Až reformácia v 16. storočí (príchod protestantských/reformovaných cirkví a vstup veľkej časti obyvateľstva územia Slovenska do týchto cirkví) a následné protireformačné (rekatolizačné) snahy viedli k rozdeleniu obyvateľstva na rímskych katolíkov a protestantov. To malo dlhodobý vplyv na náboženský a kultúrny život na území Slovenska. V 18. a 19. storočí došlo k ďalším významným zmenám, keď osvietenstvo a národné obrodenie prispeli k formovaniu moderného slovenského národného povedomia a národnej identity Slovákov. Tieto snahy boli podmienené aj podporované príslušníkmi oboch už vtedy najväčších cirkví na území Slovenska - rímskokatolíckej a evanjelickej. V tomto období sa tiež začali formovať prvé snahy o vytvorenie samostatnej slovenskej cirkvi, čo však bolo zrealizované až v 20. storočí.

20. storočie so sebou prinieslo dramatické zmeny: vznik Československa, rozpad Československa, zápas s nacistickou ideológiou, obdobie komunistického režimu. Práve komunistický režim cieľavedome a systematicky eliminoval kresťanské cirkvi a akýkoľvek náboženský život. Po páde komunizmu v roku 1989 došlo k obnove náboženského života a k väčšej náboženskej slobode.

Dnes je Slovensko považované za krajinu s prevažujúcimi konzervatívnymi hodnotami a s dominantnou rímskokatolíckou väčšinou, ale nájdeme tu aj množstvo ďalších kresťanských cirkví a denominácií ako sú evanjelici, reformovaní kresťania, gréckokatolíci a pravoslávni, ako aj menšiny iných svetových náboženstiev.

4.1 Slovensko ako krajina náboženstva a viery

Slovensko je krajina s bohatou náboženskou históriou a rozmanitosťou, ktorá sa odráža v súčasnom náboženskom zložení obyvateľstva. Väčšina obyvateľov sa hlási k rímskokatolíckemu vyznaniu, čo je dôsledkom dlhodobej histórie katolicizmu v regióne. Katolicizmus na Slovensku bol v minulosti často spojený práve s národnou identitou a kultúrnym dedičstvom.

Náboženské zloženie Slovenska

Dominancia rímskokatolickej cirkvi spolu s prítomnosťou iných kresťanských denominácií a rastúcim počtom sekulárnych obyvateľov odráža širšie sociálne zmeny a kultúrnu evolúciu krajiny. Náboženstvo hrá dôležitú úlohu v definovaní kultúrnej a národnej identity Slovákov, zatiaľ čo spoločnosť sa snaží nájsť rovnováhu medzi tradíciou a modernými sekulárnymi tendenciami. Podľa ostatného sčítania ľudu (2021) väčšina obyvateľov Slovenska (55,76 %) sa hlási k rímskokatolickej cirkvi. Druhou najväčšou skupinou sú ľudia bez vyznania, ktorí tvoria 23,79 % obyvateľstva. Tento vysoký podiel môže svedčiť o rastúcej sekularizácii spoločnosti, ktorá je charakteristická pre mnohé moderné európske štáty. Alebo môže ísť o podmieňovanie náboženskej identifikácie pri sčítaní praktizovaním náboženstva (mnohí obyvatelia sa nehlásia k žiadnemu vierovyznaniu aj preto, lebo žiadne aktívne nepraktizujú). Evanjelici augsburského vyznania predstavujú 5,27 % obyvateľstva, čo odráža historickú prítomnosť protestantizmu na Slovensku, ktorý sa tu uchytil najmä počas obdobia reformácie. Gréckokatolíci, ktorí praktizujú rítus východnej cirkvi spojený s rímskokatolíckym učením, tvoria 4 % obyvateľstva. Táto skupina je sústredená predovšetkým na východe Slovenska, kde má dlhú tradíciu. Reformovaná kresťanská cirkev a pravoslávna cirkev majú menší počet členov, kde reformovaní kresťania tvoria 1,56 % a pravoslávni 0,93 % obyvateľstva. Zvyšných 8,39 % obyvateľov vyznáva iné náboženstvá alebo odmietli odpovedať na otázku o svojom náboženskom vyznaní.

Význam náboženstva v slovenskej spoločnosti

Náboženstvo na Slovensku má nielen duchovný význam, ale aj kultúrny a sociálny rozmer. Cirkvi a náboženské inštitúcie hrajú dôležitú úlohu v komunitnom živote - poskytujú vzdelávanie, sociálne služby a sú centrami kultúrneho diania. Najvýznamnejšie náboženské sviatky a tradície, ako sú napríklad Vianoce alebo Veľká noc, sú aj dôležitými kultúrnymi a spoločenskými udalosťami, ktoré posilňujú celospoločenské väzby a spoluvytvárajú kultúrnu identitu.

Sekularizácia a náboženská pluralita

Slovensko, podobne ako mnohé iné európske krajiny, čelí trendom sekularizácie. Čoraz viac ľudí sa hlási k náboženskej nezávislosti, alebo je indiferentných k náboženským otázkam. Tento trend je možné vidieť v rastúcom počte ľudí bez vyznania. Napriek tomu náboženská pluralita zostáva významnou súčasťou spoločenského života a náboženská tolerancia je podporovaná ústavnými zárukami slobody vierovyznania.

4.2 Religiozita Slovákov

Slovensko, ako krajina s hlbokými kresťanskými koreňmi, predstavuje zaujímavý príklad náboženskej identity v súčasnej Európe. Náboženstvo na Slovensku má významný vplyv nielen na osobnú spiritualitu, ale aj na verejný a kultúrny život. Napríklad Vianoce a Veľká noc, vnímané ako pôvodné a najmä náboženské sviatky, sú aj dôležitými kultúrnymi udalosťami, oslavovanými nielen v náboženskom, ale aj v širšom kultúrnom a spoločenskom kontexte. Tieto sviatky poskytujú príležitosť na zachovávanie kultúrnych tradícií (tradičné jedlá, ľudové piesne a zvykoslovie, napríklad požehnanie jedál, koledovanie, návštevy kostolov alebo rodinné stretnutia).

Náboženská prax na Slovensku zahŕňa predovšetkým pravidelnú účasť na bohoslužobných stretnutiach, dodržiavanie náboženských sviatkov a realizáciu osobných náboženských rituálov (napríklad pravidelné modlitby, alebo zachovávanie pôstu). Tieto praktiky sú často prepojené s rodinnými a komunitnými tradíciami, čo posilňuje sociálne väzby a kultúrnu súdržnosť.

Porovnanie s okolitými krajinami

Slováci v porovnaní s niektorými svojimi susedmi, udržiavajú pomerne vysokú úroveň zbožnosti a náboženskej angažovanosti. Vyplýva to z ich kultúrnych tradícií. Pomerne vysoká miera religiozity je súčasne odrazom ich historického vývoja. Okrem toho, vysvetľuje to aj pomerne vysoké zastúpenie sakrálnych pamiatok a prvkov v hmotnom aj nehmotnom kultúrnom dedičstve Slovenska.

Náboženské presvedčenia a praktiky tak zostávajú dôležitým pilierom slovenskej spoločnosti, formujúc jej hodnoty a identitu. Porovnanie religiozity obyvateľov Slovenska s obyvateľmi susedných krajín ukazuje, že Slovensko a Poľsko majú podobne vysokú úroveň náboženskej zbožnosti a praxe, zatiaľ čo v Českej republike a čiastočne v Rakúsku je to opačne, je vidieť oveľa vyššiu mieru sekularizácie. Tieto rozdiely sú odrazom historického vývoja, kultúrnych tradícií a sociálno-politických faktorov, ktoré formujú náboženský život v týchto krajinách. Slovensko a Poľsko sú krajiny s dominantným rímskokatolíckym vyznaním.

Poľsko

V Poľsku je nielen cirkevná príslušnosť (rímskokatolícka cirkev), ale aj osobná zbožnosť obyvateľov veľmi vysoká, s masovou účasťou na bohoslužobných stretnutiach najmä počas hlavných kresťanských sviatkov. Rímskokatolícka cirkev má významný vplyv na spoločenské a politické dianie v krajine a náboženské tradície sú dôležitou súčasťou každodenného života.

Rakúsko

Rakúsko síce s Poľskom a Slovenskom zdieľa silnú rímskokatolícku tradíciu, ale moderné tendencie ukazujú rast sekularizácie. Napriek tomu sa v Rakúsku stále udržiava relatívne vysoká úroveň náboženskej praxe a to najmä na vidieku, v prostredí staršej generácie.

Maďarsko

Maďarsko, podobne ako Slovensko, má silnú náboženskú tradíciu najmä v rímskokatolíckej, ale tiež reformovanej cirkvi. Napriek určitej miere sekularizácie mnohí Maďari stále praktizujú svoje náboženské rituály a sviatky, čo odráža hlboké kultúrne a historické korene náboženstva v krajine.

Česká republika

V Českej republike je situácia odlišná. Veľká časť populácie sa identifikuje ako ateisti alebo ako nábožensky nezávislí. Česká republika je jednou z najviac sekularizovaných krajín v Európe. Náboženské praktiky a účasť na bohoslužbách sú výrazne nižšie a náboženské sviatky majú skôr kultúrny ako duchovný význam. Tento trend je výsledkom historického vývoja, ktorý bol ovplyvnený najmä komunistickou ideológiou a jej antiklerikálnymi politikami.

Z kostola, Polomka (Horehronie), 1. pol. 20. stor., Karol Plicka, archív EM SNM.

Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/polozka-encyklopedie/kostol/

4.3 Kresťanské cirkvi a náboženské spoločenstvá na Slovensku

Kresťanská tradícia na Slovensku je bohatá a rozmanitá paleta tradícií, ktoré spolu tvoria komplexný náboženský obraz krajiny. Každá z týchto tradícií prispieva svojimi jedinečnými prvkami k duchovnému a kultúrnemu bohatstvu Slovenska.

Rímskokatolícka cirkev (katolíci)

Rímskokatolícka cirkev je najväčšou náboženskou skupinou na Slovensku. Historicky, až do obdobia krátko po Reformácií (20. roky 16. storočia), patrila väčšina obyvateľstva na území dnešného Slovenska k Rímskokatolíckej cirkevnej tradícií. Výnimku tvorila Židovská komunita. Počas reformačného hnutia sa takmer 90 % pôvodných Rímskokatolíckych príslušníkov šľachty pridalo k protestantizmu, avšak, po aktívnej rekatolizácii na konci 16. a v priebehu 17. storočia sa Rímskokatolícka cirkev znovu stala dominantnou cirkvou Slovenska. Od polovice 19. storočia až do začiatku 21. storočia si stabilne udržuje podiel 60-70 % veriacich z celého obyvateľstva.

Evanjelická cirkev augsburgského vyznania (luteráni)

Evanjelická a. v. cirkev je v slovenskom prostredí označovaná aj ako Luteránska cirkev (luteráni). Na území Slovenska sa vytvorila a udržala ako, síce dnes menej početná, ale historicky významná náboženská skupina. Počiatky siahajú do obdobia po Lutherovej reformácii (1517). Na vrchole reformačného hnutia sa k reformovaným cirkvám, najmä evanjelikom, hlásilo 95 % obyvateľstva územia Slovenska. Evanjelická a. v. cirkev je pôvodne konzervatívnou cirkvou, pevne zakotvenou v biblickej tradícii, ktorá sa zameriava na skúmanie a zdôrazňovanie učenie Martina Luthera. Preferuje dôležitosť aktívneho života v kresťanskej komunite a kladie dôraz na osobný vzťah s Bohom prostredníctvom viery.

Gréckokatolícka cirkev (grékokatolíci)

Gréckokatolícka cirkev je treťou najväčšou cirkvou na Slovensku. Praktizuje byzantský rítus a to v plnom spoločenstve s rímskokatolíckou cirkvou a rímskym biskupom - pápežom. Byzantský rítus sa na územie dnešného Slovenska dostal v 9. storočí, prostredníctvom sv. Cyrila a Metoda. Tí v roku 863 priniesli na územie Veľkej Moravy tradíciu východných cirkví byzantského obradu. Tento obrad sa na Slovensku zachoval dodnes, predovšetkým v jeho východnej časti.

Pravoslávna cirkev (pravoslávni, ortodoxní)

Pravoslávna cirkev na Slovensku predstavuje menšinovú, ale prirodzenú a domácu časť náboženského spektra. Je sústredená hlavne v oblastiach s pravoslávnou komunitou, na Slovensku najmä oblasti s rusínskym obyvateľstvom na severovýchode Slovenska. Teológia a viera pravoslávnej cirkvi je založená na nicejsko-konštantinopolskom vyznaní viery (r. 381). Na Slovensku sa dejiny pravoslávnej cirkvi spájajú s príchodom sv. Cyrila a Metoda.

Reformovaná cirkev (kalvíni, reformovaní)

Reformovaná cirkev vychádza z kalvinistickej tradície. Je protestantskou denomináciou. Za počiatočný bod vzniku reformovanej cirkvi na Slovensku je považovaná prvá synoda v Debrecíne v roku 1567. Táto synoda sa oficiálne prihlásila k reformačnému smeru reprezentovanému Jánom Kalvínom. Reformovaná cirkev je rozšírená prevažne v južných oblastiach Slovenska. Prevažnú väčšinu kalvínov na Slovensku tvoria občania maďarskej národnosti.

Bratská jednota baptistov v Slovenskej republike (baptisti)

Bratská jednota baptistov na Slovensku predstavuje menšinovú protestantskú skupinu, ktorá kladie dôraz na osobné rozhodnutia človeka pre vieru a následné ponorenie pri krste. Ich prítomnosť je súčasťou širšieho spektra evanjelikálnych cirkví na Slovensku. Na Slovensko sa Bratská jednota baptistov dostala koncom 19. storočia pôsobením misionárov z Nemecka a z USA. Baptisti na Slovensku sa hlási k historickému odkazu Jednoty bratskej (česká reformačná cirkev), čiastočne aj anabaptistov (reformačná vetva kresťanov zo 16. storočia). Bratská jednota baptistov v SR je združením samostatných cirkevných zborov.

Apoštolská cirkev na Slovensku (letničiari)

Apoštolská cirkev na Slovensku je súčasťou protestantských cirkví. Jej špecifikom je evanjelikálne letnično-charizmatické zameranie. Je súčasťou celosvetového cirkevného spoločenstva Assemblies of God. Apoštolská cirkev na Slovensku v rámci Európy patrí do Letničného Európskeho spoločenstva (PEF). Na územie Slovenska sa dostala začiatkom 20. storočia prostredníctvom misionárov z USA. Do 70. rokov 20. storočia bola považovaná za sektu. V roku 1977, kedy bola prijatá Ústava Apoštolskej cirkvi na Slovensku, sa stala štátom uznanou cirkvou. Cirkev sa sústredí predovšetkým na zvesť evanjelia Ježiša Krista, zdôrazňuje morálne a etické hodnoty Biblie v praktickom živote a sociálnej službe. Akcentuje aktívny dar Ducha Svätého a jeho prejavy, ako sú hovorenie jazykmi alebo uzdravovanie.

Židovská náboženská obec na Slovensku

Židovské náboženstvo na Slovensku má dlhú históriu a je charakterizované rôznymi nábožensko-spoločenskými prejavmi (rituály, obyčaje, sociálne a komunitné aktivity). Židovské náboženské obce na Slovensku sú združené v Ústrednom zväze židovských náboženských obcí v Slovenskej republike.

Židia postupne od konca stredoveku až do holokaustu tvorili významnú časť intelektuálnej, vzdelanostnej, socioprofesijnej a najmä ekonomickej elity obyvateľstva Slovenska. Dnes židovská komunita na Slovensku sa opäť významným spôsobom podieľa na ekonomickom, kultúrno-spoločenskom a komunitnom živote. Tieto aktivity okrem iného zahŕňajú myšlienky ekuménie a antisemitizmu. Na Slovensku sa nachádzajú viaceré kultúrne pamiatky, pietne miesta a pamätníky pripomínajúce históriu a kultúru židovskej komunity, no najmä tragédiu holokaustu. Ide o miesta dôležité nielen pre židovskú komunitu, ale ako memento pre všetkých.

4.4 Náboženské prejavy na Slovensku

Najrozšírenejšie náboženské prejavy Slovenska sú spojené predovšetkým s kresťanstvom. Väčšina obyvateľov sa dodnes hlási k rímskokatolíckej cirkvi. Tento historický vplyv sa prejavuje v rôznych formách náboženského života, najmä v dodržiavaní náboženských sviatkov a rituálov.

Náboženské sviatky a rituály

Veľká noc a Vianoce sú dva najvýznamnejšie sviatky v občianskom aj náboženskom kalendári na Slovensku. Tieto sú sprevádzané rôznymi rituálmi a tradíciami. Vianoce sú charakteristické tradičnými zvykmi, akými sú napríklad stavanie Betlehema, príprava špeciálnych jedál, návšteva kostolov, najmä na Štedrý večer (24. 12.) a Prvý sviatok vianočný (25. 12.). Počas sviatkov Veľkej noci (Zelený štvtok, Veľký piatok, Veľkonočná nedeľa a Veľkonočný pondelok) prebiehajú rôzne obrady. Ľudia sa zvyčajne sústredia na spovede a návštevu kostolov. Osobitnými obradmi sú krížová cesta (Veľký piatok), návšteva Božieho hrobu, Veľkonočná vigília, ale tiež požehnanie veľkonočných pokrmov a veľkonočné procesie.

Pravidelná účasť na bohoslužobných stretnutiach

Veriaci považujú za dôležité pravidelne sa zúčastňovať nedeľných stretnutí, avšak účasť na nedeľných bohoslužobných stretnutiach je v priemere pomerne nízka (od 10 do 20 %). Vyššiu aktivitu a účasť veriacich na bohoslužobných stretnutiach možno pozorovať najmä počas hlavných kresťanských sviatkov ako sú Vianoce, Veľká noc a Svätodušné sviatky, kedy do kostolov prichádzajú aj ľudia, ktorí nepraktizujú aktívne svoju vieru, ale považujú to za dôležitú súčasť kultúrnej a náboženskej tradície.

Púte a náboženské festivaly

Púte na sväté miesta, ako je napríklad Národná Svätyňa bazilika Sedembolestnej Panny Márie v Šaštíne alebo bazilika Navštívenia Panny Márie na Mariánskej hore v Levoči počas slávnosti Navštívenia Panny Márie, sú tiež významnými náboženskými prejavmi, ktoré pritiahnu tisíce veriacich z celého Slovenska. Tieto udalosti sú nielen náboženskými obradmi, ale aj príležitosťami pre komunitné stretnutia a kultúrne oslavy.

Rodinné a komunitné náboženské praktiky

V mnohých slovenských domácnostiach sú stále zvykom spoločné modlitby pred jedlom alebo večerné spoločné modlitby pred spaním, rodinné stretnutia pri príležitosti narodenín alebo menín členov rodiny, rodinné stretnutia pri krstoch, svadbách a pohreboch členov rodiny, ako aj požehnávanie domácností na sviatok Troch kráľov. Tieto praktiky posilňujú rodinné a komunitné väzby a sú dôležitou súčasťou náboženského života na Slovensku.

Vplyv náboženstva na verejný a kultúrny život

Náboženstvo má tiež významný vplyv na verejný a kultúrny život na Slovensku. Príkladom môže byť vplyv cirkvi na vzdelávacie systémy a jej účasť na charitatívnych a sociálnych programoch. Náboženské inštitúcie často organizujú alebo podporujú kultúrne podujatia, ako sú koncerty duchovnej hudby, výstavy a prednášky, ktoré obohacujú kultúrny život komunít. Tieto prejavy náboženstva na Slovensku ukazujú, ako je náboženský život prepletený s každodenným životom obyvateľov a ako významne prispieva k udržiavaniu kultúrnych a spoločenských tradícií v krajine.

Betlehemci, Hriňová (Podpoľanie), 2021, Anton Trebuľa Kečkár.
Zdroj: https://www.ludovakultura.sk/medzinarodny-den-nkd-2024/

4.5 Náboženstvo a kultúrne tradície Slovenska

Na Slovensku, krajine s hlboko zakorenenými kresťanskými tradíciami, sa dodnes živo oslavujú mnohé náboženské sviatky, ktoré sú významné nielen z duchovného hľadiska, ale aj ako súčasť kultúrneho dedičstva. Medzi najvýznamnejšie a dodnes aktívne zachovávané náboženské sviatky patria:

Veľká noc

Veľká noc je najstarším kresťanským sviatkom, ktorý pripomína veriacim záver Ježišovho pozemského pôsobenia – posledné udalosti pred ukrižovaním a tiež oslavuje zmŕtvychvstanie Ježiša Krista. V prostredí Rímskokatolíckej cirkvi a protestantských cirkví je tento sviatok známy ako Veľká noc, gréckokatolícka a pravoslávna cirkev hovorí o Pasche. Aj keď je samotná dĺžka osláv Veľkej noci v rôznych kresťanských tradíciách rôzna, oslavy sú sústredené predovšetkým okolo tzv. Veľkého týždňa, v rámci ktorého sú najdôležitejšími dňami piatok, sobota a nedeľa (Veľkonočné trojdnie). Oslavy Veľkej noci sú spojené s mnohými symbolmi, tradíciami a zvykmi.

Najpoužívanejšími symbolmi Veľkonočných sviatkov sú baránok (Ježiš Kristus ako baránok Boží, ktorý bol obetovaný za spásu človeka a sveta), kríž (kríž, na ktorom zomrel Ježiš Kristus), sviečka (symbolizujúca vzkrieseného, je ozdobená znamením kríža a symbolmi začiatku a konca vekov, ktorými je Kristus), vajíčko (ako symbol zrodu nového života). Gréckokatolícka cirkev má špeciálnu tradíciu posvätenia špeciálnych veľkonočných pokrmov v košíkoch, ktoré sa koná buď vonku okolo chrámu alebo v jeho vnútri, v závislosti od počasia.

Na Veľkonočný pondelok je na Slovensku prastarou tradíciou hodovanie, polievanie a šibačka (korbáč). Od rána muži a chlapci chodia po domácnostiach svojich známych a polievajú alebo šibú ženy a dievčatá ručne vyrobeným korbáčom z vŕbového prútia. Tento zvyk je viac symbolom záujmu mužov o ženy. Nenavštívené dievčatá sa môžu dokonca cítiť urazené. Vykorbáčovaná či poliata žena dáva mužovi farebné vajíčko ako symbol jej vďaky.

Vianoce

Vianoce sú vo všeobecnosti považované za najkrajšie sviatky v roku. Sú to sviatky oslavy zrodenia Pána, pokoja a radosti medzi ľuďmi. Slovo Vianoce pravdepodobne vzniklo z nemeckého Weih-nachten, a to doslovným preložením druhej polovice slova a prevzatím a prispôsobením prvej polovice. V nemčine je toto slovo v podobe wîhe naht prvýkrát doložené až roku 1170.

Najstarším domácim slovanským pomenovaním Vianoc bolo slovo Kračún, ktoré sa dodnes používa v niektorých regiónoch: Kračún/Kračun/Kračuň - južné stredné Slovensko a Zemplín a v maďarčine (Karácsony). Na Slovensku sa Vianoce označujú aj výrazmi Hody (východné a severné Slovensko), Narodenie (Pána/Ježiša Krista) a v niektorých oblastiach aj Koleda.

Rímskokatolícka cirkev a niektoré protestanské cirkvi (ECAV na Slovensku) oslavujú Vianoce predovšetkým ako narodenie Ježiša Krista. Trvajú od Sviatku Narodenia Pána (25. decembra) až do nedele po Sviatku Zjavenia Pána (Traja králi – 6. januára). Vianoce obsahujú prvok vzájomného obdarovávania sa. Tento zvyk je v protestantskom prostredí doložený od 16. storočia. V katolíckych rodi-

nách sa pôvodne darčeky rozdávali na sviatok sv. Mikuláša. Sú spojené s mnohými tradíciami, ako je príprava štedrovečerného jedla, zdobenie vianočného stromčeka a návšteva bohoslužieb.

Medzi ďalšie vianočné zvyky a symboly patrí ľudová dramatizácia vianočného príbehu (od 11. storočia), stavanie jasličiek (od 13. storočia, sv. František z Assisi), adventný veniec (od polovice 19. storočia), vyzdobený vianočný stromček (od konca 19. storočia). Vianočný stromček bol v stojane, ale napríklad na strednom Slovensku visel zo stropu. Stromček sa ozdoboval vždy na štedrý večer.

Pravoslávna a gréckokatolícka cirkev Vianoce vníma najmä ako narodenie podľa tela Pána, Boha a Spasiteľa Ježiša Krista, ako sa tento sviatok aj nazýva. Slávi sa 25. decembra. Na slávenie sviatku sa veriaci pripravujú 40-dňovým pôstom. Pravoslávna cirkev slávi Vianoce podľa juliánskeho kalendára (dvojtýždňový posun), podľa ktorého oslava narodenia Pána pripadá na 7. január.

Zjavenie Pána (Traja králi)

Slávnosť Zjavenie Krista Pána mudrcom pripadá na 6. január. Tento sviatok je známy aj ako Traja králi. Je to deň, kedy si kresťania pripomínajú návšteva mudrcov z Východu, ktorí sa prišli pokloniť malému Ježišovi. Na Slovensku je tento deň spojený s tradíciou požehnania domov.

Sviatok svätého Cyrila a Metoda

Tento sviatok sa oslavuje 5. júla. Je to pripomienka príchodu svätých Cyrila a Metoda na Veľkú Moravu (863). Títo byzantskí misionári priniesli predovšetkým základy kresťanskej viery v slovanskom jazyku, ktoré boli neskôr písomne kodifikované v hlaholike, ktorá položila základy staroslovienskeho jazyka. Ich príchod má veľký význam pre slovenskú kultúru, ktorá benefitovala predovšetkým vytvorením slovanskej náboženskej tradície a liturgie.

Sviatok všetkých svätých

Tento sviatok sa oslavuje 1. novembra a je venovaný spomienke na všetkých svätých a martýrov. Spolu so Sviatkom zosnulých (2. november) je tento deň spojený s návštevou kostolov, cintorínov a zdobením - skrášľovaním hrobov blízkych.

Sedembolestná Panna Mária

Tento sviatok, slávený 15. septembra, je venovaný Sedembolestnej Panne Márii, ktorej je na Slovensku venovaná osobitná úcta. Je to deň, kedy veriaci pripomínajú bolesti, ktoré Panna Mária prežila počas svojho života.

Tieto sviatky sú nielen významnými náboženskými a duchovnými udalosťami, ale sú aj príležitosťami na posilnenie komunitných a rodinných väzieb a na zachovávanie kultúrneho dedičstva. Sú svedectvom náboženského cítenia Slovákov a súčasťou tradícií, ktoré sú na Slovensku dodnes živo oslavované a prenášané z generácie na generáciu.

4.6 Najvýznamnejšie náboženské špecifiká Slovenska

Na Slovensku sú dodnes živé a viditeľné viaceré špecifické kultúrno-náboženské prvky, ktoré sú odrazom vlastného historického vývoja aj kultúrnych vplyvov v regióne. Medzi najvýznamnejšie patria:

Udržiavanie cyrilometodskej tradície

Slovenské nábožensko-kultúrne korene sú hlboko prepojené s príchodom svätých Cyrila a Metoda, ktorí v 9. storočí priniesli písomnú podobu slovanského jazyka (hlaholiky, ktorá sa neskôr transformovala do cyriliky), ktorá umožnila omnoho hlbšie a autentickejšie pochopiť a prežívať kresťanskú tradíciu. Táto tradícia je dodnes spomínaná a slávená predovšetkým počas Dňa svätých Cyrila a Metoda (5. júla), ktorý je štátnym sviatkom.

Kresťanské tradície spojené s ľudovým náboženstvom

Aj keď je Slovensko modernou stredoeurópskou krajnou s orientáciou na západoeurópske kultúrne a náboženské hodnoty, stále sa v krajine udržiavajú rôzne elementy ľudovej religiozity, a to zväčša v prepojení na pôvodné predkresťanské náboženstvá. Obyvatelia často podvedome, bez aktívnej vedomosti o pôvode, prípadne význame, dodržiavajú rôzne povery a rituály. Napríklad očakávanie nešťastia ak idúc ulicou ju prebehne čierna mačka, uväzovanie červenej nitky alebo stužky na zápästie, prípadne na kočík novorodeniatka aby ho nikto neuriekol, poklopanie po dreve, aby sa naplnilo vypovedané tvrdenie, uloženie peňazí do košíka s chlebom na vianočnom stole aby bola rodina bohatá, vynášanie mŕtveho z domu nohami napred, aby sa nevracal, pochovávanie zosnulých s osobnými predmetmi, aby im v posmrtnom živote nechýbali, bujarými oslavami sviatku Jána, vrátane jánskych ohňov, a mnohé ďalšie, ktoré sú dodnes prepojené s oslavami kresťanských sviatkov.

Rímskokatolícke kultúrno-náboženské dedičstvo

Keďže najrozšírenejším kresťanským náboženstvom na Slovensku je rímskokatolícke, práve to najviac ovplyvňuje mnohé aspekty spoločenského a kultúrneho života. Poskytuje a podporuje eticko-morálny základ správaniu sa spoločnosti, jasne vymedzuje konzervatívne hodnoty a orientáciu svojich veriacich. To sa odráža aj vo verejnom kultúrno-spoločenskom živote. Taktiež poskytuje priestor na prepojenie tradičných náboženských a spoločenských zvykov počas osláv najväčších sviatkov v roku, ako sú Vianoce, Veľká noc a svätodušné sviatky.

Mariánske sviatky, procesie, púte a mariánske svätyne

Na Slovensku existuje silná tradícia pútnictva na rôzne sväté miesta, Ide najmä o miesta spojené s vyjadrovaním úcty k Matke Božej – Márii. Najznámejším mariánskym miestom na Slovensku je bazilika Narodenia Panny Márie v Šaštíne. Tam sa odohrávajú veľké národné oslavy, najmä počas mariánskych sviatkov v septembri. Najstarším pútnickým mariánskym miestom na Slovensku je mesto Levoča (už od 12. storočia).

Cirkevné sviatky zasvätené Panne Márii, Božej matke, sú prepojené s udalosťami jej života, ako ich formulovala a dodržiavala cirkevná tradícia: Mária ako Bohorodička (Theotokos – 1. január); Nanebovzatie Panny Márie (15. august); Hromnice – Očisťovanie Panny Márie (2. február); Zvestovanie Panne Márii (25. marec); Navštívenie Panny Márie (2. júl); Panna Mária Snežná (5. august); Narodenie Panny Márie (8. september); sviatok Mena Panny Márie (12. september); Sedembolestná Panna Mária (15. september). Mariánska úcta sa každodenne prejavovala pripomienkou zvestovania pri poludňajšom zvonení na tzv. Anjel Pána.

Gréckokatolícke a pravoslávne spoločenstvá

Na východe Slovenska žijú aj komunity gréckokatolíckych a pravoslávnych veriacich, čo je odrazom historických migračných a kultúrnych vplyvov z územia tzv. Karpatskej Rusi. Tieto komunity majú vlastné, špecifické liturgické tradície a sviatky. Pravoslávna cirkev dodnes funguje podľa juliánskeho kalendára.

Náboženské špecifiká Slovenska sú výrazne ovplyvnené jeho historickým, kultúrnym a sociálnym vývojom. Formujú duchovný obraz Slovenska a ostávajú dôležitými prvkami národnej identity a kultúrneho dedičstva. Tieto špecifiká sa prejavujú v rôznych formách, od konkrétnych lokálnych náboženských praktík a tradícií až po významné náboženské inštitúcie a sviatky. Kresťanské náboženské tradície preto majú významný vplyv nielen na osobnú spiritualitu jednotlivcov, ale aj na verejný a kultúrny život na Slovensku. Náboženské sviatky a tradície sú v tomto zmysle aj dôležitými kultúrnymi udalosťami, ktoré posilňujú spoločenské väzby a kultúrnu identitu.

Zodpovedaj nasledovné otázky:

- Aká je Slovensko krajina z pohľadu náboženstva?
- Akí sú Slováci z pohľadu náboženstva?
- Aká je religiozita Slovákov v porovnaní s inými národmi?
- Aké sú na Slovensku najrozšírenejšie náboženské prejavy?
- Aké sú najvýznamnejšie náboženské sviatky na Slovensku?
- Prečo je dobré poznať náboženstvo a religiozitu Slovákov a čo je potrebné si uvedomiť?
- Čo chýba, je potrebné a možné doplniť do vyššie uvedených textov, aby odpovede boli presnejšie a komplexnejšie?

V. POUŽITÁ A ODPORÚČANÁ LITERATÚRA A PRAMENE

Kultúrne tradície:

Aktuálny počet Slovákov žijúcich v zahraničí. Dostupné na: https://www.uszz.sk/krajania/

ArcheológiaSK ... vykopaná minulosť z prvej ruky. Dostupné na: http://www.archeologiask.sk/hlavna-stranka.html

BOTÍK, Ján. Etnická história Slovenska. K problematike etnicity, etnickej identity, multietnického Slovenska a zahraničných Slovákov. Bratislava: LÚČ, 2007, 231 s., ISBN 80-711-4650-6.

HORVÁTHOVÁ, Emília. Zvykoslovie a povery. In Božena FILOVÁ (ed.): Slovensko. Ľud – II. časť. Bratislava: Obzor, 1975, s. 985 – 1030, ISBN 65-002-75.

KILIÁNOVÁ, Gabriela (ed.). Tradičná ľudová kultúra Slovenska slovom a obrazom. Bratislava: Koordinačné centrum tradičnej ľudovej kultúry. SĽUK, Ústav etnológie SAV, 2011. Dostupné na: https://www.ludovakultura.sk/encyklopedia/

LEŠČÁK, Milan, SIROVÁTKA, Oldřich: Folklór a folkloristika. Bratislava: Smena, 1982, 263 s., ISBN 978-80-7419-016-2.

NOVOTNÝ, Bohuslav. Encyklopédia archeológie. Bratislava: Obzor, 1986, 1028 s., ISBN 65-007-86.

STOLIČNÁ, Rastislava (ed.): Európske kontexty ľudovej kultúry Slovenska. Bratislava: VEDA, 2000, 381 s., ISBN 80-224-0646-5.

BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska I., Bratislava: VEDA, 1995, 456 s., ISBN 978-80-224-02346.

BOTÍK, Ján, SLAVKOVSKÝ, Peter (eds.). Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska II., Bratislava: VEDA, 448 s., ISBN 978-80-224-02354.

Geografia:

BALÁŽ, Ivan – HASPROVÁ, Magdaléna – VANKOVÁ, Viera – KRAMÁREKOVÁ, Hilda. Biogeografia Slovenska. In Ivan BALÁŽ. et al. : Biogeografia (Učebné texty). Nitra: FPV UKF, 2004, s. 91-110, ISBN 80-8050-741-4.

BRISUDA, Bernard et al. Geografia 8 v súvislostiach. Učebnica pre 8. ročník ZŠ a terciu GOŠ. Košice: TAKTIK, 2022. 100 s., ISBN 978-80-8110-359-8.

DUBCOVÁ, Alena et al. Geografia Slovenska. Nitra: UKF, 2008. 351 s., ISBN 978-80-8094-422-3.

IŠTOK, Robert – MATLOVIČ, René – MICHAELI, Eva. Geografia verejnej správy. Prešov: FHaPV PU, 1999. 158 s., ISBN 80-88885-65-5.

KRAMÁREKOVÁ, Hilda – DUBCOVÁ, Alena – FARKAŠ, Celestín. Geografia – pomôcka pre maturantov a študentov vysokých škôl. Nitra: Enigma Publishing, 2024. 381 s., ISBN 978-80-89509-14-0.

LUKNIŠ, Michal (ed.). Slovensko 2 : Príroda. Bratislava: Obzor, 1972. 914 s.

MAZÚREK, Jaroslav. Regióny Slovenska – vybrané kapitoly. Banská Bystrica : FPV UMB, 2003. 94 s., ISBN 80-8055-839-6.

MICHAELI, Eva. Nerastné bohatstvo Slovenskej republiky. Prešov : FHaPV PU, 2007. 77 s., ISBN 80-8068-483-9.

MICHAELI, Eva. Regionálna geografia Slovenskej republiky – I. časť. Prešov: FHaPV PU, 1999. 256 s., ISBN 80-88722-41-1.

NOVÁK, Ľudovít (ed.). Slovenská vlastiveda I. Bratislava: SAVaU, 1943. 463 s. + príl.

POLIAČIK, Štefan – BIZUBOVÁ, Mária – ŠUŇOVÁ, Mária. Základy geografie a geografia Slovenska (vysokoškolské učebné texty). Nitra: FF UKF, 2003. 190 s., ISBN 80-8050-635-3.

PORUBSKÝ, Anton. Vodné bohatstvo Slovenska. Bratislava: VEDA, 1991. 319 s., ISBN 80-224-0107-2.
https://www.enviroportal.sk
https://slovak.statistics.sk
http://www.slovakia.travel.sk
http://www.ssj.sk/sk

O slovenčine:

BANÍK, Anton Augustín. Na dejinnej križovatke. Martin: Matica slovenská, 2010. 484 s., ISBN 9788070909645.
DORUĽA, Ján. Slováci medzi starými susedmi. Môžu byť aj Slováci starí? Bratislava: Slavistický ústav Jána Stanislava SAV, Slovenský komitét slavistov, 2015. 488 s., ISBN 9788089489244.
DORUĽA, Ján. Slováci v dejinách jazykových vzťahov. Bratislava: Veda, 1977. 134 s., ISBN 80-967722-5-2.
KAČALA, Ján – KRAJČOVIČ, Rudolf. Prehľad dejín spisovnej slovenčiny. Martin: Matica slovenská, 2011. 236 s., ISBN 9788081280061.
KAČALA, Ján. Súčasný spisovný jazyk. Martin: Matica slovenská, 2021. 142 s., ISBN 9788081153105.
KRAJČOVIČ, Rudolf – ŽIGO, Pavol. Príručka k dejinám spisovnej slovenčiny. Bratislava: Univerzita Komenskho, 2004. 212 s., ISBN 9788022319485.
KRAJČOVIČ, Rudolf. Vývin slovenského jazyka a dialektológia. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo, 1988. 343 s., ISBN 80-223-2526-4.
MISTRÍK, Jozef a kol. Encyklopédia jazykovedy. Bratislava: Obzor, 1993. 513 s., ISBN 9788021502505.
Kolektív. Pravidlá slovenského pravopisu. Bratislava: Veda, 2013. 592 s., ISBN 978-80-224-1331-2.
RIPKA, Ivor. Aspekty slovenskej dialektológie. Prešov: Prešovská univerzita, 2002. 114 s. ISBN 80-8068-115-5.
ŠTOLC, Jozef. Slovenská dialektológia. Bratislava: Veda, 1994. 936 s. ISBN 80-224-0183-8.
VALENTOVÁ, Iveta. Bohemizmy. In Kolektív: Staršia slovenská lexika v medzijazykových vzťahoch. Bratislava: Veda, 2011, s. 159-175. ISBN 978-80-224-1217-9
VEČERKA, Radoslav. Jazyky v komparaci 2: Charakteristiky současných slovanských jazyků v historickém kontextu. Praha: Euroslavica, 2009. 148 s., ISBN 9788085494877.
ŽEŇUCH, Peter. Slováci a slovenčina v jazykovo-historických a konfesionálnych súvislostiach: Bratislava: Slovenský komitét slavistov, 2022. 124 s., ISBN 9788097427603.

Náboženstvo a viera:

ALBERTY, Július, UHORSKAI, Pavel. 2001. Evanjelici v dejinách slovenskej kultúry III. Liptovský Mikuláš: Tranoscius. 504 s. ISBN 80-7140-175-7.
GAŽÍK, Peter. 2008. Vybrané state z dejín filozofie a náboženstva. Žilina: Žilinská univerzita v Žiline, Fakulta prírodných vied. 111 s. ISBN 8022318272.

HANES, Pavel. 1998. Dejiny kresťanstva. Banská Bystrica: Trian. 429 s. ISBN ISBN 80-88945-01-1.
HANUŠ, Jiří. 1999. Pozvání ke studiu církevních dejin. Brno: CDK. 160 s. ISBN 80-85959-45-3.
HINLICKY, Paul. 2002. Čítanka z dejín dogiem. I. diel. Bratislava: EBF UK. 215 s.
HINLICKY, Paul. 2004. Teológia Nicejského Kréda. Bratislava: EBF UK. 120 s.
KLÁTIK, Miloš. ed., 2010. Postavy a udalosti doby Žilinskej synody. Liptovský Mikuláš: Tranoscius. 181 s. ISBN 978-80-7140-332-6.
KVAČALA, Ján. 1935. Dejiny reformácie na Slovensku. Lipt. Mikuláš: Tranoscius. 303 s.
LANE, Tony. 1996. Dějiny křesťanského myšlení. Praha: Návrat domů. 288 s. ISBN 80-85495-47-3.
LOHSE, Bernhard. 2003. Epochy dějin dogmatu. Jihlava: Mlýn. 246 s. ISBN 80 – 86498-04-2.
MOLNÁR, Amadeo. 1985. Na rozhraní věků. Cesty reformace. Praha: Vyšehrad. 436 s.
VESELÝ, Daniel. 2004. Dejiny kresťanstva a reformácie na Slovensku. Lipt. Mikuláš: Tranoscius. 384 s. ISBN 8071402214.
VIRŠINSKÁ, Miriam. 2011. Evanjelická cirkev a. v. v Uhorsku a Slováci v druhej polovici 19. storočia. Martin: Matica slovenská. 238 s. ISBN 978-80-8128-028-3.
WERNISCH, Martin. 2011. Politické myšlení evropské reformace. Praha: Vyšehrad. 448 s. ISBN 9788074290398.

O autoroch:

prof. PhDr. Ladislav Lenovský, PhD., ORCID: 0000-0003-3059-5036
Etnológ a kulturológ, pôsobí ako univerzitný profesor na Katedre etnológie a mimoeurópskych štúdií Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. Venuje sa výskumu Slovákov v zahraničí, využívania kultúrneho dedičstva a kultúrnym dejinám kúpeľníctva a kúpeľného turizmu na Slovensku. Skúma súčasný stav slovenských komunít v zahraničí s akcentom na ich kultúru, identitu a revitalizáciu. Je členom redakčných rád viacerých vedeckých časopisov a členom viacerých vedeckých rád. Dlhodobo spolupracuje s Úradom pre Slovákov žijúcich v zahraničí.
Kontakt: **ladislav.lenovsky@ucm.sk**

prof. RNDr. et Mgr. Peter Chrastina, PhD., ORCID: 0000-0001-7051-436X
Historik a geograf, pôsobí ako univerzitný profesor na Katedre histórie a stredoeurópskych štúdií Filozofickej fakulty Univerzity sv. Cyrila a Metoda v Trnave. Je podpredsedom Úradu pre Slovákov žijúcich v zahraničí. Venuje sa výskumu vzťahov človeka, kultúry a krajiny. Skúma zmeny v krajine pod vplyvom činnosti človeka s akcentom na slovenské enklávy v zahraničí, kúpeľníctvo a industriu, vojenskú históriu a historické pramene. Je členom vedeckej rady fakulty a univerzity kde pôsobí.
Kontakt: **peter.chrastina@ucm.sk**

prof. PhDr. Peter Žeňuch, DrSc., ORCID: 0000-0002-5108-5425
Slavista, jazykovedec a kulturológ, pôsobí ako univerzitný profesor na Katedre slovenského jazyka a literatúry Pedagogickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a ako vedúci vedecký pracovník Slavistického ústavu Jána Stanislava Slovenskej akadémie vied v Bratislave. Venuje sa výskumu cyrilských písomných prameňov, cirkevnej slovančine, byzantsko-slovanskej tradícii a kultúre na Slovensku a v karpatskom priestore. Je členom redakčných rád viacerých vedeckých časopisov. Je predsedom Slovenského komitétu Slavistov a hlavným redaktorom časopisu Slavica Slovaca.
Kontakt: **peter.zenuch@savba.sk**

prof. PhDr. Michal Valčo, PhD., ORCID: 0000-0002-4730-5739
Religionista a teológ, pôsobí ako univerzitný profesor na Katedre cirkevných dejín Evanjelickej bohosloveckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Venuje sa výskumu teológie vybraných osobností evanjelického reformačného prostredia, dialógu medzi vedou a náboženstvom, ako aj etickým implikáciám moderných technológií a umelej inteligencie. Je členom viacerých redakčných rád vedeckých časopisov, Európskej akadémie vied a umení so sídlom v Salzburgu a ďalších medzinárodných vedeckých inštitúcií.
Kontakt: **michal.valco@uniba.sk**

doc. PaedDr. Katarína Valčová, PhD., ORCID: 0000-0001-8443-1366
Teologička a religionistka, pôsobí ako docentka na Katedre praktickej teológie Evanjelickej bohosloveckej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, kde je aj prodekankou pre vzdelávaciu činnosť. Venuje sa výskumu praktickej teológie s akcentom na kontextuálnu bohoslužbu, náboženský existencializmus a dynamiku podoby viery medzi adolescentmi v postmodernom kontexte. Participovala na výskumných projektoch Nadácie Johna Templetona a ďalších medzinárodných partnerov. Kľúčovým bol výskum dialógu medzi teológiou, pedagogickou teóriou a súčasnou spoločnosťou.
Kontakt: **katarina.valcova@uniba.sk**

ISBN 978-973-107-219-7